296934

FESSLER AURÉL IGNÁC

A REGÉNY- ÉS TÖRTÉNETÍRÓ

A RACIONALIZMUSTÓL A ROMANTIKÁIG

ÍRTA:

DR. KOSZÓ JÁNOS

MTAK
0 00003 09697 0

BUDAPEST
KIADJA A BUDAVÁRI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG
1923

166485

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

R
1977

BUDAPEST, 1923
M. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT. VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6.
SZABÓ T. ISTVÁN.

I.

(Bevezetés. — Gyermek- és ifjúévek. — Vallásos rajongás. — A monarchiabeli szellem. — Írónk mint szerzetes. — Fleury és Muratori hatása. — Az első nagy világnézeti változás. — XVIII. századi történetírásunk és kapcsolata a nyugati államokéval. — Írónk érdeklődése a történelem iránt.)

Fessler Aurél Ignácnak, ennek a magyar származású, németül író, de jó magyarul érző történetbuvárnak, kinek könyveit később irodalmunk büszkeségei forgatják s merítenek ihletet belőlük, születési éve a hétéves háború kitörésével esik egybe (1756), ifjúsága pedig a nemzetietlen kor névvel illetett évtizedekben pereg le, amely idő azonban másrészről az aureum scientiarum saeculum nevet érdemelte ki. Minden kísérőkörülmény méltó egy jelentős történetíró életpályájának a kezdetéhez. A Nagy Frigyes elleni háborúkban a magyarság újból fényes tanujelét adta mind katonai erényének, mind hagyományos királyhűségének. Ilyen események friss hírei, későbbi években élő emlékei erősen befolyásolhatták írónkat s hozzájárulhattak ahhoz, hogy figyelme korán a történelemre terelődött. Másrészt a „tudományok arany százada", mint a XVIII. századot nevezték, éppen a történetírás terén mutathatott föl Magyarországon fényes neveket. Ha mindehhez hozzávesszük még azt, hogy Fessler katholikus iskolákban tanult, zsenge korban egyik szerzetesrend tagjai sorába vétetett föl, a történelmi tudományok főápolói pedig szintén a katholikus egyház szolgái közül kerültek ki, a kapcsolat eléggé kézenfekvő.

Más oldalról is jellemző képviselője a korszellemnek írónk. Nemzetünk ezekben az évtizedekben mind teljesebben Bécs befolyása alá került. Bécset „az udvartalan és fővárostalan ország utánozta nyelvében, divatában, szellemében; az elpusztult Buda és lehanyatlott Kolozsvár helyett szinte a maga fővárosának tekintette". (Beöthy Zsolt). Főuraink az udvar fénykörébe gyűltek, műveltebb köreink is innen kapták a szellemi irányítást, sőt még a nem-német hatások is Bécsen át, osztrák közvetítéssel érték őket. A fiatal Fessler egy időre szintén teljesen a császárváros varázs-

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

körébe kerül, általa később végkép bekapcsolódik a német szellemi életbe s pályája végkép elválik a hazai fejlődés menetétől, amit külföldi tartózkodása is elősegít. Annál csodálatosabb, hogy minden bécsi hatás mellett és ellenére, a külföldön töltött évtizedek ellenére is szivében mindvégig magyar maradt. Szépen mutatta azt az eleven erőt, amelyet a magyarság még a nemzetietlen korban is ki tudott fejteni más nyelvű fiainak magához való vonzásában, megnyerésében, megtartásában.

De nemcsak egy oldalról nézve érdekes és rokonszenves jelenség írónk. Ő nemcsak a XVIII. század fia, hanem a XIX.-é is. A mindenség atyja hosszú, sorsfordulatoktól, csapásoktól nem ment, munkás, gazdag, tartalmas, eredményes élettel áldotta meg. Igazi német élet volt. Ha Goethe életétől Wundtnak a napjainkban lezárult életéig tekintünk végig, mindenütt ez a német hagyomány ötlik szemünkbe: az ifjúság erőpróbálgatása, egetostromló akarása, mely már ekkor is erős munkával párosul, a higgadtabb férfikornak tervszerű, céltudatos, kitartó harcába megy át. Ennek az élet- s megismerésküzdelemnek gyümölcseit leszedi a meglett ember, sőt ősz hajjal jó gazdaként begyüjtheti a termést, megcsinálhatja a számadást, meg nem tört akaraterővel lezárhatja az ifjú fővel kezdett nagy vállalkozást. Áttekinti a befutott pályát s nyugodt lelkiismerettel hajtja álomra fejét. Ilyen német élet volt Fessleré is, sőt az átfutott korszakok jelentőségénél s színgazdagságánál fogva még különösebben érdekes sok másnál. Látta a fölvilágosodás napját ragyogni és leáldozni, megismerkedett a klasszikus és a romantikus kor eszméivel, törekvéseivel. Volt szerzetes, egyetemi tanár, nevelő, szabadkőműves páholyalapító, evangelikus egyházfő. Irt regényeket, drámát, politikai röpiratot, szabadkőműves kátékat, egyháztörténelmi munkát, s megírta nagy magyar történelmét. Hetvenéves korában pedig kezébe vette a tollat s hűséges sáfárként számot adott önmagának, Istennek és embertársainak életéről és annak eredményeiről.[1] Tisztán történések szempontjából is igen érdekes volt ez a hosszú élet: térbelileg négy országban játszódott le; Magyarország-, Ausztria-, Poroszország- s Oroszországban. Időbelileg, főként ha a nagy események láncolatát tekintjük, amelyek belejátszottak, csaknem négy emberöltő, négy különböző korszak volt az önéletrajz írója mögött. Nem csodálhatjuk egyik méltatójának megjegyzését, hogy érdekesebb életet élt, mint amilyen regényt valaha írt. Kövessük végig ezen a befutott életpályán.

[1] Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Breslau, 1824. Leipzig, 1851.[2] Fessler's Resultate seines Denkens und Erfahrens. Breslau, 1826.

Fessler Aurél Ignác Zurányban, Moson megyében született 1756 május 18-án. Atyja, János György Németországból szakadt ide. Húszéves korában ugyanis osztrák hadiszolgálatba lépett, a törökelleni háborúban 1737—39-ben már mint őrmester küzdött Mehádiánál, Orsovánál, Belgrádnál. Az aacheni béke után Magyarországon telepedett le. Valószínű, hogy az apa hadi élményeit már kisgyermek korában gyakran hallhatta emlegetni, főleg az akkoriban dúló hétéves háborúval kapcsolatban s vele való összehasonlításban. Az apa azonban látszólag nem játszott nagyobb szerepet a gyermek nevelésében, mert írónk önéletrajzában róla csak igen szűkszavúan emlékezik meg, míg édesanyját annál inkább kiemeli. Az anya, leánynevén Kneidinger Anna Mária, Bécsben született jómódú selyemgyáros leánya volt. Szülei korán elhaltak s nővérével együtt Moson megyében lakó nagynénjéhez került. Itt ismerte meg az író atyja, aki akkor vendéglős volt, az egykor igen csinos, de egyik szemének elvesztése után elcsúfított arcú, derék leányt, kit nőül vett.

A finom érzésű, misztikus hajlamú fiatal asszony nem igen tudta magát beleélni a vendéglősné szerepébe s főleg fiának születése után túlterhesnek találta az életet Zurányban, mire a család Pozsonyba költözött, hol az apa Arco gróf szolgálatába állott. A fiút a jezsuitarend alapítójának tiszteletére kereszteltette az anya Ignácnak s hároméves korában már e rend ruhájába öltöztetve járatta, ami különben, Fessler szerint, olyanféle szokás volt akkoriban, mint ma az, hogy huszárruhába bujtatják a gyermekeket.

Amit az önéletrajzban az anya vallási felfogásáról olvasunk, azt némi kritikával kell fogadnunk. Kissé különös az ő vallásossága: egyrészt babonás miszticizmussal határos, másrészt nem türelmetlen, sőt a községben élő lutheránusokkal rokonszenvezni látszik. Fessler itt alighanem a saját későbbi vallási felfogásához alkalmazta anyja állítólagos nézeteit, sőt pár apró vonás arra látszik mutatni, hogy önéletrajzában, ahol tehette, korábban írt misztikus színezetű regényeinek hősei- és hősnőiéhez egyengette a saját élettörténetét. Így, ha azt olvassuk, hogy „az anya már születésekor papnak szánta fiát, s azért oly kegyesen nevelte, hogy valamikor szoptatta, mindenkor olvasott Kempis Tamásnak Krisztus követéséből, vagy, ha ezt nem tehette, legalább magában imádkozott",[1] önkéntelenül is „Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe" című regényére kell gondolnunk,

---

[1] Holéczy Mihály: Fessler Ignácz Aurél élete. Kézirat. (Nemzeti Múzeum, 657. Quart. Hung.) Fessler önéletrajzának erősen rövidített magyar fordítása.

amelyben Teréz dajkájának is vallásos könyveket ad kezébe a gondos apa s így éri el, hogy kis leánya legzsengébb korában csodagyereknek fejlődik. Ehhez hasonlót más, tőle ismert, német író, ki a herrnhutiak közt nőtt föl, is említett magáról. Viszont tényleg élt és él a nép körében ma is mindenféle hit arról, hogy a születendő gyermek testi s lelki mivoltát befolyásolja az anyának az utolsó hónapokban tett minden dolga. A második vonás, a vallási türelem, Fessler egyik alapelve, mert ő mindig élesen különválasztja az egyházat és a vallást. Keresztény vallás szerinte csak egy van, de egyház több és egyik sem az igazi, mert az igazi vallás nem ismer egyházat.

Igaz, hogy bizonyos mértékig valóban Magyarországon szívhatta magába a vallási türelmesség elveit, mert éppen ifjúsága idején indult meg mind erőteljesebben az a folyamat, mely Magyarországon a különböző felekezetek közötti ellentéteket kiegyenlíteni törekedett. Marczali Henrik több igen érdekes példát hoz fel erre s éppen Fesslerre is hivatkozik,[1] akinek lelki fejlődésére fontos befolyással volt a másvallásúakkal való érintkezés. E nélkül túlzottan vallásos irányú nevelése, saját bevallása szerint, a fanatizmusig vitte volna. Amúgy is valóságos rajongó kis szent volt, aki, amint a betűt ismerni tanulta, anyjának a Rosweid és Ribadeneira-féle, szent atyákról és vértanúkról írt könyvekből olvasott fel; legszívesebben remetét vagy szerzetest utánzott gyermekjátékaiban; arról álmodozott, hogy maga is szentté lesz; imádságos könyvet írt tanulás helyett s mikor tizenhét éves korában a kapucinus rendbe lépett, szerzetesi nevére, az Innocentiusra annyira méltó volt, hogy — állítása szerint — még csak nem is tudott a nemek közti különbségről.

Ez az egész kép, amint a vallásos anya mellett a teljesen a hit világába merülő kis rajongó egyenesen az egyház számára nő föl, nem szokatlan látvány még ma sem, éppen a magyarországi katholikus németségnél nem. Mennyivel kevésbbé lehetett az Mária Terézia uralkodása idején, amikor Ausztriát úgyszólván légmentesen elzárták a másvallású német országok felé is. Nem-katholikus írók műveit tilos volt a határon áthozni s e tilalom alól csak Gellert volt kivéve, kinek vallásossága „eretnek" létére is minden kételyen felül állt.[2] A jezsuita-drámák előadása még napirenden volt, sőt a főhercegek és főhercegnők latin tragédiákat néztek meg, melyekben papok léptek föl. Francia színdarabokat adtak, de protestáns németeket nem.

---

[1] Magyarország története II. József korában. Budapest, 1881. I. k. 310. l.

[2] H. M. Richter: Geistesströmungen. Berlin, 1875. 124—127. l.

Katholikus családok fiait nem volt szabad német egyetemekre küldeni s nemesi családoknak minden esetben a császárnő beleegyezését kellett kérni, hogy gyermekeiket külföldre küldhessék.

Bizonyos, hogy a nagy uralkodónőt nemcsak atyjának, a sok tekintetben spanyol gondolkodású III. (VI.) Károlynak példája és hagyományai befolyásolták, sőt nem is egyedül erős katholikus érzése, mely mindig „egyháza hű leányának" mutatta őt, hanem a politikai szempont is vezette. Természetes volt, hogy porosz ellenfele, a protestáns Nagy Frigyes titkos fegyvertársait látta a reformátusokban s főleg a háborúk tartama alatt nem nagy rokonszenvvel viseltetett irántuk. A magyarországi protestánsoknak volt miről panaszkodniok, sőt — mint ezt pl. Bánffy Ágnes esete is mutatja — az erőszakos térítésektől sem rettent vissza a királynő.

Innen válik érthetővé az a mondás, melyet Fessler visszaemlékezéseiben édesanyjának ajkára ad, mely szerint nem akart kegyet egy olyan uralkodónőtől, aki a lutheránusokat szabadon üldözni hagyta. A kis jezsuitaruhás fiúcska ugyanis véletlenül útjába szaladt Mária Teréziának a pozsonyi apácaklastromban és megnyerte tetszését, de az anya nem kért semmit az egy kérését teljesíteni akaró királynőtől. Magyarországon, hol nagyobb számmal voltak a protestánsok, különben sem lehetett azon egységesítő katholizáló törekvéseket olyan nyiltan és végletesen mutatni, mint Ausztriában, ahol jobban megfeleltek a közhangulatnak és a körülményeknek.

Ausztriában megvolt igen sok tekintetben a közvetlen kapcsolat a középkor belső világával; a délnémet latinabb szellem nemcsak egy könnyedebb, élénkebb fantáziájú németséget teremtett meg, de érzésbelileg is sokkal természetesebben a katholikus egyház világába símulót, sőt vele szorosan egybeforrót. Itt ez volt az adott életforma, ebben élhették ki az osztrák törzsek legmegfelelőbben természetes sajátságaikat. Az osztrák barokk sokszor kedvesen naiv egymásmellettiségben mutatta az ősrégi, idetartozó sajátságokat modernekkel keverve. Itt megvolt a talaja s a jogosultsága annak, hogy Mária Terézia „az uralma alatt álló területet egyetlenegy Regnum Marianummá akarta egyesíteni." (Márki S.: Az újkor története. Budapest, 1912. III. 322.) Bizonyos, hogy a Bécshez közelebb eső Nyugat-Magyarország, valamint Pozsony stb. németajkú lakosai is ugyanennek a szellemnek befolyása alatt állottak.

Viszont ez a szellem egyáltalán nem zárta ki, hogy éppen a katholikus papság körében sok híve akadjon a mérsékelt haladás eszméjének s nem volt ritka dolog,

hogy a zárdák emberei olvasták a máskülönben tiltott könyveket.[1] Persze ebből a körből kerültek ki később II. József segítőtársai, az utópisztikus fölvilágosodásharcosok. Mária Terézia sem idegenkedett a haladás eszméitől, de ő a lassan való átalakításnak a híve volt. Az ő tanácsadóinak az elve volt, hogy szerves fejlődésként alakuljon ki az új állam: óvatosan kell csak belecsepegtetni a friss vért az egészben bevált, százados rendszer ereibe. Itt jelentett azután óriási változást II. József trónrajutása, amint ezt éppen írónk életének tovább alakulásával kapcsolatban látni fogjuk. Az ő életét és K. L. Reinholdnak, a jezsuitanövendéknek, a későbbi jénai tanárnak, Wieland vejének az életsorsát valóságos iskolapéldákként emlegetik ezzel a hirtelen, kellően elő nem készített rendszerváltozással kapcsolatban.[2]

Mária Teréziát már politikai céljai is visszavonhatatlanul arra az útra szorították, hogy az ellenségének, II. Frigyesnek az országában bevált újításokat az osztrák szellemhez idomítva fokozatosan bevezesse, hogy bizonyos kiegyenlítődést hozzon létre Észak és Dél között. Meg is tette ezt és nyiltan politikumnak vallotta még a tanügyet is. Törekedett azt — minden egyéb meggyőződése ellenére is — a felekezetek, a szerzetesrendek kezéből kivéve, az államnak minél teljesebben alárendelni. Ez Magyarországon, hol a közép- és főiskolák igen nagy része a jezsuiták kezén volt, érdemlegesen csak e rend feloszlatása (1773) után történhetett meg. Írónk iskolázása még teljesen a régi rendszer szerint ment végbe. A győri jezsuiták gimnáziumában kezdte meg középiskolai tanulmányait, mert atyja időközben Győrben Gaun címzetes püspök szolgálatába állt. A fiú, ki egy legátustól már korábban gyakorlatilag megtanult latinul, semmiképp sem vált be a grammatizálásban. A szamárpad volt állandó helye, pedig 80 növendék közt ő volt az egyetlen, aki már beszélt — s meglehetősen hibátlanul — latinul, Aesopus meséit kívülről tudta, hittanból, földrajzból, történelemből első volt. A helyeket kizárólag a latin nyelvtan tudása alapján jelölték ki.

---

[1] P. Rudolf v. Graser, aus Kremsmünster „stand mit Frau Gottsched in Briefwechsel und las mit Eifer die Schriften Jerusalems, Reinbecks und anderer rationalistischer Theologen, welche ein Sensenhändler aus Wels, der die Leipziger Messe besuchte, ins Kloster schmuggelte". (Nagl und Zeidler: Deutschösterr. Literaturgesch. II. 22.)

[2] Már a maga idején is az elrettentő esetek közt emlegették. Még sokkal később is hivatkoztak rá. V. ö. „wie ein Eulogius Schneider, Ignaz Fessler, oder Reinhold den drückenden Fesseln durch einen verbrecherischen Schritt zu entfliehen, und in noch verletzenderer Gewalttat auch den angestammten Glauben zu verläugnen". (Caroline Pichler: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. München, 1914. II. 65.)

Anyja terveit meghiúsulni látta s papnak szánt fiát nehéz lélekkel bár, de bátyjához vitte, ki Pozsonyban mérnökösködött. Nagybátyjánál örömest maradt a fiú, akit a háromszögelés is érdekelt, meg az itt lelt kis könyvgyüjtemény is; csakhogy pár hónapnál tovább nem tartózkodhatott e rokonánál, mivel ezt egy távoli birtok fölmérésére küldötték. Fessler tehát hamarosan újra a jezsuitagimnáziumban lelte magát. Hiába volt külön tanítója latinból s hiába próbált osztálytanárától engedélyt nyerni, hogy versenyre kelhessen, ez azzal utasította őt el, hogy: „akit Isten szamárnak teremtett, annak szamárnak kell maradnia mindörökre". A gondolkozó fiú azonban nem nyugodhatott bele Isten ilyen rendelésébe, hanem felkereste Szluha pátert, a rektort és kérte, hogy imádkozzék érte, mert ha Isten Nebukadnezart ökörből újra emberré változtatta, őt is visszaformálhatja szamárból emberré. A rektor jobb paedagogus volt és fölismerte a fiú tehetségét. Ettől kezdve jó haladást tanusított, sőt egy latinnyelvű imakönyvet is írt. Jellemző ennek az imakönyvnek a három főkérése: a hittudomány doktora, vértanu és szent akart lenni. Ezt a három kegyet kérte Istentől meg Jézustól; a szentekhez nem imádkozott, sem Szűz Máriához. Mivel a vértanuság koszorúját az időben már csak hittérítőként lehetett volna elnyerni, szorgalmasan tanulmányozta Ázsia meg Afrika földrajzát.

Ez a vallásos érzés azonban, legalább átmenetileg, kellemetlenebb vonásokat is mutatott: a rajongó gyermek rövid időre a felekezeti türelmetlenség hibájába esett. A dolog természeténél fogva ez ugyan egyelőre nagyobb károkat nem okozhatott, hanem Luther hitét követő jó ismerősök rovására elkövetett csínyekben merült ki. Az anya szerencsére rögtön rájött a bajra és elvette a kedvét a hasonló szeretetlenségektől. Helyesen gondolkodó édesanyja közeléből ugyan csakhamar elkerült, mert cseregyermekként a pozsonyi jezsuita-gimnáziumba vitték, de itt a honvágy meg a nagyon megkedvelt latin írók más irányt adtak lelki fejlődésének. Seneca tragédiái nyomán ő maga is írt egy Saul című drámát, melyet pár diáktársával szállásadó gazdájának kertjében el is játszott. Ő volt Saul ennél a játéknál. Ez csak aféle gyermeki próbálkozás volt s darabjáról nem is tudunk többet.

Ha ez az érdeklődés római irányú volt is, maga a tárgy már ismét a bibliára utalt s a tanév végével újra belemerülhetett teljesen a szülői ház vallásos légkörébe, sőt édesanyja búcsújáróhelyekre is vitte. Tanulmányait ezután Győrben folytatta, hol tanára Cicero, Quintilianus, Horatius művein kívül főleg Livius, Sallustius, Tacitus történelmi munkáit és szent Ferenc, Ágoston, Jero-

mos vallásos iratait adta a kezébe. Látjuk tehát, hogy míg tanulmányai egyrészt megfelelnek az akkori időknek, másrészt már most, ifjú éveiben kezdődik az az olvasási szorgalom, mely Fesslert egész életében jellemezte. Ő maga megemlékszik önéletrajzában a gazdaságos időbeosztásáról, melyet édesanyjától tanult. Ez tette lehetővé, hogy aránylag rövid idő alatt széleskörű olvasottságra tett szert s ez adja magyarázatát annak is, hogy annyi tárgykörbe dolgozta be magát később, valamint hogy történelmi munkája olyan alapos készültséggel iródott.

A retorikai osztály befejezésekor neki kellett a szent Ignácról szóló beszédet készítenie, mely jól sikerült és főleg a jezsuiták tetszését nyerte meg. Erre a tizenhatéves ifjú megpróbálta magát e rendbe fölvétetni. Ez azonban már fölöszlatása előtt állott és barátságosan ugyan, de visszautasította a jelentkezőt (1772). A fiút nem érintette ez annyira, mint anyját, aki legszebb álmát látta szétfoszlani. Fessler most a karmeliták vagy a kamalduliak rendjére gondolt, sőt már nagyban készült is erre az életpályára, mikor egy budai rokonuknál, a kapucinusok rendjéhez tartozó Kneidinger Györgynél tett látogatásuk váratlanul ennek a szerzetnek a javára döntötte el a kérdést. Tizenhétéves korában a kapucinus rend tagjává lett Innocentius néven.

Alig néhány évvel később elhamarkodott lépésnek tekintette ezt és kétségbeesetten írta, hogy papoktól és egy asszonytól (édesanyjától) nevelve tizenhét évvel senki sem elég érett a pályaválasztásra. A kolostorba ment, mert úgy hitte, hogy ez üdve elnyeréséhez föltétlenül szükséges.[1] Igaz, hogy ő egészen másnak képzelte a kolostori életet, mint amilyennek ez bizonyult. Azt remélte, hogy elmerülhet a miszticizmusba, valóra válthatja a szent életre és a vértanuságra vonatkozó gyermekálmait. A valóságban mindez messzefekvő ábránd volt s a próbaév kellemetlenségeivel kellett elsősorban megküzdenie. Rendszeres iskolai tanulmányok nem jártak ezzel, hanem csak a noviciusmester vezetése mellett sajátított el a vallásos és főként szerzetesi élet gyakorlati kérdéseiből annyit, amennyit lehetett. Ezenkívül pedig sepréssel, mosogatással, kerti munkával próbálták ki az új tag hivatottságát. Ettől az életmódtól már az első hetekben annyira elment a kedve, hogy a rend elhagyására gondolt. Vezetője észrevette a bajt és ellenszerül *Seneca* műveit adta kezébe. Ez szerencsés választás volt, mert a misztika világa mellett most először nyilt meg előtte egész nagyszerűségében az erkölcsi világ is. Ennek a „pogány"-nak az írásai rávezették arra,

[1] 1780-ban nagybátyjához intézett levél. Közölve az önéletrajzban.

hogy van egy világi bölcseség, melyhez nem a határozatlan rajongáson, hanem a határozott akaraton át vezet az út. Később mutatkozott ennek nagy jelentősége, mikor a kétely fészkelte magát szívébe-lelkébe és az elemi erővel jogait követelő érzékiség. Ekkor szerencséjére az erkölcsi világrend ismerete biztosította neki a menekülés útját.

A próbaév letelte után sem kezdhette meg a rendszeres tanulmányokat. Előbb még egy kisebb kolostorban kellett rendjének szelleméhez minél jobban hozzánevelődnie. Az ünnepélyes fogadalom letételénél (1774 július 9-én) csak édesanyja lehetett jelen, atyja egy hónappal előbb Győrött, hol utoljára Balassa Gábor gróf szolgálatában állt volt, meghalt. Írónk még július hó folyamán a besnyői zárdába került, ahol elég gazdag könyvtár állt rendelkezésére, melyet lehetőség szerint használt is. Régi érzés- és gondolatvilága még nem rendült meg, de az úgynevezett kamaszkor lelki kriziseinek külső jeleit láthatjuk azokban a túlzásokban, melyekről a hittérítői pályára való előkészületként emlékezik meg maga önéletírásában. Edzeni akarta magát és testét akarata hatalma alá kényszeríteni, mert még mindig a vértanuhalál lebegett végcélként szeme előtt. Egész éjjeleket átvirrasztott, a zárda erdejében esőben és viharban szaladt körül, mezitláb ment ki a hóba, vérig korbácsolta magát, éhezett és szomjúhozott önelhatározásból.

Elgondolhatjuk, hogy milyen veszélyes lehetett egy ilyen lélek számára, ha rajongása alapjául szolgáló világnézetét bármi is megrázkódtatja. Ez pedig bekövetkezett még e helyen s már a következő esztendőben. Egy Podmaniczky báró, ki Aszódról be-bejárt a kolostorba, titokban *Fleury*nek az egyháztörténetről szóló fejtegetéseit és *Muratori*nak a valódi ájtatosságról írt értekezését adta neki. Ezeket ismételten átolvasta, de az eredmény minden esetben ugyanaz volt: egészen más világításban látta az egyházat meg különösen a szerzetesrendeket mint addig. Az álmodozó rajongásnak vége volt, a legbántóbb valóságra ébredt, hite, bizalma megrendült és hiába nyult a bibliához, az egyházatyák műveihez, a régi ábrándvilág végeredményesen rombadőlt. Csak mind kínosabb, fájdalmasabb lelki vívódásokat okoztak mindezek az olvasmányok és önmagán tapasztalhatta immár a szentírásnak az ősszülők bűnbeeséséről szóló helyeinek igazságát, a tudásfájának a gyümölcse nem hozott neki sem áldást. Hozzájárult ehhez egy másirányú önmagáraeszmélés is. Egy nem egészen közéjük való páter éppen ebben a ránézve olyan kritikus időben adta neki Hoffmannswaldau költeményeit, amelyek megnyitották szemeit; meglátta a szerelem szerepét az életben. Egész terjedelmében mutatkozott

most eddigi nevelésének helytelensége: minden egy kártyára volt föltéve; annyira egyoldalú, a világtól elzárt, tisztán az érzésre, sőt sentimentális rajongásra alapított volt ez, hogy nem bírhatta ki a valósággal való első összeütközés bármily kis rázkódtatását sem. Amilyen természetellenesen késői középkori virág volt ez az ő rajongó gyermekhite a fölvilágosodás századában, olyan erőteljesen túlzottnak kellett a visszahatásnak is lennie és egyáltalán nem fogunk csodálkozni, ha mind határozottabb léptekkel halad most sorsa a jozefinizmus irányába, amely pár év mulva, mikor Bécs közelébe jut, teljesen magához ragadja őt. Viszont ez az ifjúkori nagy és hirtelen nézetváltoztatás szinte lélektani alapvetésévé is vált a későbbi fölfogáscseréknek, melyekben Fessler élete elég gazdag. Ezt mintegy szimbolikusan megismételte később. Igaz, hogy nagyjában tulajdonkép csak *egy* óriási egyéni jelentőségű változáson ment át életében, még pedig most ifjúkorában: a vallásos gyermekifjúból fölvilágosodott bölcselő lett. Mind a később tárgyalandó változásoknak voltakép egy jelentésük van: lassú, fokozatos visszatérés a romantikán, a herrnhutizmuson át a valláshoz, a régi hithez, a gyermekkor s ifjúság lelki paradicsomához. Ezt persze olyan tisztaságban, naiv egyszerűségben többé viszont nem láthatta, eltűnt, tovarepült az az idővel; a megállást, visszatérést nem ismerő, könyörtelen folyam magával sodorta azt is, mint az ifjúságot, az élet tavaszát. Mennyire hasonló volt e tekintetben lelki fejlődésének a menete a XVIII. századbeli német szellemi fejlődéséhez, melybe ő is belekerült a 80-as években! Ott is csak átmenet volt az idegen, angol-francia eredetű fölvilágosodás a század pietista rajongással telt első feléből a romantikus hittől megaranyozott végéhez!

Az ifjú szerzetes egyelőre nem volt irigylendő helyzetben. Rettentő küzdelmet vívott meg önmagával. Ennek méreteit igazában csak a sok évvel később írt regényeiből ismerjük meg, amelyekben legodaadóbb érdeklődéssel azon hőseinek a lelkiállapotát vázolja, akik, mint ő, a hit és a tudomány kérdéseiben tévedtek el s a természet törvényével mertek, ha csak ideig-óráig is, szembeszállni vagy ellene vétkezni. Ezek a hősök újra meg újra olvassák a szentírást, az egyházatyákat, a zsinati határozatokat; imádkoznak, böjtölnek, virrasztanak könnyel szemükben, kétségbeeséssel szívükben, de nem tudják meglelni azt az egy gondolatot, amely körül énjük a régi biztonsággal építené föl új meggyőződésüket. Ezért nagyobb árt kell fizetni: csaknem egy teljes étetet telve megbánt tévedésekkel, keserű csalódásokkal, nehéz megpróbáltatásokkal. Fessler később ezekben fogja látni a tökéletesedéshez

segítő eszközöket, mert az igazi vallásosság csak a letört emberi gőg és elbizakodottság helyén verhet erős gyökeret a szívben.

A fiatal kapucinusban még erősek voltak ezek az emberi hibák, mikor a kolostorba lépése utáni harmadik évben rendje a szabályos tanulmányok megkezdésére Nagyváradra küldötte. Seneca tanulmányozása azonban legalább egy, az addigi vallásos világnézetén kívül álló erkölcsi támaszpontot nyujtott neki, amelynek értéke csak most tűnt ki egészen. Nélküle esetleg kicsapongásokba, alacsony bűnökbe esett volna. Az új helyen a scholasztikus bölcselettel kellett behatóbban megismerkednie, amely föladat szintén jó volt arra, hogy másfelé terelje figyelmét és lekösse energiáját. Nagy olvasottsága, mindinkább érvényesülő, átlagon felüli tehetsége hamarosan az elsők közé emelte s rövidesen mindenki rettegett tőle a vitákban, sőt egy alkalommal magát a lektort is hallgatásra kényszerítette. Ez ugyan egyik kedvelt regényhősére emlékeztet megint: Abälard-ra, (Abälard und Heloisa. 1806), de az nem szenved kétséget, hogy Fessler valóban nagy dialektikus volt, tehát följegyzéseit nem szinezte túlságosan a későbbi évek benyomásainak, törekvéseinek, ideáljainak megfelelően. Szőrszálhasogatásait kortársai nem egyszer vetették szemére s a tőle újraszervezett berlini szabadkőműves páholyból is azért buktatták ki kerülő utakon mert beszélőtehetségétől legnagyobb ellenei is tartottak.

Egyelőre sokkal égetőbb problémákkal volt elfoglalva a fiatal barát, semhogy azokat dialektikával megoldhatta volna. Ő maga később korszakokra igyekezett felosztani lelki fejlődését[1] s ezek nyomán röviden jellemezve így foglalhatjuk össze eddigi belső életét: kora gyermekségétől fogva misztikus vallásosságban nevelkedett s tizenhat éven át szentnek készült. Fleury és Muratori említett műveinek olvasása után a deizmus ellen irányuló munkákat keresett, de éppen ezek tették őt magát is deistává. Ezzel párhuzamosan teljes nemi tudatlanságából kellemetlen ébredés következett be. Csakhamar visszautasításra is talált, mikor a valóságban meg akart ismerkedni ezen tudatossá vált érzelemmel. Egy nagyváradi iparos szép özvegye hárította el feltűnően finom érzékkel az ifjú pap szerelmét. Fesslert, saját szavai szerint, ez az eset tanította a női nem tiszteletére. Viszont éppen ez a történet is egyike azoknak, amelyeket joggal kétségbe lehet vonni, mivel az az állítólagos levél, amelyben imádottja vallomására válaszolt, nagyon is hasonlít azon sorokhoz, melyeket Fessler

---

[1] Ansichten von Religion und Kirchentum. Berlin, 1805.

későbbi áttérése után elvett első nejéhez intézett s amelyekben szintén a valódi szerelemről értekezett.[1]

Ha mindezek az események rendkívüli fontosak voltak írónk jellemének és világnézetének a kialakulása szempontjából, tudományos érdeklődésének az irányítását illetőleg épp olyan fontos az a tény, hogy a nagyváradi rövid tartózkodása alatt is már magára vonta egypár érdemes, magasabb rangú pap figyelmét, akik könyveket adtak neki, érdeklődtek hajlama és tehetsége iránt. Gánóczy Antal kanonok észrevette már ekkor, hogy a fiatal szerzetes különösen kedveli a történelmet. Kezébe adta tehát *Palma* Notitia rerum Hungaricarum-át, *Pray* Annales Regum Hungariae-jét, végül felolvasott neki saját készülő munkájából (Episcopi Varadinenses fide diplomatum concinnati). Hogy ez a hajlam Fesslerben tényleg olyan erős volt már akkor a történelemhez, azt annyi év után és bizonyítékok elégtelensége miatt nehéz ma megdönthetetlen bizonyossággal megállapítani. Lehetséges, hogy azt pártfogója a saját érdeklődése szemüvegén át látta úgy s éppen ő volt az, aki írónkat lelkesítő példájával rávezette a vele való foglalkozásra. Annyi meglehetősen biztos, hogy az akkori latinos műveltség révén korán volt alkalma megkedvelni a római történetírókat, amint erről önéletrajzában több helyen meg is emlékszik. Viszont ez azután jó alap volt ahhoz, hogy a nálunk Magyarországon éppen abban az időben különösen egyházi körökben nagyon elterjedt és kedvelt tudományhoz komolyabban is közeledjék.

Érdekes kérdés, hogy honnan és mikép magyarázható az, hogy a XVIII. században a történetírás olyan fellendülést mutatott nálunk. Itt éppen az előbb említett körülmény igazíthat útba, hogy főleg egyházi emberek foglalkoznak vele. Ez egy egészen más irány mint az őt megelőző erdélyi történetírás, a nemesi memoire-irodalom stb. Lényegileg igaza van Horváth Cyrillnek,[2] mikor a külföldi hatásra emlékeztetve írja: „Antwerpenben, Brüsszelben már egy századja folyik a Bollandisták munkája, a tudós világ 1667-től tapsolja Mabillon hatalmas publikációit, melyek a legszigorúbb egyházi szellemet képviselték. Mindez meglehetősen ismeretes a papság, de főkép a jezsuiták előtt, kiknek köréből a kiváló történetírók egész raja fog fellépni." A kérdés azonban ezzel még nincs tisztázva, sőt még távolról sem áll kellő világosságban

---

[1] E körülményre újabban Sartorius Ernő hívta fel a figyelmet következő cikkében: „Ignaz Aurelius Fessler, Kapuziner und Generalsuperintendent". (Die christliche Welt. 1897. 103.)

[2] A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. 693. l.

előttünk. Horváth főleg Fleglerre bízza magát,[1] aki pl. Katonával kapcsolatban Tillemont- és Muratorira hivatkozik. Prayval kapcsolatban említi ő is, hogy a magyar történet új, csaknem egészen átváltozott alakot nyert, hogy Pray az egyes időpontok pontos chronologiai megállapítására fordított fő gondot, mert ebben látta minden történeti nyomozás alapját. Sok okiratot használt föl, sőt szószerint illesztette bele ezeket munkáiba. Bél Mátyásnál utal Flegler arra, hogy a történetírásnak az a módja, mely Bonfinitól Turóczy Lászlóig uralkodott, örökre félre volt téve. Foglaljuk mindezt össze és rendszerezzük, azonnal áttekinthetővé válik a helyzet, sőt meg fogjuk látni a helyet, melyet Fessler foglal el a maga történelmével, amely már a következő századba tartozik s egy egészen más irányt képvisel, de érthetőbbé válik, hogy mit talált Fessler s mely ponton kapcsolódott bele a fejlődésbe. Ez annál könnyebb, mert éppen e korszak kezdőpontjára vonatkozólag van már egy modern magyar értekezésünk: Hóman B. Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században, c. székfoglalója.

Az előbbi megállapítások és nevek félreérthetetlenül a XVII. század végén nyugaton uralomra jutó humanisztikus-irány ellenes történelemre utalnak bennünket. A humanizmus ugyanis követendő mintaképekül tartotta mindenki elé a latin történetírókat. Mabillon (1632—1707), Tillemont (1637—1698), Muratori (1672—1750), a benedekrendi és jezsuita történetírók és követőik a XVII. század második s a XVIII. század első felében voltak az elsők, kik ez ellen állást foglaltak és nagyobb kritikával dolgoztak. A humanisztikus iránnyal ugyan végeredményesen csak a fölvilágosodás történetírása végzett,[2] de a mathematika és a természettudományok haladásával már a XVII. században szakítottak a tekintélytisztelet elvével és a humanizmus módszerével. Az esztétikai nézőpontok is természetesen háttérbe szorultak. Ezzel szemben mind nagyobb tekintélynek kezdtek örvendeni a segédtudományok (chronologia, diplomatika, paläographia, epigraphika stb.). Ennek a szigorúan tudományos iránynak a kiindulópontja Franciaország volt a XVII. században, „az az ország, melynek abban az időben az európai kultúrélet vezérszerepe jutott osztályrészül. A humanisztikus történetírás sem keletkezett véletlenül Olaszországban s Flórenc-

[1] Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Budapest, Franklin, Olcsó könyvtár.

[2] L. erre s a következőkre vonatkozólag Eduard Fueter munkáját: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1911. 307. l., továbbá Hóman B. idézett értekezését (Budapest, 1920. Sz. István Akadémia).

ben".[1] Éppen úgy nem volt véletlen az sem, hogy a theologus történészek találták bele magukat legkönnyebben s legelőbb az új módszerbe, amely pontos idézést, a források lelkiismeretes megnevezését követelte. Ők ehhez az eljáráshoz már hozzászoktak a hitvitázásban.

Ennek az iskolának a munkája óriási anyag összehordásában és kritikai átvizsgálásában állt. Erre még a fölületesebb fölvilágosodott történetírók is tisztelettel néztek, ha nem is nyúltak hozzá s így kiaknázása későbbi időkre maradt. Az a körülmény, hogy itt sokszor egy ember erejét meghaladó anyaggyüjtésről volt szó s bizonyos értelemben folytatólagos munkálkodásról, tette éppen a szerzetesrendeket kiválóan alkalmassá arra, hogy ilyen irányban foglalkozzanak a történetírással. Hozzájárult még ehhez, hogy nekik sajátos helyzetük a legnagyobb függetlenséget is biztosította a világi hatalom esetleges beleavatkozásával szemben.[2] Ezek a szerzetes történetírók ugyanis nem maradtak kizárólag a rendi történetírás terén, mint pl. Mabillon Annales ordinis s. Benedicti-je, hanem részben ők, részben követőik csakhamar belevonták kutatásaik körébe nemzetük egész történetét. Lodovico Antonio Muratori is pl., noha kifejezetten Mabillon említett munkáját vette mintául, egész Itáliáról írt (Annali d'Italia del principio dell'era volgare sino all'anno 1749). Tillemont-t éppen az egyháztörténelemmel való foglalkozás vezette a római császárok történetének megírásához (Histoire des Empereurs).

Már az Annales cím is bizonyos összefüggést sejtet a felsorolt művek és Pray Annales-ei közt (Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Annales regum Hungariae). Ha pedig a köztudatba ment át, hogy Pray, Katona s más e korbeli történetíróink munkáit nem igen olvasták nehézkességük meg a latin szövegük miatt, az előbbinél lehetetlen nem arra gondolni, amit ennek az iskolának a jellemző sajátságairól, az anyaggyüjtésről fentebb említettem. Egyrészt az évek szerinti szigorú időrendben való haladás nemcsak a XVIII. században, hanem a XIX. század elején is mutatta még hatását s éppen Fessler történeti munkájába szintén innen jutott. Másrészt Prayék meg Katonáék olyan anyagot gyüjtöttek össze, vizsgáltak át és állítottak többé-kevésbbé nyersen egymás mellé, amelyen még sok évtized „rágódott", hogy a Flegler-Szinnyei kifejezésével éljek. Ebben is feltűnően közös a sorsuk a már érintett „későbbi kiaknázást" illetőleg a Mabillon—Tillemont—Muratori irány főbb képviselőivel.

---

[1] Fueter, i. m. 308.
[2] Fueter, i. m. 311—312. l.

Fessler sok tekintetben ezekhez a Prayt, Katonát felhasználó történetírókhoz tartozik, noha ő nem egyedül belőlük merít, de — mint még látni fogjuk — más, újabb irányok elveit, világnézetét, módszerét elfogadva, főként pedig történetfilozófiai szempontokat vive az anyagba, ő fogja ezt alakítani, művészileg formálni.

Összefoglalólag mondhatjuk tehát, hogy Prayék, Katonáék irányában nálunk Magyarországon is diadalra jutott a modernebb, tudományosabb, a XVII. század Franciaországából kiindult humanista-ellenes történetírás, amely bizonyos tradiciók folytán éppen a szerzetesrendekhez kapcsolódott, ami azonban nem zárta ki, hogy akár laikusok, akár protestánsok is ne csatlakozzanak hozzá, avagy más, külföldön módosított formájához. Nálunk példa erre Bél Mátyás, aki Németországból hozta magával a termékeny, új eszméket.[1] Az ő munkájuk nálunk éppoly szükséges volt a XVIII. században, mint nyugaton elődeiké a XVII. végén: az anyagot lelkiismeretesen össze kellett hordani, megrostálni, mind több irányban tudományos kritikát gyakorolni, a levéltárakba beférkőzni, régi balhiedelmekkel leszámolni, ékes előadás helyett minden adatot gyanakvóan megvizsgálva a tényeket inkább szárazon adni, semmint a pontatlanság, szépítés hibájába esni, ez volt egyelőre a fontos. Az így megtisztított légkörben azután könnyebben fejlődhetett az új virág; az emberi értelem elvégezvén a nagy kritikai munkát, következhetett ismét a tényeket összekötő szellemi kapcsolat kifejtése, újraszülethetett a történetfilozófia.

Már azok a gondolkozók, írók, kiket Fessler első nagy lelki megrázkódtatásával kapcsolatban kellett említenem, ehhez a körhöz tartoztak, amelyhez a történettudomány vezetett most el bennünket. A fentebb megnevezett Fleury is Tillemont irányának volt a híve. Claude Fleury abbé (1640—1723) teljesen ennek az iskolának a szellemében dolgozta ki a maga egyháztörténetét (Histoire ecclésiastique. Paris, 1691—1737). Ő azonban nem volt olyan pártatlan, mint mintaképei, sőt olyan határozottan a gallikánizmus mellett foglalt állást, hogy Róma indexre is tette művét. Így már nem csodálhatjuk, hogy a fiatal Fesslerre olyan különös hatást gyakorolt. Maga az a tény különben, hogy ez az iskola olyan pártatlan igazságszeretettel járt el tudományos munkásságában, igen alkalmassá tette műveiket arra, hogy az egyház ellen használják fel őket. Tillemont pl. azt hitte, hogy a császárok

[1] Őt Hóman a magyar államismereti iskolához sorolja (Staatenkunde). Gyönyörűen kidolgozza a németeknek synthesisre való törekvését ezzel kapcsolatban.

történetével a kereszténység apológiáját mozdíthatja elő, pedig nem hívő theológus vette azután használt, hanem a voltairiánus Gibbon! A másik, Fessler lelki krizisét okozó író, Muratori is ebben az új összefüggésben lépett ismételten elénk. Ez mind mutatja, hogy Fesslernek az érdeklődését különböző irányból jövő s részben véletlenül találkozó hatások kezdik egy pontra terelni. A fiatal szerzetesnek egyelőre még nem nagyon tetszettek Pray munkái. Úgy emlékezik meg róluk önéletrajzában erre a korai időpontra vonatkozólag, hogy Sallustius meg Tacitus pragmatikus műveinek tisztelője lévén, nem bírta egyelőre ízlésével összhangba hozni őket. Azt mondhatnók, hogy itt a humanista, épp akkoriban elavult történeti fölfogás szólalt még meg az ifjúban, mert azt belenevelték. Pár évtized mulva nemcsak annyira lesz, hogy fölvette magába a modernebb Palma-, Pray-, Katona-féle fölfogást, hanem túl is ment rajtuk.

Ehhez, a XIX. század első évtizedeiben egészen modern, harmadik nézethez úgy jutott feltűnő gyorsan Fessler, hogy sorsa túlvitte az országhatárokon, sőt hamarosan a monarchia határain is. Még 1776-ban a Bécs melletti Schwechatba rendelték felebbvalói. Hazájában nem is tartózkodott többé huzamosabban. Egyetlenegyszer fordult még meg itt, midőn mint lembergi tanár Martinovics-csal szünidei látogatásra jött. Ezen utazás alkalmával találkozott több nagy történetírónkkal s ekkor határozta el véglegesen, hogy a történettudománynak szenteli erejét. Ez volt az egyetlen magyar vonatkozású irodalmi érdeklődés, melyet az ő korában s a maga helyzetében itt Magyarországon magába szívhatott. Gyermekévei óta papoktól vezetett iskolákban, majd a kolostorban élve jobbára latin írókat olvasott s ha itt-ott tiltott gyümölcsként újkori költő műve került kezébe, az is német volt, mint ez följegyzéseiből kitűnik. Magyarul sem tudhatott valami jól, mert későbbi, magyar írókhoz és főurakhoz intézett leveleiben a német és latin nyelvet használja és semmi nyoma magyar nyelvtudásának. Így nem csodálható, hogy egy olyan kor határán, melyet irodalomtörténetünk a hanyatlás korának nevezett el s amelyben az egyetlen virágzó műfaj: a történetírás is latin nyelven alkotta meg nevezetes műveinek egész sorát, őt is csak a magyar história érdekelte és nem a magyar nyelv is. Bessenyeit és társait, az egymásután föllépő különböző irányú írókat ő már nem ismerte meg.

Fessler német irodalmi törekvéseivel különben sem áll egyedül Magyarországon. És nemcsak a XVIII. században vett ilyen irányú fejlődést sok magyarországi származású író — mint pl. a Fesslernél tizenhat évvel ifjabb

Pyrker László, aki szintén a katholikus papság soraiból került ki —, hanem még a következő században is, mikor a magyar irodalom újjászületése már rég megindult. Sőt ekkor ajándékozta hazánk a német költészetnek egyik legnagyobb lírikusát, Lenaut. De bár egyéni körülményeik és általános művelődési viszonyaink folytán német írókká lettek, a magyar hazának így is ragaszkodó fiai voltak: Lenau a magyar földet és népét dicsőítette, Pyrker Zrinyi, a Korvinok, Kis Károly király emlékének áldozott történeti drámáiban. Fessler is Attiláról, Mátyásról és az Árpád-házi nagy királyokról írt regényeket és mint történetíró annyi odaadással és lelkesedéssel tárgyalta nemzetünk multját, hogy ebben magyarnyelvű íróink sem múlják felül.

II.

(Bécsben. — Mária Terézia és József politikája; organikus fejlődésre átmenet nélküli ujítás következik. — Mind nagyobb elidegenülés a szerzetességtől. — A janzenisták. — A zárdabörtön. — Harc az egyház ellen. — Röpiratok. — Egyetemi tanulmányok. — A lembergi lektorátus.)

Fessler Magyarországból már erősen megváltozott világnézettel ment Ausztriába. Itt azzal a teljesen céltévesztett szigorral bántak vele, amely csak növelhette ellenállását és megerősíthette dacában. Minden könyvét elszedték, pedig csak a meglehetősen közömböseket vitte magával, sőt a zárda könyvtárát is elzárták előle. Ezek az évek Mária Terézia uralkodásának utolsó esztendei voltak. II. József már egy évtized óta társuralkodó volt s mindenki tudta, hogy az ifjú császárnak milyen eszméi és ideáljai vannak. Nem csodálható tehát, ha éppen az egyház ezekben az években a szokottnál is óvatosabb volt, annál inkább, mert, mint erről már megemlékeztem, az egyházi emberek közt akadt nem egy, aki titokban a liberális fölfogás híve volt, a fölvilágosodás eszméiért lelkesedett.

A császárnő nem idegenkedett a lassú, fokozatos haladástól, de maga sem nézte jó szemmel fiának túlzottan teoretikus gondolkozását. Ő jobban ismerte népét és volt érzéke a szellemi erők iránt, ösztönszerűleg óvta országait hirtelen bekövetkező gyökeres változásoktól. A katholikus vallás és a katholikus egyház fontos szerepet töltött be az ő uralkodása idején virágzó osztrák barokk-kultúrában. Ennek a művészete kéz a kézben haladt az egyház szimbolizmusával és így a transcendentális világnak mintegy a reális életbe való belenyúlása szinte természetesnek látszott. Nyugalom, harmónia jellemezte ezeket az időket s a bécsi jókedv, délnémet, osztrák könnyedség bearanyozta ezeknek az éveknek a társadalmi és művészeti életét. Egy csapásra megváltozott minden a császárnő halálával. Az élesszemű II. Frigyes rögtön előrejelezte a beálló nagy fordulatot, amint Mária Terézia haláláról értesült. Igaza volt; a maga elveinek keresztülvitelére már türelmetlenül váró új császár a legnagyobb sietséggel árasztotta el mindent felforgató rendeletekkel országait. A jozefinizmussal hirtelen és minden átmenet nélkül végeszakadt az osztrák barokknak, melyet Mária

Terézia óvatosan és fokozatosan akart átvezetni a modern időkbe.[1] Az új iránynak nem volt semmi érzéke a történelmi fejlődés iránt, a fölvilágosodást, mely eddig a köz, az állam szolgálatába volt állítva, máról holnapra az állam urává tette. II. József a porosz királyságot látta mindig maga előtt, II. Frigyest tisztelte, de megfeledkezett arról, hogy a Hohenzollernek már több generáción át készítették elő a nagy király uralmát s hogy az északnémet és a délnémet szellem meg műveltség is különböző. A hajlékonyabb, puhább osztrák jellem amúgy sem volt olyan mértékben a racionalizmusra teremtve, mint a keményebb, élesebb logikával, a szürke valóságnak megfelelőbb gondolkozással bíró porosz.

A változások bevezetése is olyan kegyelettelen módon történt, hogy sértette a máshoz szokott nép érzületét. Izraelita kereskedők vehették meg a föloszlatott kolostorok műkincseit és „nem volt ritka dolog egy gyümölcsárus asszonyt vagy egy zsibárust olyan bódéban látni, melynek falai és mennyezete régi templomi képekből vagy apátok és apátnők arcképeiből voltak összeróva."[2] Az ilyen eljárásra csak olyan elvontan gondolkozó teoretikusok képesek, kiknek nincs kapcsolatuk a néplélekkel. Legpusztítóbb hatása az egész jozefinizmusnak az volt, hogy létrehozta a monarchiában a „balga" nép fölött álló, az „előítéletektől" ment embertípust, melynek képviselői lenézték a népet, ahelyett, hogy megértésére törekedtek volna. Itt kezdett az a nagy szakadék megnyílni, amely a mai modern idők embereit, egész osztályokat elválaszt egymástól és a megnemértésnek, sőt osztálygyűlöletnek is egyik főoka. Ez a szellem szerencsére nem egyformán terjedt a monarchia minden országában, különösen Magyarország erőteljes ellenállást tanusított, de a nagyobb városok leginkább ki voltak téve a veszélynek s ezek között is elsősorban Bécs és az osztrák örökös tartományoknak a legközelebb fekvő egyéb jelentősebb helyei. Itt csakhamar jelentkezett egy bizonyos pesszimizmus, a túlzott kritika, az ideges, kákán csomót kereső szellem a régi kedélyesség helyett.

Az irodalmi élet is szenvedett az új rendszer alatt, noha tulajdonkép ennek emelését tűzte maga elé célként az uralkodó. Az irodalmat is bizonyos utilitarizmus szempontjából nézte, az állami irodalomnak valamilyen különös módon elképzelt formája lebeghetett előtte, amely derék, józan, okos polgárokat nevel. A valódi költészet, sőt még

---

[1] Nagl und Zeidler: Deutschösterreichische Literaturgeschichte. Wien und Leipzig, 1914. II. 250. l.

[2] Nagl und Zeidler, i. m. II. 253.

a tudomány is, ha nem mutatkozott közvetlen hatása állami szolgák képzésében, henye, fölösleges dolognak látszott. Érdekes, amit erre vonatkozólag maga Fessler is följegyzett önéletrajzában József császárról: az uralkodó egy érdemes numizmatikust, aki a saját, éremképekkel díszített művét akarta átnyujtani neki, azzal bántott meg, hogy a szemébe mondta: okosabb dolgokra fordíthatta volna az idejét![1] Nem csoda, ha az ilyen légkörben neofiták, homo novusok a gyorsan érvényesülő nagy emberek az irodalom terén is, mint Sonnenfels József, akinek atyja Poroszországból bevándorolt izraelita, a fiú már nemesi előnévvel pompázó keresztény, aki anyjára nem akar emlékezni, mert az nem hagyta el ősei vallását. Mindenben a praktikusra törő ügyességével hamarosan olyan poziciót vívhatott ki magának ebben a természetellenes korszakban, hogy még az osztrák Lessing névvel is föl merték díszíteni párthívei. A germán idealista pedig bizonyára nem ilyen emberrel való egyenlő értékelésre célzott „Nathan"-jában sem, aki, mint Sonnenfels, főként azért vetette magát az irodalomra, mert köröskörül minden más téren ügyes riválisokat látott, csak a német irodalom volt meglehetősen szabad terület akkoriban Ausztriában.

Nagy önállóságot mutató osztrák irodalom a XVIII. század végén nem volt. A régebbi elzárkózás helyett már Mária Terézia uralkodásának a vége felé mind szabadabban engedték be a német szellemi termékeket s éppen most hatottak mind jelentősebben Klopstock, Wieland és Lessing. Lessingnek főként színügyi törekvései keltettek erős visszhangot és lelkesítették munkára Sonnenfelset is (Briefe über die Wienerische Schaubühne). Maga II. József pártolta a színügyet (Burgtheater), melynek az előző korból maradt sajátosságai ellen heves harc indult a nagy, németországi írók érdekében és az uralkodónak már fentebb vázolt irodalmi és színművészeti felfogása szellemében. Ausztria most többékevésbbé Németországban már túlhaladott irodalmi jelenségek körül csatázik; az előző évtizedekben kissé elmaradt volt a német szellemi élet fejlődésétől. Sonnenfelstől semmi esetre sem tagadható meg az ügyesség, mozgékonyság és a szellemesség egy bizonyos faja. A hírlapi, azaz inkább folyóirati irodalmi harcnak is ő volt a középpontja. Ő és párthívei, ha nem is szolgáltak mindig eredeti eszmékkel, igen ügyesen tudtak jó idegen gondolatokat népszerűsíteni és úgyszólván irodalmi diktátorságot vívtak ki maguknak.

Mindezeknek a jelenségeknek a tekintetbevételével

[1] Fesslers Rückblicke. 2. kiadás, 126. l.

nem csodálható, hogy Fessler Ausztriában hamarosan a jozefinizmus sodrába kerül, hiszen a csirákat hozzá már magával hozta szívében, másrészt pedig, hogy mikor a nyolcvanas évek vége felé irodalmi kísérletekkel lép föl, természetesen Wieland s Lessing hatása alatt áll. Láttuk, hogy a schwechati zárdában már bizalmatlansággal kezelték, de ő egyelőre tűrt. Igaz ugyan, hogy titkos kerülő utakon igyekezett hasongondolkozású magasabbrangú egyháziakhoz férkőzni; a velük való megismerkedésnek a történetét túlságosan szűkszavúan érinti önéletírásában. E soroknak figyelmes olvasása azt a benyomást kelti, hogy sok mindent takargat, az összefüggés magyarázatául több helyen azt kell pótlólag belegondolnunk, hogy azok a körök bizonyos titkos-társulati tervszerű összeműködést fejtettek ki és Fesslert, amint figyelmesek lettek rá, maguk vitték tovább az egyszer megkezdett úton. Az osztrák szabadkőművesség ugyanis Mária Terézia uralma alatt virágzott, noha az uralkodónő 1764-ben és 1766-ban a szabadkőműves és rózsakeresztes páholyokat feloszlatta. Éppen az ő trónralépése utáni első években alapította a boroszlói püspök, gróf Schafgotsche az első bécsi páholyt (1742), de az a pár évtized elég volt ahhoz, hogy abban az időben, amikor az egész német világ annyira rajongott a legromantikusabb titkos társulásokért is, teljesen megerősödjék ez a szervezet, sőt II. Józsefnek a páholyok iránti lenézése se sokat változtasson a dolgon. Éppen ezeknek a páholyoknak a tagjai voltak a jozefinizmus bajnokai legtöbb helyen. Élükön rendesen arisztokraták álltak, tagjaik közt hivatalnokok, művészek, tanárok és sok egyházi ember, sőt egyházi méltóságot viselők említhetők. A társas érintkezésnek és az irodalmi érdeklődésnek is középpontjai voltak, sőt hölgyeket is belevontak körükbe. Fessler, mint tudjuk, később maga is nagy szerepet játszott a páholyéletben, sőt biztos az, hogy még Ausztriában lépett a tagok sorába, de csak később.

Egyelőre ugyanaz a kör volt az, amely elhatározólag nyúlt életébe, mint amely Reinholdot, Wieland későbbi vejét, a volt rajongó kispapot, segítette az Ausztriából való meneküléshez („Wiener Freunde"). Rautenstrauch Ferenc István apát és Eybel Bálint voltak az elsők ezek közül, kikkel Fessler megismerkedett. Saját vallomása szerint ő fordult elsőnek írásban Eybelhez, ennek egyházjogi iratait kérve, de ezt a levelezést már egy barátja közvetítette s Fessler már nyiltan megírta benne, hogy mi az ő világnézete. Tehát okának kellett lennie, hogy nehéz helyzetében — ekkor még a schwechati zárdában szigorú felügyelet alatt állt — ilyesmit merjen kockáztatni. Ha azután arról értesülünk, hogy a zárda orvosa, gratis pro Deo,

Stoll volt, kinek Eybel egyik értekezését ajánlotta s kinek szívessége annyira ment, hogy Eybelt magát elvitte a megbetegedett Fesslerhez a zárda betegszobájába, tisztában látjuk magunk előtt az ügyesen húzott szálakat, melyekkel ezek a későbbi jozefinisták ügyesen körülszőttek mindent. Ezek után nem csodálhatjuk majd azt sem, hogy 1780-ban Molinari államtitkár szinte deus ex machinaként lép a kolostor kertjében Fessler elé, amint ez írónknak egy az önéletrajzában közölt, nagybátyjához intézett leveléből tűnnék ki. Bárhogyan is keletkezett azonban ismeretsége mindezekkel az urakkal, annyi tény, hogy kész örömest szentelték neki idejüket, könyvekkel látták el, segítségére voltak.

Eybeltől még schwechati tartózkodása idején, 1777-ben megkapta minden munkáját, Fleury műveit, Rautenstrauch értekezéseit. Hamarosan módját ejtették annak is, hogy Rautenstrauch apáttal, a tanulmányi bizottság referensével és a theológiai fakultás igazgatójával személyesen beszélhessen. A rend időközben Bécsújhelyre, majd Mödlingbe helyezte át, sőt, miután 1779 május 29-én pappá szentelték, Bécsbe került. Tiltott könyveit, melyeknek számát új ismerősei segítségével most már könnyen gyarapíthatta, mindenüvé magával vitte s több részre osztva rejtegette mindenütt, részben a templomi padok alatt. Álmát lopta meg, hogy az oltár öröklámpájának a fénye mellett betűzhesse őket titokban, míg körülötte misztikus sötét árnyékot vetettek a templom oszlopai, a szentek szobrai, rajtuk túl pedig mélyen aludtak társai, akik közt nem egy árulója akadt. Műveletlen, durva, összeférhetetlen, álszenteskedéssel leplezett anyagias gondolkodású volt — az ő leírása szerint — szerzetestársainak egy nagy része.

Mindenesetre legtöbbjét nem bántották olyan kétségek, mint Fesslert, aki éppen említett pártfogói hatása alatt kezdett most ismét más irányba átcsapni. Az utóbbi időkben körülbelül a deizmusnak megfelelő nézetekre tett volt szert, de új ismerősei nem voltak ezekhez számíthatók. II. József maga sem kedvelte a deistákat, minden toleranciája mellett ezeknek korbácsot szánt. Már ez is mutatja, hogy egyházpolitikájának, a híres jozefinizmusnak a támogatói nem innen kerülhettek ki. Rautenstrauch, ki maga is benedekrendi szerzetes volt, Molinari, van Swieten, von Hägelin, Spendou abbé, akik ezekben az években állandó támogatói voltak Fesslernek is, a *janzenisták*hoz tartoztak.[1] *Jansenius* Károly, a híres hollandi theológus

[1] Tisztázandó lenne, hogy mi eshet Febronius (v. Hontheim) és mi a valódi janzenizmus rovására e korban.

(1585—1638) tudvalevőleg a szigorúan ágostoni felfogást képviselte, különösen a szabadakarat és az isteni kegyelem kérdésében, ami miatt főként a jezsuitákkal kellett mind neki, mind híveinek heves harcokat kiállani. A jozefinista egyházpolitikának azért voltak a janzenista tanok megfelelőek, mert ezek a Rómától való függetlenséget is hirdették, noha más oldalról vallásos bensőséget és szigorú életelveket követeltek. Fessler azt a következtetést vonhatta le magának e tanokból, hogy, ha nem is hiszünk a szerzetesség és a pápaság minden jogában, mégis lehetünk hivő katholikusok. Ezzel gyermekkori hitbuzgó felfogásához egyengette magának az utat, de vele együtt ismét a miszticizmushoz, hiszen maga a janzenizmus, mely a XVII. században olyan embert tudott felmutatni Franciaországban, mint Blaise Pascalt (Les Provinciales, Pensées), ugyanott a XVIII. században szintén túlnyomólag miszticizmusba ment át (Convulsionnaire-ek rajongó felekezete). Szerencsére Fessler janzenista barátai a művelt osztályhoz tartoztak s így miszticizmusa tisztultabb alakot öltött. Különben sem állt itt meg. Helvetius, Rousseau műveit is olvasta s ismételten előszedte Senecát, akit még Magyarországon, novicius korában adtak kezébe. Az a körülmény azonban, hogy itt Bécsben janzenista körökkel érintkezett, kitörölhetetlen bélyeget hagyott lelkén s későbbi visszatérését a valláshoz, sőt a herrnhutizmushoz, a romantikához és miszticizmushoz elősegítette. Viszont volt egy vonása a janzenizmusnak, amely a fölvilágosodással is erősen összekapcsolta s a XVIII. századvégi németországi törekvésekhez erősen közelítette, ugyanaz, amely már a jozefinizmus használatára is olyan alkalmassá tette; az állásfoglalás az egyház ellen, a szív vallása mellett. Ez egy bizonyos protestáns vonás, de ne feledjük el, hogy a régi középkori miszticizmus is mindig elhúzódott a látható egyháztól, hogy az összes reformtörekvések a századok folyamán mindig innen indultak ki és hogy maga Luther is pl. eredetileg egyáltalán nem gondolt egy új egyház alapítására, hanem a katholikus egyházon belül maradva akarta azt megreformálni. Itt ősrégi, tiszteletreméltó, hívő törekvések jutottak az eredeti céltól a beláthatatlan hatáskereszteződések folytán eltérítve egészen más véghez, mint eredetileg kontemplálva volt.[1] Magának a janzenizmusnak hosszú időkre kiterjedő erős befolyása volt, a jezsuitarend eltörlésére meglehetősen hatott, sőt a XIX. században is befolyással volt egyes gondolkodókra még Franciaországban is. Fessler egyház-

[1] L. erre vonatkozólag E. Troeltsch és K. Burdach modern kutatásait.

történelmi munkásságával kapcsolatban föltétlenül újra tekintetbe kell vennünk ezeket a tanokat, azaz az őrá most kifejtett erős hatásukat.

Írónk még 1779-ben pappá szenteltetett. Noha hite erősen megrendült volt, mégis érzéssel, minden felületesség kerülésével tett eleget kötelességeinek. Pontos volt mindenben és áhitattal mutatta be a szent miseáldozatot, melyben a nagy természet iránti hódolatot is látott. A gyóntatószékben megismerkedett az emberi lélek rejtelmeivel és nagy igyekezetet tanusított abban, hogy erkölcsi tekintetben a legüdvösebb hatást gyakorolja azokra, kik lelki vigaszért folyamodtak hozzá. Miután Bécsbe került tanulmányai kiegészítése céljából, mind erősebb lett vágya, hogy a rendi kötelékeket lerázza magáról. Pártfogói is buzdították és részben kierőszakolták, hogy minél alaposabb képzésben legyen része. Ő is azért foglalkozott olyan nagy kitartással a tudománnyal, mert ettől remélte megszabadulását. Különböző körülmények segítették célja elérésében; különösen egy tettével vonta magára II. Józsefnek a figyelmét is mindjárt uralkodása elején. 1782 február 23-áról 24-ére virradó éjszakán Fesslerhez bekopogtatott egy barát, aki felszólította, hogy keresztjét magához véve kövesse őt. Ő aggódva tett ennek eleget, annál inkább, mert rejtekutakon haladtak s egy földalatti börtönben állapodtak meg. Kitűnt, hogy egy kolostori foglyot, ki véletlenül Magyarországból való volt, kellett volna meggyóntatnia, de ez, szegény. már nem tudott beszélni. Rémülettel látta Fessler, hogy e helyen több ember is szenved s az őrtől megtudta, hogy a haldokló, kihez hívták, már 52 éve senyvedt a börtönben, a többi négy fogoly közül a legfiatalabb már kilencedik esztendejét töltötte ott. Utánanézve rájött, hogy a ferencrendnek Rómától nyert régi joga volt élet és halál fölött, amihez azonban a császár, ki amúgy is a monarchia egyházának a pápától való függetlenítését tűzte ki célul, semmiképp sem járulhatott hozzá. Fessler teljes névaláírással ellátott följelentést írt ezért s azt egy világi diáktársa, egy Bokorny nevű cseh által február 25-én az uralkodónak átadatta. József szerencsére Rautenstrauch apátnak adta tovább az írást, úgyhogy az nem hozott veszélyt Fesslerre, de egyben elrendelte a legszigorúbb vizsgálatot, amelynek folyamán ezeket a rejtett fogolycellákat meglelték és eredményeként ezt a szokást végkép eltiltották.[1]

---

[1] Ezek a leleplezések Fessler önéletrajzából vett néhány más fejezettel együtt megjelentek a „Josephinische Curiosa" első és negyedik kötetében (I. k. V., X.; IV. k. LX. fejezet). Összesen öt kötet jelent meg ezekből (Bécs, 1848—1850).

Az a körülmény, hogy Fessler már régóta jozefinista-körökben forgott, egész mostani gondolat- és érzésvilága magyarázatát adja az 1782-ben kiadott kis írásának: „Was ist der Kaiser?" Ő maga arra utalt, hogy ez az írat azon hangulatának a gyümölcse, amely elfogta, mikor maga körül mind egyháziaktól, mind fanatikusan hivő laikusoktól az uralkodóra halmozott sok szidalmat, gáncsoskodást hallotta. Az első füzetet csak akkor adta nyomdába, amikor helyzete a rendben mind válságosabbra fordult, mert ekkor belátta, hogy a leghatározottabb, bármily végletes állásfoglalásra van szüksége, különben ellenségei símán végeznek vele s ő az ellenpárton sem bír igazi barátokat ellenük harcba állítani. Még a második részt is kiadta, amely az elsőnél erőteljesebb, de már a harmadik és negyedik részt végleg visszatartotta, noha ez is készen állott,[1] a második rész végén pedig kilátásba is helyezte a folytatást. Ez II. József döntő föllépésével függött össze, amely megszabadította őt ellenfeleitől, egy igen derék priorhoz juttatta a rendházat és Fesslernek meg más tudományszomjas fiatal szerzetesnek lehetővé tette, hogy egyetemi tanulmányokat folytathassanak a kolostori iskolázás helyett. Ekkor célszerűbbnek tartotta a harcot abbahagyni és inkább a doktorátus megszerzésére, valamint tanárságra törekedni.

Ha így a császárról szóló kis irata[2] egészen természetesen is látszott kinőni akkori életkörülményeiből és küzdelmeiből, az mégis organikusan belekapcsolódik az akkori idők egész ilyen irányú irodalmába. Fessler írása csak egy volt a sok között. A hasonló szellemű és célú iratok egész áradata öntötte el azokban az években Bécset meg Ausztriát.[3] VI. Pius pápának az 1782-ben megtett bécsi útja hívta életre a röpiratoknak az itt tekintetbe jövő válfaját. Ezzel az úttal kapcsolatban egészen természetszerűen terelődött a figyelem főként II. József egyházatreformáló törekvéseire. Mind mellette, mind ellene megszólaltak az írók. Sonnenfels, Blumauer, Richter mellett Rautenstrauch meg Eybel is hallatták szavukat. Eybel iratának még a címe is hatni látszott Fessler kis munkájára, mert ez így hangzott: „Was ist der Papst?" Egy hónapon belül vagy 70 brosüra jelent meg és maga Eybel is folytatta a csatát „Was ist ein Bischof?" „Was ist ein Pfarrer?" c. írásaival. Mások fölvetették a kérdést:

---

[1] Fesslers Rückblicke, 2. kiadás, 99. l.

[2] Was ist der Kaiser? Verfasst von einem Kapuziner-Mönch. Herausgegeben von Fessler. Két rész. Wien, 1782.

[3] V. ö. Nagl und Zeidler: Deutschösterreichische Literaturgesch. II., 298. Die Broschürenflut.

„Was ist die Kirche?". Ezeknek a sorába egészen természetesen illeszkedett bele a „Was ist der Kaiser?".

Láttuk már, hogy a jozefinista tábor egyáltalán nem volt deista, hanem janzenista, amely irány Franciaországban a gallikanizmussal egyenértékű volt, itt is egy bizonyos nemzeti egyházat tartott szem előtt. Nem volt semmiképp sem katholikusellenes! II. József antikatholikus tendenciájú írásokat be is tiltott. Fessler könyvecskéjében is csak arról volt szó, hogy a világi hatalmat bizonyos kérdésekben az egyházi fölé emelte. A szent iratok, egyházatyák nem közönséges ismerete tűnik ki a kis munkából[1] és meglehetősen körmönfont dialektika. Noha az első fejezetben kimondja, hogy a császár lelki ügyekben az egyház szófogadó fia, csakhamar azt bizonyítja, hogy az összes földi ügyekben a legfőbb fórum mégis a császár, aki csak Istennek felel.[2] Egyszóval e földön a világi hatalom az úr, az egyház jogai csak az égiekre vonatkoznak s így e mulandó földi ügyekbe semmi beleszólása sincsen. Ebben, eléggé világosan, protestáns elvek rejlenek, de a lényege mégis más, mint a reformáció állásfoglalása, amely túlságos mértékben az államhoz kapcsolta az egyházat. Itt inkább arról volt szó, hogy a katholikus egyházon belül maradva Róma illetéktelen túlkapásaival szemben védekezni lehessen. Későbbi újraéledése ez a középkor nagy harcának császár és pápa között! Különben más országokban is s éppen tehetséges uralkodók alatt láthattunk ilyen irányú törekvéseket. Elég nálunk Mátyás királyra gondolnunk.

Fesslernek ezért az írásáért az egyházi törvényszék előtt is meg kellett jelennie. Vádolták még azzal, hogy a szegénység elve ellen vétett azzal, hogy könyveket szerzett és rejtegetett, valamint vádolták a tisztaság elleni vétséggel. Egy báróleányhoz intézett, inkább esztetizáló, irodalmi levelei voltak a bűnjelek. A büntetés nem volt túlszigorú, de mindez együttvéve természetszerűen elősegítette azt, hogy helyzete a rendben minél ferdébb, tarthatatlanabb legyen. Írónk lelki fejlődését mindenesetre ez is erősen befolyásolta, mert lelkileg sem függetlenítheti magát attól a belerögzött érzéstől, hogy a rendben csupa — akár valódi, akár képzelt — ellenséget lásson maga körül. Így nem lephet meg, hogy bensőleg mind határozottabban elfordult a szerzettől, sőt a kath. egyháztól is. 1783-tól fogva II. József rendelete következtében

---

[1] Összevág ezzel az, amit Fessler önéletrajzában említ, hogy különösen ki akarta mutatni nagy készültségét az állam- s egyházjog terén, hogy így is protektorokat szerezzen magának (Rückblicke. 92. l.).

[2] I. rész, 47. l.

mind szabadabban látogathatta az egyetemi előadásokat, de ez is ebben az irányban befolyásolta, mert a keleti nyelvek és ószövetségi szövegmagyarázat tanára, Monsperger József erős hatása alá került. Ez a hetven éven felüli erőteljes aggastyán, aki valamikor jezsuita, még hozzá tertiae professionis volt, de a rendből kilépett s állítólag fontos titkok birtokában határozta el magát erre, a naturalisták írásait adta kezébe. *Hume*, *Helvetius*, a Système de la nature mellett különösen *Rousseau*-t kedveltette meg vele, ami janzenista vallásosságát, amely úgysem gyökerezett még eléggé mélyen szívében, erős megrázkódtatásnak tette ki. Lélektanilag a legjobbak közé tartozik az a részlet Fessler önéletrajzában, amely e korbeli lelki küzdelmeit vázolja (106—109. l.). Papi teendői közül különösen a gyóntatás vált kiindulópontjává egy jobb belátásnak, írja itt. Fölvilágosodott gondolkozásának a híre miatt sokan keresték föl a szabadgondolkozó előkelők közül. Neki azonban a saját lelki küzdelmei közepette csak kellemetlen lehetett egy bizonyos felületes fitymálást látni lelki dolgokban s saját, a szabadgondolkozást is felölelő tudásával sikerült megdöbbentenie egyiketmásikat s magábaszállásra bírni. Ilyenkor mindig rémülve látta ő maga is, hogy milyen gyöngék az összes érvek, minden rendszer. Haldoklók utolsó gyónásai mintegy a szellemvilággal való közelebbi érintkezésbe hozták. A janzenista köröket is felkereste továbbra is. A hitben ezek különösen erősek voltak és a lélek mintegy a csodákhoz közelebb érezte magát köztük. Kételyeiről nem mert nekik szólni, nehogy számukra elveszettnek tűnjék föl, nem mert azonban a filozófus ismerősöknek sem szólni, félve ezeknek gúnyos mosolyától! Önmagában próbálta megvívni a harcot és különösen Rousseau „Emile"-jének azon híres része vonzotta, mely *Profession de foi du vicaire savoyard* néven ismeretes. Kellemetlenül érintette az „ingadozó, tarthatatlan, sötét" benne, nem tudott mit kezdeni azzal az Istennel, akit Rousseau itt dicsőített. Az észt előtérbe helyező jelenlegi tudományos álláspontja mellett nem bírta még Rousseaut igazán megérteni, kihez csak hosszabb kerülő úton, a romantikán át közeledett évek mulva.

Nagyon jellemző viszont a német Fesslerre, hogy az angol-francia rombolás a szellemiek terén nem elégítette ki. A „*Système de la nature*"-t[1] csakhamar úgy kritizálta,

[1] A XVIII. századi francia materializmus főműve (1770). Mirabaud volt szerzőként említve, de tulajdonkép az elfranciásodott Holbach báró írta s Diderot meg Lagrange mathematikus is dolgoztak rajta. Teljesen atheisztikus nézeteket hirdet, mi miatt még Voltaire-nek sem tetszett.

hogy ez csak el akarja pusztítani, amit a nevelés, az iskola, az egyház és állam felépített, de nem jutott odáig, hogy *mást állítson a helyére*. Az ő német lelkének pedig erre volt szüksége, erre a *biztosra*, a *pozitivre*, őt a negativ nem elégítette ki, ha ideig-óráig talán hozzá is bírt csatlakozni. „Je öfter ich es durchdachte, desto deutlicher offenbarte sich mir, dass es nur zerstören wolle" — írta Fessler s pár sorral odább: „Zum völligen Atheisten konnte mich das Buch nicht erniedrigen". A legjellemzőbb az, hogy fel sem ismerte a könyv tendenciáját, mert a természeten a benne rejlő Istent értette. Isten elleni állásfoglalását pedig úgy értelmezte — akkori gondolkodásának megfelelő —, hogy a theologia istene ellen küzd a szerző! Egyelőre csak egy nézet nyugtalanította őt ebben, az, amely az emberi szellem véges voltára vonatkozott! Ezt nem akarta, nem tudta, nem bírta magáévá tenni. Ebből is kitűnik, hogy időleges eltévelyedésről volt csak szó nála, lelke mélyén a hivő, vagy legalább is a hit után sóvárgó ember maradt. A hiba gyökere az volt, amit önmagára nézve ez időben beismert, hogy mindent kölcsönzött, válogatás nélkül megragadott; beléoltották a könyvek, az iskola, semmi sem volt az övé; az önmagából fejlesztett, sajátos, teljesen átgondolt önálló nézetnek még híjával volt. Azonban becsületesen küzdött érte, egész élete egy nagy harc a végső meggyőződésért, a hitért.

Mindez az ő egyéni példáján igazolja egy mai német tudósnak a jellemző megállapítását a németség jelenlegi nagy, hitért való harcával kapcsolatban, hogy ez a nemzet nem nyugodhat bele abba, amibe a franciák, a szociológia virtuózai, hogy a relativizmus a bölcseség záróköve legyen. (E. Troeltsch: Die Zufälligkeiten der Geschichtswahrheiten.) A német ember lényegesen eltér a franciától és az angoltól egyaránt, pozitiv hitre törekszik, min nem kell szükségkép a dogmatikus vallást érteni, de egy igenlő, haladó s nem negativ, romboló elvről van itt szó. Sem a tagadás, sem az álláspontnélküliség nem felel meg a német természetnek. Milyen szépen jutott ez kifejezésre éppen néhány évvel az itt, írónkkal kapcsolatban tárgyalt események lezajlása előtt is Németországban Schiller „Räuber"-jeinek végjelenetében. Maga a forradalmi szellemű Sturm und Drang egy tüzesvérű, óriási tehetségű ifjú lelkében azon higgadt igazságban tudott kicsendülni: Die Ordnung . . . bedarf eines Opfers, das ihre unverletzbare Majestät vor der ganzen Menschheit entfaltet. A legfőbb, a legszebb, a legszentebb: Die Harmonie der Welt.

Ezt a harmóniát, amennyiben az önnön belső világára vonatkoztathatta, Fessler még igen sokáig nem érte

el, ha időnként — mint látni fogjuk — átmenetileg azt vélte volna is, hogy meglelte. Külső élettörténete egy jelentékeny szakaszának a végéhez közeledett most itt Bécsben. Tanárának felszólítására résztvett a lembergi egyetemen kiírt keleti nyelvek tanszékére hirdetett versenyvizsgálaton s mivel versenyző társai fölött a sziriai és az arab nyelvnek az ismeretével is kitűnt, ő nyerte meg a pályázatot, mire az uralkodó 1784 elején lektorrá s még ez év novemberében rendes tanárrá nevezte ki a lembergi főiskolán. Ezzel egyúttal a rendtől is megválhatott arra az időre, ameddig ebben az állami hivatalban maradt. Mikor így a császárvárostól búcsút vesz, érdemes egy röpke pillantást vetnünk itt töltött éveinek a külső és belső eredményeire. Jelentékeny tudást szerzett, doktori címet és tanári katedrát érdemelt ki. Korának sok jeles emberével ismerkedett meg, jó társaságban forgott, ami élet- és emberismeretét is jelentékenyen gyarapította. Ezzel járt együtt az is, hogy a francia nyelvet meglehetős alaposan elsajátította. Molinari államtitkár óhajára egy abbé adott neki ebből két órát naponta.[1] Filozófiai elméletek terén inkább túlsokat ismert meg, mintsem keveset s éppen ez volt az oka annak is, hogy — mint láttuk — egyelőre legkevésbbé sem harmónikus lelkiélettel indult új rendeltetési helyére.

[1] Fesslers Rückblicke, 75—76. l.

III.

(Lembergben. — A szabadkőművesség. — Magyarországi út. — Kazinczy; a honi történetírók. — Végleges kilépés a rendből. — Első szépirodalmi kísérlet. — Ennek kapcsolata a történelmi érdeklődéssel.)

Lembergben nem sok jó várta Fesslert. Már megérkezése előtt előkészítették a talajt azok, kik nem jó szemmel nézték ennek a szerintük szabadgondolkozó, avagy eretnek, janzenista, de mindenesetre jozefinista volt kapucinusnak tanárrá való kinevezését. XIV. Kelemen pápa ugyan eltörölte a jezsuita-rendet 1773-ban, de utódja, VI. Pius az ex-jezsuitákat pártfogolta s szívesen látta fontosabb állásokban. Lembergben is többen voltak s jelentékeny befolyás fölött rendelkeztek. Fesslert gyanusként jelezték nekik és ők készen várták. A hallgatóság sem fogadta őt szívesen, de az ifjúságot elég hamar sikerült magának megnyernie. Ez viszont azt eredményezte, hogy ellenfelei még szigorúbban ellenőrizték. Ő éppen ennek a hatása alatt mindinkább visszavonult a társas érintkezéstől s mivel rosszakarói amúgy is kétségbevonták készültségét, tudományos munkásságát, két könyvet írt és adott ki rövid egymásutánban. Az egyik az Anthologia hebraica (1787), a másik az Institutiones Linguarum Orientalium (1787—1789), amelyek később hozzájárultak ahhoz, hogy Szent-Pétervárra, a Newsky Sándor-Akadémiához meghívták.

A két könyvet[1] régi tanára, Monsperger maga is elismeréssel fogadta, sőt kijelentette, hogy noha éleseszű tanítványától mindig jót remélt, ilyen hamar ennyire jelentős munkákat mégsem várt tőle. Hibák ugyan csúsztak bele, de az ilyen első kísérleteknél ez nem csoda. A szerző későbbi években nem volt ennyire megelégedve velük. Saját maga látta be legjobban, hogy túlzottan fölvilágosodott irányt követett. Az Anthologiában adott tíz

[1] A két mű teljesebb címe: Anthologia Hebraica e Sacris Hebraeorum Libris depromta adjecta versione latina et annotationibus. Leopoli, 1787 és Institutiones Linguarum orientalium, hebraicae, chaldaicae, syriacae, et arabicae, cum Chrestomathia Arabica J. G. Eichornii. I. Vratislaviae, 1787. II. Institutiones linguae Chaldaicae et Arab. complectens. 1789.

principium (71. l.) alkalmas volt arra, hogy velük minden csodást kiküszöböljön a tanítvány a Genesisből; irónikus hangú jegyzetek voltak sok helyütt, melyek ugyanilyen irányban hatottak.

Lembergben került Fessler teljesen a szabadkőművesség befolyása alá is. Már rövidesen ideérkezése után belépett a Fönix zur runden Tafel című páholyba, hová Kortum titkos tanácsos vezette be.[1] Ő maga a szabadkőművességről szóló összes iratai I. kötetében az 1783-as év május elsejét jelölte meg belépése idejeként és, bizonyára ezen az alapon, az összes számbavehető, komoly munkákban ugyanez az évszám szerepelt mindmáig. Mind a szabadkőművesség történetéről szóló összefoglaló művekben, mind a Royal York-páholy (melynek szervezésében Fessler nagy szerepet játszott) történetében ez az évszám volt elfogadva,[2] pedig Fessler 1783-ban még nem volt Lembergben, hanem csak 1784 március 9-én érkezett meg oda új állásának elfoglalása céljából. Különös az, amit Fessler jóbarátja, pártfogója s szabadkőműves testvére, Böttiger hagyott ránk kéziratban erre vonatkozólag[3] „Nachrichten über Fessler, niedergeschrieben im Dezember 1811" fölírással. Ebben azt állítja, hogy „a József céljai szerinti minden fölvilágosító tervnek középpontja akkoriban a szabadkőművesség volt, melynek élén az azóta elhúnyt Born Ignác, mineralógus[4] állt. Fessler, noha kapucinus volt, mégis fölvétetett titkon ebbe a páholyba és annál hatékonyabban működött, mert külsőleg a katholikus igazhitűség legbuzgóbb védelmezőjének látszott." E szerint Fessler tényleg már az 1783-as esztendőben lépett volna be valamelyik páholyba, csak éppen nem Lembergben, hanem még Bécsben. Noha egyrészről

---

[1] Fesslers sämmtliche Schriften über Freymaurerey. Freyberg 1805.[2] I. Briefe.

[2] A. Flohr: Geschichte der Grossen Loge von Preussen, genannt Royal York zur Freundschaft im Orient von Berlin. Berlin, év nélkül. I. rész, 55. l. Ugyanigy az Allg. Handbuch der Freimaurerei. I. kötet (Leipzig, 1863), 331. l. stb.

[3] (Königl.) Landesbibliothek Dresden. Handschrift Nr. h. 37. Vermischtes, Bd. 8. Fessleriana 35.491. V. ö. „Morgenblatt" 1809. No. 187. S. 246—247.

Böttiger Károly Ágost híres régész volt (1760—1835). Egy ideig a weimari gimnázium igazgatójaként Schillerrel, Goethevel, Wielanddal, Herderrel sokat érintkezett. 1804-ben Drezdába került s udvari tanácsosi címet kapott. Fesslerrel állandó összeköttetésben állt.

[4] Born Ignác (1742—1791) Magyarországon született, ismert mineralógus volt. Ő írta azt az eléggé szellemes gúnyiratot a szerzetesek ellen, mely Specimen monachologiae methodo Linnaeana (Bécs, 1783) címen jelent meg eredetileg, de német fordításában (Ignaz Loyola Kuttenpeitscher. München, 1784) ismeretesebb. Angol s francia kiadása is volt.

jól lehetett Böttiger értesülve, mert ő nemcsak Fesslerrel állt állandó összeköttetésben, levelezésben, hanem Bécsben is járt, másrészről ezen följegyzései éppen nem megbízhatók, mert ő itt olyanokat is állít, amelyek nyilvánvaló nagy tévedések. Elég erre a mondatára hivatkozni: „Jedoch blieb seine Wirksamkeit in die Länge nicht verborgen und da *Joseph starb*, konnte sich Fessler vor Migazzis [1] Zorn nicht anders retten, als dass er Weltpriester wurde, und als solcher sich auf die, damals durch aufgeklärte Lehre sehr ausgezeichnete Universität Lemberg versetzen liess, wo er Gebrauch von seinen Kenntnissen in den Sprachen des Orients machte und einige Lehrbücher und Chrestomathien über diese Sprachen in den Druck gab." Böttiger itt egy pillanatig sem gondolt arra, hogy II. József még csak 1790-ben halt meg, mikor Fessler már rég Németországban volt, hová 1788-ban szökött Lembergből. Böttigert az itt említett Fessler-féle munkák megjelenési évei (1787 s 1787—1789) is útbaigazíthatták volna, ha csak némileg figyelmesen járt volna el; ezek sem II. József halála *után* láttak napvilágot, hanem már pár évvel azelőtt, azt pedig ő is tudta, hogy ezeket lembergi tartózkodása idején adta ki. Elég egy ilyen hibát kiemelni, hogy Böttiger megbízhatóságát a legrosszabb világításba állítsuk. Az persze nincs kizárva, sőt az eddigiekből nagyon is valószínű, hogy Fessler már Bécsben szorosabb kapcsolatba jutott a szabadkőművesekkel.[2] Élete folyása már Bécs elhagyása óta erre látszik mutatni. Az nem lehet véletlen, hogy Lembergben, noha igen visszavonult életet élt, mégis annyit érintkezett Kortummal és körével, sőt rövidesen megérkezése után már erre a körre talált. Későbbi menekülése után is ilyen összeköttetés kellett hogy Schönaich-Carolath herceggel összehozza Porosz-Sziléziában, mert az, amit önéletrajzában ír erről, nem kielégítő magyarázat. A herceg szintén szabadkőműves volt, sőt eléggé ismert szerepet játszott a rendtagok között.

Böttigert mégis inkább az a körülmény vezette félre

---

[1] Osztrák főpap, bíbornok II. József uralkodása idején. Fessler életében gyakran játszott szerepet, mindig ellene foglalt állást, de ilyen különösebb üldöztetésről nem volt soha szó.

[2] A bécsi páholyok sok neves embert számítottak a tagjaik közé. I. Ferenc császár is főmester volt egyikben, mi miatt az ellenük hozott rendeletnek nem is volt hatása Mária Terézia uralkodása idején. Sonnenfelset is a páholyösszeköttetések emelték. Fessler őt is ismerte, mint önéletrajzából kitűnik. Reinhold, Alxinger, Blumauer, Denis, von Greiner (Karoline Pichler atyja), Haydn, gróf Eszterházy Ferenc, Liechtenstein herceg, Mozart, Schikaneder, gróf Thun voltak a bécsi szabadkőművesek híresebb emberei. Németországban is Goethe, Körner, Wieland, Lessing, Herder nevei említhetők a XVIII. század szabadkőművesei közt.

fenti sorai leírásakor, hogy Fessler egy későbbi időpontban, Lembergből tett útja alkalmából megfordult bécsi páholyokban. Erről biztos tudomásunk van Fessler különböző erre vonatkozó szabadkőműves írásai alapján. Mindenesetre Fesslernek magának nem volt semmi oka, hogy elhallgassa azt, hogy ő már Bécsben páholytaggá lett. Ezt éppolyan jól megírta volna, mint azt, hogy Lembergben fölvétette magát, mert ezekről a tényekről mindig csak a rendtársaknak szánt munkákban emlékezett meg, melyek, legalább a legközelebbi évtizedekben, nem voltak a nagyközönség számára hozzáférhetők. Önéletrajzában ezeknek a vonatkozásoknak legnagyobb részéről hallgatott, vagy legalább is tartózkodott pontos nevek és dátumok említésétől. Ez vált éppen kiindulópontjává az itt mutatkozó tévedésnek, mert régebbi években, sokszor igen sietve írt munkáinak egyes helytelenül megadott időmegjelöléseit ebben a könyvében helyesbítette, így pl. Lembergből való menekülésének a napját is.[1] Ha mármost Böttiger megbízhatatlan közlésén kívül semmi ok sem szól amellett, hogy Fessler már Bécsben valamelyik páholyba lépett volna be, ő maga is Lemberget említi, de viszont itt még nem volt 1783-ban, föl kell tennünk, hogy 1784-ben, vagy 1785-ben lett a rend tagjává, mert a lembergi páholyok 1785 után, II. Józsefnek a szabadkőművességet lekicsinylő rendeletének[2] a megjelenése után nem működtek többé.[3] Legvalószínűbb az 1785. év május elseje mint az említett páholyba való lépésének a dátuma, mely mellett Fessler szabadkőműves működésének egy újabb kis méltatása foglalt állást.[4]

Fesslert különösen a szabadkőművesség története érdekelte, ami későbbi berlini szabadkőműves szereplésénél fontossá vált. Clemens és Korsiczky testvérek az ú. n. svéd rendszer fokozataival ismertették meg. A páholyban uralkodó szellemmel azonban nem volt megelégedve és az ő, valamint Kortum eszméi alapján éppen új páholy

---

[1] Fesslers Rückblicke, 140. l. Itt 1788 február 2-ára javítja ki az Ansichten von Religion und Kirchenthum (2. rész, 394. l.) febr. 16-i dátumát.

[2] Ezeknek főként ez a kitétel fájt: „die sogennanten Freimäurergeschellschaften, deren Geheimnisse mir ebenso unbewusst sind, als ich deren Gaukeleien zu erfahren wenig vorwitzig jemals war, vermehren und erstrecken sich itzt auch schon auf die kleinsten Städte." (1785 dec. 11.) A dec. 12-i kihirdetésben ugyan kihagyták a Gaukelei szót, de a hang így is kellemetlen maradt.

[3] Allgemeines Handbuch der Freimaurerei. II. k. Leipzig, 1865. 189. l. Ez hivatkozik a Wiener Journal für Freimaurer, 1786. 196. l. cikkére is.

[4] Dr. Ludwig Fensch, Oberpfarrer a. D.: Fessler. Maurerische Klassiker. V. Berlin, év nélkül. 45. l.

volt alakulóban, mikor az 1785 december 12-én megjelent császári rendelet egy időre kedvüket vette minden további „építéstől". A rendelet ugyan a türelmesség álláspontjára helyezkedett a páholyokkal szemben, de ezt olyan formában tette, hogy rossz hatást gyakorolt a tagokra.[1] A kifejezések, bár kissé kemények és jogtalanul általánosítottak voltak, nem egészen alaptalanul vádolták azon kor titkos társulatait.

A szabadkőművesség Angliából hatott el Németországba a XVIII. század harmincas éveiben; az első páholy 1733-ban alakult Hamburgban. Rendkívüli gyorsasággal terjedt, minek oka nemcsak az volt, hogy e korban mindent szívesen láttak, ami angol volt, hanem az is, hogy nagy mértékben kielégítette a fantáziát. Nem is elégedtek meg az egyszerű angol rendszerrel, hanem csakhamar átvették mindazt a sok ráaggatott cifraságot, amivel a franciák játékszerré alacsonyították. Csodálatosnál csodálatosabb titkokkal kérkedett egyik-másik újonnan keletkezett társaság. Így az afrikai szabadkőművesek állítólag egyiptomi nagymesterek révén jutottak nagyszerű tudás birtokába. A templáriusok és velük mindenféle egyéb magasabb fokokban dolgozó társaságok már csak a fokok miatt is izgatóbbak voltak az egyszerűbb angol rendszernél. Németországban ez időben különösen a Hund Károly Gotthelftől alapított „strikte Observanz", mely onnan kapta nevét, hogy tagjai szigorú engedelmességet (strictam obedientiam) fogadtak, terjedt el. Az egész világot lázba hozták az ezzel összefüggő titkok, aminek csalók és szélhámosok legjobb hasznát vették (Schrepfer, a szellemidéző).[2]

Igen érdekes ebből a szempontból áttekinteni, hogy miből is állt az a bevezetés a magasabb fokokba Fessler esetében. Kortumtól a „strikte Observanz" titkait ismerte meg, a Phönix-páholy főmestere, Clemens pedig egy lengyel nemessel ismertette meg: Korsitzkyvel. Ez valamikor Stockholmban tartózkodott és egy ottani orvossal, Eckleff Károly Frigyessel lépett összeköttetésbe, aki nemcsak hogy bevezette a svéd rendszer magasabb fokozataiba, hanem papírjait is átengedte neki lemásolás céljából. Ez az orvos alchimista volt s Korsitzkyt is belevonta ebbe a mesterségbe, amelyet theozofiával és mágiával kapcsolt egybe. A lengyel nemes minden pénzét beleölte ebbe a

[1] L. Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. V. k. Bp. 1899. 351. l.

[2] L. erre vonatkozólag Eckhardt Sándor cikkét: Magyar rózsakeresztesek („Minerva", 1922, I. évf. 4—7. szám), hol ennek a szellemi mozgalomnak Bécsen át hazánkba való terjedése is érdekesen van vázolva.

„nagy művészetbe" és teljesen elszegényedve élt ezidőtájt Lembergben. A becsületes rajongók közé tartozott azonban és nem fogadott el Fesslertől pénzt, hanem a legönzetlenebbül vezette be a „titkok"-ba. Ez talált ugyan a vele közölt sok tanban elég filozófiát, de egészben az volt a benyomása, hogy rettenetesen zavaros, szimbolikus, de mégis üres ez az egész rendszer és nagyon csalódottnak érezte magát. A belső, mélyebb gondolatokon alapuló összefüggést még nem bírta áttekinteni, de reménykedve fordult azon biztatás felé, hogy „az éj a világosság szülőanyja és hogy soká kell a szimbolikus kőművesség éjében vándorolni, míg a magasabb világosság iránti megfelelő érzéket megszerezzük". Végül is Korsitzky egy pompásan kiállított kéziratot tett eléje, megismertette a claviculae Salomonis-szal és ezen az alapon megtudta azt is, hogy mi a „heilige Geistkunst oder wahrhaftige Erkenntnis Gottes und seiner sichtigen und unsichtigen Geschöpfe". Ezek közt volt a hét legmagasabb isteni, hét középső természetes és hét kis emberi titok, pl. a művészet, hogy mikép hosszabbíthatjuk meg tetszés szerint az életet, hogyan tudhatjuk meg a szellemektől, mit használnak mind a látható és láthatatlan dolgok, milyen módon érhetjük el újjászületésünket és lehetünk bölcs, értelmes emberekké stb. Mindezen tanulmányok és 36 beavatás után Korsitzky egy díszes, pergamentre írt foliánst tett eléje: „Arbatel oder die vollständige Magia veterum". Ennek első része a mágiába való általános bevezetés volt, a második a Magia Microcosmi, a harmadik a Magia Olympica és így tovább a kilencedik részig, amely a Magia Prophetica nevet viselte. Ez csak Isten igéje által válik hozzáférhetővé.

Mindez elég világot vet már a XVIII. századi szabadkőművességre és látjuk, hogy nemcsak a rózsakeresztesek (akiknek különben több rendjük volt, amelyek sokban eltértek egymástól), képviseltek egy mágikus, misztikus irányt, mi miatt a rózsakeresztes mozgalmat a jezsuitákkal is hozták összefüggésbe.[1] Voltak más szabadkőműves rendszerek is, amelyek ugyanilyen értelemben dolgoztak. Éppen ez a svéd rendszer (Schwedisches System) is ilyen volt. Erre mind a templárius nézetek, mind Swedenborg

[1] L. Eckhardt Sándor kitűnő cikkét: „Magyar rózsakeresztesek", a „Minerva" I. évf. 4—7. számában, 219. lapon: „Egyik szabályzatuk (a rózsakereszteseké) határozottan kimondja, hogy a rendbe felvenni olyat nem szabad, akit az új, úgynevezett „felvilágosult vallás" mérge megfertőzött". 221. lapon: „Báróczi ilynemű kutatásai már szoros összefüggésben állanak a mágiával, amit ebben a korban theosophiának hívnak". 222. lapon: „Báróczi élete végén már inkább csak theosophiával foglalkozott. Szüntelen a theosophusok írásait forgatta". Már ez is tanulságosan illusztrálja, hogy mikép vezetett az út az ilyen titkos társaságon át vagy a babonához, vagy a romantikához.

tanai erősen hatottak. A valódi lovagság helyébe egy szellemi lépett ebben a rendszerben és Swedenborg befolyása a mind erőteljesebben jelentkező miszticizmusban jutott kifejezésre. Igaz, hogy Fessler egyelőre nem került egészen ennek a szellemnek a hatása alá, sőt éppen arra indította mindez, hogy a páholyok megreformálását tűzze ki célul maga elé, de hogy nyomot hagyott lelkében, az nemcsak későbbi pályafutása igazolja, hanem már maga az a tény is, hogy türelmesen végigdolgozta magát mindezeken a fokokon. Saját bevallása szerint a szabadkőművesség történetét, fejlődésének a menetét kísérte figyelemmel, a többi csak mint egyes koroknak, irányoknak a sajátos fantáziája és ennek túlzásai tűntek föl egyelőre előtte.

Az irodalomra is természetesen erősen hatottak ezek a társaságok. Sorban feltünedeznek regényekben, színdarabokban.[1] A legkiválóbb írók foglalkoznak velük. Fessler elég hamar átlátta a helyzetet és kezdettől fogva az egyszerűbb, eredeti angol rendszert tartotta szem előtt. Regényeiben alkalomadtán éppúgy kikelt mindenféle titkos társaságbeli visszaélés, nagyképű titkolódzás és szemfényvesztés ellen, mint a pár évvel később kezdődő páholyszervező munkásságában. Ezen működésével a német szabadkőművesség történetében jelentős helyet biztosított magának, a legkülönbözőbb rendszerekkel való beható foglalkozás pedig újra alkalmat adott neki misztikus eszmék vizsgálatára.

Nem kevésbbé fontos volt reá nézve az a magyarországi út, amelyet Lembergből kiindulva 1787 nyarán tett, részben Martinovics kíséretében. Vele rögtön Lembergbe érkeztekor megismerkedett. A fizika tanára volt a lembergi főiskolán. Fessler így jellemezte: „ein Mann voll ungezähmten Ehr- und Geldgeizes, entschiedener Atheist, politischer Fanatiker."[2] Sokat volt vele együtt, de igazi bizalmas viszony nem fejlődött ki köztük, sőt a Lembergből való szökésről nem is szólt neki írónk, mikor 1788-ban erre a döntő lépésre határozta el magát. Martinovics ezért azután egy 1788 március 23-áról keltezett levélben szemrehányást is tett neki, benne egyúttal csodálkozik, hogy olyan kevéssé bízott meg az ő barátságában s kijelenti, hogy félreismerte őt. Erre az említett magyarországi útra együtt indultak, mert ez aféle szünidei hazalátogatás volt. Fessler Bártfán, Eperjesen, Kassán

[2] Fesslers Rückblicke. 116. l.

[1] Dr. Ferd. Josef Schneider: Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Prag, 1909.

át Pest felé, majd innen Pozsonyon át Bécsnek tartott. Ebben az útban látogatták meg gróf Törököt ketten, mikor is Kazinczyval találkoztak, ki érdekes leírást hagyott ránk „Pályám emlékezete" című feljegyzéseiben mindkettőjükről: „Gróf Török egy nap reggeli tízkor feljöve hozzám, hogy ebédjéhez hívjon meg s azért épen ma is, mint igen gyakran egyébkor, hogy láthassak két lembergi professort, kik bíráknak rendeltettek a Budán tartandó concursusban; egyike franciscanus, a másik capucinus; postán mennek." „Kegyes előljáróm alig mene el tőlem, midőn egy nem jó ember belépe hozzám, tekervényeivel hálójába akara keríteni. Szerencséjére az emberiségnek a rosszak eszetlenek is egyszersmind. Tűzbe jövék, s kikergettem magamtól. Egyenesen szaladtam a grófhoz, a ház közbülső emeletébe, s elbeszélém, mely gyalázatos emberek ólálkodnak utána és utánam. A beszéd még nem ére véget, midőn kopogának, s a két vendég belépe; egyike kisded, húsos, barna, kopaszodó; másika[1] magas, orras, s oly színű arczában, mint capucinusi színű kabátja; ez hallgató, amaz beszédes. Nem érzém magam az első felé vonatni, a másikától, Feszlertől, vissza is tolódtam. — Professor urak, halljanak, kérem, egy rendes történetet!

Véget érvén a beszédben, M(artinovics) megszólala: Engedd, hogy egy expediens tanácsot adhassak. A tanács valóban expediens volt, de rút. Elborzadtam tőle. Professor úr — mondám kíméléssel — én úgy nem szoktam. Az idegen meghökkene, de a gróf annyira el vala ragadtatva az által, a mit M.-nak feleltem, hogy nekem jöve s forróan szoríta karjai közé, meg nem gondolván, hogy a nekem adott forró csók vendégének szörnyű döfés. Én érzettem azt; vettem kalapomat, s magokban hagytam."[2]

Fessler fennmaradt arcképei e Kazinczy-féle leírásnak látszanak igazat adni. Ezek a képek általában kétfélék: vagy középkorú, fehérparókás német polgári öltözetű férfiként, vagy öreg korában evangelikus egyházi méltóságának jelvényeivel mutatják. Ez utóbbiakhoz tartozik a M. Tud. Akadémiában látható kép, mely Rombauer János műve, ki Szent-Pétervárt I. Sándor cár udvari festője volt s ott festette le Fesslert.[3]

---

[1] Ez Fessler. Mind gróf Török, mind Kazinczy szabadkőművesek voltak.

[2] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Magyar remekírók. 7. köt. Bp. 1903. 287—288. l.

[3] „A lőcsei származású Rombauer János (1782—1879) Divald sejtése szerint mint theológus talán Hollandiába került és ott vált festővé. A huszas években Péterváron volt I. Sándor cár udvari festője és az orosz császári akadémia tagja. Még künn, Oroszországban fes-

Írónk magyarországi útját, főleg a Pesten és Budán való tartózkodást mind Bécsbe menet, mind visszajövet arra használta föl, hogy hazai történetírókkal érintkezzék. *Kovachich* Márton György, *Schönvisner* István, *Katona* István, *Horányi* Elek, *Jakosics* József képezték társaságát. Az ő példájuk lelkesítette őt is és terelte figyelmét újólag a magyar történelemre. „Doch das alta petis Phaeton fürchtend — jegyzi meg még sok év mulva is Fessler —, wagte ich es nur dem biedern Kovachich und dem liebenswürdigen Jakosics meinen innigsten Wunsch zu entdecken: jener versprach mir alle mögliche Hilfleistung und hielt Wort; dieser steigerte meinen Wunsch zum Entschluss, nahm mir sogar das heilige Versprechen ab, ihn auszuführen; und (1823) nach sechsunddreissigjährigem Sammeln, Forschen, Studium der Kunst und Ringen nach der *dabei unentbehrlichen religiösen Fähigkeit* und Würdigkeit habe ich ihn vollbracht."[2] Ettől az időtől fogva gyüjtötte az anyagot is.[3] Fessler történet iránti érdeklődését az ausztriai években főleg az egyháztörténelemre és a szabadkőművesség történetére láttuk irányulni, hazai útja újra kapcsolatot létesített a régebbi s behatóbban vázolt érdeklődési körrel. Ennyiben már meglevő szálakhoz látjuk fűződni ezt az ő csakhamar erőteljesebben is mutatkozó hajlamát. Mégis szellemtörténetileg és lélektanilag érdekes, hogy mikép függ ez össze jozefinizmusával s fölvilágosodást szolgáló akkori nézeteivel. Azt a meglepő megfigyelést tehetjük, hogy nemzeti történelmünk iránt újraéledő érdeklődése karöltve járt II. József iránt támadó s lépésről-lépésre növekvő bizalmatlanságával, sőt ellenszenvével. „Auf der Reise durch Ungarn hatte ich überall patriotische Herzensergiessungen, dazu gerechte und ungerechte Klagen über Joseph vernommen. Mehr als böses Beispiel ist Unzufriedenheit ansteckend" — írta erről az útról hozott benyomásairól. Egyszerre sokkal élesebben látta meg Józsefnek és egész rendszerének a hibáit. Hozzájött még József változékony politikájától való félelme, amely egy bizonyos utilitarizmust árult el. Főként azt nem bírta elnézni, hogy az uralkodó a Mindenható világkormányzását vette mintegy mintaképül s

---

tette meg a kalandos életű Fessler Ignác Aurél történetíró arcképét, mely most a Magyar Tud. Akadémia birtokában van. Mint nyugdíjazott udvari festő került haza, de itthon festett arcképei nem igazolják azt a nagy sikert, melyet a külföldön aratott." Szabó László: Magyar festőművészet. (Az Élet könyvei.) Budapest, 1916. 152. l.

[2] Fesslers Rückblicke, 134. l.

[3] Geschichte der Ungarn. Leipzig, 1815. Első rész. Első kötet. VIII. l. — L. még Buday Károly: Fessler I. Aurél a művelődéstörténetben. (Békefi Emlékkönyv. Budapest, 1912.) 382. l.

mint az Úr felhasznál egyes egyéneket a népek ostorozására, bölcsen kitűzött céljának elérése után pedig elejti őket, úgy tett ő is a maga embereivel! Látta, hogy József hogyan felejti el segítőtársait, amint nem volt rájuk többé szüksége, sőt egy régi bécsi ismerősének sorsa intő például szolgált neki.

Ilyen megfigyelések azt az erős elhatározást váltották ki belőle, hogy semmit se tegyen többé azon ügy szolgálatában, melyet akkor fölvilágosodásnak neveztek. Mind önéletrajzának megfelelő fejezetei, mind a Lembergbe való visszatérése után írt avagy megkezdett szépirodalmi munkái mutatják ezt a mind erőteljesebb hangulatváltozást. Ezzel kapcsolatban pedig újra nyert értékben előtte a mult, a történelmi fejlődés, amely ellen a jozefinizmus olyan meggondolatlanul vétett. Tehát mintegy az ő lelkében tükröződött kicsiben az utolsó évtized, a nagy idő és annak jelentősége: ő, aki föltámadt a ráerőszakolt rend ellen és e lázadásában örömmel ragadta meg a jozefinizmust mint eszközt az elavult s nyomasztó békók szétrepesztésére, máris megelégelte azt, mert a saját esetében is, de még inkább maga körül látta azt, hogy áldást nem hozott, mert alapjában véve minden maradt a régi, az addig működő erők nem semmisültek meg, csak visszaszorultak, de annál inkább éreztették a fölszín alatt hatásukat, a velük való mindenáron szembeszállás pedig csak ideges feszültséget, egészségtelen, természetellenes állapotot teremtett.

Írónk Lembergbe való visszatérése után mindenekelőtt levonta következtetéseit az útja alkalmával a kapucinus kolostoroktól tapasztalt hideg fogadtatásból, kérte és meg is kapta a végleges kilépés engedélyét (1787 dec. 9.). Mivel dogmatikát meg polemikát is elő kellett adnia, újra alkalma nyílt a filozófiai kérdésekkel behatóbban foglalkoznia. A deisták, naturalisták és atheisták ellen kellett érveket keresnie. Eközben egy gondolkozóra bukkant, ki életének egész további folyamára elhatározó befolyást gyakorolt. Ez *Spinoza*, ki Németországban mind a klaszszikus költők (Goethe), mind a romantikus írók és művészek előtt olyan nagy tekintéllyel bírt. Ez is mutatja, hogy Fessler mindinkább távolodott a fölvilágosodástól, legalább lelkileg, mert külsőleg még sok minden hozzákapcsolta jó néhány évig, mint azt még alkalmunk lesz látni. Az egész német szellemi élet fejlődésére igen nagy hatást gyakorolt Spinoza. Jelentősége szinte mérhetetlen ebből a szempontból. Az érte való rajongást csaknem istenítésig emelkedve a romantikában fogjuk látni. Schleiermacher nyomán Fessler is le fogja róni a maga adóját ennek a nagy gondolkodónak azokban az években, mikor ő is a

romantikus iskolához szegődik. Amint látjuk, ehhez is most veti meg az alapot. A Spinozával való foglalkozással kapcsolatban leírt szavai ismételten igazolják azt a fenti megállapítást, hogy igazi német természetként a jól megerősített, pozitiv, igenlő, biztos világnézetet kereste. Örömmel állapította meg: „seine streng-wissenschaftliche Methode wirkte mit unwiderstehlichem Reize auf mich; ich entsagte der unhaltbaren Skepsis; mein Verstand nahm seinen Pantheismus . . . begierig in sich auf, und jede Wiederholung seiner dogmatischen Formeln: „das ist", oder „das zu erweisen war", legte einen neuen Quaderstein zu dem Gebäude, in dem ich bald, jedem Sturme trotzend, unerschütterlich zu wohnen hoffte".[1] Milyen megható ez a szellem, amely áthatja ezt az örökös vándorát az igazságkeresésnek, és mennyire hasonlít a német néphez a maga egészében! Mint a madár, melynek fészkét leverték, újra munkához lát harmadszor, negyedszer s tizedszer is, úgy ez a hitet kereső is minden lelki vihar után, minden idegen erő pusztítása után a maga tönkre nem tehető ösztönével lát új belső építéshez. A munka persze nem volt olyan könnyű, a küzdelem sokáig tartott, ez a Spinozával való foglalkozás az igazi világosságnak még csak egy kis, halvány sugara volt, még következtek visszaesések és kemény tusák a hideg értelem és az érzéssel párosult nemesebb ész között, mint ezt később a romantika terminológiájával kifejezte, mert az ő útja a barokk, monarchiabeli szellemtől az angol-francia fölvilágosodáson át ennek germán ellenhatásáig annál nehezebb volt, minél kisebb időközre volt korlátozva. Neki messzebbről kellett jönnie, mint a más alapfeltételekkel induló németországi testvéreinek és rövid pár év alatt kellett önmagában elintéznie évtizedek, generációk harcát.

Minden jel egy irányba mutatott már most Fessler lelki életében. Ifjúkori nagy megrázkódtatása, amely a kételybe és a jozefinizmusba kergette, kezdte ösztönszerűleg az ellenszereit keresni. II. Józseftől — mint láttuk — elfordult. Amint Bécsben a janzenizmus, úgy Lembergben a szabadkőművesség a misztikával hozta megint érintkezésbe, ez pedig már századokon át az egyház történetén belül is az új erőt, a regenerálást nyujtó forrás volt. Addig is, míg ezt el tudta volna fogadni bizalmatlan, fölvilágosodott kritikájával, Spinoza adott neki alkalmat arra, hogy a kételyből meneküljön. Végül pedig: a fölvilágosodott deszpotizmus elől a történelemhez menekült vissza, amellyel itt, a mi hazánkban ismerkedett meg s

[1] Fesslers Rückblicke, 138. l.

amely nekünk magyaroknak olyan nagy erőnk volt minden önállóságunkat, szabadságunkat fenyegető támadás ellen.

A kérdés mármost az, hogy honnan merítette Fessler egyelőre, ha történeti tudását nem is, de történeti érdeklődésének az irányát és ennek gyakorlati úton való alkalmazására az ösztönzést. Ez bizony még egészen más téren keresendő, mint azt magyarországi útjával kapcsolatban gondolnók. Ha gyüjtötte is az anyagot nagy magyar történelmi munkájához ez időtől fogva, praktikus tevékenységet mégis egy neki bizonyára könnyebben elérhető nemben mutatott. Erről ő följegyzéseiben csak ilyen röviden emlékezik meg: „Hivatalos elfoglaltságomba, minden theológiába és katholicizmusba belefáradva, de mégis irodalmi tevékenység és írói dicsőség után szomjazva, elhatároztam, hogy Marc-Aurel-ban egy bölcs és igazságos uralkodó képét rajzolom meg történetlélektani alapon. Ehhez a dialógikus formát választottam, mint a lélektani fejlődésnek legjobban megfelelőt és, hogy előzőleg a párbeszédes formában való ügyességemet kipróbáljam, egy szomorújátékot írtam." Ez a színdarab, melyet eredetileg nem szánt volt előadásra, de ismerősei biztatására mégis színpadra hozatott, egy történeti dráma, mely „Sidney" címen könyvalakban is megjelent. A pár idézett sor és „Marc-Aurel" című, csakhamar azután megjelent történeti regénye útbaigazít erre a drámára vonatkozólag is. Már a párbeszédes forma említése is a regénnyel kapcsolatban egy, azokban az években Németországban igen ismert válfajra utal, amely esztétikai eltévelyedésnek mondható ugyan, de egy ideig eléggé kedvelt volt. Mint a regény tárgyalásánál alkalmunk lesz meggyőzően bizonyítva látnunk, Meissner Ágost Gottlieb, aki viszont Wieland hatása alatt állott, volt Fessler mintaképe. Ugyancsak tőle kapta minden valószínűség szerint az első indítékot a „Sidney"-hez, mert ez a dráma a II. Jakab-korabeli Angliában játszik s Meissner éppen akkoriban adta volt ki a „Geschichte Englands nach Hume" című munkáját, amely éppen ezt a kort is tárgyalja.[1] Hume[2] nagy történelmi munkájából (The History of England from the invasion of Julius Caesar to the revolution of 1688) éppen az utolsó, itt tekintetbe jövő rész, a Stuartokról szóló jelent meg legelőbb (1754—1757) The History of Great-Britain címen, és ez is ért legtöbbet. Az egész munka, mely 1763-ban jelent meg először teljesen, igen

[1] Leipzig, 1777 és 1780.

[2] David Hume, a híres angol filozófus (1711—1776) mint történetíró Voltaire iskolájához számítható.

hamar lelt Németországban fordítókra (Dusch, Breslau 1762—71., 6 köt.). Kedveltségét mutatja, hogy a teljes, hű fordítások mellett népszerűsítő művek is jelennek meg, amilyen Meissneré is.

Meissner maga nemcsak párbeszédes formában írt regényeket adott ki, hanem egy „Johann von Schwaben" című történeti drámát is (1780), melyről ő azt mondotta, hogy dialógizált regény és egyáltalán nem akarja azt a „büszke gondolatot" kelteni, mintha a színpad számára lenne írva. Ha a könyv jelenetekre és fölvonásokra van is osztva, ez azért történt, hogy az olvasóknak, nem pedig a nézőközönségnek nyujtson nyugvópontokat. Mintha e között és Fessler azon szabadkozása közt, hogy a „Sidney"-t nem szánta színpadra, szintén lenne valamilyen kapcsolat. Talán könyvdrámának készült ez is és csak később gondolt előadatására szerzője.

Hogy Meissnerre[1] hogyan bukkant Fessler, arról sehol sem tesz említést, de ezt körülbelül ugyanabban az időben (1785) hívták meg a prágai egyetemre tanárnak, mikor Fessler Lembergbe került. Ezenkívül a maga idején híres ember is volt. Pártja még Schiller mellé is merte helyezni! Továbbá olyan személyét nagyon is előtérbe helyező természet volt, aki szeretett magáról beszéltetni s pár heves vitát is provokált. Prágában, melyet különben, Szászországból jövén, kissé lenézett, Seibt mellett olyanféle szerepet játszott, mint Sonnenfels Bécsben. A színügy fejlesztésében különben is jól haladtak ez időben Prágában s itt is főként Lessinget tisztelték, de Goethe „Götz"-e és Schiller „Räuber"-jei is egész iskolát csináltak. Mindezt külön ki kell emelni Fessler darabjával kapcsolatban, mert azon ezek a hatások is erősen érezhetők.

[1] Meissner Ágost Gottlieb (1753—1807). „Einst der *entschiedene Lieblingsschriftsteller* der nach angenehmem Geistesgenuss dürstenden Lesewelt." (Nagl und Zeidler: Deutschösterreichische Literaturgesch. II. k. 360. l., jegyzet, Chr. Kuffner nyomán.)

IV.

(A Sydney című dráma. — Ennek taglalása. — Összefüggése a történelemmel. — Egy híres motivumvándorlás. — A darab kellemetlen következményei az íróra nézve. — Ennek szökése.)

Fessler első szépirodalmi kísérlete, a Sydney című ötfelvonásos tragédia névtelenül jelent meg Breslauban, Kornnál, 1788-ban. Címlapján ugyan Cölln áll, de ez csak félrevezetést célzott, mert a darab miatt már lembergi színrehozatala után meggyűlt a szerzőnek a baja a hatósággal.[1] A dráma cselekvényének ideje az 1685. esztendő, színhelye Bridgewater, Angliában. Tehát II. Jakab angol király uralkodása idején játszik, még hozzá pár nappal Monmouth herceg lázadásának leverése után. Monmouth, kire a darabban is sokszor hivatkoznak, II. Károly angol királynak törvénytelen fia (1649—1685), II. Jakabnak már trónörökös korában ellensége volt. Több összeesküvésben vett részt, de II. Károly kedvelte s megbocsátott neki. Nem így II. Jakab, ki ellen 1685 július 6-án Sedgemoorenál csatát vesztett. Július 15-én már le is fejezték Londonban. Ez a sedgemoori csata a történelmi háttér és a kiindulópont Fesslernél. A király Kirke ezredest meg Jeffreys bírót küldte ki az összeesküvők megbüntetésére. Ezek a legnagyobb kegyetlenséggel jártak el s valóban lelketlen, gonosz emberek voltak. A szerző minden eszközt megragadott, hogy tőle telhetőleg sötét színben fesse jellemüket, azaz helyesebben jellemtelenségüket. Kirke nagyszájú, kérkedő, de gyáva s mégis vérszomjas kéjenc. Tetszik neki, hogy kegyetlenkedéseiért az éppolyan elvetemült, de ravaszabb Jeffreys is csodálja. Dicsekedve mondja: „Als mich mein Vater zeugte, war ein gewaltiges Erdbeben; und die Stunde, in der mich meine Mutter zur Welt gebahr, ein Donnerwetter, wie keines seit drei Jahrhunderten in England gewesen ist. Diess deutete einen sonderbaren Mann vor!"

---

[1] Sydney. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen. So auf dem Lemberger Theater in Galicien mit Censur am 9-ten Febr. 1788. von der Toscanischen Gesellschaft aufgeführt, nach der Aufführung aber gleich unterdrückt worden — und dann wichtige Folgen für den Verfasser gehabt. Cölln, 1788. Ritka, megvan a breslaui egyetemi könyvtárban.

Már ez az idézet is mutatja, hogy Fessler telve volt irodalmi reminiszcenciákkal darabja alkotásakor. Majd „Ugolino", majd „Die Räuber", majd „Kabale und Liebe" jut eszünkbe a dráma olvasásakor. Elég ennek bizonyítására egy példát felhozni; Blandford, Monmouth egyik párthíve s Sydney barátja kiáltja mérsékeltebb társuknak: „Doch weiss ich eine Zeit, wo du bei dem blossen Wort: König, Galle und Bauchgrimmen bekommen hattest." [1] (V. ö. ezzel „Fiesko" I. felv. 7. jelenetben Verrina: „Ich weiss eine Zeit, wo du beim Anblick einer Krone Gichter bekommen hättest.") A darab nyelvezetének jellemzésére még csak Blandford egy másik felkiáltását: „Ein Gedanken! Ein Gott oder ein Teufel denckt ihn in mir, denn es ist ein grosser Gedanken!" [2]

Blandford mentőeszméje a király megölése lett volna, de Sydney hallani sem akar az ilyen erőszakos tettről, mert az ilyen cselekedet úgysem teszi szabaddá a hazát. Az elhatározás amúgy is késő lenne. Mindnyájukat elfogják, Sydneyt imádottjának, Jenny Lille-nek házánál. Lille atyja I. Károly híve volt s Sydney atyja juttatta Cromwell kezére. A fiatalok ennek ellenére is szeretik egymást, de a leány attól tart, hogy ez a tény baljóslatú szerelmükre nézve. Mintha ez az előérzet igazolódnék is rögtön: Sydneynek Kirke elé való kerülése egyértelmű halálraítéltetésével. Lille hiába igyekszik könnyeivel hatni a vad katonára. Ez csak szerelmeért hajlandó valamit tenni. Lille ezt az árt nem adhatja meg. Sydney is ezen a nézeten van s férfiasan viselkedik a kegyetlen bírák előtt, akik időközben az igazságtalan ítéletek s szörnyűségek garmadáját halmozzák egymásra.

Kirke egyik tisztje segítségével mégis megszerzi magának a leányt. Álomport kevertet italába s erőszakot követ el rajta, de másnap ördögi kárörömmel mutatja meg neki a kivégzett Sydneyt, akit holtan karosszékbe ültetett, úgyhogy a szegény Lille eleinte örömmel rohan oda kedveséhez s csak azután veszi észre a kegyetlen játékot. A gonosztevőt hamarosan utóléri sorsa. Sydney egyik barátja elcsalja a katonákat ezredesük mellől s a magára maradt kéjencet leszúrja. Kirke rendkívül gyáván hal meg. Ez semmiképen sem illik össze addigi hősködésével, kegyetlenségével s vadságával, amely bizonyos erőteljesség nélkül nehezen képzelhető el.

A jellemzés általában gyenge. Sydney maga a legideálisabb alak, míg ellenfelei valódi ördögök. Ő olyan föld fölött járóan tud filozofálni, mikor történelmi esemé-

[1] „Sydney", 31. l.
[2] „Sydney", 23. l.

nyek játszódnak le körülötte, melyek pedig őt is érintik, hogy már ez a körülmény önmagában is valószínűtlenné teszi jellemét. Ezenkívül fiatal ember, aki alig érte el a férfikort s mégis olyan világmegvetéssel, emberismerettel, bölcseséggel bír, amilyent ősz hajjal sem ér el mindenki. Lille a földre szállott angyal s az érzékeny, sóhajtozó, könynyekben fürdő rokokó-kor leánya, aki még valószínűtlenebb ebben a véres, garázda környezetben, mint szerelmese. Fessler, a volt szerzetes még nem ismerte az asszonyi nemet, legföljebb tisztes távolból alkotott magának idealizált, ábrándos ködképeket. Nem is akarta ezt a kedves alakot megszentségteleníteni a rajta esett szégyennel. Ezért oldotta meg a problémát, melyet, mint látni fogjuk, más alakban kapott, ilyen módon, sőt még egy változatot is csatolt, mely szerint az erőszak meg sem történt volna.

Fesslernek ez a darabja nagyon hűen követi a történeti eseményeket. Ezt a kérdést behatóbban kell vizsgálnunk, mert csak így állapítható meg a darab írói értéke, viszont a benne foglalt Kirke-motivum révén annyira belekapcsolódik ez a dráma egy érdekes motivum-vándorlási folyamatba, hogy ezért is megérdemli azt, hogy különösebben foglalkozzunk vele, végül: igen súlyos következményekkel járt az íróra nézve s így látnunk kell azt is, milyen mértékben volt felelős a benne előforduló szörnyűségekért. Maga a főhős, Sidney, történeti személy. Éppen az ő jellemzése eltér azonban a történelmi valóságtól, sőt ebben az egy pontban Fessler nagyon is könnyen vette a dolgot, amint ezt rögtön látni fogjuk. Szerinte Sydney, mert ő így írja a nevet, angol lovag, 24 éves, filozófus. Ilyen ifjú korában is éri utól az erőszakos halál Kirke kezéből, a Monmouth-féle összeesküvéssel kapcsolatban. Itt Fessler két, időbelileg eléggé távoleső eseményt olvasztott egybe. A történelem Sidney-je tényleg kompromittálva volt egy összeesküvésben, amelyben Monmouth herceg is résztvett (Ryehouse-Plot), de ez 1683-ban, II. Károly angol király uralkodása idején történt, sőt Sidney-t még abban az évben ki is végezték (dec. 7-én). A darab a szerző pontos dátumadása szerint Bridgewaterben játszik, 1685 július 26-án, 27-én és 28-án, II. Jakab uralkodása idején, tehát Monmouth herceg második összeesküvése után, a Sedgemoor-i ütközet (1685 júl. 6) s Monmouth elfogatása és lefejeztetése (1685 júl. 15) után. Sidney ekkor már rég halott volt.

Ki is volt hát ez a Sidney? Algernon Sidney (1622—1683) Róbert, Leicester grófjának második fia s jónevű politikus. Az I. Károly fölött ítélkező törvényszéknek tagja volt, de nem vett részt a szavazásban. A Stuartok vissza-

térése után egy ideig külföldön élt, de amnesztiát nyervén visszatért s a parlamentben ellenzéki emberként tűnt ki. A II. Károly élete ellen törő ú. n. Ryehous-Plot-ban való részességgel vádoltatva került a hírhedt Jeffreys bíró elé, aki halálra ítélte, pedig a főbizonyíték csak egy a papírjai közt talált kézirat volt, melyben nyiltan köztársasági érzelműnek vallotta magát.[1] III. Vilmos később igazságot szolgáltatott Sidney emlékének. Hősünk tehát 61 éves korában lett a gonosz Jeffreys áldozata s nem volt az a 24 éves ifjú szerelmes, akiként Fessler drámájában megy a halálba. A filozófus nevet azonban megérdemelte, mert tényleg írt egy Discourses concerning government c. munkát. (London, 1698 és még többször, németül: Leipzig, 1794.) Tragikus sorsa sokak érdeklődését vonta magára. (V. ö. Meadley, Memoirs of Algernon S., London, 1813: Ewald, Life and times of A. S., London, 1873. 2. köt.; Blackburne, A. S., London, 1885.)

Ebben a maga korában híres pörben tűnt föl először a később még sokkal gyászosabb szerepet játszó Jeffreys, aki Fesslernél a leghűbben jellemezve lép elénk. Ranke így ír róla: „Es war in diesem Prozess (Sidney!), dass George Jeffreys, zum Oberrichter der Kingsbench ernannt, zuerst seinem wilden Naturell an massgebender Stelle Raum machte. Jeffreys, ein geborner Welschmann, hatte sich in seinen jungen Jahren in London zur Gemeine gehalten, im Gegensatz mit Lordmayor und Aldermen; später war er zur Partei der Autorität übergegangen und in die persönlichen Dienste des Herzogs von York getreten,[2] er gehörte seitdem zu den rücksichtslosesten Verfechtern der Prärogative. Er hatte sich gewöhnt, unter den Humoristen der Kaffeehäuser lange Stunden trinkend und lachend in lärmendem Gespräch zuzubringen; in der Rechtspflege, die er übrigens verstand, entbehrte er doch aller Haltung: Viertelstunden lang hörte man ihn schelten, und zwar in den Ausdrücken des Fischmarktes, es gab ihm ein wildes Selbstgefühl, wenn er den Gegner, den er zu Grunde richtete, zugleich beleidigte."[3] Ez a Jeffreys vagy Jefferys (később Lord of Wem; 1643—1689) egyike volt

---

[1] „The brutal Jefferies, at the conclusion of the trial, boasted to Charles of the admirable manner in which he had perverted justice, and is said to have been rewarded by the monarch with a present of a valuable ring." The life and times of the Hon. Algernon Sydney. By Alex Charles Ewald. London, 1873. II. 309. — Ranke rámutat arra, hogy a fentemlített kéziratban volt egy olyan célzás is, hogy II. Károly megérdemelné atyja sorsát. (L. v. Ranke's sämtliche Werke. Englische Geschichte. V. 356. Leipzig, 1877-i kiadás.)

[2] Ez a későbbi II. Jakab.

[3] L. v. Ranke's sämtliche Werke. Englische Geschichte. Leipzig, 1877. V. 357.

a legelvetemültebb angol bíráknak e véres korban. II. Jakab alatt kancellár lett, de III. Vilmos alatt a Towerbe került, méltó helyére. A börtönben halt meg. Sok száz embert végeztetett ki „eredményes" bírói működésének ideje alatt. Őt küldte II. Jakab Monmouth herceg híveinek kiirtására, amely feladatnak fényesen meg is felelt. Bírói esetei hírhedt jogbotrányokként jóval túlélték nevét. Kitünően jellemezte eljárását Macaulay angol történelmében.[1] Az itt felsorolt ítéletek közül néhány Fessler drámájában is előfordul. A leghírhedtebbek egyike az Alice Lisle, John Lisle özvegye ellen hozott, melynek értelmében máglyán kellett volna meghalnia, mert két üldözöttet a házába fogadott. A kegyelem hóhérbárdra szólt. Egy más hasonló eset bele van szőve a cselekvénybe, csak a nevek mások helyenként.

És éppen a neveknek az egyezése a Hume-féle angol történet neveivel mutatják, hogy Fessler ezt, vagy egy ennek a nyomán írt történelmet kellett hogy használjon. Az ő drámájában nagy szerepet játszik egy Gaunt asszony, kiről azt halljuk, hogy anabaptista, hogy szintén lázadót rejtett el csupa jószívűségből s hogy tűzhalált hal. Ez egészen pontosan Hume elbeszélését követi.[2] Még azt a körülményt is ugyancsak kiaknázza, hogy ezt a derék, jószívű hölgyet ugyanaz a lázadó jelentette föl s tanuskodott ellene, aki menedéket lelt nála.

A szörnyűségek középpontja Fesslernél mégsem annyira Jeffreys, hanem Kirke. Ez a vadállat szintén valóban élt. Angolországi szereplése előtt Tangerben állomásozott és ott a mórok közt megtanulta a kínzás magasabb művészetét. Ottani viselt dolgairól is feljegyeztek egyet-mást; korlátlan hatalmú despotaként uralkodott, mert hisz a felebbvalók messze voltak. Zsarolt, gyilkolt, jókedvében is kárt okozott másoknak; ez volt a legfőbb öröme. Katonái is tetszés szerint garázdálkodhattak, csak tőle kellett félniök. Ezredével együtt rendelték később Angliába és — milyen pokoli gúny! — ez a szemenszedett rablók és gyilkosok bandája a kereszténység védelmezőjeként lépett itt föl az „eretnekek" ellen, sőt zászlójukon a husvéti

---

[1] The History of England from the Accession of James the Second. II. köt. V. fej.

[2] „Mrs. Gaunt was an anabaptist, noted for her beneficence, which she extended to persons of all professions and persuasions. One of the rebels, knowing her humane disposition, had recourse to her in his distress, and was concealed by her. Hearing of the proclamation, which offered an indemnity and rewards to such as discovered criminals, he betrayed his benefactress, and bore evidence against her. He received a pardon as a recompence for his treachery; she was burned alive for her charity." Hume: The History of England. Chap. LXX. James II. — Cruelties of Kirke and of Jefferies.

bárány ékeskedett. Erről az ismertetőjelről ennek a First Tangier Regimentnek vagy Queen Catharine's Regimentnek a katonáit keserű iróniával Kirke's Lambs-nek, Kirke báránykáinak nevezték. Jaj volt annak, aki ezekkel a bárányokkal közelebbi érintkezésbe jutott. Csak a gazdagoknak, kik Kirke ezredestől jó pénzért menlevelet vásároltak, sikerült a „báránykák" őrvonalán átmenekülniök, akár bűnösök voltak, akár nem. Nos ezek a derék hősök jöttek rendet csinálni Monmouth herceg hívei közt Bridgewaterben, Tauntonban stb. Kirke nem sokat fárasztotta magát bírósági tárgyalásokkal vagy más ily henye dolgokkal. Ő felköttette, aki keze közé került és — nem tudott fizetni. Ezredének tiszteivel együtt az ablakból gyönyörködött az akasztottak utolsó rángatódzásaiban, zenével kísértette ezt a szép látványt, mert szerinte e lázadóknak táncukhoz muzsika kell. Minden újabb „fickó" felkötésekor egészséget ittak. (...„at every health a wretch was turned off. When the legs of the dying men quivered in the last agony, the colonel ordered the drums to strike up. He would give the rebels, he said, music to their dancing.)[1] Némelyik embert tréfából levétette és újra felakasztatta. A bárdot sem kímélte s a hóhér sokszor bokáig állott a kiontott vérben.

Nem csoda, hogy Kirke nevéhez fűződött az az ocsmány tett is, amely Fessler drámájának a tetőpontját képezi: a vérszomjas kéjenc a kedveséért magát odadobó leánynak az élvezet után megmutatja jegyese holttestét. Ezt tényleg mesélték Kirke ezredesről, sőt igen széles körben volt elterjedve Angliában túl is s gyakran felújították határozottan Kirkevel kapcsolatban. Fessler ezen drámájától eltekintve a Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmackes 1799-es évfolyamában (Februar, VIII. 127. l.) olvashatjuk „Obrist Kirk" történetét „Herr Collegien-Assessor Claussen" közlésében.[2]

Még 1845-ben is újra visszatérnek Németországban

---

[1] The History of England from the Accession of James the Second By Thomas Babington Macaulay. II. kötet, 5. fejezet. Ugyanígy *Hume*-nál. Chap. LXX.

[2] Jellemző ennek a bevezetése: „Es betrübt, aber besänftigt zugleich den Menschen, wenn er, müde der Schandthaten einzelner Individuen, die unsere Zeitgeschichte entehren und wovon alle öffentlichen Blätter voll sind, zwar vergebens einen Ruhepunkt sucht, aber wenigstens nicht verzweifelt, dass der Auswurf des menschlichen Geschlechts allein dem 18. Jahrhundert vorbehalten wurde, vielmehr findet, dass die Geschichte aller Zeiten und jedes Landes in ihren Annalen Ungeheuer aufbewahrt, die ihren Namen auf eine sehr herostratische Art unsterblich machten. Hier ein älterer Carrier, der jenem französischen nichts nachgegeben, daher ein würdiges Seitenstück zu ihm ist."

ehhez a témához: a Denkwürdigkeiten aus der Menschen- und Völkergeschichte (H. Fortmanntól) az akkori második kiadásának IV. kötetében igyekszik olvasóinak nyárspolgári idegeit keményebb próbára tenni Kirke ezredes rémtetteinek elbeszélésével (166—167. l.). Mind a Berlinisches Archiv der Zeit, mind ez a könyv úgy tudták, hogy egy áldozat nőtestvérével járt el Kirke az előbb említett barbár módon, ami Hume előadásának felelt meg, ki úgy tudta, hogy a leány bátyjáért dobta oda magát. Ő ténynek vette ezt. A mi Fehér Lászlóról szóló balladánkban is hasonló felfogással találkozunk: itt is a lótolvaj betyár testvérhúga megy Szögedébe bátyja kiváltására.[1] Az „Irodalomtörténet" 1917. évi folyamában hosszabb cikk fejtegette e motivum vándorlását (405—411. l.);[2] Fesslert csak utólag, egy pótlásszerű jegyzetben említette meg, Abafi Lajos egy cikkére hivatkozva. Ez a „Figyelő" 1876-i I. kötetében jelent meg s szószerint ez áll benne Fessler darabjáról: „Úgy látszik Shakespeare befolyása alatt készült Fessler Ignác Aurél hazánkfia „Sidney" című német drámája (Köln, 1788). Ebben — Kertbeny M. Károly állítása szerint, kinek ez adatot köszönjük — a fentebb említett Kirke colonel szerepel, ki I. Jakab angol király kormánya alatt Lilla nevű leányt csal meg és másnap reggel ablakából mutatja meg annak kedvesét, Sidneyt, kit Kirke, mialatt bűnös tettét elkövette volna, ablaka alatt felakasztatott." (Ez így téves. Látszik, hogy Kertbeny is csak másodkézből ismerte a tárgyat.) Ezzel a kérdéssel azonban már a mult század közepén igen lelkiismeretesen foglalkozott Macaulay. Éppen Kirkere nézve igyekezett eldönteni, hogy a vád megállja-e helyét. Úgy találta, hogy nem.[3] Azon kor történészei vagy nem említették, vagy bizonytalannak mondották. Akik írtak róla, azok majd Tauntonba, majd Exeterbe tették színhelyét. Az áldozat majd leány, majd asszony volt. Majd az atyját, majd a bátyját, majd a férjét említették fogolyként. Mindezekhez Macaulay ezt a megjegyzést fűzte: „Two politicians of the fifteenth century, Rhynsault, the favourite of Charles the Bold of Burgundy, and Oliver le Dain, the favourite of Lewis the Eleventh of France, had been accused of the some crime. Cintio had taken it for the subject of a

---

[1] A Magyar Remekírók 55. kötetében Fehér Anna címen közölve (193—196. l.)

[2] Zolnai Béla: Fehér László balladája. Fentiek a különben sem kimerítőnek szánt cikk kiegészítéséül szolgálhatnak.

[3] Macaulay, i. m. II. k. V. f. „This tale an impartial judge must reject. It is unsupported by proof. The earliest authority for it is a poem written by Pomfret."

romance: Whetstone had made out of Cintio's[1] narrative the rude play of Promos and Cassandra; and Shakespeare had borrowed from Whetstone the plot of the noble tragicomedy of Measure for Measure."

Ha azonban a történelem mainap nem is fogadhatja el éppen ezt a motivumot igaznak, amelyre a Fessler-féle dráma épült, mégis élt a régebbi időkben a köztudatban, Fessler készen kapta s nagyon keveset változtatott rajta. Az összes többi szörnyűségek, melyeket darabjába gyömöszölt s melyek megdöbbentették a kritikát, fájdalom, igazak voltak s neki még csak kiszineznie sem kellett őket. Kimondhatjuk, hogy Fessler nagyon kevés önállóságot mutatott, sőt nem sok jóízlést sem, mert elég nyersen halmozta egymásra a történelemben készen kapott rikító színű jeleneteket, a főesemény pedig szörnyűségénél fogva éppen nem alkalmas a színpadra; maga Shakespeare is, akinek ereje volt a legrémesebbhez, vígjátékká alakította azt a darabot, amelyben ezt a motivumot felhasználta.[2]

Fessler két okból foglalkozhatott szívesen ezzel a tárggyal: ő, mint láttuk, saját testén érezte a fanatizmus sok elítélendő kinövését, élvezettel ostorozta tehát azokat. Hozzájárult még, hogy a felvilágosodás túlzó szellemehez tartozott annak az úton-útfélen való kidomborítása, hogy a konzervativeknél mennyi a hazugság, a vallást milyen szemfényvesztésekre használják föl s milyen gonosz az az egész régi társadalom. Mindenesetre éppen Kirke meg Jeffreys esetében a biblia báránybőrbe bujt farkasai juthatnak eszünkbe s a legnagyobb arcátlanság volt, hogy ezek az emberek vallási kérdésekkel is igyekeztek elejteni áldozataikat, mert ilyen „hívőkkel" szemben a legelvakultabb „eretnek" is szentnek volt mondható.[3] Fessler, a volt szerzetes különben is otthon érezte magát, amint teológiai kérdésekről volt szó s így a színpadon sem fukarkodott idevágó beszédekkel. A második ok, amely miatt kedves volt neki a téma, az volt, hogy Sidneyvel, azaz az ő színpadi alakján át filozofálhatott. Mennyire megkaphatták őt Sidney gondolatai, őt, aki később az „Ansichten von Religion und Kirchentum"-ot fogja írni, de egyszersmind

---

[1] Giraldo Cinthio: Ecatommiti. 8. Dec. V. novella.

[2] Egy francia írónak, Gresset-nek is van egy Sidnei című darabja, de ennek semmi köze sincs a mi témánkhoz, sem pedig a történelemhez. Sidnei. Comédie représentée en 1745 par les comédiens ordinaires du Roi. Angliában játszik ugyan ez is, de éppen olyan jól bármely más országba tehette volna a szerző a szinhelyet.

[3] Fessler így jellemzi Kirket a darab személyeinek jegyzékében: „ein rauher, grausamer, lasterhafter Mann. *Falscher Religionseifer*, Hang zur Wollust und Blutdurst zeichnen den Bösewicht."

a fölvilágosodott főt is, mikor hőséről még tudományos, komoly mérlegelés után is ezt írhatta egy későbbi méltatója: „Algernon Sydney did not belong to any particular Church or Sect. He objected to the slavery of a creed and to any organized system of public worship. His religion was a matter only between himself and his God, and he required neither the aid of ritual to express the devout feelings of his mind, nor the intercession of a priest to implore pardon from the Most High.[1]" Így teljesen a történelem Sidney-je szellemében beszél Fessler hőse, mikor a bírák vallását kérdik: „Die Menschheit ist mir Gott; und Menschenliebe meine Religion." Mikor Kirke megállapitja, hogy eszerint nincs vallása, így felel: „Nein! nicht so! schreibt: Sydney bekennt sich zu keiner Sekte." („Sydney" 58—60. l.) Algernon Sidney filozófiája a politikai fölfogás szempontjából is nagyon fontos volt. Ő tulajdonképen az angol történet legmozgalmasabb századának, a XVII.-nek egy igen fontos szellemi harcába szólt bele. Amint ezt közelebbről nézzük, azonnal szemünkbe tűnnek az analógiák a fölvilágosult abszolutizmus korának politikai helyzetével. Angliában Sidney korában Hobbes az államhatalom korlátlan jogait hirdette, Filmer (1604—53) a királyság isteni jogát Ádám idejétől kezdve vezette le. Ez, az emberiség ősatyjaként, magától Istentől nyerte hatalmát, átadta azt Noénak, Ábrahámnak s így tovább, minek következménye, hogy a királyság Isten kegyelméből való és semmiféle emberi törvénynek sincs alávetve! Ez ellen a híres költő John Milton is felemelte szavát s követelte az egyházi, családi és politikai szabadságot. Ugyancsak Filmer ellen írt a mi Sidneynk („Vizsgálódások a kormányformát illetőleg") s alapos filozófiai okfejtéssel lépésről-lépésre haladva cáfolta a bibliai bizonyítgatásokat. Filmer „Patriarcha"-ja ellen még Locke is küzdött.

Sidney mint gondolkozó Rousseaura is hatott. Ez ismét visszavezet Fessler későbbi fölfogásának előkészítése kérdéséhez. Amint látjuk, annyi filozófust ismert, kik mind ebbe a romantikához közelebb álló fölvilágosodási irányba sodorták, hogy nem lesz nehéz a romantikához sem csatlakoznia, főleg bizonyos kérdésekben. Ha késő öregkorában teljesen a romantikus Schelling szellemének megfelelően gondolkodik a történelemről s amellett mindig újra kiemeli, hogy nem a királyok története a fontos, hanem a népeké, lehetetlen ezekre az ifjúkori államfilozófiai foglalatoskodásaira nem gondolnunk, amelyek már megvetették ennek a meggyőződésnek az alapját. Ne feledjük

[1] The life and times of the Hon. Algernon Sydney. London, 1873. II. k. 313.

továbbá, hogy a fölvilágosodás kétféle nyilvánulása (francia forradalom — fölvilágosult abszolutizmus) ellen egyformán küzdött a romantika.

Azt mondhatjuk, hogy ebben az első darabban már mutatkozik az egész későbbi Fessler: a vallás és a filozófia lényének a két mozgató eleme. Most persze még a fölvilágosodás felé hajlik túlnyomólag, később jobban a romantika felé, de ezzel csak a „miképen" változik, az érdeklődés iránya, célja ugyanaz marad. Egyelőre sok személyes sérelem is hevíti az egyház ellen, innen drámájának ilyen helyei (Sidney szavai): „O Blandford! wann hat Königsmord Staaten glücklich gemacht? Oder ist auf einem Augenblick eine Mönchsseele in dich gefahren, die dich zum Gesellen dieses elenden Mönchshandwerks machen will?" [1] Ez a hely csak úgy válik érthetővé, ha arra gondolunk, hogy őt magát egy szerzetestársa meg akarta ölni, amikor a zárdabörtönöket elárulta volt.

Hasonló erős kitörés a papság ellen az, mikor Harrington barátját, ki papi álöltözetben furakodott hozzá, ezzel fogadja: „Wie schön rächest du die Würde dieses Kleid's, da du es zum Werkzeug der Freundschaft machst, nachdem es Heucheley, Unempfindlichkeit und Menschenhass so lang entheiligte." („Sydney" 66. l.)

Egy felismerés azonban már most jelentkezik Fesslernél, ha egyelőre nem nagyon tudatosan is, amely a fölvilágosodás ellen szól s amely később a romantika hatása alatt megerősödik benne. Kezdi látni, hogy a népléleknek, a nemzetnek vannak sajátos erői, melyekkel senki sem köthet ki büntetlenül! Az I. felvonás 5. jelenetének párbeszédei erre látszanak mutatni, még bizonyos megvetéssel szólnak a népről, mégis utalnak az egyes embernek a nép fölött gyakorolt hatalmának határaira, sőt Sidney tanácsa (25. l.), hogy mikép döntheti meg Blandford II. Jakab uralmát, igen figyelemreméltó s a fölvilágosodott abszolutizmus kritikáját foglalja magában; majdnem látnoki módon dióhéjban adja II. József rendszerének bukását is. Úgy véli, hogy II. Jakab még csak despota, rossz tanácsokkal teljesen tirannussá kell tenni. Ez könnyen elérhető, mert gyenge ember, befolyásolható! „Mach ihm den Adel verhasst, den Bürger verächtlich; lass ihn alle durch Gesetze bestätigte Freyheiten und Rechte der Nation durch einen einzigen Kabinetsdonner: *Ich will!* zernichten!" Akkor karbatett kezekkel várhatják a fejleményeket, Jakab biztosan meg fog bukni! Akkor játszhatja Blandford a Brutus-szerepet, ha úgy tetszik neki!

Mindebből kiviláglik, hogy nem is kellett sok rossz-

[1] „Sydney", 24. l.

akarat ahhoz, hogy egyesek II. Jakabon II. Józsefet értsék és izgatóként jelentsék föl a szerzőt, amint ez megtörtént. Talán Fesslernek 1787 nyarán Magyarországba való hazalátogatása s az itten talált József-ellenes hangulat hatott reá, hogy ilyen tisztán lásson ebben a kérdésben. Fölvilágosodott nézeteiről és a szép reményekről mégsem tudott oly könnyű szívvel lemondani. Ezért ír olyan kevéssé burkolt lenézéssel a tömegről s innen származik a sóhaj: „Englands Bürger können und wollen nicht gerettet seyn." („Sydney." 16. l.)

A drámát a korabeli kritika a legnagyobb megbotránkozással fogadta.[1] A névtelenül megjelent mű szerzőjének elmeállapotát is gyanusnak találta, a munkát szörnyszülöttnek nevezte. Shakespeare-, Pope-, Schiller-hatást emlegetett. Kifogásolta, hogy olyan lehetetlenségek fordulnak elő benne, mint az, hogy egy embert háromszor egymás után akasztanak föl, pedig — láttuk — éppen ez és a hozzá hasonlók történelmi tények voltak! Az Allgemeine Deutsche Bibliothek is elfordult a darabtól, Abscheulichkeiten névvel illette a benne előforduló rémtetteket s az ismeretlen szerzőnek azt a jóakaratú tanácsot adta, hogy ne írjon több drámát.[2]

A kritikának igaza volt abban, hogy hatásoknak túlságos érvényesülését látta. Ezt már a darab tárgyalásánál alkalmunk volt észlelni. Tekintetbe kell itt még venni, hogy a főesemény maga is némileg a „Fiesko"-ra emlékeztet, amennyiben Verrina leányának és Gianettinonak az esetére utal, mégis a közös mintaképhez, Lessing „Emilia Galotti"-jához kell visszatérni, ha annak a magyarázatát keressük, hogy miért használta föl Fessler az erőszakmotivumot az ország romlott közállapotainak jellemzésére. Láttuk, hogy a főcél éppen ez volt: II. Jakab uralkodásának árnyoldalait bemutatni s — a történelem védelme alatt — élő személyeket is célzatosan támadni. Ez túlságosan jól sikerült, olyannyira, hogy a szerző kénytelen volt menekülni is.

Ezt a kérdést azonban behatóbban kell szemügyre vennünk, mert a följelentés ellenére is kissé érthetetlen egy ilyen nagy horderejű elhatározás. Ugyan mi nagy baj érhette volna Fesslert a császár részéről? Ráadásul kedvelte is őt II. József. Bretschneider ír erről egyet-mást[3] 1788 febr. 25-én Nicolainak. Közli ezzel, hogy Fessler

---

[1] Allgemeine Literatur-Zeitung. 1788. III. 789.

[2] Allgemeine Deutsche Biblothek. 87. kötet. 1. d. 214.

[3] Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrathes Heinrich Gottfried von Bretschneider. 1739—1810. Wien u. Leipzig 1892., 275., 308., 315. l.

adósságokat csinált és „ein Monstrum von einer Tragödie «Sydney»". A cenzura sokat törölt belőle, mert káromlások voltak benne, meg sok veszélyes hely, de a szerző ismét belevitte mindezt kéziratába. Bretschneider úgy vélte, hogy Fessler talán Berlinbe megy. „Er wird sich einen Roman ersinnen und über Verfolgung und dergleichen beklagen. Sie können mir aber auf mein Wort glauben, dass nichts daran ist." Amint mondani szokás, igyekezett bekötni a koszorúját Fesslernek Nicolai előtt. Nem sok hitelt adhatunk szavainak, mert nyilván ellenségek voltak. Fessler önéletrajzában sokat panaszkodik Bretschneiderre, sőt arról is megemlékszik, hogy ez őt annyira bosszantotta, hogy sárgaságba esett miatta![2] Bretschneider pl. Fessler „Marc-Aurel"-járól is úgy ír, hogy nem olvasta, mert nem szereti a filozófiai fecsegéseket; minden tekintetben rosszakaratot mutat.

Sokkal biztosabb adataink vannak arról, hogy Fessler Lembergben nem érezte jól magát. A bécsi udvari könyvtárban őrzött egyik, Lembergből, 1787 április 19-éről keltezett levele behatóan foglalkozik ottani bajaival. A megszólításból következik („Gönner"), hogy egyik jóakarójának szóltak sorai. Írja, hogy szeretne onnan elmenni, hogy ott rosszakarattal terjesztik tudatlanságát és munkátlanságát, pedig éppen meg fog jelenni az „Institutiones linguarum orientalium" c. műve. Önéletrajzában is ilyen értelemben emlékezett meg ezen éveiről. Hozzájárult, hogy az ex-jezsuiták jelentették föl s az egész lembergi papság ellenséges szemmel nézte, amit eddigi viselkedése után nem lehet csodálni. Állítólag félt, hogy a kolostorban ellene megkísérelt merénylet megismétlődhetnék. Ha erre nem is volt alapos oka, igen valószínű, hogy a sok munkától, lelki vívódástól, meg az izgalmaktól felzaklatott lelkiállapota olyan rémképeket láttatott vele, hogy tényleg a futás látszott egyedül helyénvalónak. Tény az, hogy 1788 febr. 2-án Németországba szökött.

Némileg utbaigazít e kérdés szempontjából az ex-jezsuita Reinholdnak, a későbbi jénai tanárnak és Kant-magyarázónak sokban hasonló ausztriai pályafutása és szökésének története. Reinhold még Németországban sem érezte magát teljes biztonságban az üldözés elől, sőt Leipzigből éppen ebből az okból menekült tovább, az ország belseje felé.[1]

---

[1] V. ö. „Reinhold der Jesuiten-Zögling." Geistesströmungen, von H. M. Richter. Berlin, 1875. S. 290 ff. „Die Loge »zur wahren Eintracht« unterstützte ihn nach Kräften, die Jesuiten erforschten jedoch seinen Aufenthalt, und Reinhold glaubte sich in Leipzig nun nicht mehr sicher." (296. l.)

[2] Fessler's Rückblicke. 1851.[2] 120. l.

Fessler bizonyára maga is hamarosan belátta, hogy kár volt túlgyors menekülésre határoznia magát. Galicia akkori kormányzójával folytatott levelezése is mutatja, hogy szeretett volna visszatérni. Az engedélyt meg is kapta erre, de elhagyott tanszékét nem nyerte vissza s így nem is tért vissza. Az előbbi állását sem annyira ő ellene irányuló okokból nem kaphatta meg újra, mint inkább amiatt, mert időközben a császár több teológiai tanszéket megszüntetett. Bizonyosnak látszik, hogy a kormányzó is jóakarattal viseltetett irányában s ő maga sem láthatta oly sötétnek a helyzetet, ha röviddel szökése után visszakéredzett az elhagyott Ausztriába. Igaz az, hogy kifejezetten kérte, hogy más állomáshelyet adjanak neki; Lemberget tehát tényleg nem szerethette. Továbbá védelmet kért az ex-jezsuiták ellen.

V.

(Németországban; a Schönaich-Carolath-hercegeknél. — A herrnhutiak. — Az Evergetenbund. — Ennek hasonlósága az illuminátusok rendjéhez. — Fölöszlatása és a tagok bebörtönzése. — Fessler megmenekülése. — Áttérése. — Házassága.)

Az Ausztriából menekülő Fesslert először is kiadója, a boroszlói Korn látta vendégül magánál, akinél öt hónapot töltött. Boroszlóban ezalatt megismerkedett a Schönaich-Carolath-család jogtanácsosával, akinek a révén Schönaich-Carolath Vilmos grófhoz, ettől pedig hamarosan Schönaich-Carolath Henrik herceghez került, hol hét esztendőn át élhetett zavartalan nyugalomban (1788—1795). Eleinte a Glogau melletti Kuttlauban tartózkodott, hol *Marc-Aurel* című regényén dolgozott, a herceggel az ó-szövetséget eredeti szövegében olvasta és a hercegnő kérésére a herceg lelkiéletére igyekezett hatni. Ez ugyanis egyrészt a magas fokokban dolgozó szabadkőművesrendszerek miszticizmusának, másrészt a herrnhuti testvérek rajongásának a hatása alatt állott. Írónk ügyesen a bizalmába igyekezett férkőzni, hogy így eleget tehessen megbizatásának. Ez sikerült is neki, sőt a herceg magával vitte őt a különböző herrnhuti istentiszteletekre. Úgy látszik azonban Fessler későbbi életpályájából, hogy éppen őrá vált megint fontossá a herrnhuti gyülekezeteknek ez a látogatása. Egyelőre úgy igyekezett magának és a hercegnek megmagyarázni a dolgot, hogy a herrnhutizmusban rejlő szellemet mindenki magáévá teheti, de az azt meg nem értő hívek ugyancsak más formát adtak neki.

A szabadkőművességet illetőleg hamarosan láthatta, hogy a herceg a „strikte Observanz"-nak nevezett rendszerbe volt beavatva. Fessler meglepte őt a Lembergből magával hozott tudásának teljességével, és mivel látta, hogy ő is „beavatott", könnyebben engedett rábeszélésének, hogy vizsgálja át jól egész idevonatkozó tudását és rá fog jönni, hogy csak mese, szimbólum az egész. Írónk határozott ellenséges érzülettel viseltetett a magasabb fokok ellen, melyek a legtöbb rendszerben alkalma-

sak voltak arra, hogy állítólagos titkaikkal, ezeknek fokozatos közlésével, csodás magyarázatok, nagyszerű tudás ígérgetésével indokolatlan szellemi hatalmat gyakoroljanak az újonnan fölvettek fölött és visszaéléseknek bő lehetőséget nyujtsanak. Éppen ez a herceggel való szabadkőműves foglalatoskodása magyarázza meg azt is, hogy *Marc-Aurel*-jében olyan hévvel tárgyalta a titkos társulatok visszaéléseit. Ő maga azonban mégis buzgó szabadkőműves maradt, mint ezt az alábbiak mutatják.

Fessler szilézíai tartózkodása rá nézve egy titkos társulatba való belépés folytán majdnem örökre emlékezetessé vált. Ez a társaság az úgynevezett „Bund der Evergeten", amely név a görög εὐεργέτης, jóltevő szóval függ össze. Alapítója egy Zerboni nevű porosz állami tisztviselő volt Glogauból (a szövetségben Pelopidas néven szerepelt) s az alapítási év 1791. Nem volt nagy kiterjedésű mozgalom s rövid ideig is tartott, de az illuminátusok rendjéhez való hasonlósága miatt hamarosan rossz hírbe jutott a hivatalos közegek előtt.

Az illuminátusok rendjének, melyet Weishaupt Ádám alapított 1776-ban, politikai célja volt: a reakció elleni küzdelem. Az illuminátusokra a legképtelenebb vádak özönét szórták később, eggyel meg kell ismerkednünk, mert ezt elég gyakran hangoztatták még a XIX. század elején is s éppen Fessler is reflektálni fog még ilyen támadásokra, hogy ez a rend idézte volna elő a francia forradalmat! Össze is keverték a rendet a szabadkőművességgel, melyhez pedig igen kevés köze volt, sőt vonatkozásba hozták Weishauptot a jezsuitákkal, mert ő ezeknek a tanítványa volt, pedig éppen állandóan ellenük dolgozott a későbbi években. A rend szervezeti szabályaiban persze sok olyan pont volt, amely a jezsuitarendéről volt lemintázva. Az illuminátusok ellen 1784-ben igen erős üldözés indult meg,[1] pedig rendjük közvetlenül ez előtt igen jelentős tagokat is mutathatott föl. Ha Weishauptnak, a szervezőnek intencióit tekintjük, ez az üldözés nem volt egészen jogosult, de ha a jó szándék ellenére elkövetett hibákat nézzük, már érthetőbbé válik.

Mind az alapító, mind a tagok jórésze rokonszenves rajongó volt. Maga a név: illuminátusok (Illuminaten) már erre utalt. Ezen a néven már előbbi századokban is léptek föl társulatok, melyek mind rajongó szellemükkel tűntek ki (Alombrados Spanyolországban, Guérients Franciaországban 1623—1635; belga misztikusok a XVIII. század második felében). Maguk a német illuminátusok Ingolstadt kiindulópontból főként a délnémet katholikus tarto-

[1] Schneider: Die Freimaurerei stb. 181. l.

mányokban terjedtek el s rendjük egy ideig a Perfektibilistenorden nevet is viselte. A tagok mintegy a bölcseség és az erkölcs papjainak tekintették magukat, feltétlen engedelmességgel tartoztak feletteseiknek, egymást kölcsönösen ellenőrizniök kellett, havi jelentéseket kívántak tőlük, befolyásos, hatalmas emberek megnyerésére kellett törekedniök. Minden tagnak ó-klasszikus neve volt a rendben és három osztályba voltak sorozva. Weishaupt mellett Knigge tett sokat elterjedésük érdekében és rövidesen külföldön is igen sok tagot számláltak. Weishaupt vonatkozó iratait, így pl. „Pythagoras"-át[1] olvasva, a legtisztább lelkesedés hangjai csendülnek felénk. Igen érdekes, amit Abbt „Vom Verdienst" című írásának a rá tett hatásáról jegyzett föl: „nicht leicht hat ein Buch so sehr auf meinen Charakter und Willen gewirkt. Folgende Stelle daraus enthält den ganzen Geist des Illuminatenordens: »Vieler, sehr vieler Menschen zeitliche und ewige Wohlfahrt befördern; ihr Leben und Wandel durch Vorschriften so einrichten, dass sie immer glückseliger, immer vollkommener werden; . . . o, wo ist der Mensch, der dies thut?«"

A rend azonban állítólag antimonarchisztikus és köztársasági szellemnek kedvező nézeteket is terjesztett, amiről azonban csak a vezetők tudtak. Az igazság úgy látszik az, hogy valójában nem is volt az illuminátus-rend távolról sem olyan veszélyes, mint amilyennek kikiáltották. Ennél az eljárásnál inkább az rejlett a háttérben, hogy a francia forradalom előszelének a hatása alatt mind félénkebbek lettek a német kisebb-nagyobb országok vezetői is és sokaknál a túlzott idegesség rémképeket váltott ki. Mindenesetre ugyancsak elbántak a rend sok tagjával és olyan rossz hírét költötték, hogy hosszú időre még a nevet is kellemetlen hangzásúvá tették, melytől mindenki visszaijedt.[2]

Az Evergetenbund tényleg sok tekintetben hasonlított Weishaupt volt rendjéhez. Nem volt tulajdonképeni szabadkőműves szövetkezés, hanem csak annyiban volt ehhez valami köze, amennyiben az innen vett formákat használták föl. Ezért is joggal lehet rendnek nevezni, az illuminátusokéhoz hasonlóan, amely nevet a szabadkőművesség magára nézve mindig visszautasított. Ennek az Evergetenbundnak nevezetesebb tagjai az előbb említett alapítón kívül von

[1] Pythagoras, oder Betrachtungen über die geheime Welt und Regierungskunst. Frankfurt, 1790.

[2] A francia forradalommal való közösségét tagadta és az erre vonatkozó állítások tarthatatlanságát bizonyította Mounier (De l'influence attribuée aux philosophes, aux Francs-Maçons et aux Illuminés sur la révolution de France).

Leipziger hadnagy (Charondas), Contessa nevű hirschbergi kereskedő (Thrasea), von Reibnitz, későbbi kalischi tanácsos (Zeno) és később Fessler voltak.[1] A mi írónknak a szövetségben használt neve Pythagoras volt. A görög neveket annyira kedvelték, hogy nemcsak a tagok vettek föl ilyeneket, hanem a helyneveket is ilyenekkel helyettesítették, így pl. Glogau Itanos volt. Az éveket Sokrates halálától számították és a hónapokat is egy-egy görög bölcselőről nevezték el. Nem érdektelen arra figyelmeztetni, hogy Fessler éppen ebben az időben fejezte be első nagy regényét, a *Marc-Aurel*-t s hogy ott foglalkozott a titkos társulatokkal is. Az ott kifejezésre juttatott elveket részben ebben a szövetségben láthatjuk megvalósulni. Zerboni az alapításnál t. i. abból indult ki, hogy az akkor sok tekintetben lényegéből kiforgatott szabadkőművesség helyett egy olyan társulást hozzon létre, amely tiszta, miszticizmustól ment erkölcsi fölfogást és ezen alapuló vallásos érzést ápoljon és amely „ellene dolgozzék az ész ellenségei káros törekvéseinek"! Fessler, aki a később keletkezett bajok miatt indíttatva érezte magát 1804-ben könyvet írni erről a szövetségről, hol azonban a neveket nem írja ki,[2] saját adatai szerint 1792 áprilisában ismerkedett meg a szövetség rituáléjával, amelyben éppúgy, mint az általános szabályzatokban, az a nézet jutott kifejezésre, hogy ez a társulás arra hivatott, hogy az embereket megjavítsa, tökéletesítse, Istennek tisztultabb imádását segítse elő, tehát a világ morális jellemét emelje, rajongók és csalók terveit keresztezze, nemes, a sorstól próbára tett embereket segítsen, hasznos ismereteket, főleg a szövetség tagjai közt, de egyébként is terjesszen. Von Leipziger, kinek a Rajnához kellett mennnie a maga csapattestével, Fesslert kérte meg a be nem fejezett munkálatok folytatására. Ő azonban kezdetben nem nagy hajlandóságot mutatott erre, mert fölismerte az illuminátusrendhez való hasonlóságot Leipziger tervezetében. Emiatt csak akkor fogott munkához, mikor többi társai felhatalmazták arra, hogy ezen változtasson. Az új alapelvek főleg erkölcsi és esztétikai téren mozogtak, a rituálé pedig a pythagoreikus szövetség eszméin alapult.[3]

1793-ban létrejött ilyen alapon a második szövetkezés

---

[1] Rückblicke. Bülau előszava. VI. l. L. továbbá az Allg. Handbuch der Freimaurerei I. k. 319. l.

[2] Actenmässige Aufschlüsse über den Bund der Evergeten in Schlesien. Freyberg, 1804.

[3] Pythagoras, ez a híres görög bölcselő nagy szerepet játszott a szabadkőműves legendákban. Őt magát és a tőle alapított szövetséget szerették az ókor szabadkőműveseiként kijátszani. Geometriai tudását is a kőművességgel hozták szimbolikusan kapcsolatba.

és ekkor lépett be a rendbe von Held vámtanácsos, akivel Fesslernek még sok év mulva is lesz mindenféle kellemetlensége s aki maga is adott ki erre a szövetségre vonatkozólag egy és más iratot.[1] Ugyancsak ebben az esztendőben vette föl Fessler a züllichaui könyvkereskedőt, Frommannt, aki később Jenába kerülve Goethe előtt is beszélt írónkról. Már a következő évben nézeteltérések mutatkoztak a tagok közt, főleg Fesslerrel kerültek többen ellentétbe, akik a politikai életbe is bele akarták volna kapcsolni a szövetséget, míg ő csak az egyéni tökéletesítést tartotta szem előtt s tisztán morális alapon akart működni. Von Leipziger visszatérése adta meg 1795-ben az utolsó lökést, ő szintén amellett foglalt állást, hogy a politikai szabadság kiküzdése föltétlenül meg kell hogy előzze a személyes tökéletesedést, sőt ez csak az előbbinek az elérése után válik lehetővé. Emiatt Fessler kivált és vele mások is, a szövetség pedig azon az alapon dolgozott tovább, amelyet a hevesebb vérű tagok akartak elfogadtatni. Olyan célokat tűztek ki maguk elé, hogy meg nem bízható tisztviselőket titokban ellenőriznek, gonoszságaiknak útját állják, terveiket leleplezik. Följelentésekkel, figyelmeztető levelekkel igyekeznek célt érni, de ha ez a kívánt eredményt meg nem hozza, a nyilvánosság előtt hurcolják meg őket, avagy valamelyik szövetségi tag útján törvény elé állíttatják az illetőt. Valóságos morális „Femgericht" alakult volna így ki.[2] A terv megvalósítása azonban hamarosan véget vetett az egész szövetségnek. Zerboni t. i. ténvleg írt egy ilyen levelet a boroszlói Hoym miniszternek, aminek a legszigorúbb vizsgálat lett a következménye. Az összes még a szövetségben meg-

[1] Held a Maurerisches Taschenbuch auf das Jahr 1802—3 (Berlin, 1802) és auf das Jahr 1803—4-ben. Fessler ellene: Eleusinien des 19. Jahrh. II. és fent idézett könyvében (Actenmässige Aufschlüsse über den Bund der Evergeten).

[2] A társaság szervezeti szabályának tervezetében ez állt: „Das Femgericht soll das Laster stürzen und die Tugend belohnen. Das Mittel dazu sind Publicität, Einfluss, anonyme Briefe, Berichtigungen des allgemeinen Urtheils über Menschen und Handlungen; Aufklärung der niedern Stände, Bearbeitung des eigentlichen Volks, um dasselbe seinen Menschenwerth fühlen zu lassen, und Hinweisung der Grossen im Staate auf richtige Begriffe von der Würde und den Rechten im Volke." Már ez is arra enged következtetni, hogy a francia forradalom eszméi dolgoztak egyik-másik tag fejében, de még inkább azután az a körülmény, hogy a visszahúzódó Fessler elé egykori társát, Martinovicsot állították oda példaképül, meg hogy köztársaságot is kezdtek emlegetni. Mindez éppen elég volt ezekben az időkben ahhoz, hogy bajba sodorja őket, mert szigorúan vigyáztak a francia eszmék terjedésének a meggátlására, hiszen a helyzet minden kormányra nézve elég nehéz is volt. A francia forradalom, főleg első fázisában, igen nagy szimpátiával találkozott széles körben. Németországra nézve is sokan, legalább egy ideig, nevezetes változásokat reméltek tőle.

maradt tagok várbörtönbe kerültek, ahonnan ugyan III. Frigyes Vilmos rendelkezésére ismét kiszabadultak, de kedvük mindenesetre elment az ilyen szövetkezésektől.

Fesslert magát is pörbe akarták fogni, noha ő már régebben otthagyta a rendet. Hoym ugyanis zár alá vette az Evergetenbund minden írását és Berlinbe sietett ezekkel. A névjegyzékben Fessler neve is szerepelt. Az ekkor még uralkodó II. Frigyes Vilmos elé terjesztette azt. Egy csodás véletlen folytán néhány nappal azelőtt Bischofswerder tábornok, aki a Hund-féle templáriusrendnek volt a tagja és a mágia híve, a királynak Fessler *Marc-Aurel*-jából fölolvasott volt néhány fejezetet. Az uralkodó emlékezett még ezekre a helyekre és Fessler nevét látva a névsorban, piros ceruzájával áthúzta e szavak kíséretében: „Der ist kein Schwindelkopf! Er ist monarchisch gesinnt, wie sein Marc-Aurel zeigt." Írónk persze így is rendőri felügyelet alá került, míg az iratok rendszeres átdolgozása alkalmával elő nem kerültek levelei, melyekből kitűnt, hogy ő éppen egyik ártatlan tagja volt az egész rendi játéknak. Ezt a fejleményt ő persze nem tudhatta az első napokban s ideglázzal ágyában fekve várta, hogy őt is börtönbe vigyék. Von Rüchel tábornok vitte meg neki végre megmenekülése hírét s az ő közbenjárásának köszönhette azt is, hogy a csakhamar trónralépő új porosz király megengedte neki az erről a szövetségről szóló könyvének kinyomatását.

Valószínüleg az „Evergetenbund"-dal kapcsolatos Varnhagen von Ense-nek az a följegyzése (Berlin, Staatsbibliothek, kézirat), hogy Fessler Carolathban szabadkőművesként föl akart venni egy idegent anélkül, hogy maga a társaság, ennek szabályai vagy tagjai meglettek volna. Amint e felvételre készült, a herceg meglepte. Írónk éppen egy hatalmas papirosláncot akasztott a nyakába, melyre tintával a legkülönbözőbb misztikus jelek voltak rámázolva. A herceg kérdésére, hogy mi célja van ennek, azt felelte, hogy imponálni akar vele az új tagnak. Hiába nevette ki a herceg, mégis csak folytatta furcsa előkészületeit. Varnhagennek ez az elbeszélése elég valószínűen hangzik, ami Fesslert illeti, de nem egyezik azzal, amit a hercegről tudunk, ki maga is szabadkőműves volt. A nagy irodalomtörténeti pletykagyüjtő Varnhagen nem járt eléggé utána annak, hogy milyen az a forrás, melyből merít.

Mindenesetre ebből is a rajongás tűnik ki, még pedig ennek ártatlanabb, idealisztikus formája és a Fessler nevét az elfogandók listáján keresztülhuzó királynak volt igaza: lojálisabb alattvalója kevés lehetett, mint írónk. Nemcsak hogy nem gondolt államfelforgató eszmékre, hanem ebben az időben katholikus vallását is felcserélte

az új hazájában uralkodó lutheránussal. Az okokat ő maga abban adta meg, hogy úgysem volt már hívő katholikus s így nem akarta továbbra is a papi hatalmat gyakorolni. Ezenkívül izolálva is érezte magát, mivel szívében ellenkező meggyőződéssel névleg mégis katholikus volt s így hallgatagon egyik egyházhoz sem tartozott, amit pedig nem tartott és nem tarthatott helyesnek. (Ez az állapot persze az áttéréssel sem változott. Későbbi regényeiben eléggé világosan kifejezte a „minden egyház fölé emelkedést": „Theresia", „Alonso".) A református Schönaich-Carolath hercegekre is tekintettel volt, akiknél nevelői tisztet töltött be, hogy azonban haszonleséssel vagy hízelgéssel ne vádolhassák, azért nem választotta az ő kálvinista vallásukat. Áttérése Beuthen városkában történt. Kunovsky Ágost György lutheránus prédikátor vette föl az újonnan választott egyház kötelékébe. Ez különben ismerőse és jóbarátja volt. Érdekes, hogy későbbi emlékiratában *kiemelte Fessler azt, hogy nem kellett ez alkalommal a római katholikus vallást megtagadnia* (abschwören), amit a törvény tényleg nem is követelt. A prédikátor megelégedett azzal a kijelentésével, hogy ezentúl a lutheránus egyházhoz kíván tartozni és az úrvacsorán részt óhajt venni. Részleges hitvallást sem követelt tőle. A Kunovskytól kiállított bizonyítvány az *Ansichten von Religion und Kirchentum*-ban jelent meg nyomtatásban. Ekkor vette fel írónk az Aurél nevet *szent Ágoston tiszteletére* (Aurelius Augustinus!). Ez a janzenizmusra utal s erősen szimbolikus jelentősége van; kifejezésre akarta juttatni a Loyolai Ignác szellemétől való távolodást is. Tüntetőleg beleékelte ezt az új keresztnevet a régi és családi neve közé.

Ha az áttérésnek az idejét, mely 1791 július 10-ére esik, összevetjük Fesslernek a rövidesen bekövetkezett házasságával (1792 január 25), egy elhallgatott, nem csekély jelentőségű indítékot ebben kell látnunk. Hozzávehetjük mindehhez kellemetlen kolostori tapasztalatait, a lutheránusokkal szemben való türelmet, melyre anyja még gyermekkorában oktatta és csekély ellenállóképességét, aminek következtében környezetének megfelelően gyorsan változtatta felfogását. Az az egy bizonyos, hogy lelkében sok maradt az elhagyott katholikus hitből s vallásváltoztatása nem volt valami kényszerítő belső meggyőződés eredménye.

Házassága sem alapult erős érzelmen. Nejéből már az első napokban annyira kiábrándult, hogy nem is élt vele házaséletet, noha tíz évig maradtak együtt. A kényszeredett állapotnak 1802-ben vetett válással véget. Itt egy lélektani és orvostani problémával állunk szemben, mert

Fessler egészen nyiltan beismerte, hogy nem is érintette e hosszú idő folyamán ifjú hitvesét („ohne jemals der Segnungen Gottes und der Natur teilhaftig zu werden"), sőt egyenesen férjezett szűznek nevezte („eine verehelichte Jungfrau"). Ez annál különösebb, mert Fessler is, meg első neje is válásuk után újra házasságra léptek s mind írónk több gyermek atyjává lett második neje révén, mind neje jó családanyává vált második férje oldalán.

Házassága idején már nem Kuttlauban élt, hanem Carolath-ban, hová a herceg időközben költözött volt (Alsó-Sziléziában az Odera mellett). Nemcsak a környékre tett kirándulások, hanem két berlini utazás is lehetővé tette, hogy az élettel minél szorosabb érintkezésben maradhasson. Már ezen útjai alkalmával került össze Marcus Herznél és Salomon Aschernél Ramlerrel, Tiedgevel, a két Humboldt-tal, Schadow szobrásszal, Darbès festővel, akik későbbi állandó berlini tartózkodása idején jelentősebb szerepet játszottak életében. Berlinből hozott benyomások alatt dolgozott regényének utolsó részein is, de saját vallomása szerint szerencsétlen házassága még határozottabban az irodalommal való foglalkozásra szorította őt. Mintegy az ideális világba való meneküléssel igyekezett feledni házi bajait. Ez a mellett a körülmény mellett, hogy a herceg jóvoltából elegendő ráérő ideje volt, magyarázata annak, hogy egymásután írta ezekben az években elég terjedelmes regényeit.

VI.

(A német regény a XVIII. század utolsó évtizedeiben. — Wieland iránya. — Meissner. — Fessler Marc-Aurel-ja. — A szerző viszonya a fölvilágosodáshoz.)

Fessler a XVIII. század utolsó évtizedének az elején a regényírói pályára lépett. Tulajdonképen már Lembergben az 1780-as évek vége felé kezdett első regényével, a „Marc-Aurel"-lal foglalkozni, de ha ennek megjelenési évét, az 1790. esztendőt vesszük kezdőpontnak s utolsó regényét, az 1809—1810-ben megjelent „Benedikt"-et végpontnak, kereken húsz esztendőt kapunk, még pedig a századvégi utolsó és a századkezdő első évtizedet. Röviden át kell tekintenünk a regény németországi fejlődéstörténetét ezekben az években, azaz már valamivel korábbi időpontnál kezdve a dolgot, mert régebbi irányok is hatottak legelső munkáira, viszont úgyszólván nincs olyan új jelenség ebben a két évtizedben e téren, amely nyomot ne hagyott volna nála. Kezdetben tisztán csak a történeti regénynél maradt, később, a romantika hatása alatt, más fajokkal is megpróbálkozott.

A XVIII. század első felében Németországban kissé háttérbe szorult a regény, főként önálló alkotások voltak gyérek. Fordítások, utánzások persze ekkor is akadtak, különös nagy számban, mióta a század közepe felé az angolok kezdtek erősen hatni. Azonban ez az irány Fesslerre nem volt befolyással, mert ő működésének első felében tisztán a történeti regénynél maradt. Ez, noha a XVII. századi Németországban nagy multja volt (a heroikus regények, „diese Geschichtgedichte und Gedichtgeschichten", mint Siegmund von Birken, a nyelvmívelő társaságok egy tagja dicsőítésében nevezte őket), éppen a nagy és feltűnő hibák, túlzások, ízléstelenségek és valószínűtlenségek halmozása miatt hívta ki maga ellen a kritikus fölvilágosodott XVIII. század haragját. Mindamellett ennek a századnak a történeti regénye összefügg a XVII. századéval. Egyik-másik művét még most is olvasták. Így pl. a fiatal Goethe is forgatta még Lohen-

stein[1] 3076 oldalas *Arminius und Thusnelda*-ját.[2] A történeti regény a XVIII. század hatvanas éveiben egészen más formában támadt ugyan föl, a fölvilágosodás pedagógiai vonásával kapcsolatban ez is didaktikus lett, a nevelési, fejlődési regény alakját vette föl, de megtartotta a XVII. századi ősének azt a tulajdonságát, hogy politikai célokat árult el és hogy a történeti hűséghez szintén nem volt sok köze. Ebben a tekintetben legfeljebb annyi volt a különbség, hogy míg amott inkább kultúrhistóriai tudás, sokszor — fájdalom — csak tudákosság uralkodott, addig az újabb művekben ez is háttérbe szorult a tendencia előtt. Wieland persze, a történeti regénynek főképviselője, nem minden cél nélkül hanyagolta el a kosztümöt. Az ő főtörekvése az volt, hogy a maga eszméit hirdesse, a maga élet- és világnézetét szólaltassa meg. A történeti háttér inkább csak eszköz a cél könnyebb eléréséhez. Éppen ezért Wieland e nemű munkáit elsősorban a filozófiai gondolatokkal való túlterheltség jellemzi. *Agathon*-jában (1766) pl. a plátói bölcseleten kívül a szofisták tanát és Pythagoras tanításait leljük a cselekvénybe szőve. *Aristipp*-jében (1800) alig is van cselekvény, az író érdeklődése tulajdonképen Sokrates iskolája szétágazó fejlődésének szól. Azonban ez a filozófia mind meg van kissé hamisítva, mert Wieland tulajdonkép a maga századának viszonyait, erkölcseit, nézeteit, egyéni vallomásait, élettapasztalatát vitte át az ókorba és hirdette az ókori rendszerek leple alatt a maga filozófiáját. Igaz, hogy értett hozzá, hogy mégis művészi egységbe foglalja az egészet. A cselekvénynek szegénysége mellett, leginkább *Agathon*-ban, még az a már említett didaktikus vonás legjellemzőbb sajátsága, amely itt kimondott pedagógiai módszerré nőtte ki magát a hős jellemfejlődésének vázolásában. Megszületett a filozófikus-biografikus művelődési regény (Bildungsroman), melynek a század legutolsó évtizedében olyan hatalmas, további századokra kiható műalkotás adta meg az igazolását, mint Goethe *Wilhelm Meisters Lehrjahre*-ja (1795—96). Wieland- és követőinek csak az volt a hibájuk, hogy ezt a magában véve helyes elvet rossz helyen alkalmazták, mikor a történelemből vett hősöket, vagy legalább is egy bizonyos történeti korba beállított szereplőket vittek végig ezeken a fejlődésfokokon. Wieland még ott is, ahol az antik kolorit a legnagyobb

---

[1] Daniel Casper von Lohenstein (1635—1683).

[2] Grossmütiger Feldherr Arminius oder Herrmann als ein tapfferer Beschirmer der deutschen Freyheit nebst seiner durchlauchtigsten Thusznelda in einer sinnreichen Staats-, Liebes-, und Heldengeschichte . . vorgestellt. (Leipzig, 1689—90. 4 kötet.)

filológiai pontosságot látszik elárulni, az *Aristipp*-ben, elárulta a teljes képtelenségét, hogy egy antik jellembe belegondolja, beleérezze magát. Sehol sem nyujtotta az ókort magát, hanem legföljebb a maga nézeteit görög életművészetről és életbölcseségről. Ez nála még nem volt olyan nagy baj, mert egyezett művészeti céljaival és kellően kifejezésre jutott, de iskolája ezeket a sajátságokat egy más törekvéssel igyekezett összeegyeztetni s így egészen hazuggá vált. Ez az újonnan beledolgozott szempont a történeti igazság szempontja volt, de ugyancsak elferdített, önmagából kiforgatott formában. A vágy ennek érvényesítésére Goethe *Götz*-ének (1773) nagy sikeréből magyarázható. Ebben az a nagy szeretet a történelmi korhoz, ennek színes vázolása, élő valóságként a szem elé állítása hatott olyan elemi erővel. A Wieland-iskola mintegy megkísérelte az ő regényét és a *Götz* történeti érzékét egybeolvasztani, aminek már magától értetődőleg lehetetlenségszámba kellett mennie. Mi volt ennek a következménye? Wieland egyik tanítványának, Meissner Ágostnak az életrajzírója[1] ezt a következő szavakba foglalva összegezte: „Das Interesse an der Geschichte als solche, ohne weitere höhere oder andere Zwecke, wird durch den Götz neu angefacht. Man begnügt sich, die nähere und weitere Vergangenheit abzuschildern; man thut sich etwas darauf zu gute, wahr zu sein, man verwahrt sich dagegen, seinen Helden besser gemacht zu haben. In streng historische Partien werden Theile eigener Erfindung eingefügt; die Grenze zwischen Roman und Geschichte wird, wie im 17. Jahrhundert, eine fliessende." Tehát, míg Wieland tudatosan hamisította meg a történelem szellemét, addig itt sokszor nemcsak a közönséget csalja az író, hanem önnönmagát is, mint azt Fesslernél alkalmunk lesz majd látni. Maga ez az idézetben említett büszkélkedés az igazsággal emlékeztet a középkori epika azon szokására, hogy a hitel emelése céljából esetleg nem is létezett idegen írókra hivatkoztak, most csak tudósabb színt vett föl az eljárás, belevették a művek pontos címét, melyekre utalták az olvasót, de hogy milyen önkényesen, kritika nélkül választották ki ezeket és miket olvastak bele azokba, amik sohasem foglaltattak bennük, arról hallgattak, éppúgy, mint arról, hogy mit toldottak hozzá a saját fantáziájukból. Már maga az a pedagógiai módszer, amelyet e regényekben alkalmaztak — mint látni fogjuk, a hőst a bölcsőtől a sírig kísérik bennük — önmagában ellentmondott a tör-

[1] Dr. Rudolf Fürst: August Gottlieb Meissner. Berlin, 1900.[2] 99—100. l.

téneti hűségnek, mert hiszen a legtudósabb pontosság sem hozhatta őket abba a helyzetbe, hogy a rendelkezésre álló gyér anyagból annyi század multán csalhatatlan biztonsággal rekonstruálhatták volna egy ismert személyiségnek a lelki fejlődésmenetét, főként annak a gyermekkorára vonatkozólag. Éppen itt kellett volna felvetnie a kutatónak azt a kérdést, hogy miért ez a naiv kétkulacsosság ezeknél az íróknál? Hiszen, ha ők történeti regényt írtak, éppenúgy joguk volt a költői szabadsággal élni, mint minden más íróművésznek s mint ez ugyanabban a korban a történelmi drámában meg is történt. Feleletet csakis abban a körülményben találhatunk, hogy ezek az írók feltűnően mindjobban közelednek írói működésük folyamán a valódi történelemhez. Mind Meissner, mind Fessler, hogy csak erre a két példára hivatkozzunk itt, a tiszta történetírásnál fejezik be regényírói pályafutásukat.[1] A kritika is állandóan erre ösztökélte, nógatta őket. Ha dícsérte is ezeket a műveket, melyeket a történeti regényírás terén alkottak, mégis folyvást a tiszta műfajt állította oda legfényesebb példaként. Meissner „Epaminondas"-át azzal a megjegyzéssel fogadta, hogy szerencsét kíván az új, komolyabb irányhoz. Egyben hozzátette, hogy sok jobb író, köztük Schiller és Halem is, mindenki örömére most már a história felé fordulnak s ez az irodalmi műfaj nagyon magasan az úgynevezett történeti regények fölött áll.[2] Ez tehát összefügg a józan fölvilágosodás kritikai érzékével, hogy ilyen kimondottan állást foglalt a kor ezek ellen a regények ellen. Jellemző, hogy még maga Gleim is, a jóakaratú, szelid, atyai barát így intette a neki kedves Meissnert „Alcibiades" című regényével kapcsolatban:

Dein Alcibiades, o Freund, gefällt mir besser,
Als der, den Gott erschuf.
Und dennoch bitt' ich dich, ich alter Wahrheitsmesser,
Dein Held war gross, mach' in nicht grösser:
Wahr sein ist dein Beruf.

A Lessingben olyan bámulatot és örök tiszteletet érdemlően teljes nagyságában megvalósult igazságszeretet a fölvilágosodásnak sokszor túlságos józanságban és kritikatúltengésben jelentkező egyik alapvonása. Ez az

---

[1] Meissner nemcsak a szigorúan történeti alapon álló biográfiákra tért át a történeti regényírás teréről (ilyenek „Masaniello", Leipzig 1784; „Spartakus", 1792; „Epaminondas", Prag 1798; „Julius Cäsar", Berlin 1799), hanem fordította és népszerűsítette Hume nagy munkáját („Geschichte Englands nach Hume", Leipzig 1777—1780), sőt végül megírta a szász történelmet a VI.-tól a XVIII. századig „Beiträge zur Geschichte Deutschlands" címen (Leipzig 1777).

[2] Neue allg. deutsche Bibliothek. 55. I. 157. (Fürst: Meissner, 155.)

igazságkeresés csak a tényekre vonatkozott. Esztétikai meggondolások a fölvilágosodott kor legtöbb fiát nem zavarták. Éppúgy, amint nem vették észre az anakreontika természetellenességét és igazsághiányát, itt sem tűnt föl nekik ezeknek a regényeknek az ízléstelen formája: a dialogus, a párbeszédes alak a folyamatos elbeszélő próza helyett! Sőt a kritika részben még szépnek is találta ezt! Csak lassanként látták be, hogy ez tulajdonképen olyan fogás, amelynek a segítségével az író megszabadul a kompozició gondjaitól, amint Meissner ilyen formában írt művei tényleg nélkülözik is a tervszerű fölépítést.

Ha már a kritika is állandóan figyelmeztette ezeket a történeti regényírókat arra, hogy az olyan irányú regényírás nem méltó hozzájuk, ők maguk is kellett hogy hasonlóképen érezzenek és gondolkozzanak. Innen valók azok az állandó óvások, tiltakozások, hogy ők nem regényt írnak, hogy minden történetileg igaz. Előszavaikban, vitázó cikkekben újra meg újra hangoztatták ezt. Honnan van ez? Ennek okát a fentebb kifejtett fölvilágosodott, kritikus állásponton kívül még az a körülmény adja meg, hogy ezekben az időkben a lovagregények valóságos áradata öntötte el Németországot, sőt Ausztriát is. Ennek a lovagregénynek a kiindulópontját Goethe többször említett *Götz*-e képezte, éppúgy, mint a rablóregényekét, melyek népszerűségben vetekedtek az időben emezekkel, Schiller *Räuber*-je. A közönségnek kalandorregények és angolutánzó vagy angolból fordított társadalmi regények mellett lovag- és rablóregények kellettek. A komolyabb műveket régebben csakúgy nem olvasták, mint ma nem. Természetesen igen sok író akadt, aki csak a nagy tömeg szórakoztatását tűzte ki magának célul és ezt szolgálta mindenáron.[1] A hallei „Allgemeine Literatur-Zeitung" 1805-ben kimutatta, hogy míg még 1769—1771 közt csak 275 regény jelent meg, már 1803-ban egyetlen vásárra 276 darab látott napvilágot,[2] úgyhogy ekkor már másfélezer számítható három évi időtartamra. Langer közlése szerint[3] 1773-tól 1796-ig 6000-nél több ilyen „mű" íródott s jelent meg Németországban. Schlegel Vilmos Ágost elkeseredetten jegyezte meg 1797-ben: „Hat vagy hét év óta a szent római birodalom minden kritikusa a lovagregények árja elé vetette magát, de a lovagdárdák s kardok tömege mindinkább növekedve szegeződik mellüknek." Ezek a nagyrészt vadromantikus történetek a történelmi

[1] H. Mielke: Der deutsche Roman des XIX. Jahrhunderts 1898[3], 78. l. Aug. Koberstein: Grundriss der Geschichte der deutschen Nationalliteratur. 1856. [4]II. 1688. l.

[2] II. 153.

[3] Neue Allg. Deutsche Bibliothek. 21. kötet, 1. d. 190. l.

igazságra a Wieland-iskolánál is kevesebbet adó szerzők fércmunkái voltak s inkább a történeti érzék megrontását eredményezték, mintsem fejlődését.

Érthető, hogy a jobb írók s mindazok, kik, mint pl. Meissner is, ezek közé akarták számítani magukat, el akarták különíteni alkotásaikat ettől a tömegtermeléstől és mintegy magasabb polcra igyekeztek emelni őket azáltal, hogy ismételten rámutattak arra, hogy ezek tudományos alappal bírnak, tudós szerzőjüktől gyüjtött adatokon épültek föl! Hozzájárult ehhez az a körülmény mind Meissnernél, mind Fesslernél, hogy tanárok voltak s a professzori tekintélyt is latba vetették történeti regényeik érvényesítésénél. Másrészről némi félrevezetés is játszott itt szerepet: a Wieland-iskola tagjai egyáltalán nem akartak lemondani arról az előnyről, hogy a közönség előszeretetét a lovag- és rablóregények iránt kihasználják vagy más vonzóerővel ellensúlyozzák. Így bizony sok mindent vettek be olyan hevesen védelmezett „magasabbrendű, komoly" műveikbe, mi eredetileg amazoknak a tulajdona volt. Fessler első regénye tárgyalásánál alkalmunk lesz ezt látni. Meissner emellett a Wielandtól kölcsönzött, de jelentősen fokozott frivolitással dolgozott előszeretettel. *Alcibiades*-ében elrettentő példák lelhetők erre nézve. Elég megemlíteni Meissnernél azon jelenetet, ahol a hős fürdőjében lepi meg a szép Gliceriont (II. köt.), vagy azokat a helyeket, ahol természetellenes férfiszerelemről van szó (I. köt.).[1] A „Sturm und Drang" motivumait sem vetette meg. Éppen ezek közül való az is, hogy gyermekeket léptet föl s pl. Alcibiadesét is a legzsengébb kortól fogva ismerteti meg velünk. Ötéves korában ez már valóságos kis csoda Meissner szerint. Még Phidias is bámul „műértésén", de még inkább az elfogulatlan olvasó, mert mindezek a túlzások és ügyetlenségek csak azt igazolják, hogy míg a Stürmerek értettek a gyermekpszichológiához és ügyesen beszéltették a szereplő kicsinyeket (Klinger, Gerstenberg, a fiatal Goethe), addig Meissner nem hiába sóhajtott föl, hogy csak kevés írónak sikerül gyermekeket beszélve szerepeltetni.[2] Más Meissner-művekben még sok más „Sturm und Drang"-ból vett vonás lelhető, tehát a fölvilágosodás egészen egészséges ösztönnel utalhatta őt inkább a tiszta történelemhez, noha Nicolai jóakaratú szavai nyomán általában jóindulattal

[1] A későbbi kritika (idézve Fürst: Meissner, 152., 337. l.) „galante Schweinerei"-t emleget e művével kapcsolatban, utálatról beszél, melyet ez az eljárás kelt stb. V. ö. továbbá: Kommst du aus Deutschland? Sieh mich doch an, ob ich wirklich ein solcher Hasenfuss bin, als bei euch man in Gemälden mich zeigt! (Schiller—Goethe.)

[2] Fürst, Meissner. 109. l.

írt róla minden párthíve is. Meissner, és ezt látni fogjuk Fesslernél is, kevert a munkájába sok, a fölvilágosodásnak kedves megjegyzést (a bárányborbe bujtatott oroszlán szerinte „kein unpassendes Bild für den Priester"), szerette Sokratest felléptetni, aki a fölvilágosodás kedves filozófusa volt, de mindez nem vezethette félre teljesen a szigorú racionalistákat. Ők kiérezték ennek az iránynak a hasonlóságát a XVII. századihoz, amely ellen a XVIII. század első felében sikeresen síkraszálltak volt. Az igazi művészek és fejletteb ízléssel bírók pedig azért fordultak el ettől a Wieland—Meissner-féle történeti regénytől, mert látták természetellenességét és óriási esztétikai botlásait. A későbbi kritika pl. éppen az „Alcibiades"-re vonatkozólag a történeti tévedéseket is kimutatta, sőt kolosszálisoknak mondotta őket.[1]

A „Sturm und Drang" hatása nemcsak az előbb említett lovag- és rablóregények özönében mutatkozott, magára a történetírásra is hatott, hiszen egyik vezére, Herder, itt egészen új utakat követett, melyek — mint látni fogjuk — a romantikához vezettek. Igaz, hogy mind ő, mind más, ezekben az években elhíresedő német történetírók a fölvilágosodás történetírásába tartoznak még, de Rousseau irányához! Ne feledjük el, hogy a francia romantikát, és joggal, általában Rousseau-tól szokták számítani. Ez már egy egészen más generáció a fölvilágosodás emberei közt, mondhatnók az ifjú-fölvilágosodottak, kik az öregektől „nem kevésbbé tértek el, mint a ‚Sturm und Drang' költői Lessingtől és Nicolaitól."[2] Az idő elhaladt a fölvilágosodás-apostolok feje fölött és a XVIII. század utolsó évtizede már mind kellemetlenebb meglepetésekkel szolgált nekik, a következő század első pár éve pedig el is döntötte a küzdelmet újonnan támadt serény ellenfeleik, a romantikusok előnyére. A történeti regény itt rövidesen belekapcsolódott a legrégibb tradiciókba, mert a lovagi éposz nem egy sajátsága támadt benne új életre,[3] de már az első romantikus iskola írói is nyiltan mutatták, hogy nekik a költészet és nem a

---

[1] Der Alcibiades, den man als den Vater einer ganzen Richtung ansah, der den Schlenkert, Cramer, Fessler Titel, Form und Aufbau leihen musste, sinkt nun tiefer und tiefer bis zu jener Schätzung, die sich in den Urtheilen der modernen Forschung ausspricht, die, soweit sie historisch „ein seltsames Zwittergewächs von Roman und geschichtlicher Darstellung mit colossalen Irrthümern" im Alcibiades erblickt. — (Fürst: Meissner, 152.) L. G. F. Hertzberg: Alcibiades, der Staatsmann und Feldherr. Halle, 1853.

[2] Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1911., 398. l.

[3] Különösen De la Motte-Foquénál: „Historie vom edlen Ritter Galmy", „Fahrten Thiodulfs des Isländers", „Der Zauberring" stb.

való a fő. Tieck a maga *Franz Sternbalds Wanderungen* (1798) című művével a Wieland-i *Agathon* és a Goethe-i *Wilhelm Meister* nyomdokain haladt annyiban, amennyiben ez is lelkifejlődés-történet, de egyúttal a történetbe is vezetett, mert hiszen a középkori Nürnberg a színhely, Dürer kora a cselekvény ideje. Ez azonban illuzórikussá lett nála, mert korhűséggel egyáltalán nem törődött. „Im eigentlich romantischen Sinne war das Nebensache", írja Mielke a német regény történetét tárgyaló könyvében, „denn auch nach Tieck sollte die Kunst das einzelne nicht als Gesondertes darstellen, vielmehr ihm einen allgemeinen, allegorischen Sinn anheften".

A romantikusoknak szorosabb értelemben vett történeti regényeit is jellemezte irányuknak a reális valóság ellen irányuló, arisztokratikusan túlfinomult gondolatköre. Ez ugyan a heidelbergi csoport tagjainál lassanként csökkent, de mégis erősen szembetűnő maradt egy a történeti regényírás terén a XIX. század második évtizedében feltűnő és részben reájuk is ható nagy külföldi írónak gyorsan népszerűvé váló alkotásaival szemben. Ez az idegen, aki egyszerre új korszakot teremtett ebben a műfajban és lejáratott minden előtte támadt középszerűt, Walter Scott volt. Első regénye, *Waverley vagy 60 évvel ezelőtt* 1814-ben jelent meg névtelenül, amely elővigyázat rögtön feleslegesnek bizonyult, mert a siker óriási volt. A Scott-féle regényben ugyanis nagyon sokféle elemet lelhetett a közönség. Volt itt kaland, a valóságnak megfelelő erkölcsrajz, a rémregények nemesebb eszközei sem hiányoztak s mégis igaz történelmi keret egyesítette mindezt.[1] Már a rákövetkező évben német fordítások jelentek meg és 1820—30 között Scott volt a kedvelt író azokban a német körökben, melyek könnyű olvasmányt követeltek. A történelem minden ága most tárult csak föl valójában a költészet számára abban az értelemben, amelyben a romantikusok óhajtották, de önkényes módszerükkel megvalósítani nem tudták. W. Scott ereje éppen a couleur locale megőrzésében, ennek jó megfigyelés alapján való visszaadásában rejlett. Amit leírt, azt látta és tudta, hogy háromszáz évvel azelőtt is ilyen volt. Mily különböző ettől a német romantikus eljárás és — mint látni fogjuk — Fessler lassanként egészen ezt vette föl! Egy példa elég reá: Achim von Arnim három évvel a „Kronenwächter" megjelenése után felkereste a vidéket, amelyet leírt és a legnagyobb kiábrándulással volt

[1] Wilbur L. Cross: The Development of The English Novel. 1911. 125. l.

kénytelen megállapítani, hogy ez egyáltalán nem hasonlít az ő leírásához.[1]

Scottnak ez a jelenben való bennállása, akkor is, mikor a multat írja le, volt igen egészséges ellenszere a szentimentális meg álmodozó irányoknak. Realizmusa és festőisége hatott, de lélektani és filozófiai problémák hiánya miatt nem felelt meg teljesen a német szellemnek.[2] Az első tulajdonságok azonban jó időre biztosították neki a sikert Németországban is és így tulajdonképen a romantikus Walter Scott, aki éppen a németeknél is az ezen iskolához tartozó írók vállain jutott gyors diadalhoz, vetett véget azoknak a jelenségeknek, amelyek ellen a fölvilágosodás küzdött volt.[3] Fesslerre Scott már nem volt hatással, azaz negativ értelemben annyiban, hogy a fejlődésnek ez az új iránya éppolyan jól hozzá kellett, hogy járuljon ahhoz, hogy írónk 1810-en túl nem jött ki új szépirodalmi művel, mint az a körülmény, hogy ebben az évben Oroszországba ment. Innen is figyelemmel kísérte a német irodalmi eseményeket, adott ki Németországban könyveket, de szépírói működésével végleg felhagyott, noha — mint ezt levelezése elárulja[4] — még berlini tartózkodása végén dolgozott újabb regényeken, amelyek azonban soha meg nem jelentek. Ez nemcsak tartózkodási helyének a változtatásával függött össze, hanem azzal is, hogy ilyen irányú írásai már nem kellettek. Noha utolsó regényei legtöbbjére a romantikusok nagy befolyást gyakoroltak, mégis egészben véve egy elavult irányt követett. A Scott nyomán beköszöntött élethűséggel és festőiséggel nem versenyezhetett az. Ami beleerőszakolt filozófia meg lelhető munkáiban, az nem pótolhatta a Scott-féle forma eziránytú, említett hiányait, amelyeknek a pótlására amúgy is a romantikusok lettek volna hivatottabbak. Fessler regényeinek, melyek pedig igen

---

[1] Oskar F. Walzel: Deutsche Romantik. Leipzig, 1912. 120. l.

[2] Dr. K. Wenger: Histor. Romane deutscher Romantiker. Bern, 1905.

[3] Találóan írja Mielke a német regény történetéről szóló művében W. Hauff-fal kapcsolatban: „Im Jahre 1815 erschienen die ersten Übersetzungen des grossen Schotten in Deutschland, und noch aus Hauffs Schriften kann man den Enthusiasmus erkennen, mit dem sie aufgenommen wurden. Der historische Roman gewann jetzt sein eigentliches Kolorit: er wurde zugleich Sittenschilderung, während er bei Karoline Pichler, Ign. Fessler und Meissner nur moralisierende Betrachtung und Deklamation gewesen war und im volkstümlichen Ritterroman sich mit den Requisiten der heiligen Feme, des Burglebens und einigen romantischen Spuks begnügt hatte. Durch W. Scott verblasste das Interesse des Durchschnittpublikums an dieser schalen Lektüre . . .“

[4] Böttigerhez Bukow-ból írt levél (Drezda, Országos (volt kir.) könyvtár. Böttiger hagyaték. 74. sz. levél) és más helyütt is.

sok kiadásban jelentek meg 1810 előtt, sőt az „Aristides und Themistocles" még 1819-ben is megért Berlinben egy negyedik megjelenést, a XIX. század második évtizedétől kezdve még a hírük is elveszett.

Vizsgáljuk meg most már közelebbről Fessler regényírói módszerét és irodalmi mintáit. A Wieland hatása alatt álló Meissner Ágost Gottlieb *Alcibiades*-e[1] Fessler első történeti regényének, a *Marc-Aurel*[2]-nek közvetlen mintaképe. Ez a regény jelenetekre oszlik, akár valami drámai mű, de itt-ott folyamatos elbeszélés tölti ki a hézagokat. Első volt e nemben „Gustav Aldermann. Ein dramatischer Roman" (Leipzig, 1779), melynek szerzője Hase F.; legtöbbet mégis Meissner tett terjesztése körül. Bizonyára befolyásolták ezeket az írókat Wieland *Araspes* meg *Diogenes* című műveinek a párbeszédei. Viszont a *Götz* sikere óta annyira kedvelt történeti drámák hatását sem szabad szem elől tévesztenünk. Ez a „dialogizált félregény", vagy, Meissner szerint, dialogizált történet (dialogische Geschichte) valójában körülbelül a középen áll a lovagdráma és a történeti regény között és rendkívül nyujtható, elasztikus műfaj, mely alá sok mindent lehetett sorolni, melybe erőszakosan is lehetett a legellenállóbb anyagokat préselni. Meissner mellett más fiatal szász írók is használták ezt a formát: Hase, kit fentebb említettem, Cramer, Philo. Természetellenessége és ízléstelensége miatt erre a korra és meglehetősen szűk körre korlátozódott, csak a Sturm und Drang későbbi regényei mutatták még elvétve (Klinger: Giaffar, Faust). Fürst, Meissner életrajzírója szerint ez a félregény körülbelül annak felelne meg, amit ma könyvdrámának mondunk, legalább a legtöbb esetben, mert vannak példák arra is (*Bianca Capello*), hogy ívnyi terjedelmű reflexiók váltják föl a párbeszédet. Ha azonban a „tehetetlen" leírással szemben a poétikus ábrázolás legjobb eszközeként dícsérték alkalmazói, ez csak saját tehetségtelenségük palástolásának volt szánva, mert annyi érzéküknek nekik is kellett lenniök, hogy belássák, miszerint éppen itt mond csődöt ez a forma. Meissner maga rájött s kiemelte, hogy bizonyos tárgyakat lehetetlen ebbe a külalakba szorítani.

Persze nemcsak a forma emlékeztet Fesslernél Meissner művére, hanem már a cím is: mindkettő az ókorból veszi tárgyát, ami ismét Meissneren túl Wielandra utal. Wieland *Geschichte des Agathon*-ja, mint már jeleztem,

---

[1] A. G. Meissner: Alcibiades. Leipzig, 1781—88 (négy rész).

[2] Breslau, 1790—91, három kötet, 1792: IV. 1793², 1799³, 1801⁴ további kiadások, mind Breslauban, Carlsruhe, 1810. Bécs, 1816. Ezenkívül néhány jogtalan utánnyomat.

pedagógiai regény. Az ifjúi tapasztalatlansággal elénk lépő hős nevelése szemünk előtt folyik és fejeződik be. Sok személy és esemény csak azért van, hogy Agathon lelki fejlődését minden oldalról bemutassa vagy legalább intelmekkel, tanításokkal szolgáljon. Ez az első lényeges egyezés Fessler és Wieland közt; csakhogy Fessler, éppúgy mint Meissner, még alaposabban lát a nevelés kérdéséhez, amennyiben hősét a születéstől a halálig kíséri. Fessler és Meissner közt minden külsőségben tökéletes az egyezés, mindketten csaknem pontosan ugyanolyan terjedelemre is szabták művüket, az előszóban pedig Meissnernél lényegileg ugyanazt a gondolatot leljük, mely Fessler előtt lebegett célként: „Tervem az volt, . . hogy bemutassam, mikép cselekedett avagy cselekedhetett egy férfi az élet fontos kérdéseiben, aki Alcibiades jellemével, helyzetével volt megáldva." Fessler szóról-szóra ugyanezt hirdette célként. Amint Meissner az ötéves kis Alcibiadest Phidias és Perikles társaságában valóságos csodagyermekként léptette föl, úgy Fessler is legzsengébb korában mutatta be hősét az olvasóknak, hogy alaposan meggyőzze őket arról, miszerint Marc-Aurel ilyen meg ilyen tanácsok és tanítások következtében csak ezt a fejlődést vehette. Egy más fontos egyezés viszont ismét Wielanddal kapcsolja össze a munkát: a korabeli eszmék, nézetek áthelyezése az ókorba. Wielandnál pl. Hippias a francia materializmus tanait fejtegeti az „Agathon"-ban. Fessler ezt hűen követte, sőt maga figyelmeztetett rá önéletrajzában,[1] hogy „Marc-Aurel"-jében a kvádok királya az ő modern politikai és vallási meggyőződéseinek szószólója.

Az irodalmi viszonyok is amellett szólnak, hogy Fessler elsősorban Meissner után indult, noha közös mintájuk Wieland volt és ezt is állandóan szem előtt tartotta. Meissner nemcsak az *Alcibiades*-szel vált ismeretessé, hanem más történeti regénnyel is: *Bianca Capello*-val, melyet nagy örömmel fogadott a kritika, sőt „legjobb prózaíróink egyikének" nevezte szerzőjét, egyenesen klasszikusnak! Müllernek, a Siegfried von Lindenberg szerzőjének Lessinget *és Meissnert* állította oda mintaképül! A dramatikus formát a közbeszőtt elbeszélőrészekkel „egészen jó ötletnek" találta, amely élénkké és szemléletessé teszi az előadást. Németországban sokat beszéltek róla, utánozták is, mindenki ismerte annak idején, sőt francia, dán, holland fordítások jelentek meg e regényből, mely, mint újabban kimutatták, nem is eredeti, hanem egy olasz munka ügyes átdolgozása. Hasonlóan holland meg francia

[1] Rückblicke, 155. l.

fordításokban jelent meg *Alcibiades*-e is. Az „Allgemeine Literatur-Zeitung“[1] nem tudott betelni dícséretével, a maga nemében egyedülálló műnek, az egész kor legérdekesebb termékének nevezte. Különösen kiemelendő az a körülmény, hogy Fessler, akiről nem tudjuk pontosan, hogy tudott-e és mennyire magyarul, még azt is bevallotta egy levelében,[2] miszerint e regényének irásakor még olyan kevéssé uralkodott a német nyelven, hogy első részét latinul fogalmazta s úgy fordította azután németre, a nyelvtant óvatosan maga mellé téve. Ez különben nem volt az akkori osztrák íróknál valami szokatlan jelenség.[3] Így tehát tényleg egyúttal nyelvgyakorlás, azaz inkább stílusgyakorlat volt számára ez az első regény, már pedig hol lelhetett volna alkalmasabb mintát, mint Meissnert, kinek a prózáját úgy dicsérték s kinek a dialogizáló módszere tényleg megkönnyítette az író dolgát, mert lehetővé tette azt, hogy tetszés szerinti darabokra tördelje a beszédet. Mindenesetre feltűnő az egyezés a Meissner-kritika azon szavai, „zur Uebung im Dialogieren dienend“[4] és Fessler saját vallomása közt, hogy „Sidney“-jét is csak gyakorlásul írta meg s hogy a párbeszédes mód legügyesebbnek tetszett neki.[5]

Meissner, ki 1785 óta Prágában igen észrevehetően működött, feltűnést keltő támadásoknak is volt kitéve s így a Lembergben sokban hasonló, kényes helyzetben élő Fessler figyelme nagyon is ráirányulhatott. Maga a kritika is rögtön észrevette a Meissnerrel való közösséget és Fessler védekezése is csak arra irányult, hogy ő Meissnertől el is tér! Fessler azt hangsúlyozta, hogy míg Meissner történeti regényt írt, ő történetlélektani képet adott.[6] Ezek csak üres szavak ebben az esetben s Fesslernek egy ezen években vallott esztétikai és történetfölfogásbeli alaptévedésével függnek össze, melyről még bővebben lesz szó. Valószínű, hogy Rautenstrauch, ki a prágai írói körökkel összeköttetésben állt, szintén hozzájárult ahhoz, hogy szerzőnk figyelmét ezekre terelje.

Az persze nincs kizárva, hogy írónk szemei előtt más példák is lebegtek. Éppen a hetvenes években jelentek volt meg a híres svájci tudósnak és a köz-

---

[1] 1787. IV. 697. l., 608. l.

[2] Fessler levele báró Mednyánszky Alajoshoz (Szent-Pétervár. 1828 dec. 5. (14.) M. N. Múzeum könyvtára: kézirattár, irodalmi levelek.

[3] V. ö. Bleyer Jakab, Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. 21. l., 61. l.

[4] Idézve: Fürst, Meissner, 129. l.

[5] Rückblicke, 139.

[6] Carolath-ból 1795 szeptember 7-éről keltezve. M. N. Múzeum kézirattárában: irodalmi levelezés.

ismert *Alpok* költőjének államregényei, amelyek ugyancsak határozott tendenciával voltak megírva. Ezek: „Usong. Eine morgenländische Geschichte in 4 Büchern." (Bern, 1771.) „Alfred, König der Angelsachsen." (Bern, 1773.) „Fabius und Cato." (Bern und Göttingen, 1774.)[1] A despotizmust, az alkotmányos monarchiát és a köztársaságot, még pedig ennek arisztokratikus formáját, amint azt szülővárosában, Bernben megismerhette, bírálta mintegy e művekben, noha azt a nézetet is kifejezésre juttatta bennük, hogy végeredményben minden berendezkedés áldásos lehet, hacsak a benne rejlő alapeszmének tökéletesen megfelel a kivitel. Ha Hallernek a regényei kevésbbé örvendtek is közkedveltségnek mint más munkái, a maguk idején mégis eléggé ismeretesek voltak, Goethe is pl. az *Usong*-ból vette a mottót Götzéhez. Fesslert éppen egy hasonló kérdés érdekelte első regényében: az abszolut monarchia problémája, még pedig II. József-féle formájában. Marcus Aurelius neve és kora itt is csak ürügyül szolgált sok minden megjegyzés, nézet elmondásához, amely voltakép a fölvilágosult abszolutizmusnak szólt.

Maga az a körülmény, hogy ezt a római császárt választotta hőséül, már a fölvilágosodott despotizmusra utal. II. Józsefnek Marcus Aurelius-szal való összehasonlítása e korban a levegőben volt és ez a római uralkodó a „jozefinisták állandó requisitumához tartozott".[2] A fölvilágosodás egyáltalán nagyon nagyra tartotta s már Montesquieu[3] így írt róla: „Titkos gyönyört érezünk, ha e császárról beszélünk; élete történetét nem lehet bizonyos elérzékenyedés nélkül olvasnunk. Az általa előidézett hatás okozza, hogy önmagunkról is jobb véleményt alkotunk, mert általában az emberekről jobb véleménynyel vagyunk". Nemkülönben tisztelte a porosz király, Nagy Frigyes is, ki az *Anti-Machiavelli*-jében szintén azt írta, hogy minden uralkodó legfőbb mintaképe a jóakaratú és bölcs Marcus Aurelius kellene, hogy legyen.[4]

Még egy másik erő is vonzotta Fesslert, hogy éppen ezt a római császárt válassza hőséül: az ő saját nagy szeretete, érdeklődése a filozófia iránt. Ebben az esetben pedig egy olyan uralkodóról volt szó, aki nemcsak maga volt bölcselő, de akinek egész életében a filozófia volt a fő mozgatóerő. A sztoikus filozófia csaknem vallás-

---

[1] V. ö. M. Widmann, A. von Hallers Staatsromane und Hallers Bedeutung als politischer Schriftsteller. Biel, 1894.

[2] Nagl und Zeidler: Deutschösterr. Literaturg. II. 343.

[3] Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól. XVI. fejezet. (Orlai Antal fordításában. O. K.)

[4] V. ö. továbbá: Voltaire, Dialogue entre Marc-Aurèle et un récollet (1751).

szerepet játszott a fölvilágosodott írók szemében. Montesquieu a sztoikusok felekezetéről írt, mely abban az időben a római birodalomban mindjobban terjedt és tekintélyre emelkedett. „Az emberi természet, úgy látszott, mintha e bámulatraméltó felekezet létrehozásánál önmagát túlerőltette volna, mert ez iskola hasonlított az olyan növényekhez, amelyeket a föld eget soha nem látó vidéken hoz létre. A rómaiak e felekezetnek köszönhették legjobb császáraikat".

A sztoikusokat újabban is úgy tekintik, mint az ó-kor fölvilágosodás-előharcosait. Igen érdekes erre vonatkozólag L. Ziegler[1] fejtegetéseit tekintetbe vennünk, melyek szerint a sztoikus bölcselőt a nevelési ösztön hajtotta, hogy másokra fölvilágosítólag, de egyszersmind lehiggadást előidézően is hasson. Az emberiességnek, a békének, egyetértésnek általános emberbirodalma, fajok, osztályok, rendek, sőt lehetőleg pénz, bírói intézmény, tanintézetek nélkül, lebegett szeme előtt. „Als der überzeugte Befürworter einer auf Vernunftgrundlagen zu errichtenden Gemeinschaft ‚in weltbürgerlicher Absicht' ist er aufs eifreigste beflissen, schon jetzt den Gemütszustand des Einzelnen für dieses humane Reich der Zukunft vorzubereiten, hätte auch diese Vorbereitung zu geschehen unter dem gebotenen Verzicht auf diejenige philosophische Wissenschaftlichkeit und Sittenstrenge, welche der Masse dauernd unmitteilbar und unzugänglich bleibt. Unter diesem Gesichtswinkel war denn die stoische Werbetätigkeit der hellenistischen Jahrhunderte vorzüglich geeignet, die . . . gesellschaftfeindliche Auswirkung der philosophischen Religiosität vielfach wieder auszugleichen und zu mildern: eine Leistung von solcher Erspriesslichkeit, dass man sie nicht mit Unrecht hie und da geradezu eine seelsorgerische genannt hat." Persze, ha sztoikus vallásról beszélhetünk is, ezt nem szabad igen emelkedett eszmei formában, sem igen elmélyedő, életet alakító érzésformában vennünk.

Ami meg viszont Marcus Aurelius (161—180) alakját illeti, őt ma is sok tekintetben II. Józsefhez hasonlónak láthatjuk abban az értelemben, hogy az uralkodó felfogással szemben a maga jobb eszméit akarta megvalósítani, amelyeket filozófiája sugallt neki. Akaratlanul is vétett ezzel a szabadság ellen s éppenséggel nem tudta azt megérteni, ha egyes népek másmilyen értelmet adtak ennek, mint ő. Bántotta, hogy zsarnoknak nevezték, pedig bizonyos tekintetben mégis az volt, ha mindjárt a legnagyobb jóindulat vezette is és ha valóban

[1] L. Ziegler: Gestaltwandel der Götter. Darmstadt, 1922[3]. I. 151. l.

kiérdemelte is a Marcus atyánk nevet, melyet a római nép ráalkalmazott halála után is. Sok olyan eszme vezette őt cselekedeteiben, amely tényleg nagyban hasonlít a modernebb, fölvilágosult időkéihez. A rabszolgaság intézményét szörnyűségnek tartotta, könnyített is az elnyomottak helyzetén, ahol és amennyire lehetett. Az állami rend és pontos szervezetnek híve volt (kötelező születési anyakönyvek vezetése), ami különben már Traianus és Hadrianus óta fontos szempont volt a „jó" császárok birodalmában. Ez a II. század Kr. u. a római impérium történetében a maga egészében is sokban hasonlít a fölvilágosodás korszakához. Ugyanaz a kozmopolita szellem kezdett terjedni, amely nem vette számba a nemzeti sajátságokat, mint annyi századdal később Nyugat- és Közép-Európában. Már Hadrianus (117—138) nem kímélte a római nemzeti hagyományokat s Marcus Aurelius egy már eléggé járt úton haladt a saját külön eszméinek a megvalósítása terén.

Ha mindezzel összevetjük, amit Spengler „Der Untergang des Abendlandes" című művében, a második kötet IV. fejezetében fejteget a sztoikus filozófiának a szerepére és a II. század római császáraira vonatkozólag, azt látjuk, hogy ő éppen erre az ideológiai tehetetlenségre helyezi a fősúlyt, amely mindenütt kitűnik, ahol a történeti fejlődés összeütközésbe kerül teóriákkal. Egészen következetes tehát az az eljárás, hogy viszont a fölvilágosodás éppen azokat a momentumokat emelte ki, amelyek a régebbi korokban mutatták a teória túlbecsülésének példáit, mert ez az irány nem abban látta a hibát, hogy az elvont gondolkozást az életre akarták erőszakolni, hanem hogy ez nem történt meg következetesen továbbra is! Marcus Aurelius után Commodus hövetkezett! Montesquieu is úgy fogta föl a dolgot: „De midőn ismét szörnyetegek foglalták el helyüket", írta az „Elmélkedések"-ben a „jó" császárok letűntéről szólva, „a katonai uralom visszaélései is teljes féktelenségükben nyilvánultak." (XVI. fejezet.) A jozefinizmus uralma alatt megért személyes csalódások élesítették Fessler látását *Marc-Aurel* regénye írásakor s így ő mintegy modernebbül ítélt; a híres római császárban többé-kevésbbé tragikus alakot látott.

Itt tehát meg volt adva az alap a Fesslertől sokat emlegetett „lélektani kép"-hez. Marcus Aureliust tényleg úgy tekinthette, mint a sztoikus „felekezetnek" egy előnyösen fejlődött növendékét, akit azután az élet iskolája nevel ki, az erkölcsi méltóságnak arra a fokára emelve őt, amelyet ritkán ért el ember. Ebben azonban bennfoglaltatik mármost az is, hogy Fessler a tárgyvá-

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

lasztásban szerencsésebb volt, mint Meissner vagy a Wieland-iskolának akármelyik más tagja. Ő ezzel egyrészt teljesen bennáll a koráramlatban, amely akkor hasonló tipusokat tényleg létrehozott volt, másrészt a hős maga erkölcsi és filozófiai nívót biztosított művének. Volt tehát egy bizonyos pszichológiai jogosultsága annak, hogy Fessler tiltakozott a Meissnerrel való összehasonlíttatás ellen. Ő tényleg mást akart és komolyan, lelkiismeretesen a saját benső, igaz érdeklődésének, meg az akkori idők szellemének megfelelő tárgyat választott. Nem is élt a Meissner-i frivolitással, úgyhogy igaza volt, ha később — már a romantika női ideáljától befolyásoltatva — azt állította, hogy ő női jellemeit sohasem rajzolta úgy, hogy az a női nem szégyenére vált volna. Sohasem engedett nőt regényeiben nagyon mélyre zuhanni. Az, hogy magasabb céljának megvalósításához Meissner nívóján álló tehetséggel és eszközökkel fogott, adja magyarázatát, hogy mégsem alkotott és nem alkothatott nagyot.

A közönség nem csekély érdeklődéssel fogadta ezt a vaskos, körülbelül 1500 oldalra terjedő regényt, amelyet szerzője bőven ellátott az akkori fogalmak szerinti izgalmas epizódokkal, melyek a közbeszőtt sok filozófiai gondolatot voltak hivatva élvezhetőbbé tenni. Meséje nemcsak a fő-, de lehetőleg a mellékeseményekben is hűen követi a történelmet, noha a Wieland-iskola általános jellemzésében említett igaznak és fantáziaszüleménynek keverése itt is előfordul, ha másban nem, hát egy-egy szűkszavú történeti adatnak túlságosan szinessé való kibővítésében.

A kis Marcus Aurelius, akit nagyatyja a legnagyobb gonddal szoktat a legszigorúbb igazságszeretetre, jóakaratú részvétre, bátorságra és aki mindezekben ki is tűnik, méltó tárgya érdeklődésünknek. Rokonszenvvel kísérjük figyelemmel további sorsát, hogy hogyan kedveli meg Hadrianus császár és mikép nyílik kilátása a trónra. Időközben tanítói bemutatják neki a pogány papok, filozófusok, titkos társulatok törekvéseit és visszaéléseit. Megismertetik a való élettel, amelyet rövidesen bölcs megértéssel fogad el olyannak, amilyen. A szerelmi csalódásokból is csakhamar kijár a maga része, sőt házassága is boldogtalan. Antoninust követve a trónon még így is sokat kell tanulnia, míg belátja, hogy a népek boldogítása is álom. Több belátás és lemondás szükséges ehhez, mint magasztos eszme. A békés kormányzásra sem marad sok ideje, háborúk veszik igénybe minden tevékenységét.

A keleti tartományokba még társcsászárát, Verust küldhette, aki úgysem volt méltó az óriási birodalom ügyeinek intézésére, a germánok ellen saját magának

kell vonulnia. Avidius Cassius lázadása is súlyosbítja a helyzetet. Alighogy újra rendet teremt, ismét a germánok ellen kell vinnie seregét s halálát is a táborban leli.

Tehát Marcus Aurelius élete a bölcsőtől a sírig a regény tárgya. Az első részekben mintegy pedagógiailag előkészíti hősét a jellemerőt és életbölcseséget példázó pályafutására. Az egész munkán végig meg is tartja azután Marcus Aurelius a neki tulajdonított jellemvonásokat. Ezeken túlságos szépítés sem mutatkozik, de bizonyos merevség vesz mindinkább erőt alakján. Ennek oka az, hogy a legtöbb esetben nem engedi az író eléggé kiérezni hősének a különböző eseményekben való személyes érdekeltségét, amely minden filozófia mellett is bizonyára megvolt benne. Ahol pedig megkísérli, mint Hypatia iránti első szerelmének elbeszélésekor, ott elrontja a dolgot, mert nincs elég finom lélektani érzéke hozzá. Ez annál nagyobb hiba, mert amúgy is színpadias benyomást kelt a párbeszédes forma, amelyet csak nagyritkán vált fel egy-két lapnyi folyamatos elbeszélés. Ennek egy másik rossz következménye is van: az, hogy elbeszélésében ugrásokat is enged meg magának; egészen egyszerűen új színhelyet, új dekorációt, új alakokat mutat be minden átmenet nélkül, ami a szétdaraboltságot feltűnően érezhetővé teszi.

Meseszövése kezdetleges módszeren alapul: a fejezeteket a főhős életkorának pontos megjelölésével krónikaszerűen osztja be. Ahol magának a hősnek a sorsa nem nyujt elég érdekes anyagot, ott a birodalom történetével foglalkozik behatóbban, amely természetesen többékevésbbé mindig összefüggésbe hozható az uralkodóval. Ennek viszont az az egy jó oldala van, hogy művelődéstörténeti szempontból érdekes képet nyujt sok helyen a római világ akkori állapotáról.

Példaként érdemes éppen e művet behatóbban szemügyre venni, a többi hozzá hasonló közül. Mit értett ő tulajdonképen történetlélektani eljáráson? A történelem szerint Marcus Aurelius a germán harcok után kitört pestis áldozata, Fessler szerint fia, Commodus mérgezte meg. Bizonyítékai erre nem voltak, de éppen ebben állott az ő mindent pótló lélektani módszerének előnye, hogy ott bizonyított, ahol a tények homálya miatt nem lehetett cáfolni: szerinte Commodus jelleméből következett, hogy ő tette el láb alól atyját. Már ebből is kiviláglik, hogy szerzőnkben a dialektika szólalt meg, mikor azt, amit költői szabadság címén nyiltan tehetett volna, tudományosan hangzó szavak mögé burkolta. Más ilyen hely az, ahol a császár keresztényüldözését úgy magyarázza, hogy ő eredetileg a keresztényeknek kedvező rendeleteket adott ki — ezt újra a „lélektan" bizonyítja —, csakhogy a hivatalnokok és

pogány papok éppen az ellenkezőjét hajtották végre. A császár végül is azzal vigasztalódott, hogy a Világakarat követeli így és a kereszténységnek még előnyükre is válik az üldözés!

Nem utolsó csodás eredménye e „lélektani" módszerének az sem, mikor egy szerény mondatból „hiteles" képét alkotta meg egy rablókalandnak. A szerző fantáziáját nagyon megragadta e pár szó: „Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit." Ez elegendő volt ahhoz, hogy a legideálisabb rablóköztársaságot alapítsa meg, melynek tagjai mind derék, becsületes, vitéz, lovagias, szentimentális rablók, akik persze Schiller Räuberjeivel tartanak rokonságot, sőt még sokkal inkább a rablóregények hőseivel. Kapitányuk oly lelkesen szónokol[1] a szabadságról és becsületről, hogy az egyszerűen a komikummal határos. A legérdekesebb mégis az, hogy a kritikusok nem ezeket a helyeket támadták, sőt azt tanácsolták Fesslernek többízben (minden újabb regénye megjelenésekor), hogy ne történeti regényt, hanem komoly történeti műveket írjon, mert ehhez van tehetsége. Egyelőre fokozatosan le kellett szoknia az ilyen lélektani módszerekről, ami sikerült is, mint látni fogjuk.

Ez nem jelenti azonban azt, hogy szerzőnk nem használt volna elég lelkiismeretesen forrásokat regénye írásánál. Marcus Aurelius önvallomásain, elmélkedésein kívül főleg Julius Capitolinust,[2] Dio Cassiust,[3] Aelius Spartianust forgatta, de használt az első keresztényekre, a mártirokra vonatkozó történeti munkákat, korabeli tudósok írásait, amennyiben azok helyreigazításokat, újabb nézeteket tartalmaztak, régebbi híres munkák ellen állást foglalt (így Tillemont Histoire des Empereurs[4]-je ellen, őt a Port-Royal szenteskedő történetírójának mondja egy helyen; továbbá Mosheim[5] ellen). Még a mellékesemények és mellékszereplők kedveért is egy-egy látszólag távolabb eső íróhoz folyamodott. Nagy előszeretettel használta Lukianost,[6] aki az ókorban volt szarkasztikus kritikusa a

[1] Marc-Aurel, 1791. III. 340. l.

[2] Julius Capitolinus Aelius Spartianus-szal együtt az ú. n. Scriptores Historiae Augustae-k közé tartozik s nem éppen mindenben megbízható.

[3] Görög történetíró (155 Kr. u. szül.), római történetének nem minden része maradt meg Fessler Xiphilinos kivonatát is használta.

[4] Le Nain de Tillemont (1637—1698) művének teljes címe: Histoire des Empereurs et des autres princes qui ont regné durant les six premiers siècles de l'Église.

[5] Joh. Lorenz Mosheim (1693 Lübeck — 1755) itt tekintetbe jövő műve: De rebus Christianorum ante Constantinum Commentarii 1753.

[6] Lukianos (samosatai, a Kr. utáni II. században) dialogizált formában írta műveinek nagy részét. Szatirikus írásai miatt a XVIII. század a görög Voltaire névvel tisztelte meg.

babonának meg a misztikus rajongásnak, tehát éppen megfelelt Fesslernek ott, ahol az ókori szövetségek ámításait gúnyolta, de a maga korát értette („Die Schwedenborge und Schrepher." 1790-es kiadás I. 215.). Lukianos erős használata különben újra Wielandhoz vezet, mert ez éppen az 1788—91-es években adta ki ennek az írónak fordítását (Leipzig, 6 kötet).

Az persze már említett irodalmi mintái rovására esik, hogy a fogoly kvád király, Ariogeses, Spinoza filozófiai gondolatait hirdeti és ezenkívül oly éles szeme van a politikai kérdések bírálatához, hogy a II. József-féle fölvilágosodott abszolutizmus fölötti gyászbeszédet is ő mondhatja el, természetesen kvád hazai viszonyokhoz alkalmazva. Nem egészen érdektelen egy oly ember nézetét megismerni erre vonatkozólag, ki még kevéssel ezelőtt szintén híve volt II. Józsefnek. A halandók millióinak — úgy véli — megelégedést, áldást, boldogságot szerezni álom, mert nemcsak olyan uralkodó kell hozzá, aki ezt a célt tűzi maga elé, hanem olyan nép is, amely akarja a boldogságot, amely a jót megismerje és óhajtsa. Egy olyan nép, amelynek zsarnok ül a nyakán, éppúgy boldog és boldogtalan, mint az, amelynek valóságos atyja van a trónon. Az elégedetleneknek nagyobb a száma mindenütt, azok pedig, akik boldogok, sohasem a kormányzónak köszönhetik a boldogságot, hanem mindig saját gondolkozásmódjuknak és a körülmények véletlen találkozásának.[1]

E gondolatmenettől nincs messze a vallás és a miszticizmus, mert az önmagára utalt volt szerzetes ismét csak ezektől várhatta a vigaszt. Igaz, hogy látszólag különös úton közeledett hozzá, mikor pantheista világfelfogást hirdetett: csak az őserő létezik, a halál örök élet ebben; ez az erő örök, millió változó formában van, volt és lesz. Az ember tehát része az istenségnek. Mindezen gondolatoknak kiinduló pontja — sztoikus tanokba burkoltan — Spinoza tiszta, végtelen szubstanciája. Tőle való az a mondás is, hogy szükségszerűség ennek az őserőnek egyetlen ismert tulajdonsága. Spinoza etikája is kifejezésre jut e parancsban: légy minden ember barátja! Éppen Spinoza buzdított Hobbes ellenében egyetértésre és barátságra, mert szerinte az emberi közösségből több jó és hasznos származik, mint káros. Hozzáveendő ehhez, amit Fessler Athenagoras-szal mondat a kereszténységről. Aki — úgy véli Athenagoras — a természet örök törvényeit elismeri, az Istent is elismeri, mert hiszen Istennek magának e szerint kellene élnie, ha a földre jönne. Min-

[1] Marc-Aurel 1791. III. 459. l.

den derék ember tehát öntudatlanul is a Logos tanítványa. Csak az eleusis-i misztériumokba avatott görögök és a zsidók, kik mindig is választott népnek tekintették magukat, hozták a kereszténységbe a felekezeti gyűlölséget. Már ebből látható, hogy sok tekintetben Hamann, Herder s Lessing álláspontja érvényesült vallási meggyőződésében. Ezt hirdette később Fessler teológikus munkájában is. Ami pedig spinozizmusát illeti, ebben is egyeztek vele Goethevel együtt a legnagyobb német szellemek, ha más értelemben is. Ő ugyanis éppúgy, mint Schleiermacher, a teológiával igyekezett összehozni ezen filozófia lényegét. Később Malebranche gondolatait, melyek úgysem álltak messze nagy kortársáétól, Spinozáétól, egyeztette ezekkel; átvett mindent, amit lehetett, a korabeli gondolkodóktól, nem vetette meg Böhme Jakabot sem s így egy olyan rendszert alkotott meg magának, amely nem állt sokban a romantikus iskola íróié mögött, csakhogy nála mindig érezhető a volt szerzetes.

Első regényének kritikája eléggé kedvező volt,[1] ami bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a közönség oly nagy érdeklődéssel olvasta. Főleg az Allg. Lit.-Zeitung bírálata igen gondos és találó is. Kétféle lehetőségét látja a történeti regényírásnak: vagy egy ideált állíthat föl a szerző s ehhez kereshet magának megfelelő embert a történelemben, vagy egy kitünő férfiút választhat, kinek jellemét hűen visszaadja és csak a hézagokat tölti ki, melyeket a források elégtelensége hagyott. Így járt el Fessler. A bíráló ezt az eljárást részesíti előnyben, de megjegyzi, hogy a választás is szerencsés volt, mert ennek a hősnek az esetében az idealizálás sem ment nehezen. Két útja maradt azonban még így is az írónak és Fessler azt választotta, amely jobban eltávolodott a történetírás szigorúan tudományos irányától, amivel érdekességben nyert a mű, de megbízhatóságban vesztett. Meg kell mindamellett jegyezni, hogy a költött eseményeknek is van mindig valami alapja nála, nincsenek teljesen légből kapva; sokszor igen ügyesen használ föl egy-egy elejtett mondatot, utalást forrásaiból. Példákat is hoz föl erre és többek között kiemeli, hogy milyen finom gúny rejlik a teozófusok szerepeltetésében, sőt egyes alkalmazott szavakban is, mint e kifejezésben: „Olympuswächter", melyet a XVIII. század embere nem olvashat megértő mosoly nélkül. Kifogást emel az ellen, hogy Diognet tanai túlságosan elnyomják a főhősben a sztoikust. A mellékszereplők egyike-másika nincs jól jellemezve (pl. Pertinax).

---

[1] Allgemeine Literatur-Zeitung. 1791. I. 683. l. és Allgemeine Deutsche Bibliothek. 104. 179. l.

Noha az államrégiségeket, szokásokat, erkölcsöket stb. eléggé tanulmányozta a szerző, mégis lelhetők hibák: az uralkodó több dolgot a nép előtt intéz el, melynek pedig ekkor már nem volt ilyen szerepe, a szenátusban szónoki emelvényt emleget stb. Kifogásolja a párbeszédes formát, amely sérti az esztétikai érzést, az előadást máskülönben elég jónak ítéli, de nélkülözi a természetes és tetszetős kellemet, sőt helyenként keménynek, keresettnek találja a nyelvet. A regény sok kiadása mutatja, hogy a közönség a kritikánál is szívesebben fogadta. Olvasói közé különben állítólag maga a porosz király is tartozott, ami a szerzőnek javára vált, mikor titkos társaság alapításával vádolva fogságba került.

A titkos társaságok magában a regényben is szerepelnek. Fessler itt sietett mindenféle ókori rendet, amely csak némileg hasonlított is a szabadkőművességhez, bemutatni és kinövéseiket, hibáikat nevetségessé tenni. Természetesen félreismerhetetlen módon a korabeli visszaéléseket gáncsolta ezzel. Az első kötet második könyvében[1] felléptéti Pythagoras tanítványait. Nagy titkokkal, hangzatos szavakkal kérkednek, míg kitűnik, hogy saját maguk sem értik azt, amit mondanak. Secundus fontoskodó arccal jelenti ki: „Amit négynek tartasz, az tíz, az egy tökéletes háromszög, amelyre esküszünk."[2] Egy szimbolumot mindig a másikkal magyaráz, míg kitűnik, hogy a „függöny mögött" (a beavatottak: ezoterikusok vagy matematikusok helyén) csupa megcsalt csaló van. Leír egy szellemidéző jelenetet is, amellyel egy új, túlságosan józanul gondolkodó tagot akarnak lábáról levenni. Az illető kívánságára egy feketével bevont teremben mennydörgés, villámlás, viharzúgás közt megjelenik Sokrates szelleme. Természetesen akad egy a szemlélők között, ki az egész szemfényvesztést minden komplikált fogásával leleplezi. A végkövetkeztetést Polemon következőképen vonja le az összes titkos társaságokat illetőleg: „Bizonyos rendszerek összesége ezek a társulások az emberi értelem lenyügözésére, a józan ész elnyomására. Arra törekednek, hogy az emberiségre nézve üdvös igazságokat elhomályosítsanak, az alapos tudást háttérbe szorítva, tudatlanságot, tévhitet, babonát, a csodás utáni vágyat s álmodozást terjesszenek."

Ha Fessler regényét a Wieland-Meissner-iskolához soroztuk, most mindenekelőtt igazságot kell szolgáltat-

[1] I. 164. l. — és 211. l.

[2] Így játszott a számokkal a XVIII. századbeli szabadkőművesség is, amelyben sok volt a pythagorasi tanokból (Schneider: Die Freimaurerei 127. l.). Hippel is kigúnyolja ezt regényében: Kreuz- und Querzüge des Ritters A. bis Z. (1793).

nunk ezen irány különböző képviselőinek. Fürst Meissnerről szóló könyvében már megjegyezte, hogy ennek az *Alcibiades*-ét gyakran hasonlították össze Wieland történeti regényeivel. Szerinte főként külső hasonlóságokból indultak ki mindazok, kik a két írót összemérték. A klaszszikus kosztüm többé-kevésbbé modern emberekkel, a gáláns helyzetek iránti előszeretet, mely helyenként túlságosan részletező s a pornográfia határáig elmenő leírásokat produkált, a hetérák védelmezése, Aspasia dicsőítése, a hős egész fejlődéstörténete, filozófiai párbeszédek közbeiktatása mind Wielandra megy vissza. Wieland és Meissner regényei között mégis az a nagy különbség, hogy az egyik költő, a másik kompilátor alkotása. Wieland a maga regényeivel magasabb célt akart szolgálni: javítani, oktatni, képezni akart, új filozófiát hirdetett, a maga kora elé tükröt akart tartani. A történelmi kosztüm csak eszköz volt a kezében, mellyel az olvasókra hatni akart, a források csak a couleur locale megadására szolgáltak neki. Egy és ugyanazt a forrást három különböző műhöz használta föl (a Kyropaideia az *Araspes*-hez, *Cyrus*-hoz és a *Goldener Spiegel*-hez). Más tekintetben is költői szabadsággal járt el. Meissnernél egészen más a viszony: a történetkutatás öncél nála és nagy energiával védekezik a gyakori szemrehányás ellen, hogy eltért a történeti igazságtól és szépítette hőse alakját. Ő maga kiemelte, hogy úgy akarta Alcibiadest az olvasó elé állítani, amint a történelem szerint elképzelte. Egyetlen lényeges vonást sem akart elhagyni, melyről a régiek beszámoltak, egyet sem akart ezekhez hozzátenni, melyet ne lehetne Plutarchosnál, Thukydidesnél, Xenophonnál meglelni.

Fessler is hasonlókép gondolkozott a maga hősére vonatkozólag, sőt későbbi regényeiben is hosszú ideig ezt az elvet követte. Azonban annál feltűnőbb, hogy mégis vegyített mind Meissner, mind ő sok mindent regényébe, ami a modern időkből volt merítve. Itt tehát mégis csak egy régebbi esztétikai nézet kellett hogy a hatását éreztesse, ha öntudatlanul is. Nem is kell túlságosan messze mennünk, ha rá akarunk akadni: a francia klaszszicizmus, amely úgy rányomta a bélyegét az egész német fölvilágosodás poétikájára, költészeti nézeteire, amely ugyan Gottsched irányában érte el diadalainak legjelentősebbjeit s Lessingtől már háttérbe szoríttatott, de sok rejtett szögletben meghúzódott továbbra is, ez mutatott hasonló önkényességet anélkül, hogy ebben hibát látott volna. Az elsőrangú írók görög-római művei teljesen modern embereket léptettek föl, Racine hősei és hősnői csak névszerint voltak ókoriak, egész érzés- és

gondolatviláguk francia volt. Hozzájárult ehhez, hogy a fölvilágosodás francia vezére, Voltaire is ilyen értelemben használta föl az idő- és térbeli távolságokat sok művében. Ehhez tehát a XVIII. század erről az oldalról eléggé hozzá volt szoktatva. Ha mármost maguk a fölvilágosodott körök is kezdtek ellene fordulni ennek az iránynak s a kritikákban mindjobban a tiszta történelem felé igyekeztek terelni Fessleréket, ez csak azt mutatja, hogy az esztétika terén meg volt már törve a francia befolyás olyannyira, hogy ennek az ízlésnek az utolsó, rejtett formában jelentkező csökevényes maradványait is kezdték irtani. Mind a német klasszikusok, mind a romantika későbbi két vezéralakja, a Schlegel-fivérek kezdtek már görög-imádásukkal, ókorkedvelésükkel hatni. A művészettörténet, a filológia is abban az irányban dolgozott, hogy hűbb képet adjon az óklasszikus szellemről. Magán a fölvilágosodáson belül is egy új irány kezdte volt felváltani a racionalizmust a XVIII. század közepétől fogva, még pedig mind erőteljesebben: az angol eredetű szenzualisztikus irány, amely a német irodalomban is csakhamar egy realisztikus szenzualizmushoz vezetett. Ezzel kapcsolatban már a klasszikus és romantikus hatások érvényesülése előtt egy más fölfogás kezdett terjedni az ókort illetőleg.[1] Ez természetesen a század végére, mire Fessler regényével föllépett, a többi ugyanazon irányban ható erő segítségével már egész terjedelmében megváltoztatta az irodalmi körök nézetét. Innen magyarázható a kritikának már tárgyalt állásfoglalása ezek ellen a történeti regények ellen. Az a körülmény pedig, hogy éppen a történetírásra, a tiszta műfajra utalták folyvást az egész Wieland-iskolát, Meissnert éppúgy, mint Fesslert, ezek pedig igyekeztek is elhitetni másokkal is, magukkal is, hogy történetet s nem regényt írnak, ugyancsak a fölvilágosodás irányának a változásával függött össze. Az angol eredetű szenzualisztikus fölvilágosodás nagy szeretettel viseltetett a történeti tudományok iránt. Az előbbi, francia eredetű, racionalisztikus fölvilágosodásnak jellegzetes vonása volt az általánosító tendencia, az újabb irány a konkrét és egyéni felé, de egyúttal a reális észlelés, a pozitiv tények felé fordult mind erőteljesebben s

[1] V. ö. Rudolf Unger: Hamann und die Aufklärung. Jena, 1911. I. 111: „Von ganz anderer Seite wiederum begann zugleich die *neuhumanistische* Strömung, als deren erster grosser Vertreter, der moderne Platoniker Schaftesbury erscheint, und die jetzt namentlich Joh. Matthias Gesner, Christ, Winckelmann und Lessing, bald auch Heyne u. a. förderten, durch *innere Überwindung des bisher geltenden Klassizismus*, durch neue Auffassung und *tiefere Würdigung der Antike* dem deutschen Bildungs- und Literaturleben ausserordentlich fruchtbare und folgenreiche Motive zuzuführen."

egyformán kutatta azokat az empirikus tapasztalati meg a történeti tudományokban. Nagy, a kontinensre is kiható munkák keletkeztek a történetírás terén éppúgy, mint az irodalomtörténeti kutatásban: Blackwell Homér-iratai, Bolingbroke szellemes levelei a történet tanulmányozásáról, Guthrie és Gray világtörténete, Robertson és Hume történeti munkái, melyek a pragmatikus történetírás első mintái voltak. (R. Unger: Hamann und die Aufklärung. I. köt. 5. fejezet.)

Ha mindezt szem előtt tartva nézzük mármost azt a Wieland-iskola tagjainál meg-megismétlődő küzködést önmagukkal és a közönséggel, hogy hogyan akarják mindig történetíróknak kijátszani magukat, mikor regényt írnak, azonnal érthetővé válik a helyzet. Itt egy régebbi iránytól nem tudnak teljesen emancipálódni, érzik, hogy az túlhaladott, de nem bírnak helyébe újat, jobbat állítani. Nincs elég tehetségük ahhoz, hogy a történeti regénynek új utakat jelöljenek ki, hogy esztétikai vizsgálódások, alapvető elmélet kidolgozása után összhangba hozzák az új uralkodó eszmékkel s ezért vergődnek ilyen kínosan egy elavult módszer és a tiszta tudomány között ingadozva. Ha tehát Fürst, Meissner életrajzírója látta és méltányolni tudta, hogy Wieland miben tért el utódaitól és meg tudta menteni az ő írói becsületét, legalább meg kellett volna kísérelnie annak a magyarázatát is, hogy a Meissnerek és Fesslerek miért ilyen félúton álltak meg. A mi írónknál mindenesetre még hosszabb időn át tart ez a vajúdás, határozatlanság, ingadozás, mint Meissnernél, aki aránylag elég hamar ment át a tisztán történeti alkotás terére. Fessler még igen sok ilyen regényt írt, amelyek egyelőre kevés fejlődést is mutattak ehhez az elsőhöz képest, legfeljebb hogy elhagyta az itt alkalmazott, nem szép, dialogizált formát s hogy mind több külsőséggel igyekezett dokumentálni azt, hogy ő komoly történelmet, történetlélektani képet — mint írta — nyujt, de a lényeget illetőleg majdnem három évtizeden át késlekedett a jobb útra való téréssel. Ez teljes mértékben csak a magyarok történetéről írt sokkötetes, szép, nagy munkájával következett be, melyhez ugyan már régóta gyüjtötte az anyagot, de terve megvalósításához még csak oroszországi tartózkodása alatt fog majd hozzálátni.

VII.

(Az Aristides und Themistocles c. regény. — Ennek viszonya a történeti forrásokhoz. — A szerző lelki kettőssége. — Magyar tárgyú történeti regények; viszonyuk a lovagdrámához. — Szerző szakít a párbeszédes formával. — Az Attila c. regény és Z. Werner drámája.)

A „Marc-Aurel"-t hamarosan követte egy egészen hasonló, ugyancsak ókori tárgyú, kétkötetes regény *Aristides und Themistocles*[1] címen. Ez is meglehetős olvasottságnak örvendett és éppen hazánkban eléggé el volt terjedve, amint ezt részben a közkönyvtárakban lelhető sok, díszes, pergamentkötésű példány, részben régi magánkönyvtárakban avagy az antikváriumokban sűrűn található kötetek bizonyítják. Fessler Magyarországon a legnépszerűbb német írók közt kellett hogy helyet foglaljon valamikor, s éppen nem kizárólag történeti munkái, hanem regényei is közkézen forogtak, hogy még ma is általában gyakran találkozni lehet velük. Köszönhette ezt az író elsősorban annak, hogy többnyire elég szerencsés volt a tárgyválasztásban. Láthattuk, hogy a Marc-Aurel-téma mennyire „a levegőben volt" a fölvilágosodás idejében, de ezt nem tekintve is ez a filozófus-császár érdekes egyéniségével, jellemével, sztoikus nézeteivel számot tarthatott az érdeklődésre bármilyen korban. Ennél a második regénynél ugyanezt lehet megállapítani. Mind Aristides, mind Themistokles már az ókorban kedvelt példák voltak. Nemcsak Cornelius Nepos meg Plutarchos méltatták őket arra, hogy a leghíresebb emberek arcképei közé vegyék föl az ő jellemrajzukat. Örökemberi minták közé emelkedtek ők. Mindenesetre Fessler is megtett minden tőle telhetőt, hogy minél vonzóbban, érdekesebben mutassa be sorsukat, tetteiket, életüket, úgyszólván mint művészi egészet. Azáltal, hogy a két nagy embert, akik kortársak, sőt tényleg vetélytársak is voltak, *egy* műben szerepeltette: őket mintegy egymáson mérve, az ellentétek kiélezésével szembeállítva, még egy további szerencsés fogást alkalmazott, amely hivatva volt arra, hogy a sikert biztosítsa neki.

---

[1] Két kötet. Berlin, 1792. Breslau, 1806. Carlsruhe, 1809. Berlin, 1819. Magyarra fordította Vizer János, Pest, 1845—46.

A regény cselekvénye szigorúan a történeti hagyományokat követi. Az előbbi műből már eléggé ismert párbeszédes forma itt is mindvégig meg van tartva, de hasonlókép folyamatos elbeszélés szakítja meg sok helyen, sőt beleillesztett szónoki beszédek, amelyeket lehetőleg szószerint a rendelkezésére álló görög avagy latin forrásokból merít. A szónokias történetírás műalkotásait forgatván anyagért, ez nem is csoda, de itt különben is kitűnően beleillett a szerzőnek a dramatizált előadásba az ókori íróknál talált sok szónoklat. Ezeket helyenként kiegészíti, kiszínezi, az ókori szerzők utalásait, rövidebbre fogott összefoglalásait patetikus formában átdolgozva szövi a cselekménybe. Ennek váza a következő: Aristides-szel meg Themistokles-szel még gyermekkorukban ismerkedünk meg. A szerző gondot fordít arra, hogy mindkettőt olyan tulajdonságokkal lássuk kitűnni, amelyek későbbi jellemüknek is teljesen megfelelnek. Ezáltal a fejlődés egysége nyer, de egyszersmind az a nézet is látszik kidomborodni, hogy a nevelés maga nem nagy hatalom, mert a hosszú ideig egy és ugyanazon tanító keze alatt felnövő két ifjú már ennek a közös nevelésnek a tartama alatt is homlokegyenest ellenkező irányban halad és sem a mester szavai, sem a derekabb társ példája nem befolyásolja az önzőbb, praktikusabb Themistoklest. Némi utalást kapunk persze arra, hogy hol kell keresnünk a hibát: Themistoklest anyja cirógatásai, dédelgetése, atyja engedékenysége rontotta meg. Itt elég éles szemmel figyeli meg a szerző a szülők, főként a többnyire szentimentálisabb anya majomszeretetének a rossz hatásait. Bizonyára alkalma volt ezekben az években a maga környezetében látni egyet és mást, amit itt szóvátesz. Másrészről Aristides már kis korában is az a bölcs, aki csak az igazság mértékét hajlandó alkalmazni, úgy hogy nála meg talán még kevésbbé látjuk értelmét annak, hogy tanítójával együtt lép föl, aki szemeink előtt oktatja, neveli ugyanerre az erényre, amelyhez való hajlama már egészen világosan megnyilvánul enélkül is. Tulajdonkép azt mondhatjuk, hogy ez az ifjúi iskoláztatás egy többé-kevésbbé ügyetlen forma annak szemléltetésére, hogy mik is két hősünk alapvető jellemvonásai, mik is azoknak az erényeknek a csirái, melyeket később mint meglett férfiak mutatnak. Látjuk egyszóval, hogy *hogyan* lettek azokká, amik voltak, de nem látjuk, hogy *miért!* Ez azt a gondolatot ébresztheti a figyelmesebb olvasóban, hogy tulajdonkép nem is az volt talán a szerző főcélja, hogy egy minden tekintetben megokolt, lélektanilag jól levezetett fejlődéstörténetet adjon, hanem hogy megragadja az alkalmat és bennünket kitanítson közvetve arra, hogy mi is a helyes nevelés

és hogyan kellene Aristides-ek erényeit erősíteni, Themistokles-ek hibáit nyesegetni, ami persze éppen a jelen könyv tanusága szerint végeredményben mégis meddő fáradozás, mert mindegyikből mégis csak az az ember válik, aki benne rejlett azelőtt is. Legföljebb azt lehetne megállapítani, hogy eszélyesebbekké lettek a hibák elkövetésében azok, akik természetüknél fogva hajlottak ezekre a tévedésekre s belátóbbakká váltak a jók is, hogy erényüket nem kell túlzott fanatizmusig vinni. A műnek ez az első része mindezen okokból inkább ügyesen, szellemesen kifejtett tanításaival, részletekben hathat, semmint egészében, amely nélkülözi mind a lélektani vezetés következetességét, nagyvonalúságát, mind az előadás lebilincselő érdekességét, a nyelv, a stílus szépségét.

A következő részeknek vonzóerejét maguk a valóban megtörtént események szolgáltatják. Egy marathoni csata, egy leonidasi küzdelem és önfeláldozás, egy salamisi tengeri ütközet, ez az egész mozgalmas, színes élettel teljes kor a nagy veszélyekkel, nagy hőstettekkel, a diadalmaskodó szabadságharcosokkal közepes tehetségű író kezén sem vesztheti el a maga erős hatást rejtő szellemét. Másrészről a közéletbe lassanként beleilleszkedő és mind nagyobb szerepet játszó két főhős történeti jelentősége is olyan nagy, hogy már ez maga biztosítja nekik az olvasó érdeklődését. Themistokles is mindinkább veszít abból az intrikusokat jellemző sajátságából, hogy cinikus számítással illeszkedik bele minden adott helyzetbe és mindjobban kibontakozik az ő nagy erénye, az éleslátó, ravasz okosság, melyet azonban immár mind emelkedettebb szempontból, a köz, a haza javára alkalmaz. Híven visszaadja persze a szerző a görög történetíróknál talált azt a fölfogást, hogy az ámítás, hazudozás nagy cél érdekében megengedhető (v. ö. pl. Themistokles követségjárását Spártában, amely hivatva volt leplezni az athéniek falépítését). Érezzük azonban lépten-nyomon, hogy nem ez az igazi, a német szerzőnek való álláspont, ő éppen ezért nem is tud egészen rokonszenvezni a kigyóokosságú görögge1, akinek minden dolga mögött ott sejti az önző érdeket, még ha az a közt szolgálja is. Az ő embere Aristides, az igazságosságnak ez a hérosza. Ha nem is minden fény, de annak a java erre az alakra esik ebben a regényben. Themistokles sok tekintetben csak azért van itt, hogy a maga lényének, jellemének kontrasztjával annál inkább kiemelje ennek az igazán derék férfinak az alakját. Mai elfogulatlan bíráló szemével nézve a dolgot, nyugodtan megállapíthatjuk azt, hogy Aristides voltakép nem is igazi görög. Mikor Fessler egymás mellé állította ebben a műben Themistoklest és Aristidest, ezt az igazi,

ravasz, mozgékony, ügyes görögöt ezzel a méltóságteljes, etikai alapon álló, nagy erkölcsi erőt képviselő igazsághőssel, ezzel a nemesebb értelemben vett athénivel, talán öntudatlanul is a német jellemet dicsőítette minden mással szemben. Aristides, az igazságos, a königsbergi Kanthoz járt iskolába Fessler jóvoltából, aki maga épp ebben az időben jutott mind döntőbben ennek a nagy porosz filozófusnak a befolyása alá. A kanti imperativusznak az ókorba helyezett megtestesülése ez az Aristides. Ahhoz természetesen elég alapot nyujtott a történelem is, hogy Aristidest jogosan ilyennek foghassa föl a szerző, de azzal a glóriával mégsem vehette volna körül a német fölfogás nélkül, amely az írói pártatlanság rovására is nagy erővel élt benne és a vetélytárs, a görög értelemben talán nagyobb Themistokles gáncsolásával és elítélésével is érvényesült.

Teljesen a kifejtettek szellemében van tartva a vég is, sőt épp ez igazolja mindennél jobban azt, hogy Fessler Themistoklest nem is igyekezett mással, mint német szemmel nézni. A regénynek ez a befejezése valódi „Rettung" számba mehetne a XVIII. századi német irodalmi „mentések" értelmében. A hazájából száműzött, sőt elítélt és üldözött nagy hős a szenvedés útján most egyszerre naggyá, rokonszenvessé válik; egészen más értelemben, mint eddig, mert az eszével, leleményességével, céltudatos törtetésével, szerencséjével, hősiességével kiváló Themistokles csak bizonyos hideg bámulatot tudott kivívni magának részünkről, noha ügyesen belevitt célzásokkal már a nagy harcokról szóló rész is apránként sejteni engedte, hogy hősünk egyszersmind tragikus személyiséggé kezdi magát kinőni. A regénynek ez a befejező része mintegy igazságot szolgáltat az eddig kissé mellőzött második főalaknak is és valóban megható. A változás ugyan, amely egész lényében végbemegy, nincs elég gondosan előkészítve vagy motiválva, de kísérletek történnek ez irányban és maga a beállítás szépsége feledteti az olvasóval a felépítés hiányait. Themistokles úgy áll szemünk előtt, mint egy túltengő, fiatalos erőinek tombolása és minden önzése mellett igaz férfimunkát végzett hősnek rezignálása után a valódi emberi életértelemhez eljutott bölcs. Életének ősze méltó a nagy férfiúhoz, aki még azzal is tetézi érdemeit, hogy a kellő pillanatban hősiesen megválik az élettől, hogy a perzsa király eszközévé ne kelljen lennie hazája ellen s így le ne rontsa saját tetteinek értékét. Igaz, hogy ezt is forrásaitól kapta a szerző, de annyira kidolgozta épp ezt az utolsó részt, annyi költészetet — az elmúlás és a lemondás poézisét — vitt bele, annyi az élet és az emberi

sors fölé emelkedő bölcseséget, hogy ez kibékíthette az olvasókat a hős régebbi pályafutásával is. Aristidesének viszont egyenletes, szép életét, állandó önmérsékléssel kitünő, ideális földi zarándoklását ugyanolyan természetes, zajtalanul jövő, magától értetődő kimúlással zárja le, amilyen egész léte volt.

Érdemes szerzőnk viszonyát forrásaihoz jobban szemügyre venni, annál is inkább, mert épp ezekben az években kezdi hangoztatni azt, hogy ő nem regényíró, hanem történetíró. Kérdés tehát, hogy tényleg tiszta történelmet akart-e nyujtani az olvasóknak? Persze már maga a különös külforma gondolkozóba ejthetne. Ez már nem felelhetett meg a tiszta történelmi műfajnak. Ami mármost a fölhasznált irodalmat illeti és az ezzel való bánást, meg kell állapítani, hogy elég gondos tanulmányokat folytatott és több helyről válogatta össze azt, amit adott. Ő maga csak Plutarchost említi két alkalommal, mikor is pár sornyi görög szöveget idéz, de forgatta a többi tekintetbe jövő görög író munkáit is, főként Herodotoshoz fordult gyakran, sőt oldalakon át egyszerűen fordította az ő szövegét. Már ebből is gondolható, hogy nem ragaszkodott feltétlenül Plutarchoshoz s nemcsak ott vett igénybe más szöveget, ahol ez a történetíró cserbenhagyta; meglehetősen önállóan járt el és belátása szerint csatlakozott ennek vagy annak a szerzőnek az állításaihoz. Így pl., noha Plutarchos megemlékezik arról, hogy Themistokles Xerxeshez titkos üzenetet küldött olyan értelemben, hogy a görögök visszavonulási útját el akarják zárni, ő mégis Herodotoshoz fordul e pontra nézve s nem a Plutarchostól említett Arnakest fogadja el követül, hanem a Herodotosnál szereplő Sicinnust, Themistokles fiainak nevelőjét. Herodotost előszeretettel azért használta főleg a csaták leírásánál és más fontos események vázolásánál, mert nála bővebben lelt anyagot. Azonban csak ott vette azt át szószerint, ahol az eredeti formájában teljesen megfelelt céljainak; ahol viszont a görög szokásoknak ugyan ellent nem mondó, de a mi korunk ízlését sértő részletekre akadt, azokat szépítette, átalakította. Jó példa erre Harmodios és Aristogeiton története, amelyet teljesen Thukydides szellemében ad elő (Thukydides, 6. könyv, 54—59.), de óvakodik a görög írót abban követni, hogy a két zsarnokgyilkos ifjú között férfiszerelem viszonyát vegye föl, mint ezt emez világosan kimondja, sőt egyenesen a szerelemféltés eredményét látja a zsarnokölésben, mert a kényúr is üldözte ajánlataival Harmodiost. A zsarnokra persze Fessler is kimondja ezt a vádat, de Harmodios és Aristogeiton közt csak a XVIII. század érzelgős, fellengzős baráti érzelmét látja, hogy annál rosszabb

színben tüntesse föl a kényurat, ezt „a szörnyeteget", aki ilyen természetellenes érzéssel és kívánsággal üldözi az egyik ifjút. Ezzel tudatosan meghamisítja a kultúrtörténeti hátteret is, mert neki, mint a görög élet ismerőjének, jól kellett tudnia, hogy beállítása nem felelt meg az ókori valóságnak, amely ebben a kérdésben egészen másként gondolkozott. Viszont jó világot vet ez Fessler erkölcsi érzésére s újból igazolja, hogy a Wieland—Meissner-féle sikamlósságot kerülte. Ha már egy ilyen részletkérdésben könnyű szívvel átsiklott a tényeken s ahelyett, hogy egyszerűen elhallgatta volna a kellemetlenebb vonásokat, szépítette őket, még inkább tette azt, ahol egyik főhőséről volt szó, amiből pedig még bizonyos fokú következetlenség is származott. Themistoklesre vonatkozólag meglehetős híven követte Plutarchost, ami a jellemzést illeti. Ugyanolyan dicsvágyónak és önteltnek vázolta, mint emez; anélkül, hogy utalt volna arra, miszerint a görög felfogás a ravaszkodás jogosultságáról más volt, élesen kidomborította ilyetén eljárását, úgyhogy az olvasóban azt a hitet kelti vele, hogy a hős hideg, számító ember. Ugyancsak a Plutarchosnál is lelhető célzásokat, melyek a vallással, a jósjelekkel stb. való fölvilágosult felfogás szerinti visszaéléseket árulják el, bőségesen kiaknázta minden alkalommal, amikor csak lehetett. Mégis a hős utolsó éveire nézve mintegy irányt változtatott és sem Plutarchosból, sem más említett történetíróból nem merített, hanem a *Themistokles levelei* címen ismert műből, pedig ezen levelek valódiságát abban a korban erősen kétségbevonták. (Edit. Schöttgen, Lips., 1722.) Fessler maga csupán annyit hozott föl egy onnan merített részlet védelmére, hogy „die Thatsachen . . . tragen das Gepräge der Wahrscheinlichkeit, und das ist hier für mich genug"! Ezzel tulajdonkép le is mondott arról, hogy történetet írjon s minden későbbi védekezése ellenére is, egészen tudatosan regényt adott.

Ehhez az eljáráshoz hasonlóan bánt az Aristidesre vonatkozólag Theophrastusnál lelt véleménnyel (a Naxos és Samos elleni föllépés kérdésében). Egyszerűen lélektani meggyőződésére hivatkozott s úgy állította be a dolgot, hogy Diophantes hazudott a népnek Aristides rovására; ő, az igazságos, nem válhatott igazságtalanná élete vége felé! Azzal persze, hogy a szerző ilyen alkalmakat itt-ott felhasznált, hogy védelmére keljen a maga fölfogásának, azt a színezetet adta előadásának, hogy az komoly kritikára törekszik. Ugyanide tartozik az is, hogy mint már szó volt róla, az elbeszélő részben sokszor szószerinti fordításban adta forrását. Ha pl. Herodotos szövegét, amely Themistokles azon tettét beszéli el, hogy a perzsa

hajóhadban szolgáló kisázsiai görögök eltántorítására egy föliratos követ helyezett el az egyik vízellátó helyen, összehasonlítjuk Fesslerével, rögtön látni fogjuk, hogy még az ilyen mellékkörülményt is úgy írta le, hogy az ókori író feküdt előtte, sőt egy betűt sem engedett belőle. (Herodotos: A múzsák. VIII. könyv. Urania. 22. — Fessler: Aristides und Themistokles. Zweiter Theil, IV. Buch, 62. l.) Meggyőződtünk azonban arról, hogy ő hasonló hűséggel követte a történelmet legelső darabjában, a Sidney c. drámában is, ahol pedig másrészről annyira élt a költői szabadsággal, hogy a főhőst egészen a valóságtól eltérően rajzolta rajongó, szerelmes ifjúnak. Ebben persze más, híresebb mintákra támaszkodhatott, mert a klasszikus irodalomban is voltak erre példák. Ebben a regényben ilyet nem tett, az igaz, de nehéz is lett volna, mert túlságosan ismert személyeket választott hősökül; megengedett azonban mást magának, ami nemcsak a szigorú történeti valóság rovására ment, hanem az esztétikai ízlést is sérti: itt is dialogizálta azt az anyagot, amelyet néha csak egy-egy utalás formájában vagy rövidre fogott, tömör előadásban talált forrásaiban. Az írói fantáziának tehát itt biztosította a legtágabb teret. Ehhez szükségképen hozzá kellett költeni, mert sehol olyan bő följegyzéseket nem lelt, hogy egy-egy ilyen párbeszédet teljes egészében ki lehetett volna magyarázni azokból. Viszont épp itt mutatkozik írónk legtöbb gyöngéje: ezek a párbeszédek nem egy helyen csinált pátosszal, szóvirágokkal ékesek s nemcsak azt lehet felhozni ellenük, amit ez ellen a természetellenes forma ellen általában föl lehet emlegetni és föl is emlegettek elégszer. Fessler későbbi stílusát is befolyásolták ezek a „gyakorlások" — mint maga nevezte el őket —, innen való előadásának az az egyenlőtlensége, melyet figyelmes olvasók nagy történeti munkájában is észrevettek. Ez a forma hirtelen ugrásokat engedett meg, az előadásnemnek, a hangnak olyatén gyors változtatásait, amelyek folyamatos prózában elképzelhetetlenek.

Ez a regény első művénél rövidebbre fogott és gyorsabb menetű, de sok száraz moralizálással van megterhelve. Az *Allgemeine Literatur-Zeitung* kritikusa úgy találta, hogy a szerző világosan gondolkodó fő, jó megfigyelő, de a költői alakítás nem kenyere.[1] Az a gondolat, hogy két főhőst állított be, nemcsak jó, de rossz következményekkel is járt. Alkalmat adott ugyan ellentétek kiemelésére, de nem tudta az eseményeket egy

[1] Allg. Literatur-Zeitung. 1793. II. 124. l.

bizonyos központra vonatkoztatni.[1] Feltűnően hasonlít továbbá Themistoklesének jellemfejlődése Meissner Alcibiadesének fejlődéséhez. Mindketten elbizakodott ifjak, férfikorukban bármily eszközzel törnek a célra, míg Perzsiába menekülésük után megszólal lelkükben a hazaszeretet és igazi vértanúkként halnak meg. A Lit.-Zeitung több szépséget és kevesebb hibát is lelt ebben a munkában, mint az előzőben. A szerkezetet persze itt is hiányosnak, rossznak találta. Utalt továbbá arra, hogy aktualitást is lehet fölfedezni e regényben: „Auch dem blödern Auge muss die grosse Aehnlichkeit einleuchten, die der unruhige Freystaat Athen und die neufränkische Republik zusammen haben." Fölpanaszolja, hogy itt, sajnos, nem találkozik igazságos Aristides is, akik azzá akartak volna lenni, még rosszabbul jártak, mint ez Athénben! A bírálat jóakarattal kifejti azt is, hogy miért „nem szánta a természet költőnek" Fesslert és miért lenne sokkal helyesebb, ha kizárólag a történettudománynak szentelné magát. Szép helyeket talál ugyan regényében s ezek közül néhányat idéz is (pl. II. 228: „das Gemälde gewisser grosser Männer: Sie wollen alles geben usw.").

Mai olvasó számára még egy bántó hibája van ennek a regénynek. A nevek használatában anachronizmusok észlelhetők. Ezt azon körülmény magyarázhatja, hogy Fessler erősen támaszkodott a római korban élő írókra. Ha ezeknél érthető, hogy pl. istenségeket az akkor közismert latinos elnevezéssel illettek, nála ez nem jogosult, mert a figyelmesebb olvasót bántja az, hogy ezek a Kr. e. V. századbeli görögök a jóval későbbi római gondolkodás szerint beszélnek. Egy idetartozó és a párbeszédes formával járó kellemetlen vonás továbbá az, hogy régiségtani tudás nélkül jó néhány szót nem érthetett meg az olvasó. Ezekre a dolgokra pedig a beszélő személyek mint közismertekre hivatkoznak s az írónak mindig csillag alatti jegyzetben kell a fölvilágosításokat hozzáfűznie. Mindamellett külsőségek maradnak ezek s bepillantást az akkori köz- meg magánéletbe, a korszellembe, az események mögött rejlő nagy mozgatóerőkbe nem igen kapunk. Ennek egyik oka az, hogy elsősorban az egyén érdekli az írót, ami a fölvilágosodás egyéniségkultuszával függ össze. Már emiatt is a regényes, vagy — a Fesslertől használt kifejezés szerint — a történetlélektani képhez kell közelednie a műnek. Aristides és Themistokles érdeklik csaknem kizárólag az írót, minden fontos esemény is csak annyira játszik szerepet, amennyire a két főhősre

[1] K. H. Jördens: Lexikon deutscher Dichter und Prosaisten. Leipzig, 1806. I. k. 509. l.

hat, azaz amennyiben alkalmat szolgáltat ahhoz, hogy őket más és más oldalról megvilágítva jellemezze, avagy lelki fejlődésüket előbbre vigye. A pszichologizálás, amely a XIX. században is nagy szerepet játszott, már itt kezdődik, sőt túlzásaival, hibáival még naivabbul jelentkezik. Annál különösebb az a fölismerés, amely már a *Marc-Aurel*-ban mutatkozott s itt újra érvényre jutott: hogy ez az egyén mégsem a végcél e földön, hogy ennek az egész életnek nincs számára más értelme, mint a rezignálás, hogy mégis van még valamilyen rejtelmes hatalom, amely fölötte áll. Mindenesetre a sztoikus filozófia befolyásolta az írót első regényében, sőt erre a másodikra is erősen hatott. Emellett érvényesült a görög történetírók fölfogása a sorsról. Hogy ezeknek az olvasása erősen hatott rá és mintegy előkészítette őt arra, hogy a XIX. század első éveiben lassanként átpártoljon a romantikus fölfogáshoz, azt világosan ki lehet olvasni élete vége felé írt önvallomásaiból is, de már ezek a regények elárulják ugyanezt. A nyomok persze másfelé is vezetnek megint. Ezen művének befejező részében Themistokles-t összehozza egy Dinarchus nevű Pythagoras-tanítvánnyal, aki mintegy befejezi a görög hős nevelését, melyet az élet, a sors már olyan eredményesen előrevitt. Dinarchus Pythagoras szentélyét emlegeti, ott tanulta „a művészetet nyugalommal és önmegadással tűrni". Ugyanerről a Pythagoras-szövetségről ilyen elragadtatással nyilatkozik: „In meinem dreyssigsten Jahre reiste ich nach Crotona, um die Brüder des Pythagoräischen Bundes zu besuchen. Ich glaubte in eine Gesellschaft himmlischer Wesen versetzt zu seyn; so mächtig wirkte alles, was ich da sah und hörte, auf mein Herz. Ich flehte um das Glück der Einweihung; es ward mir gewährt. Mein Leben in diesen heiligen Hainen ist mir selbst in der Erinnerung noch Wonne."[1] A továbbiakban azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy a szövetségnek céljai túlságosan nemesek, túlságosan magasztosak voltak, semhogy a hétköznapi emberiség megérthette volna őket és a bűn fiai tűrhették volna! Themistokles egyben olyan politikai leckét is kap tőle, amely arra mutat, hogy ezek az emberek, ha eszközeik látszólag hasonlítottak is az övéihez, abban mindig eltértek tőle, hogy nem önző célok és nem a dicsvágy vezette őket. Fessler tehát megint a titkos társulatoktól befolyásolva foglalt itt állást. Látjuk, hogy ha egyrészről ellensége volt a velük való félrevezető játéknak, mint ezt mind regényeiben, mind szervező működésében e téren (l. későbbi berlini tevékenységét)

[1] II. k. 281—282. l.

kifejezésre juttatta, másrészről lényegükhöz ragaszkodott, nemes magot látott bennük és fáradhatatlanul azon működött, hogy ezt kifejtse. Újra meg újra mutatkozik ezeknek a XVIII. századi német titkos társulatoknak erős befolyása éppen az ő írói működésére is, amint ezt az egész német irodalmi életre vonatkozólag mások már hathatósan bizonyították. Érdekes kettőssége van azonban ennek a hatásnak: egyrészről a fölvilágosodást támogatja s az abszolut uralkodókat segíti, másrészről azonban ez készíti elő a fölvilágosodás elleni harcot is és szolgáltatja a fegyvereket ennek túlzásai ellen. Fesslernél egymás után mind a két hatás érvényesülését észlelhetjük. Hogy lehetséges mármost ez? Egyszerű magyarázata ennek az, hogy a fölvilágosodás maga két irányban halad. Egyrészről idealista rajongás, amely meg van győződve arról, hogy az emberiséget megválthatja, megváltoztathatja, beláthatatlan, szép távlatot nyit, megerősíti az emberiség haladásába, soha nem sejtett tökéletesedésébe vetett hitet, másrészről azonban racionalista rövidlátás, száraz rendszerezéssé fajuló pedantéria, minden nem-praktikust megvető, túlzott józanság, amely ahelyett, hogy életben tudná tartani az irányt egy ideig jellemző idealizmust, elsorvasztja azt. Mármost éppen Fesslert is az idealizmus jellemzi, egész élete állandó keresése annak a formának, amely ezt legjobban megvalósíthatja. Majd itt véli megtalálhatni, majd ott. Ösztönszerűleg érzi azonban azt, hogy a fölvilágosodásban vannak elemek, amelyek ennek ellene dolgoznak és a titkos társulatok szokásaiban, nézeteiben is vannak olyanok, amelyek meg ezeket képesek lejáratni, nevetségessé tenni. Így egyrészről a társulásokban rejlő erőt szeretné fölhasználni a fölvilágosodás nagy ideálja megvalósítására, másrészről a társulatok fantasztikus túlzásait, amelyek éppen a fölvilágosodás megcsontosodott racionalista mértéktelenségeinek visszahatásaiként virágzottak, a fölvilágosodás józanságával ellensúlyozva gyógyítani. Így érthető, hogy ő fölvilágosodás-harcos, de romantikus is lesz, hogy szabadkőműves, sőt a magas fokokba is beavattatja magát, de a páholyok józan reformálására fogja magát adni. Viszont ő, a volt hivő lélek, aki mindenfelé ennek a hitnek valami más hittel való pótlását keresi a világban, az életben, a titkos társulatokban hatalmasan élő irracionális elemnek támogatása mellett megleli az utat a romantikusok hithirdetőihez, sőt azután a misztikusokhoz s ezeken át vissza a valláshoz.

*

Harmadik nagy regényénél magyar történelmi ismereteit használta föl Fessler. Ez a *Mathias Corvinus, König*

der Ungarn und Grossherzog von Schlesien[1] című regény a legjobb bizonysága annak, hogy ez az egész Meissner—Fessler-féle irány milyen szoros rokonságot tartott a lovagdrámákkal. Az ókori tárgyú regényeknél ez kevésbbé tűnhetett föl, de itt félreismerhetetlen jelei mutatkoztak annak, amit fentebb érintettünk, hogy a szerző a lovagdrámákat lenézve mégis alkalmazta hatásos módszereiket. Különösen a regény első kötetében érezhető ez szinte bántó mértékben. Ráadásul keresztezte ezt a törekvést az a másik, hogy tudományos színt adjon az író a munkának s így végeredményben feltűnő kettősség uralkodik végig az egész művön: tárgyilagosságra s tudományos hűségre, pontosságra, megbízhatóságra törekvő prózai előadás minden ok nélkül váltakozik teljesen színszerűen kidolgozott lovagdráma-jelenetekkel. Mert itt már nemcsak párbeszédes formával van dolgunk, mint eddig túlnyomólag, hanem határozottan színpadra alkalmas fölvonásokkal. Az olvasó a szereplő személyek fölsorolása mellett önkéntelenül keresi a színi utasításokat. A lovagdráma hangja, légköre, nyelve, egész beállítottsága ötlik szemünkbe mindenfelé. A Sturm und Drang nemcsak Fessler már tárgyalt drámájára, a *Sidney*-re hatott nagy mértékben, hanem éppannyira, ha nem erősebben, erre az állítólagos regényre. Érdemes egy-két nyelvi próbát venni ennek igazolására: „Kanisa (sich auf die Brust schlagend): Hier steht sein geschworner Feind; wer daran zweifelt, dessen Wappenschild werde zerbrochen und an den Schwanz eines Esels gebunden . . .", avagy: „Szilágy: Dort sollen Raben, Geyer und Eulen bey seinen Eingeweiden ein Gastmahl feyern, wie sie's noch unter keinem Hochgericht hatten." Tovább: „Modrár: . . . alle haben Verzicht gethan auf Gottes Gnade und eine fröhliche Urständ, wenn des Cilleyers verworfene Seele zwischen ihren Säbeln und den Klauen des Satans noch einen Schlupfwinkel findet." Ezek a helyek mind a Hunyadi-család gonosz ellenségének megölését tárgyaló jelenetekből valók, de más alkalmakkor is hasonló beszédeket folytatnak a szereplők, sőt a hős Hunyadi János szájába is olyan szavakat adott a szerző, amelyeket mai olvasó nehezen bír összeegyeztetni a korral, a nagy férfiú jellemével s inkább ügyes retort vél hallani, semmint a törökverő vitézt. Ő is így nyilatkozik Mátyásnak az udvarhoz küldésekor ellenségéről: „Ein Ruchloser, den die

[1] Mathias Corvinus etc. Két köt. Breslau, 1793—94; 1806[2]; Carlsruhe, 1809 és a Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn III. és IV. köteteként: Breslau, 1808. Magyarra fordította Mihálkovics József, Pest, 1813. Az 1809-i kiadás is a Gemälde kötetszámozását mutatja. Itt a cím már csak: M. C., König der Hungarn.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Hölle zum Unholden umgearbeitet hat, da ihn der liebe Gott aus seinen Händen warf; mit ihr in Schildgenossenschaft, steht er da zur Fehde gegen jeden braven Mann, der Verdienst und Redlichkeit in seinem Schilde führt. Sein Blick droht Raub oder Mord, sein Athem vergiftet, seine Lippen sind das Sterbelager jedes guten Nahmens, der ihn seiner Ehrlosigkeit erinnert. Leichter, als dem geübten Schergen der Keulenschlag, ist ihm jeder Schurkenstreich. Verschmitzt wie ein Erbschleicher, und gefügig wie ein Buhle an dem Fenster seines spröden Liebchens, stahl er dem Könige das Herz, und zauberte seine Seele in ewige Schlafsucht . . .“

Ezek a példák eleget mondanak; egyben alkalmasak arra is, hogy Fessler e korbeli stílusának természetellenességeire és túlzásaira fényt vessenek. A folyamatos elbeszélés szerencsére ment az ilyen hibáktól. Ezeken a próbákon kívül az egész első kötetbeli cselekvény bizonyítja a lovagdrámától való függést. Mindig azok a részletek vannak előszeretettel pontosabban kidolgozva, drámai formába öntve, élénk fantáziával kiszínezve, amelyek a legromantikusabbak, néha a „Hintertreppenroman“-ra emlékeztetők. Alapja persze volt a legtöbbnek, lelt ő történelmi forrásokat mindenhez, amiről írt, de az a mód, amellyel az ilyen helyeknek az utalásait kiaknázta, fantasztikusan továbbszőtte és drámai módon megelevenítette, már kizárólag az övé. A kis Mátyás lovaggáütése, a Hunyadi-ház barátainak izgalmas tárgyalásai, az ősellenség megölésének jelenete, a király föllbőszítése a Hunyadiak ellen, a halálos ítélet kimondására összegyűlő főurak tárgyalása, egy Garától rögtönzött „kihallgatás“, a kivégzés maga — mind olyan jelenetek, amelyeknek a dramatizálása bőven alkalmat szolgáltatott ahhoz, hogy a német lovagdrámákból jól ismert Ritter-eket léptessen föl, kardokat csattogtattasson, pokoli cselszövényeket, vérforraló gonoszságokat, igazságtalanságokat, kegyetlenségeket tárjon elénk. Hogy mennyire nem veti meg a legolcsóbb eszközöket sem, arra bizonyság az a szellemjelenési komédia, amellyel a határozatlan, ingatag, ifjú királyra, Lászlóra, a gonosz környezet hatni igyekszik. A Garától megnyert Péter pap a megölt Cillei lelkeként jelenik meg éj idején a hiszékeny s már amúgy is jól előkészített uralkodó előtt s ettől ellenségeinek fejeit követeli, hogy a túlvilágon nyugta lehessen. Ez eléggé mutatja azt a szellemet, amely ezeket a dramatizált jeleneteket áthatja. A Bonfininél és másoknál is lelt följegyzéseket a Hunyadi-fiúk sorsának előre való megjövendölésére vonatkozólag a szerző ugyan egyelőre úgy használta föl, mintha ezeket csak eszköznek tekintené Cillei kezében

a király megfélemlítésére, de olyanformán vannak azért beleszőve a cselekvénybe (Kapisztrán János áldása és jóslatomása), hogy bármikor egy-két szónyi változtatással a legromantikusabb, sorstragédiára emlékeztető predesztinációt is igazolhatják. Ez és az egész Sturm und Drang-hatás mutatja, hogy írónk első műveiben is mennyi elem rejlett, amely a későbbi romantikához való átpártolást már eleve magyarázza, azaz ennek a lehetőségét minden egyelőre elfoglalt fölvilágosító álláspont ellenére is magában foglalja. Ugyanide tartozik a *Marc-Aurel* IV. kötetében (az első kiadás III. kötetében, 8. könyv) az Ariogesesszel való beszélgetésbe beleszőtt pár szó, amely a királyokat az ég szenteltjeinek mondta, sőt a későbbi kiadásokban jegyzetben is védelmezte ezt a nézetét — nyilván támadásokra replikázva. Eszerint az emberek fölött uralkodó lényeket „als Verweser der Vorsehung" tekinthetjük, tehát semmi észellenes sem rejlik abban, ha „Heiligthümer"-nek nevezte őket. (Az 1793-as és az 1799-es kiadás IV. kötetének 68. l.) Mindebből kettő következik: Fessler fölvilágosult gondolkodása idején sem volt az a megcsontosodott racionalista, akiként néha emlegették, amikor pedig később végkép átment a romantika táborába, könnyen áüdomíthatta addigi írásainak jelentését, időközben szerzett jobb belátásához egyengetve azt. Nagyobb volt persze a kár, amelyet a történelemnek okoztak a fentebb érintett tulajdonságok.

A szerző történetírói lelkiismerete meg-megszólal ugyan, de ez csak a nála sok helyen található polémiában és önigazoló törekvésekben mutatkozik; itt egy-két jegyzetben. Legjellemzőbb az a hely,[1] ahol összes párbeszédeit, tehát drámai jeleneteit veszi védelmébe. Beismeri, hogy a tiszta történelem nem tud ezekről, de ne mondja a kritika őket történelemrontásnak, hanem csak ott hibáztassa, ahol lélektanilag helytelen és költőileg nem igaz az egész! Az elméleti tanácstalanságra a legmegdöbbentőbb világosságot mégis az 1806-os vagy 1809-es kiadás „Vorerinnerung"-jának azon zárószavai vetnek, amelyek kimondják, hogy az, aki történeti bizonyossággal akarja tudni, hogy mi volt Mátyás jellemének egész terjedelme, emberi nagysága és méltósága szerint, az ne őhozzá, se pedig történetírókhoz ne forduljon, hanem az egyetlenhez, ki erre választ adhatna, Istenhez! Ő, a szerző, csak azokat tudja és akarja kielégíteni, akik adnak arra valamit, hogy megtudják, milyen eszményt alkotott ő magának a maga szellemének sajátos formája szerint Mátyásról, hogy az ő nézete szerint mi válhatott volna belőle erejének a külső környezethez való viszo-

[1] 1809-es kiadás, I. 37.

nyának megfelelően. Ez magában foglalja a történelmi megismerés lehetőségének igen erősfokú tagadását. Mint látni fogjuk, Fessler Fichtevel vitát folytatott a XIX. század elején erről a témáról. Már előre is leszögezhetjük, hogy írónk megérdemelt egy támadást erről az oldalról s az csak javára válhatott, amennyiben arra kellett ösztökélnie, hogy ilyen alapvető kérdésre nézve végleg tisztába jöjjön önmagával.

Mátyásról szóló regényét, főleg ami ezt a fent taglalt első részt illeti, ő bírálta meg pár évtized mulva a legőszintébben, bár öntudatlanul, a történelmi érték szempontjából akkor, amikor nagy magyar történeti munkájának IV. kötetében csak pár oldalnyi terjedelemben fejtette ki azt, amit itt kétszáz oldalra szétnyujtva, élénk fantáziával kiszínezve adott, s így is kimerítette a megbízható adatokat. A forrásai pedig nagyjából akkor is ugyanazok voltak: Schwandtner könyve mellett (Scriptores rerum Hung.) Bonfinit, Prayt, Palmat használta, valamint Balbini Epitome meg Miscellanea rerum Bohemicarum, Dluglossi Historia Polonica, Roo Annales rerum Austriacarum feküdt előtte. Továbbá külön egy jegyzetben olvasói és főként honfitársai figyelmébe ajánlotta a Boroszlóban 1783-ban megjelent Documentirte Geschichte und Beschreibung von Breslau című háromkötetes munkát, amelyből a regény második kötetéhez ő is bőven merített. Ebben a második részben, mint már az azonnal feltűnő számosabb jegyzet is mutatja, szigorúbban törekedett a történeti kritikához ragaszkodni. Így csak még feltűnőbbé vált az az egyenetlenség, amely előző regényeit is jellemezte, de ezt még különösebben, hogy váltogatva a költői képzelet és ennek szabadsága előjogait meg a tudományos kritika és történetírói lelkiismeretesség követelményeit tartotta szem előtt. Ennek eredménye, sajna, az lett, hogy sem az egyik, sem a másik nem érvényesülhetett teljes mértékben s így tulajdonkép kárbaveszett mindkét fáradozás. A német kritika rögtön figyelmeztette is, hogy ha így folytatja az írói működést, neve nem igen fog az utókorra maradni.[1] „Scenen und Sprache," folytatja a bírálat, „wie sie in den Ritterromanen vom Jahr 1793 glänzen." Az Mg. jelzés alatt rejtőző kritikus sajnálja, hogy a szerző, aki ismeri hazájának történetét meg annak forrásait, mélyebben hatol be a jellemekbe, ért ahhoz, hogy kellemesen, szórakoztatón, kifejezésteljesen írjon, tehát nem mindennapi képességekkel bír a történetíráshoz, mégis ilyen irányban pazarolja el erejét.

A munka mégsem nélkülöz bizonyos jó oldalakat.

---

[1] Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek. 25. k. (1796) 266. l.

Eléggé frissen, élénken adja elő az eseményeket, főleg az első részben, s a később is közbeiktatott dramatizált jelenetek érdekesebbé, könnyebben olvashatóvá tették, ami persze nem jelenti azt, hogy esztétikai szempontból meg nem kellene róni ezt az eljárást. Nem hiányzott a magasabb szempont sem, amelyből a szerző nézte az eseményeket. A későbbi kiadásokban ő maga ritkítva szedette és jegyzettel is kiemelte azt a helyet, hol mintegy a vezéreszme rejlett. Eszerint Mátyásban meg akarta mutatni, hogy egyetlen férfi, aki önmagával legbensőbb egységben él, minden téren csak a maga totalitásából kihatólag cselekszik, mit bír elérni kora romlottságával, a körülmények ereje, a szerencse szeszélyei, nemzetek rosszakaratával szemben is. (A II. k. IV. könyv elején.) Ugyanide vág a befejezésnek az a pár mondata is, hogy Magyarországnak rögtön azután bekövetkezett szerencsétlensége is igazolta a természet nagy tanítását: egész nemzetek is mindig csak az egyes rendkívüli embernek az erejével emelkedtek az észtevékenység meg kultúra magasabb fokára és szellemének letűntével a tunyaság meg tehetetlenség előbbi állapotába zuhantak vissza. A személyiségnek ez a nagy becsülése a fölvilágosodás bizonyos áramlataival megegyezett. Fessler azzal is kimutatta az ehhez való csatlakozást, hogy mindig ilyen kimagasló egyéneket választott hősökül (Marcus Aurelius, Themistokles, Mátyás, majd: Attila, Nagy Sándor stb.). Viszont a legegyszerűbben intézte el a problémát, mikor aztán az egyéniségkultusztól távolabb álló romantikához ment át: megtette ezeket a férfiakat a Világszellem akaratának végrehajtóivá! Tehát jelentőségük fönntartásával beleillesztette őket a romantikusoktól megkívánt organikus fejlődés egészébe.

Ezzel az állásfoglalással két sajátság járt visszavonhatatlanul együtt: a szerző törekedett hősét mindig a legbámulatosabb emberként az olvasók elé állítani s mivel itt magyar uralkodóról volt szó, ez egyszersmind olyan hazafias színezetet adott a regénynek, hogy a legrajongóbb honfiak sem kívánhattak jobbat. Fessler az egész második köteten át számos jegyzetben támadta azokat a (részben külföldi) írókat, akik valami kedvezőtlent jegyeztek föl Mátyásról s a tulajdonképeni tárgyalásban csakis a kedvezőbb vonásokat engedte érvényesülni. Krónikás sorrendben végigköveti a nagy királyt uralkodásának minden fontosabb tettében, lelkiismeretesen megtárgyalva a háborúkat, lázadásokat, politikai sakkhúzásokat, belügyi reformokat. A harc és háború kissé túlságosan előtérbe tolul, de ez némi mentséget lelhet abban a leszögezett vezéreszmében, amely kimondta, hogy a nagy

férfiút állandó nehéz küzdelemben állva az egész világgal ismerjük meg legjobban. A szerző tehát gondoskodott arról, hogy hősének meg ne könnyítse a helyzetét.

Hazánkban ez a regény nagy olvasottságnak örvendett, amit fentiek eléggé magyarázhatnak. Maga Kazinczy, ki máskülönben nem sokat tartott Fessler írásairól (egy helyütt úgy vélekedett, hogy annyi más jobb munkát lehet olvasni!), Mihálkovics készülő fordításáról így írt Csehinek:[1] „Ha ez a fordítás világot láthatand, igen nagy hasznot fog tenni. Mert nem tudom, mi ébreszthetné fel jobban a Magyarokat, mint a Hunyadyak' századgya." Igaza is volt, a regény nagymértékben hatott. Kisfaludy Sándor egész párbeszédeket vett át *Hunyady János* című darabjába belőle,[2] Kisfaludy Károly is ismerte és fölhasználta *Szilágyi Mihály szabadulásá*-ban.[3] Hugó Károly *Egy magyar király*-ában többek közt Szilágyi és Mátyás kibékülését adta teljesen Fessler regénye nyomán. Egészen úgy van leírva a királynak Hunyady Lászlótól való fogadtatása Vörösmarty drámájában, a *Czillei* és *Hunyadiak*-ban. Éppen ez is igazolja, hogy Fessler regénye mennyire közeledett a drámai formához. Főként Kisfaludy Sándor eljárása, aki, amint különben nyiltan be is vallotta, egészen kiírta Fesslert, bizonyítja, hogy a szerzőnek nem volt igaza, amikor a párbeszédes formát védte és az epikai előadással összeegyeztethetőnek tartotta. Tette ezt már a *Marc-Aurel* 1793-i kiadásának az I. kötetében s ismételten (1799-i kiadás I. 79.), hol is mindenekelőtt az ellen szállt síkra, hogy természetellenesen szerepeltette a hatéves hősét. Szerinte az ókorban s hozzá olyan vezetés mellett, milyenben egy ilyen helyzetben levő gyermek részesült, más, különb emberré kellett hogy váljék már olyan korban is, mikor a modern idők gyermeke még nem jöhet számba! Ehhez kapcsolta a Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften (Bd. 44, S. 1) cikke (Über den dramatischen Roman) elleni polémiáját. Nagyon fáj neki, hogy művét az *Alcibiades* meg *Friedrich mit der gebissenen Wange* mellé állították s főként a drámai regény név ellen tiltakozik. Az elbeszélés szerinte eleve kizár minden drámát, mert ez objektiv szemléltetése az érzéseknek, szándékoknak és cselekvéseknek a cselekvők beszéltetése által! Ha jóakarattal meg akarjuk ezt a védekezést érteni, azt kell tehát mondanunk, hogy ő azzal

[1] 1804 május 20., Váczy János kiadása. III. k. 193. l.

[2] Angyal Dávid: Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái. 1892⁴. IV. k. 496. l.

[3] Dr. Viszota Gyula: Fessler hatása Kisfaludy Károlyra. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. 31., 165., 437. l. L. továbbá Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911.

mentette ki magát, hogy, amiért drámai a forma, azért még nem dráma az, amit nyujt. Ezt azonban készséggel elhitte bizonyára minden hozzáértő e védekezés nélkül is. A hiba így is hiba maradt s a tény mégis csak az, hogy a lovagdrámák hatása tagadhatatlan. Hogy szerzőnk érezte a kritika jogosultságát, azt már következő műve mutatta, amelyben végleg szakított ezzel a formátlansággal. Ami másik tiltakozását illeti, abban neki kell igazat adni. ha két ókori tárgyú regényének magasabb erkölcsi fölfogását, filozófikus szellemét, szép lelkesedését és komolyságát vesszük számba. Mindenesetre jobban megérdemelték azt, hogy komolyan vegyék őket, mint más külsőleg rokon regények e korból.

*

Fessler csakhamar még egy magyar tárgyú regényt írt (legalább is így, magyarnak, fogta föl magyar fordítója, aki Attilában népünk első vezérét látta), „Attila, König der Hunnen" címen.[1] Ez folyamatos, elbeszélő prózában van írva, tehát a szerző, éppúgy mint mintaképei, pl. Meissner is, szintén szakított a dialogizált formával. Mindjárt az első, 1794-es kiadásban meglep az eddig Fesslertől nem használt helyesírási mód, hogy a főneveket is kis kezdőbetűvel írja a németnyelvű szövegben. Bevezetésként néhány híresebb írónak Attiláról írt véleményét gyüjtötte egybe és bő jegyzetekben polemizált egy-egy állításukkal, nézetükkel. Ezek T. C. I. Fischer (Sitten und Gebräuche der Europäer im V. und VI. Jahrhundert), Deguignes (Histoire genérale des Huns. Tom. I.), Gatterer (Einleitung in die synchronistische Universalhistorie), Herder (Ideen zur Philosophie d. Gesch. d. Menschheit. IV. Theil), I. C. Krause (Geschichte der wichtigsten Begebenheiten des heutigen Europa. 2. Band). A jegyzetekben említi még Desericii de initiis et maioribus Hungarorum Commentaria (Tom. V. Budae 1758), Pray: Annales veteres Hunnorum etc. (Vindob. 1761), Buat: Histoire ancienne des Peuples de l'Europe (Paris 1772), Gebhardi: Geschichte des Reichs Hungarn[2] és Gibbon ismert munkáját a római birodalom hanyatlásáról. Ismerte és használta persze Turóczit, Bonfinit, Oláhot, Priscus Rhetort, Jordanest stb.,

[1] Attila, König der Hunnen. Breslau, 1794; Augsburg, 1803[2]; 1806[3]; Carlsruhe 1809[5]. Megjelent a Gämelde aus den alten Zeiten der Hungarn I. kötetéként is: Breslau 1808[4]. Magyar fordítása: Attila, vagyis a régi magyarok első vezérének dicsőséges viselt dolgai. Fordította egy hazáját szerető magyar. Pest, 1811. (Jankovich K. szerint a fordító Okolitsáni. (V. ö. Szinnyei: Magyar írók. III. 434.)

[2] A hannoveri L. A. Gebhardi az Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an bis auf gegenwärtige Zeit. Nach W. Guthrie, J. Gray und anderen Gelehrten von Chr. Gottl. Heyne (Leipzig, 1765-től folyt.) c. nagy mű számára írta a maga magyar történelmét.

mint ez más helyről kitűnik, sőt ez utóbbit igen hevesen támadta (5. lap) a húnok származásának ismeretes naiv és Fessler fölvilágosodott gondolkozását meg húnmagyar hazafias érzését egyaránt sértő magyarázatáért. Az összes legutóbb felsorolt írókról rossz véleménnyel volt. („Alle scheinen von dem berühmten Abderitischen entzündungsfieber [Lucian, wie man die geschichte schreiben müsse] mehr oder weniger ergriffen gewesen zu seyn.") Azonban Pray-, Buat-, Gebhardi-, Gibbon-ról, noha a történetírói szorgalom pompás emlékeinek nevezte műveiket, szintén azt írta, hogy ezeknél is többé-kevésbbé nélkülözte a valódi históriai kritikát! (26—27. lap.) Hogy ez a kritika az ő akkori véleménye szerint miből állt, azt rögtön alkalmunk lesz látni.

A regény első része a világtörténeti helyzet vázolásával kezdődik (Umrisse des Schauplatzes vor Erscheinung des Helden). Marcus Aurelius halálától számítva tekinti át ebben az eseményeket Attila fölléptéig. Érdekes és ekkor elfoglalt történeti meg világnézeti álláspontjának jellemzésére nézve fontos mindjárt a legelső pár mondat: „A római állam utolsó támasza kidőlt; Marc-Aurel kiszenvedett. Az északon támasztott vándorlási és rablási szellem erre tevékenyebbnek mutatkozott: a természet rejtett terve szerint el kellett pusztítania a dolgok régi rendjét, hogy újnak csináljon helyet, melyből az értelem ereje és uralma lassú, de jól kimért haladásban fejlődhessék ki". (31. l.) A katonacsászárok korát nagy vonásokban, de áttekinthetően és érdekesen állítja szemünk elé. Itt egy egységes szempont érvényesül, melynek veleje az, hogy Róma pusztulásának egyik főoka a légiók megrontása volt, mert pénzzel, keggyel jutalmazták a belpolitikába való beleavatkozásukat. Ez azonban egy abban a korban sok helyen hangoztatott nézet volt, amely Montesquieu munkáján alapult (Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól. Olcsó könyvtár. 145—146. l.). Fessler sokszor csaknem szószerint ugyanazokat a dolgokat emeli ki, mint pl. Caracalla-val kapcsolatban a haldokló atyának végső tanácsát: gazdagítsd a katonákat és ne törődj a többi emberrel! Ez persze nem annyit jelent, hogy feltétlenül Montesquieutől vette át ezeket a szempontokat, hanem más, az ő hatása alatt álló íróktól. Hiszen Herder munkájában (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Vierzehntes Buch. IV. Roms Verfall) is olvashatta (az 5. pontban) a légiók lezüllésének ugyanezt a rövidre fogott történetét, már pedig Herder művét forgatta, Attiláról írt része miatt polemizál is a szerzővel. Ott, ahol nem állt rendelkezésére egy ilyen jól alkalmazható nézőpont, ott már veszít az előadás

következetességéből, egységéből, erejéből. A szempontoknak ugyanaz a sokfélesége állt ilyenkor elő, amely olyan feltűnő sajátsága a fölvilágosodott történetíróknak, magának Voltaire-nek mindenekelőtt, aki éppen ezáltal naivabb történetkonstruálás hibájába esett voltaképen, mint az volt, amely ellen küzdött. A cél, ok, magyarázat szükségszerinti változtatása, belső összefüggés nélkül, éppenolyan tudománytalan, mint egy filozófiai elvnek a keresztülerőszakolása, sőt még sokkal inkább az. Fessler e tekintetben evidens példát szolgáltatott a fölvilágosodás történetfölfogásának hibáira.

Innen valók azok a meglepő, össze nem illő egymásmelléállítások, amelyek arra engednek következtetni, hogy végeredményben az író akarata, azaz tendenciája a döntő; az egyik esetben ez az ok, a másikban esetleg épp az ellenkezője, ha ez a szerző céljának jobban megfelel. Még kellemetlenebbül hat, hogy ha egy látszólagos kivétellel van dolga, melynek magyarázata nem vezethető le az addigi okokból, hirtelen jól hangzó, de semmitmondó szóvirággal áll elő. Julianusra vonatkozólag pl. meg kell elégednünk azzal, hogy ő elveit, melyek a provinciák újolagos virágzására vezettek s melyek olyan ritkák voltak az akkori általános romlásban, „a bölcseség és államművészet legbenső szentélyében tanulta" (in dem innersten heiligthume der weisheit und staatskunst erlernt). Igazi Voltaire-féle egyházellenesség hangzik ki sok helyen: Konstantint a legrosszabb oldaláról mutatja be, ezenkívül azt hangoztatja, hogy csak a keresztények nézetét vallotta, de semmi köze nem volt Jézus vallásához. Jézus hite különben is eltűnt, az egyház lépett a vallás helyére, a szektaszellem mérgezett meg mindent, a fanatizmus. Ezt annál inkább érdemes itt leszögezni, mert látni fogjuk, hogy egyháztörténeti felfogásában később is nyomai maradnak ennek.

Annál különösebb, hogy már ebben a bevezető részben, de még inkább azután Attila tulajdonképeni történetében, mind világosabban kibontakoznak egy nagy teleologikus koncepció körvonalai, ami éppen ellentmond a fölvilágosodás tábora egy jelentékeny része fölfogásának. Ebben ismét mutatkozik Fesslernek már eddig is kimutatott kettőssége, amelynek magyarázata, hogy magának a német fölvilágosodásnak is két tábora volt, melyek közül az egyik a Sturm und Drang-hoz meg a romantikához is közelebb állt, mint látni fogjuk. A bevezető mondatok, melyeket idéztem, már példát mutattak erre, de új és új ráutalások mind élesebben domborítják ki, hogy Fessler itt egy titkos erő állandó tervszerű munkájának nyomait látja mindenütt. Ezt az erőt *természet*nek nevezi. Stilico és Rufinus har-

cáról szólva pl. így ír: „Mindketten a legillőbb fegyereket választották azon cél eléréséhez, melynek előmozdítására rendelve voltak. Midketten barbár népek segítségeért vetekedtek; mindegyik lelt köztük hatalmas pártot: mindegyik élt is vele, *az ő szándéka* szerint vetélytársa megbuktatására; *a természet terve* szerint az Egészben még működő erők megsemmisítésére, mert ennek meg kellett előznie a világ erkölcsi átalakulását." (65—66. l.) Ugyanez a „természet" gondoskodik arról is, hogy a teljesen korhadt római birodalom idő előtt ne dőljön össze. Az uralkodók vagy tanácsadóik vakok, vagy a szükséghez képest élesen látók, aszerint, ahogy a „természet" ezen nagy tervének megvalósulása kívánja. Itt elégséges lenne a *természet* szó helyére a *világszellem* szót tenni, hogy a romantikus történet-konstrukciónak megfelelő mondatokat kapjunk, amint Fessler ezt később meg fogja cselekedni. Avagy a „természet" helyébe Isten nevét iktathatnók s akkor megkapnók a régi teologikus világképet s ez sokkal érthetőbb is lenne, mert ugyan mire való a természetnek ez a fölvilágosodott, tudákos anthropomorphizálása; miért, milyen okból tulajdonítsunk egyszerre a természetnek észt? Ugyanolyan joggal a természet kezéről vagy szeméről is lehetne szó! Az író maga ösztönszerűleg érezni látszott ezt, mert hellyel-közzel előfordul nála később a „természet" helyett a fenti értelemben a sors (Schicksal, 72. l.), sőt a gondviselés (Vorsehung, 78. l.), végül pedig a világok kormányzója (Weltregierer, 85. l.). Ilyen ingadozó terminológia jellemzett más fölvilágosodott írókat is, Fessler ebben nem kivétel abban a korban. Mint látni fogjuk, mestere ezekben az években Kant volt, kire esküdött. Magánál e nagy gondolkozónál is a teleologikus és racionalisztikus elvnek egy bizonyos összeolvasztását és kiegyenlítését találhatjuk éppen a történelemre vonatkozó fejtegetéseiben. Hogy már ezen a ponton is mennyire lehetséges volt a megértés fölvilágosodás és romantika között, azt legjobban igazolja, hogy Fessler „Attilá"-ját a romantikus-misztikus Z. Werner használta föl hasonló című drámája számára, miről azonnal bővebben fogunk szólni.

Fessler a római császárok tetteinek előadásába mind szorosabban kapcsolva a népvándorlásnak Európát alapjaiban megrendítő nagy eseményeit, ügyesen vezeti be a húnokat. Rousseautól táplált lelkesedését — különben Rousseau hatása mesterénél, Kantnál is jelelentkezett — itt hasonló rajzokban látjuk érvényesülni, mint *Marc-Aurel*-jában. Ő ugyan tudja a húnokról írt, akkoriban divatba jött modernebb művek alapján, hogy ez a nép már nagy multtal bírt, hogy a kultúrának, a maga sajá-

tos ázsiai műveltségének olyan magas fokára jutott volt, amelyen egy a rómaihoz hasonló cézárizmus fejlődött ki,[1] de szerinte erről a fokról az ide nyugatra verődött törzsek — mintegy a csapások, küzdelmek tisztítótüzén át — ismét egy a természetes állapotnak megfelelőbb színvonalra tértek vissza, hogy ne mondjuk sülyedtek le („eine alte, von ihrer cultur und ihrem wohlstande herabgesunkene nation", 85. l.). Így az idillikus rousseaui helyzet biztosítva van s az író ismét a legrokonszenvesebb fénybe állíthatja választott népét, de egy pillanatig sem gondol arra az ellentmondásra, hogy ha a húnoknál ez a gyógyulási folyamat a nép történetén és fennmaradása határain belül lehetséges volt, miért kellett a „természetnek", „sorsnak" vagy bármilyen az emberi történetet vezető erőnek a rómaiakat föltétlenül elpusztítania, kiirtania a föld színéről!

Teljesen ugyanilyen gondatlansággal jár el a szerző ott, ahol jól megtanult kanti filozófiája alapján hozzálát annak a kifejtéséhez, hogy a húnok hogyan emelkednek lépésről lépésre a műveltségben ismét magasabb fokra. Szinte azt a gyanút kelti itt Fessler, hogy csak azért kellett a hún népnek a barbárságba visszamerült közösségnek lennie, hogy ő praktikusan alkalmazhassa rá a fölvilágosodás néplélektanát. Teszi ezt még hozzá csaknem iskolamesteri pedantériával. Kant fejtegetései szerint (Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784; Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte, 1786; Rezension von Herders Ideen, 1785 stb.) az embert kezdetben csak az ösztön vezette, fokozatosan ébred az értelme, amely azután életmódjának szabad választására viszi, továbbá az embertársaihoz való ragaszkodásra, a jövő eseményeknek meggondolt elvárására, bekövetkezésük kiszámítására. A végcél az, hogy az emberek ne élvezzenek előnyöket, melyek miatt másoknak annál többet kell nélkülözniök. Halljuk Fesslert: „Az új tapasztalások tömege fogalmaikat és érzelmeiket kellett hogy gyarapítsa és helyreigazítsa; a mind erőteljesebben érvényesülő tehetség, hogy a dolgok kapcsolatait és viszonyait a jövőt illető következményekre nézve is fölismerjék, cselekedeteikben jobban ki kellett, hogy tűnjék, ritkábban hódolhatott ez meg az érzéki természet ereje előtt." (93. l.) Így megy ez oldalakon át, hogy az olvasó filozófiai gondolkodása ugyancsak próbára van téve, míg meg nem kapta a végső következtetést a szerző

[1] Az itt tárgyaltakból kitűnik, hogy Pray meg Deguignes említett művein kívül Du Halde: Description geographique historique etc. de la Chine et de la Tartarie Chinoise című munkáját is forgatta.

jóvoltából, hogy íme ezek a húnok megtanulták: „sich selbst in beziehung auf ein grosses ganzes, sich als eine, zu gemeinschaftlichen vortheilen verbundene nation zu betrachten" és „még mi lett volna belőlük, ha egymásközt testvérekként, ha a nagy emberi közösséget, az egész nemet *egy* atya nagy családjaként tanulták volna megismerni és szeretni!" (97. és 98. lap.)

A kis Attila nevelése hasonlókép van előadva. A módszer itt csaknem az, hogy a szerző elővesz egy filozófiai vagy lélektani kézikönyvet, azaz egy neki legjobban megfelelő bölcseleti rendszert és egyszerűen ráhúzza hőse lelkifejlődésének menetére. Tiecknek a gúnyolódása tehát nem is lőtt túl a célon („Zerbino"): Fessler valóban gúzsbaköti ráerőszakolt filozófiával a történelmi személyt, akit hősül választott. Ebben a munkában ez olyan kirívóan történt, hogy külön lehetne választani, még pedig minden fáradság nélkül, a „lélektan"-t, ahogy Fessler nevezte, és a történetet, azaz a főhős sorsát. Az eljárás olyan naiv, hogy józan ésszel föl sem lehet egészen fogni, hogy ezt képzett, okos ember komolyan gondolhatta így a XVIII. század végén. Némi változtatással a legsikerültebb kigúnyolása lenne ez a fölvilágosodás túlzásainak. Ez nem magyarázható másként, mint azzal az örömmel, amellyel szerző és közönség egyaránt rávetették magukat az újonnan szerzett nagy szellemi kincsre, a filozófiai módszerre, s próbálták alkalmazni mindenfelé, ahol csak alkalom kínálkozott. Akárcsak a gyermek az új játékszerrel! Hasonló örömteljes belemerülést új tudományos gondolatokba látunk majd a romantikában is: merész következtetéseket fűznek hozzájuk, a lehetőségeknek soha nem sejtett tömege tárul föl egy csapásra a bámuló szem előtt, de ők ezt szellemesebben fogják csinálni. Attila énjének kialakulásáról értekezni, mint ezt itt Fessler tette, majdnem olyan vállalkozás volt, mintha a Marslakók gyermeklélektanáról írt volna a fölvilágosodás teóriái alapján. Ez mutatja az igazi történelmi érzék, az időérzék hiányát mind a szerzőnél, mind a közönségnél, amely föltétlenül elég hálás volt, hiszen, mint láttuk, sok kiadásban jelenhetett meg a munka. Jellemző vonása ez a fölvilágosodásnak, amely azzal a büszke hittel s ifjúi lelkesedéssel vonult harcba, hogy az *ész*-szel meghódította a tért és az időt, a jelent, a multat és a jövőt!

Annál nagyobb hiba volt ez Fessler részéről, mivel ő már ismerte ekkor Herder nagy művét, amelyben olyan világos utalások voltak a történelemnek mint időbeli adottságnak örök változására, megfoghatatlanságára: „Vorübergehend ist also alles in der Geschichte; die Aufschrift ihres Tempels heisst: Nichtigkeit und Verwesung."

„Trauriges Schicksal des Menschengeschlechts, das mit allen seinen Bemühungen an Ixions Rad, an Sisyphus' Stein gefesselt und zu einem tantalischen Sehnen verdammt ist. Wir müssen wollen, wir müssen streben; ohne dass wir je die Frucht unsrer Mühe vollendet sähen oder aus der ganzen Geschichte ein Resultat menschlicher Bestrebungen lernten." „So bauen wir aufs Eis; so schreiben wir in die Welle des Meers; die Welle verrauscht, das Eis zerschmilzt, und hin ist unser Palast, wie unsre Gedanken." (Ideen. XV. Buch. Bevezetés.) Benne van ebben a fötvilágosodás egész fájdalma a kezéből kisikló történés, az élet hatalmába kerítésének lehetetlensége miatt. Herder ugyan megkísérelte ennek ellenére is erőt venni az időn, a történelmen, de sokkal finomabban kidolgozott módszerekkel, mint a többi fölvilágosodott gondolkozó s így atyja lett a romantikus törekvéseknek is. Fessler később, már pár év mulva, szintén őhozzá csatlakozott.

Mostani fölvilágosodott, észhatalom-imádó korszakában a józan észnek mindenre való ráerőszakolása volt a tendenciája. Egészen jól megfért ezzel a propagandaszerű újabb és újabb kifakadás az egyház- ellen. A húnokat boldogoknak mondja, hogy nem sikerült köztük a kereszténységet terjeszteni (98. l.), mert a fanatizmus meg a szektárius szellem kényuralma azt a kevés jót is tönkretette volna, amit Mundzuch-nak, uralkodójuknak helyes vezetése váltott ki. Ez az egyház és papságellenes hangulat részben a saját élményeinek és a jozefinizmusnak az emlékére is vezethető vissza Fesslernél, de a fölvilágosodottak egy részénél szintén megvolt, sőt, noha ildomosabb formában, Kantnál is jelentkezett. Ő ugyan „Isten birodalmát e földön", egy „láthatatlan egyházat" akart, de éles határvonalat húzott a tiszta vagy morális, észre alapított vallásos hit és a történeti, kinyilatkoztatáson alapuló egyházi hit között. Az emberi gyöngeség miatt ez az utóbbi sem nélkülözhető, de a papok szellemétől mindinkább a lélekbeli, az igaz istentisztelethez kell közelednie! Fessler mint teológus is tovább fogja szőni ezt a fonalat.

Láttuk itt Mundzuch vezetésének kiemelését a húnok néplélektani alapon való fejlődésének vázolásában. Ez is a hagyományos fölvilágosodott abszolutizmusnak megnyilatkozása Fesslernél. Ha talán már nem is II. József az ideálja, de legalább II. Frigyes. Ez a hún uralkodó valahogy hasonlóképen atyja és iskolamestere népének, mint egy ilyen modern uralkodó s mint végeredményben minden fölvilágosodott embere a XVIII. századnak, mert ez mind tanít, vezet, megró, igazít mindenkit, ki útjába kerül s hatalmi körébe esik. Végeredményben a „természet", vagy „sors", vagy a „Világkor-

mányzó" is így jár el az emberiséggel, de méginkább az ő eszköze, Attila, aki szigorú mesterként becsületre tanítja ezt a romlott római népet, császárostul, alattvalóstul, mindenestül. Azt mondhatnók, hogy a fölvilágosodás ezeknek a másodrangú elméknek világnézetében valami nagy falusi iskolává alakította át az egész földet, ahol a mester, aki maga sem túlnagy bölcs, a jó közepes polgári észre tanítja ki a kicsinyeket, nagyokat, nemzeteket és világrészeket egyaránt.

Attila lelki fejlődésére döntő befolyást gyakorolt Fessler szerint a húnoknál élő fiatal Aëtius, aki élénk színekben ecsetelte neki mind a rómaiak egykori nagyságát, mind a jelenlegi romlottságukat, bűneiket, gyűlöletes gonoszságaikat. Attila „egész tevékenysége egykoron atyai birodalmának megtartására, valamint népének boldogítására szorítkozott volna", ha nem ébresztette volna föl benne az ifjú római a megvetés mellett a düh érzését is az ilyen néppel szemben. „Ekkor emberiessége és igazságérzete a legmagasabbfokú lelkesedésig ragadta őt, a legkegyetlenebb bosszú lett egyetlen gondolatává, leghőbb szent kívánságává; ennek akarta szentelni egész életét, ennek minden örömet és szórakozást föláldozni." „A megismert gaztettek, melyeket egyes gonoszok követtek el, mélyen leszállították az ő szemeiben az egész emberi nemet értékében; ha később erős emberies érzése minden nem-római iránt elnézővé, kíméletessé és részvételjessé is tette, mégis szánalomraméltó volt az *ember* a rómaiban, aki hatalmába került és akinek olyan bűncselekményekért kellett lakolnia, melyeket nem ő követett el. A legmegvetendőbb kegyetlenség dícséretes szent tettnek tűnt föl előtte; azt hitte, hogy arra van hivatva, hogy a barbár népekben olyan mélyen megalázott emberiséget minden elképzelhető módon megbosszulja a rómaiakon."

Mundzuch halála után Uptar a burgundiaknak az Odera és a Visztula közt visszamaradt törzsei ellen indult, noha semmiféle oka erre nem volt, csak hiúság és dicsőségvágy vezették. Attila éppen ezért ellene is volt a céltalan vállalkozásnak, mert „minden barbár törzsben a húnok természetes szövetségesét látta a rómaiak ellen; éppolyan igazságtalannak, mint hátrányosnak tartotta egy olyan nép ellen harcolni, amely vitézsége miatt híres, határai közt nyugodtan maradt s így a legbensőbb barátságra méltó volt, egy nép ellen, amellyel szövetkezve egykor a legfontosabb előnyöket lehetne kicsikarni a közös ellenségtől". Uptart az ellenség előtt érte utól a halál, a burgundok a zavart fölhasználva, leverték a húnokat s csak Attila vakmerő bátorsága mentette meg a sereget, amely királlyá választotta.

Az „Attila auf dem Schauplatze" fölírású következő rész mindenekelőtt Aëtius fondorlatait mondja el, ki otthon a nyugatrómai birodalomban a legmerészebb cselvetések árán is az első helyre törekedett magát fölküzdeni, de miután ámítása kiderült, menekülni volt kénytelen. A húnokhoz futott és Attilát szerette volna céljaira fölhasználni. Ez azonban éles elmével kihámozta beszédeiből a valót és „a becsületesség meg igazságosság tiszta érzése föllázadt benne; az emberiség ideálja megcsúfítva állott előtte, Aëtius iránti tisztelete örökre odavolt". Mint barátját szívesen látta ugyan, de igyekezett őt most már saját céljának megfelelően kihasználni. Hún csapatait vele taníttatta ki a római harcmodor minden csínjára. Nagy sereggel vonultak Ravenna ellen, de Aëtius szíve megesett az eléje küldött könyörgőkön és számító esze újabb lehetőséget látott az otthoni gyors emelkedésre, így igyekezett eltéríteni Attilát az eredeti szándéktól. A hún király erre kapható is volt: „nagyobbnak érezte magát, ha megbocsátott, mint ha lesujtott; alázatos meghódolás és nagylelkűségében való szerény bizakodás sohasem tévesztették el hatásukat rá, a nemes emberbarátra. Újra jobb véleménye támadt Aëtiusról, mert még tudott megbocsátani."

Attila ezután, egészen fölvilágosodott fő módjára lenézve a babonát és a csodákban való hitet, latolgatta, hogy a barbár népek lélektani sajátságainak megfelelően mi lenne a legjobb eszköz arra, hogy föltétlen elismerésüket és tartós csodálatukat megnyerje. Ezt abban vélte fölfedezni, hogy az ő csodákban való hitüket aknázhatja ki célja elérésére, hogy azt a meggyőződést keltse bennük, miszerint maguk az égiek jelölték őt ki arra, hogy a világ ura legyen. A népei közt levő sok germán törzsre való tekintettel Odinra hivatkozott egyéb istenek mellett, kik jósálmot láttattak vele. Egy rozsdás kard megtalálása kitünően illett ebbe a keretbe és csak megerősítette a vakhitet, mert ez a fegyver jelentette a világ fölötti uralom elnyerését. Iskolapéldája ez Fesslernél a józan, racionalista gondolkozásnak; ilyen módon igyekezett egy mondának a hideg értelem előtt is érvényt szerezni, egyszersmind pedig a fölvilágosult század előtt legjobb színben föltüntetni hősét, ki szinte úgy hat, mint egy eszes férfi felnőtt naiv gyermekek közt!

Ez persze mind csak előkészület volt a nagy föladat megoldásának megkísérléséhez. Végül megjött az alkalom is Geiserich szövetségkérésével, amely a keletrómai birodalom ellen fordította a hún fegyvereket. Innentől kezdve a keleti császárság elleni harcok vázolása, a követségjárások, melyek közül a Priscus-féle alkalmat

adott a hún nép otthoni életének beható leírására is, majd meg a nyugat ellen vonulás a rettentő catalaunumi ütközettel képezik a következő részek tárgyát. Honoria hercegnő megszabadításának ürügye vezeti azután Attilát a nyugati birodalom szíve, Róma ellen. Aquileja ostroma készít elő a döntő eseményekre s ad egyben alkalmat arra, hogy a hős királyt még egyszer a legdicsőbb színben mutassa be a szerző. A rómaiak nyugati fővárosa alóli visszafordulás ismét mint a politikai meg hadászati éleslátás következménye van föltüntetve, hogy így a legenda csodájára ne legyen szükség, noha a pápa követsége Fesslernél is fontos szerepet játszik, sőt a tiszteletreméltó egyházfő szép, Attila előtt mondott beszéde és ennek lélektani hatása kell hogy közelebbi magyarázatát adják a bölcs önmérséklésnek. Ez azonban az utolsó nagy vállalkozás volt, mert Hildegunde-Ildico (Fessler azonosító beállítása szerint) a nászéjszakán megöli a vitéz királyt.

A nyugatrómai birodalom így sem kerülte el végzetét, sőt a bekövetkezett események csak siettették bukását s Odoacer lett Attila nagy tervének befejezője. Ő, Edecon fia taszította le trónjáról az utolsó nyugatrómai császárt. Attilának jutott volna osztályrészül a véghezvitel dicsősége, „ha inkább barbár lett volna, mint magán uralkodó ember; ha döntő pillanatokban inkább elvei szerint, semmint érzelmeire hallgatva cselekedett volna".

A korabeli kritika[1] ebben az esetben a „Geschichte" rovatba vette a munkát, nem mint eddig a Schöne Künste cím alá. Úgy ítél azonban, hogy Attila jellemének a problémája nem nagyon közeledett ezzel a megoldáshoz. Elismeri, hogy néhány esetre nézve sikerült a szerzőnek bebizonyítania, hogy nemzeti avagy vallásos gyűlölség igazságtalanságot követett el a hún királlyal szemben, de a követelt tárgyilagosságot Fessler sem gyakorolta. Ő meg dicshimnuszt írt Attiláról. A tényeket a történetíróktól vette, de a belső rugókat a hős jelleméről fölállított hipotézisből. Az erőszakos, egyoldalú beállítás helyenként mindent felülmúl: ha az ellenség teljesítette a hún uralkodó követeléseit s ez hazatért, ebben önmérséklést kell látni, ha tűzzel-vassal pusztít, ez jogos harag, melyet a nyugati világ kiérdemelt! Ez a regényíró elfogultsága. Még merészebb dolog volt a hiányos adatok mellett az Attila-korabeli szellemi műveltséget bemutatni. Ez száraz lélektan, nem történetlélektan, mint a szerző gondolta. Sem okulást, sem szórakozást nem nyujt ez a munka. Míg az író forrásai nyomán beszéli el az eseményeket, stílusa jó, de ahol a filozófikus történetírót játssza, annál rosszabb.

[1] Allgemeine Literatur-Zeitung. 1795. II. 433.

Retorikus pompát hajhász, epigrammatikus fordulatokat keres, frázisokat nyujt igazi tartalom helyett.

Joggal felvethetjük azt a kérdést, hogy mi vitte írónkat éppen az Attila-témával való foglalkozásra? A „Waltharius" stuttgarti kéziratának fölfedezése és kiadása irányította éppen ezekben az években a figyelmet a nagy hún királyra. A hallei F. C. I. Fischer De prima expeditione Attilae regis Hunnorum in Gallias címen adta ki ezt a leletet Lipcsében (1780, 1792), mely azután sok fordítást, magyarázó iratot, Attila-cikket s értekezést vont maga után. Fessler nemcsak hogy ismerte ezt a kiadást és a nyomában fellépő egész irodalmat, de fel is használta. Munkájába beledolgozta a híres Walther-dal tartalmát is (249—252). A csillagalatti jegyzetben ezeket írja: „Die gründe, die mich bewogen haben, diese ganze thatsache aus einem dichter hier aufzunehmen, stehen in Nachtigals abhandlungen in der Deutsch. Monathschr. J. 1792 MM. April und May." Ez egyrészről megint különös világosságot vet történetlélektani módszerére, másrészről pedig egy érdekes összefüggés megszerkesztésére utal, amely azután Z. Wernerre is hatott. Walther ideálját, a vele szökő Hildegundet ugyanis Ildikóval azonosította s az ő kezébe adta azt a fegyvert, amely egyes források szerint, Attila életét kioltotta.[1] Ma úgy tudjuk, hogy a történeti magyarázatok ezzel a Waltharius-szal szemben csődöt mondottak, noha természetesen nagy egészében van valami históriai alapja a mondának[2]. Müllenhoff és Scherer a Hilde-Gudrun-mondával való összefüggést mutatták ki. Szöktetési és üldözési mondák ebből az időből tipikus formákban maradtak reánk. Ez is azok közé tartozik. Fessler a történeti kritikát nem gyakorolta túlszigorúan, ha ilyen mondákat minden további nélkül fölvett, sőt messzemenő következtetéseket is fűzött hozzájuk.

Mint láttuk, De Guignes-t is ismerte és használta. Ez egy második impulzus lehetett számára, hogy Attilával foglalkozzék, mert ennek műve annak idején nagy izgalmat keltett tudós körökben. Németre is lefordította J. C. Dähnert: Deguignes' Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken. 4 Bände. Greifswald, 1768 s a következő években. A fölvilágosodásnak már sokat emlegetett nagy történetírójához, Montesquieuhöz is fordulhatunk azonban megint magyarázatért, mert hisz szinte összefüggően haladt „Elmél-

[1] Jornandes, Bonfinius: Ildico. Aventinus: Hildegunde, Herricus király leánya. Marcellinus Comes: Attila rex Hunnorum Aetii hortatu noctu mulieris manu cultroque confoditur.

[2] V. ö. Dr. S. Aschner: Geschichte der deutschen Literatur. Band I. Vom IX. Jahrhundert bis zu den Staufern. Berlin, 1920. 347—367. l.

kedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól" írt könyvének nyomán Fessler Marcus Aureliustól Attiláig. Montesquieu e művének XIX. fejezete már a címében is Attila nagyságát emlegeti. „Ezen . . . fejedelem . . . egyike a történelemben előforduló legnagyobb uralkodóknak" volt összefoglaló ítélete róla, amely, mint láthattuk, Fesslernek csodálatosan jól felelt meg; az ő egész Attila-jellemzése, beállítása is erre ment ki. Ebben azonban más oldalról is kaphatott támogatást írónk. Attila a német mondákban is legtöbb helyütt rokonszenves alakként élt tovább. Már maga a név is, mely a gótok nyelvén atyácskát jelentett (v. ö. ezzel a cár-atyuska, boduczka czar kifejezést!), arra enged következtetni, hogy a germán törzsek egy része kedvelte őt. „Die Goten erlagen dem Zauber seiner genialen Persönlichkeit ebenso, wie Caesar einst den Germanen imponiert hatte und Napoleon es zu ihrem Schaden den Deutschen noch sollte", írja egy német tudós.[1] Jordanes is kénytelen volt róla megállapítani: „Olyan férfi volt, ki arra látszott teremtve, hogy a világot megremegtesse, minden ország félelme, aki megmagyarázhatatlan módon rémületet keltett mindenfelé a róla elterjedt borzasztó hír által. Büszkén lépkedett és minden oldalon körülhordozta tekintetét, hogy a hatalom, melyet a gőgös ember bírt, testtartásából is kitűnjék. Szerette a harcot, de személyében tartózkodó volt, ereje bölcs körültekintésében rejlett. Kérelmezőkkel szemben nem volt keményszívű és kegyes azokkal szemben, kik meghódoltak neki."

Többször utaltam arra, hogy a romantikus drámaíró, Z. Werner használta Fesslernek ezt a regényét *Attila, König der Hunnen* című drámájának írásához. Werner személyes ismerőse volt írónknak, de nem sokáig értették meg egymást. Valószínű, hogy őt leginkább az a folyóiratban terjesztett hír bírta az Attila-témával való foglalkozásra, hogy Schiller egy Attila-drámán dolgozik.[2] Ez a miszticizmussal telített Werner-féle darab Bécsben csakhamar színre is került, noha a cenzúra félt tőle, mert Napoleonra irányuló célzásokat látott benne. Könyvalakban is megjelent 1808-ban meg 1812-ben Berlinben. Nem valami kedvezően fogadták. Fessler maga is foglalkozott a darabbal *Nachtwächter Benedikt* című, 1809-ben megjelent regényében. Ott Scheinfels név alatt rejtőzik Werner (der herzlos schwärmende und tändelnde fromme Hofpoet

[1] Dr. S. Aschner: Gesch d. deutschen Lit. I., vom IX. Jh. bis zu den Staufern. Berlin, 1920. 90. l.

[2] Rudolf Diekmann: Zacharias Werners Dramen. Münster, 1913. III. fejezet.

Scheinfels!). A dráma *Alarich, König der Goten* címen van bírálva és helyenként találó megrovásokat kap a szerző, de a maga egészében tendenciózusan túlzott a kritika és nem éppen jóindulatú. Helyes az állásfoglalása a túlságosan részletes mimikus előírások, a katholikus szertartások belevonása és a misztikus szókáprázat ellen, mely ezt a Werner-féle darabot jellemzi. Még a Morgenblatt jóakaratú kritikája[1] is kék ködöt emlegetett, melybe a hős mindinkább belevész s legalább is furcsának találta Attila és Honoria hercegnőnek az egymás iránti velükszületett szerelmét. Túlzottnak mondotta Hildegunde-nak, Attila barátnőjének „sötét" alakját is, amely „még a fénynek nevét sem állhatta". Fessler a sok templomi körmenet, áldoztatás, tömjénfüstölés, ceremónia ellen azért is fakadt ki, mert nézete szerint Werner az igazi romantika szellemét ezzel akarta pótolni. Később, a „Resultate"-ban (Breslau, 1826, 266—267. l.) általában minden Werner-féle darabról kétségbevonta, hogy romantikus szellemű volna. Szerinte Calderonon kívül csak Schiller írt egy romantikus drámát (Die Jungfrau von Orleans).

Werner drámájában több cselekvény halad párhuzamosan. Ezek: *a)* Küldetéséhez mérten Attila Róma alá vonul, hogy ezt megbüntesse. A legnagyobb veszély pillanatában Leó pápa megmenti a várost. Attila művét Odoaker fejezi be. *b)* Hildegunde Attilát vérbosszúból megöli. A Hilde- és Ildiko-monda kapcsolása. *c)* Attila és Honoria misztikus szerelme. *d)* Attila-Aëtius-tragédia.[2]

Werner főleg a következőkben halad szorosan Fesslerrel: a Hildegunde-Ildiko-egyeztetésben. Ez másutt nem fordul elő. Fessler, mint láttuk, a „Walthárius"-nak megfelelően adta az eseményeket, de meg is toldotta azzal, hogy Attila később fájó szívvel emlékezvén Hildegundera, kibe szerelmes volt, megkérette még ez után a szökés után is. Hilde el is jön és Pannoniában megtörténik az esküvő. Vagy azért, hogy Walterhez hű maradjon, vagy Aëtius fölszólításának megfelelve leszúrja Attilát a nászéjen. Werner csak annyit változtatott, hogy Hildegundet misztikus színben tüntette föl és a hún király rossz szellemévé tette. Attila szerinte megölte Walthert s így a bosszú jobban motiválva van. Nem elégszik meg a király halálával, hanem először bűnbe is akarja sodorni. Egy másik egyező vonás Fessler- és Wernernél Odoaker szerepének a fölfogásában mutatkozik. Fessler szerint ő Edecon fia és végrehajtója Attila akaratának Rómát

[1] Morgenblatt. 1809. 9. sz. 33. l.

[2] Rudolf Diekmann: Zacharias Werners Dramen. Münster, 1913, 50. lap.

illetőleg. Ő dönti meg az utolsó római császár uralmát s vet véget a nyugati birodalomnak. Werner úgy adja elő a dolgot, hogy Odoaker kapta a régebben Attila kezében volt Wodan-kardot (a magyar monda Isten-kardja), mely a hún király magasabb küldetésének látható jele volt. Mindjárt Attila holtteste mellett pajzsra emelik és ő fogadja: „Ich ende, was er gross begann!" A nevek egyezése is bizonyítja, hogy Werner Fessler után haladt. Attila kedvenc fiának a neve általában Hernak, Fesslernél s az ő nyomán haladó Wernernél Irnák, vagyis a magyaros forma. Attila nejének Ospirin neve mindkettejüknél az Ospiru alakban fordul elő. A Mundzuch név is innen való, valamint ennek fitestvérének, Uptarnak a neve. Fessler Oktart azonosította a mondai Uptarral, kit a Rajnánál megvertek a burgundok. Werner követte Fessler fölfogását abban is, hogy Attila föladatának tekintette „az emberiséget a rómaiakon megbosszulni". Fessler nézetét csaknem szószerint halljuk kicsendülni Attilának Aëtiushoz intézett beszédéből:

„Du Retter deines Volks, so riefst du glühend,
Sei auch der Menschheit Retter — stürze Rom!
Da schwur den Göttern ich und dir den Schwur:
Mein ganzes Dasein, alle Lebensfreuden
Zu opfern, um der Menschheit blut'ge Rache
Und Recht zu schaffen an der Welt Tyrannin! [1]

Fessler Priscus után haladva beszámolt a húnok Mars-kardjáról (Isten kardja), de úgy alakította át ezt a mondát, hogy ők Odin kardjáról beszéltek, mert a keleti gótoktól és alánoktól megtanulták Odint a kard képében imádni. Werner ebben is követte: az egész darabban nagy szerepet játszik Wodan kardja hún részen. Bleda (Buda) megölését Fessler úgy magyarázta, hogy a lázadásba belekényszerített testvért a küzdelemben érte utól a halál. Werner Attilája a harcmezőn ölte meg Bledát, a lázadót. Hildegunde sorsát némileg átalakítva adta Werner, amennyiben a hún király nála, a burgundokat a rómaiakhoz való átpártolásért megbüntetvén, vitte el a leányt sok társnőjével, kik most az ő seregében egy rettentő amazondandárt képeznek.

Erősen befolyásolta Fessler Wernert a pápa beszédét illetőleg, de a misztikus színezés természetesen Werner hozzátétele. Aëtius jellemét is a mi írónk regénye nyomán rajzolta, mert Fessler adta ezt az ingadozó és csakhamar nemes alaptermészete ellenére is magát teljesen az érvényesülésnek szentelő férfit, valamint Attilához való

[1] Theater V, 145. Mindez R. Diekmann. i. m. nyomán.

viszonyát legérdekesebben, a drámaíró céljainak legmegfelelőbben. Írónk nagy súlyt helyezett Priscus közléseire, Attila-regényében lapokon át kivonatolta ennek följegyzéseit.[1] Különösen kiemelte azt, hogy Attila saját maga szokta volt az ítélkezést gyakorolni. Innen Werner nagystílű bíráskodó jelenete (Attila „der Riese der Wahrheit und des Rechts"). Pontosan adta Fessler a Priscustól leírt, ismeretes lakomajelenetet. Werner ezt is olyan hűségesen követte, hogy egy pompás fateremben tartatja, pedig ő azon alkalomból rendezteti, hogy Aëtius a táborban fölkereste a húnok királyát. Az pedig kevéssé valószínű, hogy egy egész ilyen fapalotát cipeltek volna magukkal hadi útjaikon. Attila idealizálása, mint láttuk, már teljes mértékben megtörtént Fesslernél, Wernernek tehát már nem sokat kellett ehhez hozzáadnia, hogy a maga misztikus, nagyszerű hősét kapja. „Igazság, jog és világosság életének vezércsillagai", különböző előjelek sejtetik a sors határozatát, a tragikus véget, de ő meg nem ijedve halad a maga útján kitűzött célja felé. Minden tekintetben nagyszerű, pompás ember ez az Attila és éppen az a körülmény, hogy ő mintegy a sorsnak, a végzetnek, egy magasabb erőnek az eszköze volt már Fessler szemében is, tette őt különösen alkalmassá arra, hogy Werner a miszticizmust vegye segítségül tragédiája kifejtésénél.

R. Diekmann („Zacharias Werners Dramen". Münster, 1913. 69. l.) helyesen jegyezte meg a romantikus költő Attila-drámájának tárgyalásával kapcsolatban hogy: „Die Arbeit wurde Werner dadurch erleichtert, dass er eine Quelle benutzte, die manche Aufgaben der eigentlich dichterischen Tätigkeit schon gelöst hatte." Fesslernél alkalmasabb forrást tényleg nehezen találhatott volna Werner. Sok szempontot itt olyan készen kapott, hogy éppen csak az ő, más színben látó szemei kellettek ahhoz, hogy az alapjában véve még most a fölvilágosodás szerint gondolkozó regényírónk hősét egyszerre a legsejtelmesebb misztikus fényben lássa, sőt az egész dráma egyszerre kibontakozzék előtte nagy körvonalaiban. Nem szabad ezenkívül azt sem elfelednünk, hogy írónk ezt a regényét többször adta ki és a későbbi kiadások változtatásokat is hoztak. Fessler t. i. időközben mindinkább távolodott a fölvilágosodás táborától. Diekmann szerint az 1806-i kiadást használta Werner.[2] Ő 1806-ban még baráti érintkezést tartott fenn Fesslerrel s Attila-drámájának megírá-

[1] L. az első kiadás 170. lapjának jegyzetét: „Der inhalt dieses ganzen abschnittes ist nur ein auszug aus den noch übrigen bruchstücken des zeitgenossen und augenzeugen Priscus."

[2] Ő Fessler Attilájának csak három kiadását említi (1794, 1806 és 1808).

sához még ennek az évnek a második felében foghatott, mert 1807 tavaszán már körülbelül készen volt vele. Az csak természetes, hogy ilyen körülmények közt Fessler nézetei akkori legújabb formulázásukban hathattak rá legjobban, mert ilyen alakban sokkal közelebb álltak a saját felfogásához is. Különben nem is olyan valószínűtlen, hogy a két író személyes érintkezésben kölcsönösen hathatott egymásra, mert, mint Fessler később tárgyalandó más, ezekbe az évekbe eső alkotásai mutatják, nála is ugyancsak felülkerekedett a miszticizmus. Az, hogy megkritizálta Werner túlzásait, még nem igazolja, hogy ő maga is ugyanazon hibába nem eshetett, sőt éppen biztos adataink, nyomtatott tanubizonyságaink vannak erre. Az ő és Werner miszticizmusa között persze egy különbség volt, mely talán azzal a ténnyel jellemezhető legjobban, hogy Fessler katholikus szerzetesből evangélikussá, Werner protestánsból katholikussá lett.

Nem érdektelen még röviden rámutatni arra, hogy az Attila-témával később is foglalkoztak. Többek között Hebbel, akinek W. Gärtner Attila-tragédiája (Wien, 1863) adta az eszmét. A XIX. század hatvanas éveibe még két Attila-dráma esik: J. M. Söltl-é („Attila." Trauerspiel in 5 Aufz.) és R. O. Consentius-é („Attila." Trauerspiel in 3 Akten), sőt ez utóbbira Werner drámája hatott.[1] Regényben is újra feldolgozták a XIX. század második felében ezt a tárgyat: F. Dahn „Attila"-ja eléggé elterjedt és sok kiadást is ért. A magyar irodalomban elég Arany János „Buda halálá"-ra és a tervezett folytatásra utalni, de hogy régebbi időben is magára vonta költőink, íróink figyelmét, azt Bessenyei Attila-tragédiája igazolja. A franciáknál Corneille[2] s a XIX. században de Bornier[3] választotta a hún királyt hőseül. Már ez is mutatja, hogy költői alakításra kiválóan alkalmas tárgy volt ennek a nagy hódítónak a története. Mégis járult ehhez egy másik szempont is, amely Fessler esetében fontos, mert őt is ez vezette, mint *Lotario*-ja igazolni fogja: a Napoleon-nal való tudatos kapcsolatba hozás. Nemcsak a bécsi cenzura jött rá erre a gondolatra annak idején, hanem a mai méltatók is megegyeznek abban, hogy Z. Werner Attilában Napoleont példázta. (Wolfgang Liepe: *Das Religionsproblem im neueren Drama von Lessing bis zur Romantik.* Halle, 1914.[4] 190—202. Attila küldetése és

[1] R. Dickmann: Z. Werners Dramen. Münster, 1913. 71. l

[2] Pierre Corneille: Attila. 1667.

[3] H. de Bornier: Les Noces d'Attila. Drame en 4 actes et en vers. Paris, 1880.

[4] W. Liepe, aki mindenekelőtt Schiller Attila-tervének hatását emelte ki, hozzátette ehhez: „Hinzukam, dass Werner in Berlin in

Napoleon szerepe között lát analógiát. „Die Beziehung auf die damaligen politischen Verhältnisse liegt auf der Hand: Attila-Napoleon, die Geissel Gottes, die die entarteten Römer-Deutschen züchtigt. Auch Fessler, mit dem Werner zur Zeit, als Napoleon in Berlin war, verkehrte, fasste Napoleons Mission in diesem Sinne auf: ‚Ich betrachtete ihn [Napoleon] als Werkzeug der Vorsehung, um das Menschengeschlecht vom Tode der sinnlichen Auflösung und Verwesung zu einem neuen Leben des Geistes, der Kraft und der Einigung zu erwecken' (vgl. Fesslers Rückblicke, S. 403.)." Paul Hankamer: *Z. Werner. Ein Beitrag zur Darstellung des Problems der Persönlichkeit in der Romantik.* Bonn, 1920. 159. l. Werner Attilája mögött Fichtet látja, mellette pedig Napoleont. De nem Attila a korzikai,[1] hanem Aëtiusban rajzolta Werner a zseniális forradalmár képét. (Fichte már 1806-ban Napoleont a névtelennek nevezte, mert nincs bejegyezve az Élet könyvébe.) Fessler tényleg ellenséges szemmel nézte már ebben az időben a korzikait és még sokkal élesebben támadta őt egy-két évvel később kiadott regényében. Az tehát semmiképen sincs kizárva, hogy ő befolyásolta Wernert ilyen irányban.

Különös viszonyban volt mindenesetre már ekkor is ezzel a romantikussal. Diekmann i. munkájában pl. Gubitz följegyzéseire hivatkozott arra nézve, hogy Fessler meg Werner 1806-ban még baráti viszonyban voltak egymással. Ez a hely[2] azonban már eléggé éles összekülönbözésről szól. Friedrich Maurernél találkozott kettejükkel Gubitz 1806 nyarán, de ekkor is éppen Werner ez év júniusában bemutatott *Weihe der Kraft*-ja ellen beszélt írónk s úgy látszik, elég támadó modorban. Gubitz Werner védelmére kelt, noha magában Fesslernek adott igazat, mire ennek jóbarátja, Fischer elárulta, hogy Gubitz maga gúnyverset írt Wernerre. „Werner's bewundernswerthe rednerische Fähigkeit" folytatja a följegyzés „befeuerte sich nun abermals an den ätzenden Bemerkungen Fessler's über den ‚wieder katholisch gewordenen Luther', und ich, in meinem einundzwanzigstem Jahr noch erfüllt von meinem Hirngespinnst kirchlicher Umschaffung, stand endlich ganz auf der Seite Fessler's . . ." Végül is azt

nahem Verkehr mit dem letzten und begeistertsten aller Biographen Attilas, mit Aurelius Fessler, stand." (193.)

[1] Hankamer i. helyen: „Schon Ende 1803 schrieb Werner: ‚So ist z. B. Bonaparte oder wäre vielmehr ein Priester, wenn die ganze Welt aus Franzosen bestände, da er aber, zum Besten der Franzosen, alles Übrige zerrüttet, so ist er ein Rebell gegen die Natur, den die Nemesis ganz gewiss ereilen wird'."

[2] Erlebnisse von F. W. Gubitz. Nach Erinnerungen und Aufzeichnungen. I. Berlin, 1868. 104. l.

szögezi le, hogy ez már ekkor eltávolodott volt az evangélikus egyháztól. Teljesen ebbe a keretbe illik, amit Wolfgang Liepe ír idézett munkája 201. lapján: „Wir verstehen, dass Fessler, dem als aufgeklärten protestantischen Konvertiten der katholisierende Mystizismus des Dramas, an dem er selbst mittelbar schuld war [Attila], tief zuwider sein musste, das Stück in *Nachtwächter Benedict* durch eine einfache, fast ganz getreue Nacherzählung des Inhalts parodieren konnte. („Alarich, König der Gothen" in Fesslers „Nachtwächter Benedict". Berlin, 1809, S. 228 ff.)" Ez mind igaz, de a tényállás mégsem olyan egyszerű. A teljes igazság az, hogy ezekben az években már Fessler is körülbelül ott tartott, ahol Werner, ami a vallásos fölfogást illeti, csak nem akarta ezt bevallani s Werner ellen egészen más okokból szállt síkra. Itt egyszerűen utalhatok az idézett *Benedict*-re, ahol az álszenteskedő udvari poéta, Scheinfels neve alatt léptette fel írónk egykori kedves barátját.

A romantikus drámaírónak Fesslerrel való összeköttetésére némi tényt vet az a körülmény, hogy ő is közel állott a szabadkőművességhez (a *Söhne des Thales*-ben a templáriusok és a magasabb gnozis van dicsőítve), sőt régebbi években Fessler e téren való összeköttetéseit a könyvárusi forgalomban is szerette volna igénybe venni,[1] az ő révén Berlinben álláshoz szeretett volna jutni.[2] Nemcsak 1806-ban találkozik még gyakran írónkkal, hanem még 1807-ben is üdvözli őt Bécsből,[3] noha, mint láttuk, már előbb össze-összetűztek. Az ellentétek tehát nem olyan áthidalhatatlanok. S valóban csaknem megdöbbentő, ha Z. Werner lelki fejlődésének útját — azt az elfoglalt szellemi álláspontokon mérve — Fesslerével vetjük össze, hogy mennyire hasonlók ezek! Paul Hankamer nagyjából így látta Wernert, ezt a „Kompromissnatur"-t: eredetileg Rousseau meg Schiller hatottak rá erősen, aránylag későn ért el a romantikához;[4] Schleiermacher és Wackenroder, a romantika vallásosai mondhatnak ekkor neki legtöbbet, a berlini tartózkodás óta ugyan Fichte befolyásolta, de a legtöbbet mégis Jakob Böhme számított nála; végül bizonyos az, hogy kereső ember volt, ki a bizonyosságot szomjazta. Akárcsak a mi írónk szellemi pályafutását kapnók, melyet éppen az 1800-as években fog megfutni Berlinben, hová kerül. Legföljebb gazdagabb, sok-

---

[1] Dr. Oswald Floeck: Briefe des Dichters Friedrich Ludwig Zach. Werner. München, 1914. I. 119. (1802 okt. 28.)

[2] Ugyanott, I. 113., 125., 127., 133. (1802.)

[3] Ugyanott, II. 82. (1807 július.)

[4] A Söhne des Thals-on dolgozva! L. fentebb épp e darabnak összefüggését a szabadkőművességgel.

oldalúbb ez és Fesslerre nem illik rá (mint Wernerre) Thomas Mann kifejezése: „Held der Schwäche," hanem ellenkezőleg ő harcos, bátor természet. Nagyon jellemző azonban a korra és a szellemi áramlatokra ez a közös út Rousseautól a miszticizmusig. Mert Rousseau felől jön Fessler is. A fölvilágosodás Voltaire-féle iránya annyira nem felelt meg neki, hogy saját bevallása szerint csak közvetítés útján ismerte ezt az írót. (L. a Voltaire-ről mondott lesujtó véleményét az *Ansichten von Religion und Kirchenthum* I. k. 30. lapján, valamint az 1805-ből való jegyzetet hozzá: „Bis auf den heutigen Tag aber habe ich mich noch nicht entschliessen können, irgend eine seiner Schriften zu lesen.") A német fölvilágosodásra is érdekes fényt vet ez. Egyik híve — Fessler most még annak számíthat — így vélekedhetett II. Frigyes barátjáról s amellett a *Marc-Aurel*-tól az *Attila*-ig a despotizmust dicsőíthette a XVIII. század adta alakjában. (V. ö. H. Mielke: Der deutsche Roman des XIX. Jahrhunderts. Berlin, 1898.[3] 93. l.)

A Werner ellen elhangzott Gubitz-féle ítélet mellé, mely szerint ő már Luther-darabja írásakor nem volt lutheránus, érdemes még ezt a „Fessler's Rückblicke auf die letzten sechs Jahre seiner Logenthätigkeit[1]"-ből vett vádat írónk ellen állítani: Fessler berlini szabadkőműves működése idején a Royal York-páholyban katholicizmusra törekedett a magasabb fokokban, sőt ezek legelsejében valósággal misét mondott s az egész kőművességet arra használta föl, hogy a katholikus egyháznak híveket szerezzen. Ez egyrészt mutatja az akkori idők gyanakvó szellemét, amely mind Werner, mind Fessler ellen működött, másrészt azonban egy és más alapjának kellett lennie annak, hogy ilyen hiedelmek keletkezzenek s látni fogjuk, hogy írónk sok tekintetben közeledik megint a katholikus világnézethez, érzésvilághoz. Már az maga, hogy a Werner-féle misztikus Attila a Fessler írta regényből nőhetett ki, gondolkozóba ejthet mindenkit ezekre az évekre vonatkozólag is, melyekben írónk még Sziléziában tartózkodott. Történetfölfogásának az ebben a regényben nyilvánuló teleologikus vonása egyenesen a teológiai analógiákra emlékeztethet: a Világerő vagy Természet éppúgy gondját viseli az emberiségnek, sujtja vagy kegyelmez neki, mint a bibliai Isten.

Történetfölfogása miatt szerzőnk már kezdettől fogva bajban volt. A *Marc-Aurel* második kiadásától (1793) kezdve már védekezni is próbált a támadások ellen. (I. 79—81.) Kijelentette, hogy ezt a művét sem tekinti regénynek. A regény az idealisztikus alkotások közé soro-

[1] Herausgegeben von Friedrich Mossdorf. I. Dresden, 1804. XX. l.

landó, ő realisztikus poetikus jellemzéseket nyujt, avagy más néven történelmi képeket („historische Gemählde"). Itt a történeti valószínűség adja meg a határt, melyen belül a költői igazságtól az empirikus-pszichológiai eljárásig, a legmagasabb célig, kell magát az írónak feldolgoznia. „Hat er zugleich mit dem empyrischen Interesse seiner Darstellung das Intellectuelle zu verbinden, sittliche Ideen in schönen Formen anschaulich zu machen, das Verhältnis der ästhetischen Ideen zu den practischen Vernunftideen richtig zu treffen gewusst, so hat das Kunstwerk seinen höchsten Werth erreicht." Az *Attila*-hoz írt bevezetése egyik jegyzetében egyenesen ki is mondta azután, hogy minden történelem legfőbb célja az, hogy a legfőbb Észnek az emberi nem képzésére irányuló tervét a tényekben a posteriori kutassa, avagy hogy a metafizikától nyujtott jellemző emberiség-jegyet empirikusan tárja föl. Ezért a történeti-lélektani előadásmód előnyben részesítendő az úgynevezett tiszta történelmi kompozíciók előtt, mert jobban közelíti meg az említett célt.

Tehát írónk éppen azt a munkát becsülte legtöbbre a történetírásban, amely metafizikai magasabb szempontok alá rendelte az eseményeket. Itt fölmerül az a kérdés, hogy honnan merítette azt a biztonságot, amellyel az ilyen nézeteket hosszú ideig védelmezte. Itt természetesen nem elégséges már a Wieland-Meissner-féle mintákhoz fordulni, hanem arra is kell gondolni, hogy magában a történetírásban kellett támogató jelenségekre akadnia. A feltett kérdésre a feleletet abban találhatjuk, amit Eduard Fueter[1] gáláns vagy novellisztikus történetírásnak nevez s amely 1650 meg 1750 közt uralkodott, különösen Franciaországban. Ez a humanisztikus történetírás „törvénytelen gyermeke", amelynek mintaképe a gáláns és intrikus regény lett. A legjelentősebb és legtöbb babért aratott szerző ebben a nemben Saint-Réal abbé volt, aki néha már történetírónak sem merte magát nevezni. Így Don Carlosról szóló történetét is nouvelle historique-nek nevezte. Schiller révén az ő neve Németországban jóhangzású[2] maradt. Munkái nemcsak a XVIII. század második felében jelentek meg új kiadásban, hanem válogatva még a XIX. század elején is. Az egész irányt, melynek ő csak egyik ismertebb képviselője, különösen a Voltaire-től kiinduló támadások, a fölvilágosodás ellene való állandó harca tudták letörni. Bizonyos, hogy éppen a Meissner-féle próbálkozások sem voltak mentek az ilyen

[1] Eduard Fueter : Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1911. 331—333. l.

[2] l. m. 333. l.

példák befolyásától, sőt Wielandra sem tévesztették el hatásukat. Láttuk azonban, hogy a kritika mind Meissner, mind Fessler esetében milyen következetesen szorította vissza a regényes történetírást a tiszta történelem javára. Fesslert tényleg láthattuk is lépésről-lépésre távolodni a Wieland-Meissner-féle formától, komolyabb külszínt keresni, mi miatt a párbeszédtől, a dramatizálástól is megvált. Mind több tudós jegyzetet csatolt, polemizált ezekben stb.

Egyik erőssége éppen az *Attila* megírása idején Schiller volt. Abban a tévedésben leledzett, hogy Schiller, kit nagy tiszteletben tartott, hozzá hasonlóan járt el történeti munkáiban. Ez világosan kitűnik egy kis vitázó cikkéből, melyet *Bemerkungen über die Rezension von Attila* címen az *Allgemeine Literatur-Zeitung*-ba írt.[1] Itt néhány adatát védve, a Scriptores Historiae Bizantinae-t hozta föl, majd így folytatta: „Ugyan mutassanak nekem csak egyetlen egy történetírót, aki az említett belső indítékokat máshonnan veszi vagy veheti, mint a hősről és annak jelleméről alkotott ideáljából. Schiller Gusztáv Adolfja a neki tulajdonított maximákkal és indítékokkal még mindig ugyanaz az igazi Gusztáv Adolf? Lehetséges-e azt bizonyítani, hogy a harmincéves háború hőse éppen csak így és nem másként gondolkozott, éppen csak ilyen maximáktól vezettette magát, amint Schiller szerint gondolkozik és határoz?" Végül is ezt a következtetést vonta le: egy ember jelleméről való képzeteink mind eszményképek, amelyek képzelőtehetségünknek az adatokhoz való viszonya szerint az illető igazi jellemének többé-kevésbbé megfelelnek.

Ebből világossá válik, hogy Fesslert mi vezette félre. Nem mindenben tévedett persze, amit Schiller történelmi munkáira vonatkozólag mondott, csakhogy nem ismerte föl észrevételeinek jelentőségét. Schiller szemében a történelem mozgató erői az erős akarattal rendelkező személyek. Tetteikből sokszor belső lényükre is igyekezett visszakövetkeztetni. A *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* bevezető áttekintése még egészen a *Carlos* költőjének érzéséből, Watson olvasásának lelkesítő benyomása alatt íródott.[2] A szabadságharc idealizálva van, Fülöp király zsarnok képében jelenik meg. A harmincéves háború történetében minden fény a két főhősre esik, minden figyelmet ők tartanak lekötve. Gusztáv Adolf, a svéd

[1] Allg. Literatur-Zeitung. 1795. III. k. Intelligenzblatt, 81. szám, 646. l.

[2] K. Berger: Schiller, 1909. II. 89.

király, fennkölt gondolkodású hős, Wallenstein hatalmas, csodálatraméltó gonosztevő. Schiller nem is szánta eredetileg e művet szigorúan tudományos munkának, hanem hölgyközönségnek, nagyobb olvasókörnek élénk színű, a figyelmet lebilincselő olvasmányul.[1] A hősök beszédeket mondanak, amelyek természetesen nem lehetnek szószerint hitelesek. Szóval kísérlet volt ez arra, hogy a történelmet művészileg élénkítve adja elő, ami arra vezetett, hogy a tudományos pontosság és hűség, ha csak külsőségekben is, itt-ott meg volt sértve. Meg kell gondolni, hogy a német történetírás „akkor még oly ponton állott, amelyen csak a tudóst érdekelhette".[2] Schiller érdeme éppen az volt, hogy elsőnek tudott művészi előadást történeti hűséggel egyesíteni. Fesslernek ebből nem volt szabad azt következtetnie, hogy a maga regényes, Wieland-Meissnertől örökölt módszere kis átalakítással megállhat Schilleré mellett. Az egész kérdés csak akörül forgott, hogy neki nem volt meg az a tehetsége, hogy nagyobb koncepciójú, igazán költői jellemzést teremtsen lélektani úton, mert akkor, ha nem is a német történetírást, de mindenesetre a német történeti regényt tudta volna forrásismeretével új utakra vinni.

Egyelőre még egy, a legelső, antik-klasszikus tárgyú regényeire emlékeztető műbe fogott írónk szilézíai menedékhelyén, az *Alexander*-jébe, amellyel a francia Barthélemy híres művét akarta folytatni,[3] de ezt itt már be nem fejezhette, mert a herceg föloszlatta udvartartását s őt is elbocsátotta. Fessler ekkor Berlinbe ment 1796 májusában. Ezzel megszakadt egy másik fontos munkája a sztoicizmusról. Ezekben az években ugyanis sokat foglalkozott *Seneca*-val (Senecae Philosophi opera omnia. Ed. Fessler et Fischer. Vratisl. 1795). és e tárgyban levelezést is kezdett mind Herderrel, mind Kanttal.[4]

---

[1] U. ott 107. l.

[2] Goedeke a Cotta-féle Schiller-kiadás bevezetésében. IX. 7.

[3] Jean-Jaques Barthélemy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du 4e siècle avant l'ère vulgaire. Paris, 1788 : 4 kötet, 1789 : 7 kötet.

[4] V. ö. Ungar. Rundschau I. (1912) 226. R. Gragger: Ein Brief Fesslers an Herder. L. továbbá Kant's Briefwechsel. Bd. III. (Berlin, 1902. Kant's gesam. Schriften XII.) 28. l.

VIII.

(Fessler Berlinben. — Közállapotok és szellemi áramlatok. — A szabadkőművesek. — A Royal York-páholy. — Fichte. — Harca Fesslerrel; a filozófia és a történelem a páholyszervezésben. — A történelmi megismerés kérdése Fichte megvilágításában. — A történelmi tárgyilagosság történetéhez szolgáló adatok. — Fessler szabadkőműves újításai. — Kibuktatása a páholyból. — Hírlapírói működése. — Kapcsolata G. Merkellel, Goethe és a romantika ellenségével. — Böttiger. — Bernhardi. — Fessler második házassága.)

Berlin a XVIII. század vége felé a nagyvárosok sorába kezdett emelkedni, ami a lakosság számát illeti. II. Frigyes Vilmos (1786—1797), Nagy Frigyes utódjának uralkodása alatt a város lakosainak a száma 140.000-re nőtt. Ez azonban még mindig nem jelentette azt, hogy valóban nagyvárosi külseje volt. Frigyes Vilmos is a szívén viselte ugyan a székváros külső szépítését, ő emeltette pl. a Brandenburgi kaput az Unter den Linden végén, de nagy egészében még elég kopott volt Berlin. Ha Lessing ottartózkodása idején különösen az utcák tisztátalanságára és rossz esteli világítására lehetett panaszkodni,[1] ez a helyzet nem változott később sem. Még a század nyolcvanas éveiben is keserű gúnnyal írtak a lapok az utcasarkokon felejtett szeméthalmokról, a rendőrség különös figyelmébe ajánlva azokat. Gyorsan és gondatlanul építkeztek, emiatt a házbeomlás nem is tartozott a ritkaságok közé. A belváros régi negyedeinek a házain meglátszik ez még ma is. A város igazi átalakulása, modern világvárossá emelkedése tulajdonképen csak 1870-ben következett be. Még Wundt[2] is úgy emlékszik meg az 1850. év körüli Berlinről, hogy az egy nagy falu volt, azaz inkább több falu összetétele s legfeljebb középkori városra emlékeztethetett. A városkapuk egy része még akkor is állt. A rossz kövezet pedig kisvárosi embernek is feltűnhetett. Még 1856-ban is a Dorotheenstrassen, közel az egyetemhez, kisiparosok laktak mindenütt, sőt kovácsműhelyt lehetett az egyik szerény házacskában lelni. Este 10 óra tájt az egész környék már halotti csendben terült el s még a berliniek kedvelt kis vendéglői is zárva vol-

[1] W. Oehlke: Lessing. München, 1919. I. 175. l.
[2] W. Wundt: Erlebtes und Erkanntes. Stuttgart, 1920. 105. l.

tak már. A XVIII. századnak itt tekintetbe jövő utolsó éveiben időről időre az alabárdos éjjeli őrök törték meg a csöndet azzal, hogy az órákat kiáltották ki.

Lessing előtt a mai Spandauerstrasse és Burgstrasse, meg a királyi várkastély másik oldalára nyíló Brüderstrasse volt különösen ismeretes. Fessler élete inkább az Unter den Lindennel párhuzamosan futó Dorotheenstrasseban, a ma is álló páholyházban és délebbre fekvő más párhuzamos utcákban folyt le, hol ideig-óráig lakott: tehát az úgynevezett Dorotheenstadt és Friedrichstadt volt sok éven át az a környék, amelyet otthonának tekintett. Egy a berlini állami könytárban (volt királyi könyvtár) őrzött kérvényének tanusága szerint a Taubenstrasse azon szakaszán lakott 1797 tavaszán, mely az ezt metsző Charlotten- meg Friedrichstrasse-k közé esett, a Friot-féle házban.[1] A Dorotheenstrassenak a Tiergarten felé eső végén s az Unter den Lindenen, meg a Brandenburger Tor-on túl eső rész, a mai Tiergarten bejáratai előtt, az előkelő világ találkozóhelye volt („Zelten"), amely pl. E. T. A. Hoffmannak vagy Hauffnak elbeszéléseiből ismeretes. A híres Chodowiecki (1726—1801) képei, rajzai úgyis éppen ezt a Berlint örökítették meg, tehát könnyen szemeink elé varázsolhatjuk legtöbb részletét. A Dorotheenstadt főként francia eredetű lakossággal bírt, ma is van még a Dorotheenstrassen egy francia gimnázium az előbb említett páholyháztól nem is olyan messze. A páholy történetében is sok francia névvel meg hagyománnyal fogunk találkozni. Maga az épület külön említést érdemel jellegzetes, szép stílusa miatt. Ma már részben át van alakítva, de régi képekkel való összehasonlítás után[2] úgy látjuk, hogy éppen jellemző sajátságait őrizték meg. Schlüter építette 1712-ben és eredetileg von Kamecke kertháza volt. Ez a körülmény szintén mutatja, hogy a Dorotheenstrassenak ez a Tiergarten felé eső része milyen későn került be a tulajdonképeni városi élet közepébe.

Mármost nézzük, milyen volt az élet ebben a városban s milyenek voltak a közállapotok. II. Frigyes Vilmos uralkodásának utolsó éveiről van szó. Fessler 1796 májusában jött a fővárosba, a király 1797 november 16-án meghalt. Írónk itteni tartózkodásának jelentősebb része már a következő uralkodónak, III. Frigyes Vilmosnak az idejére esik (1797—1840). Mégis meg kell emlé-

[1] Ebben a kérvényben a könyvtár használatának megengedéséért fordult a miniszterhez.

[2] L. Um 1800. Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung. Herausgegeben von Paul Mebes. München, 1920.[3] 91. l.

keznünk még II. Frigyes Vilmosról, mert az ő alatta tért nyert szellem volt elhatározó befolyással Fessler első jelentősebb berlini lépésére, arra, hogy még 1796 június 2-án, tehát úgyszólván rögtön a fővárosba való érkezése után a Royal York szabadkőműves-páholy tagja lett, ahol hamarosan igen nagy szerepet játszott. II. Frigyes Vilmos különösen házaséletének az addigi hohenzollerni szokásoktól nagyon eltérő csunyaságával, szeretőtartásával tűnt föl. Ezek egyike, kit Rietz nevű szolgájához adott nőül, a későbbi Lichtenau grófnő, gyakorolt rá nagy hatást. Ennek szövetségesei a teológus Wöllner és Bischoffswerder tábornok, kiknek neveivel lépten-nyomon találkozunk ezekben az évtizedekben. Ők hárman már 1781-ben megnyerték az uralkodót a rózsakeresztesek szabadkőműves rendje számára. Érdekes jelenség, hogy míg Ausztriában a szabadkőműves-páholyok meglehetős szerepet játszottak a jozefinizmus terén, itt a páholyok, s különösen ezeké a rózsakereszteseké, nemcsak a konzervativizmus, de egészen határozottan a reakció szolgálatában álltak, legalább ebben az időben. J. Chr. Wöllner, kit Nagy Frigyes az „intriguanter Pfaffe" névvel jellemezett, lelkész, majd gazda, végül Henrik herceg hivatalnoka, a rózsakeresztesek tagja volt, amely rendnek ismeretlen vezetői (unbekannte Obern) voltak, kik állítólag ősrégi teológiai meg alchymiai titkokat ismertek. Ezekkel erősen hatottak a királyra, sőt elérték azt, hogy rögtön trónrajutása után elhalmozta rendtársait kitüntetésekkel és velük együtt a fölvilágosodás ellen fordult, ami éppen a nagy voltairiánus II. Frigyes után közvetlenül alkalmazva nem csekély megrázkódtatást jelentett. A derék és érdemes Zedlitz miniszternek távoznia kellett és Wöllner ült helyette a kultuszminiszteri székbe, sőt ő lett az igazságügyminiszter is. Különösen két rendeletével tette gyűlöltté nevét: a vallásediktummal és a cenzúrarendelkezéssel.[1] A kancellár, von Carmer csak úgy bírta ezekkel szemben megvédeni a régi, kipróbált és derék közhivatalnokokat, hogy keresztülvitte azt, hogy államhivatalnokot ne legyen szabad bírói ítélet nélkül elbocsátani.

Wöllner mellett Bischoffswerder volt a másik rossz szellem. Ő is a titkos társulati eszmékkel, „csodákkal", az életelixirrel, melyről azt állította, hogy birtokában van, uralkodott a királyon. Erről sokat regéltek és sok megbízhatatlan pletyka fűződött a dologhoz, de annyi már ebből is látszik, hogy Fessler kifakadásai a szabadkőműves misztifikációk ellen, sok írónak ilyen témákkal való

[1] Ludwig Geiger: Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preussischen Hauptstadt. Berlin, 1895. II. 7. l.

foglalkozása, magának Schillernek a vonatkozó műve nemcsak hogy nem nélkülözték a szilárd alapot, de éppen még a legmagasabban álló személyiségek élettörténetére is hivatkozhatnak bizonyító példákul. Elég egy névtelennek következő közléseire utalni Bischoffswerder üzelmeire vonatkozólag: „A szoba, melyben a titkos művészetekkel foglalkoznak, négyszögletes, az oldalfalak mentén kis közök hagyásával alacsony kályhák állnak, melyek a mágikus ködöt és a szemet elfogó füstölőszereket tetszés szerint szolgáltatják. Ennek a szentélynek a közepén egy kis emelvényen mutatkozik a szellem, fehér, könnyű selyemruhában, mely különleges elaszticitása és más tulajdonságai miatt csak Franciaországból szerezhető be. Ennek a szellemnek az alakja azonban csak a lepel, mely a nagy szellemórában egy a titkos társulathoz tartozó ember testét borítja. Akit erre a jámbor szerepre fogtak, szász ember, névszerint Steiner, akinek megvan az a különös tehetsége, hogy hasbeszélő" stb.[1]

Szinte olyan benyomást tesz mindez, mintha nem a XVIII. században, különösen nem Nagy Frigyes országában és nem sok évtizednyi fölvilágosodás-korszak után lennénk, hanem az emberi történelem legsötétebb korában. Hogy mind az erkölcstelenség, mind ezek a példák ugyancsak követésre találtak ezekben az években a porosz fővárosban, az csak természetes. A babona újraéledésének aranykora volt ez. Mindenesetre az eddigi túlzott éleselméjűség-, értelmesség-, észuralomra való abnormis visszahatással is van itt dolgunk, nemcsak a király adta rossz példával. A köznépből a babonás hajlamokat egy még olyan intenziv fölvilágosodás-hadjárat sem irthatta ki, nemhogy a XVIII. században nem, de ma sem. Érthető, hogy a fölvilágosodás régi bajnokai riadtan siettek ellentámadásba menni s a szatirikus iratok egész sorozatát adták ki. A mérsékelt, mélyebb érzésű emberek is megdöbbentek azonban és minden derék polgár szükségesnek látta összefogni a hallatlan változások leküzdésére. Fessler az Evergetenbund-dal kapcsolatos élményei miatt nem nagy kedvet mutatott egyelőre szabadkőművességgel foglalkozni, de egy barátja, Darbes János Frigyes, festő, tanár, a berlini szépművészeti akadémia tagja s a Royal York-páholy igen tevékeny híve beszélte rá, hogy fölvétesse magát.[2] A páholy tisztábban látó tagjai csak-

[1] L. Geiger, i. m. II. kötet, 20. l.

[2] A teljesség kedveért megemlítendő itt Böttiger Drezdában (v. kir. könyvtár) őrzött kézirata (Handschrift Nr. h. 37. Vermischtes. Bd. 8. Nachrichten über Fessler, niedergeschrieben im Dezember 1811)

hamar arra is kérték, hogy vegyen részt annak megreformálásában, mert ismerték ellenszenvét a mágikus szemfényvesztések ellen, hallották, hogy megfelelő ismeretek birtokában van s az előbb kifejtettek alapján érezték annak a szükségességét, hogy egy jó fej és erős kéz rendet teremtsen.

Ugyanaz a lélektani erő, amely a titkos társulatokba tömörítésnél játszott nagy szerepet ezekben az évtizedekben, hozta létre a sok társas összejövetelt, mindenféle irodalmi társaságokat, felolvasó-délutánokat vagy -estéket. Mint valamikor Franciaországban az irodalmi szalónok, úgy most itt Berlinben a legkülönbözőbb elnevezésű heti összejövetelek játszottak nagy szerepet. Fessler, mint örökösen társulásokkal, emberi csoportok összehozásával foglalkozó ember, természetesen ezen a téren is azonnal akcióba lépett. Még 1796-ban megalapította a szerdai-társaságot (Mittwochs-Gesellschaft), 1797 január 11-én pedig az igen hosszúéletű humanitás-társaságot (Gesellschaft der Freunde der Humanität).

Volt Berlinben egy „Montagsklub", melynek pl. Ramler, Lessing voltak egy időben tagjai, 1756 óta Nicolai volt a feje és a klub maga a fölvilágosodás főhadiszállásává lett az időtől fogva. Ez nemcsak 75 éves fennállását ünnepelhette 1823-ban, hanem még a XIX. század végén is létezett. Volt egy másik „Mittwochsgesellschaft" is 1783 és 1798 közt, melyben szintén Nicolaiék vitték a szót. Itt komolyabb témákat tárgyaltak, míg Fessleré vidámabb jellegű volt.[1] Fölolvastak, csevegtek, zenéltek tagjai. Vagy ötvenen voltak. Köztük művészek, hivatalnokok, tudósok, kereskedők. Nevesebb emberek ezek közül Schadow, Darbes, Zelter, Iffland, Mayer (Jean Paul későbbi apósa), M. Herz, kinek fizikai tárgyú felolvasásai különösen tetszettek, Rambach, Sander. Hölgyek is voltak jelen; a felsoroltak feleségein kívül Sara Levy, M. Wulff stb.

A felolvasásoknál Lessing darabjait részesítették előnyben. Ez a Mittwochs-Gesellschaft tulajdonképen egyszerűen folytatódott a Gesellschaft der Freunde der Humanität-ben. Úgy látszik, hogy csak néhány, itt meg nem nevezett tagot hagyott ki Fessler az eredetileg valamivel népesebb társaságból. A vezető eszmék a megválogatásnál a ma-

---

nyomán: „in der Hauptsache aber mochte wohl schon damals sein [Fesslers] Plan seyn, sich als Reformator der Freimaurerei dort [in Berlin] Ansehen und reichliches Auskommen zu verschaffen". Böttiger szerint írónk külön ezért ment Berlinbe s minden más csak ürügy volt!

[1] L. Sandernek Böttigerhez intézett levelei nyomán Geiger, i. m. II. 201. Geiger téved abban, hogy a Mittwochsgesellschaft és a Humanitätsgesellschaft egy és ugyanaz.

gasabb erkölcsiség, igazságszeretet és a közepesen felülemelkedő szellemi képzettség voltak.[1] A vallásra, származásra nem voltak tekintettel, igen sok résztvevő zsidó volt. Azokban az időkben, mint Schleiermacher megjegyezte, csak a zsidó házakban lehetett Berlinben igazán jelentős társaságot találni. Az izraelita családok akkor még nem voltak az 1812-ben bekövetkezett egyenjogúsítás birtokában, de annál inkább törekedtek gazdagságuk tudatában társaságban ragyogni, műveltségükkel csillogni. Henriette Herz és Rahel Levin a legismertebb középpontjai ilyen társaságoknak, közülük Rahel Levin egyben igazi művészettel és szellemi rátermettséggel is játszotta szerepét, amely lényének valóban megfelelt.

Fessler Berlinbe jöttekor eleinte arra törekedett, hogy az államnál kapjon valamilyen alkalmazást. A király „Marc-Aurel"-ja révén elég jó véleményt táplált róla, de ő maga is belátta, hogy Wöllner minisztersége alatt nem igen használhatják őt. Bischoffswerderrel összehozták jóakarói, de tőle is csak jó szót nyert. Későbbi években, önéletrajza tanusága szerint, a tábornok nejében, a katholikus Pinto grófnőben látta ellenségét, aki szerinte férjét ellene hangolta. Egyelőre egy nevelőintézet fölállításával próbálkozott meg (1797), kapott is növendékeket, de a rákövetkező évben nemcsak a kilátásba helyezett újabb növendékek — balti nemesi ifjak — maradtak el egy közben kiadott cári rendelet miatt, mely rájuk is vonatkozott, hanem a régiek egy része is kényszerült Berlint elhagyni. Ez csaknem vagyoni végromlásba döntötte Fesslert, kinek sok kiadást okozott ennek az oly váratlanul megsemmisült intézetnek létrehozása. Ezekben az években Böttigerhez intézett leveleinek tanusága szerint[2] állandóan küzdött a megélhetés gondjaival, noha a keletporoszországi pénzügyi osztálynál kapott egy szerény hivatalt s a Voss-féle könyvkereskedésben is foglalkozáshoz jutott.[3] Időközben a trónváltozás t. i. Wöllner és társainak bukását hozta magával, Fessler tehát könnyebben érvényesülhetett. Hivatalát, mely legalább a leg-

[1] Ez az az olvasókör, melyről Herz Henrietta is megemlékszik és amelyben művészek, államférfiak, tudósok s irodalommal foglalkozó hölgyek találkoztak. (V. ö. Jugenderinnenungen von Henriette Herz. Mittheilungen aus dem Litteraturarchive in Berlin. 1896. 183. l.: „Später entstand die Fesslersche Lesegesellschaft, woran Künstler und Staatsmänner, Gelehrte und Frauen Theil nahmen, mehrere von diesen kamen in unser Haus . . .")

[2] Briefe an C. A. Böttiger. Drezda, volt királyi könyvtár : Böttigers Nachlass. 48. k. Böttiger Ágost Károly (1760—1835) archeológus, egy ideig weimari gimn. igazgató, 1804-től Drezdában különböző hivatalokban. Több, az ókori művészettel, élettel foglalkozó mű szerzője.

[3] Böttigerhez intézett levél ; Berlin, 1799. jan. 22. U. o.

nagyobb nélkülözéstől mentette meg, hosszabb ideig megtartotta (1798—1807).

III. Frigyes Vilmos ugyan igyekezett a legkiáltóbb hibákat jóvátenni s rögtön visszavonta a Wöllner-féle vallásediktumot, nyugdíjaztatta az előbbi éra leghírhedtebb reakcionárius hivatalnokait, de hosszú uralkodásának (1797—1840) első éveiben nagy egészében mégis tartózkodott nagyobb reformoktól. Általában késlekedő határozatlanság és tétlen tehetségtelenség jellemezte ezt az időt, ami éppen a Franciaország felől közeledő veszély miatt hatványozottan bűnös dolog volt. A jénai csata (1806) és Nagy Frigyes Poroszországának megalázása volt a következmény.

Fessler hivatali elfoglaltsága nem volt olyan nagy, hogy mellette rá nem ért volna a már említett szabadkőműves feladatokkal foglalkozni. E téren való tevékenysége oly nagyarányú, hogy röviden meg kell róla emlékezni s egyszersmind azt a kérdést tisztázni, hogy Fichtének milyen szerep jutott e munkákban, mert több helyen (így az Allgemeine Deutsche Biographie megfelelő cikkében is) tévesen arról van szó, hogy a berlini „Royal York"-páholy újjászervezését Fessler Fichtével együtt végezte. Fichte, a híres filozófus, tagja volt ugyan rövid ideig a Royal Yorknak,[1] de Fesslerrel nem igen értettek egyet s így csakhamar el is maradt. (A „Sämmtliche Schriften über Freymaurerey"[2]-ben ő az F . . e-vel jelzett testvér.) Fichte jóval később is lépett a páholy tagjai közé mint Fessler s már ennélfogva sem bízhatták meg őket együttesen az újjászervezéssel. Fessler akkor már hosszú idő óta foglalkozott ezzel a nehéz föladattal, sőt részben meg is oldotta már. A szabadkőművességről való nézeteik is annyira eltértek, sőt egyenesen ellentétesek voltak, hogy együttműködésről a fenti értelemben szó sem lehetett.

Fichte 1799-ben Jénából kénytelen volt távozni s Berlinbe jött. Rhodeval beszélgetett itt sokat a szabadkőművességről, aki egyrészt megmagyarázta neki a Royal York szervezetét, másrészt elment Fesslerhez és be-

---

[1] Fessler levele Böttigerhez (Berlin, 1800 május 3-i kelettel): „Fichte ist von unserer Tochterloge Pythagoras zum flammenden Stern mit einhälligen Stimmen affilirt worden. Einem Sonntag um den anderen hält er für Brüder von 12 bis 1 Uhr Mittags eine Maurerische Vorlesung. Sein Auditorium ist zahlreich. Seine Vorlesungen wirklich interessant". (Kézirat. Drezdai kir. könyvtár: Böttigers Nachlass, 48. köt.)

[2] Fessler's sämmtliche Schriften über Freymaurerey. Wirklich als Manuscript für Brüder. I. Freyberg, 1801. 1805². II. Dresden, 1804. III. Freyberg, 1807. I. k. 319—339. l. XIV. fejezet: Meine maurerische Verbindung mit den Bn. Bn. F . . e und F * * r. (Napló alapján.)

számolt ennek Fichte nézeteiről. A nagy filozófus állítólag helyeselte a páholy szervezetét, de kijelentette, hogy a szabadkőművességnek pusztán *eszmék* lerakatának kell lennie (Niederlage von Ideen). Hamarosan egy Basset nevű testvér is Fesslerhez fordult és arra kérte, hogy közeledjék Fichtehez. Ehhez Fesslernek nem volt nagy kedve, mégis már aznap délután elhozták volt Fichtet a páholyház kertjébe Sellentin nagymester vendégeként. Itt azonnal beszédbe elegyedtek Fichte és Fessler. Ez utóbbi kifejtette, hogy ő a szabadkőművességet nevelőeszköznek tekinti, célja, hogy a tagok erkölcsi, társadalmi és világpolgári érzékét fejlessze. Fichte ennek nem mondott ellent. Újólagos megbeszélések után Fessler maga is úgy kezdte látni, hogy Fichte nagy szabadkőművesi tudása a páholy hasznára válhat s ezért ő maga bíztatta most már, hogy kérje fölvételét s tartson a tagok számára előadást. Ezt Fichte 1799 okt. 14-én meg is tette. Minden hallgatója el volt ragadtatva.[1] Fessler előzékenyen viselkedett vele szemben, sőt annyira ment, hogy, noha Fichte még nem volt fölvéve, mégis, miután szavát vette a titoktartást illetőleg, áttanulmányozta vele a páholyszervezet egy részét. Más testvérekkel szemben védelmébe is vette, mert voltak, kik Fichtet atheistának mondva tiltakoztak esetleges fölvétele ellen, sőt Sellentin nagymester még azt is kijelentette, hogy őt óva intették, hogy ne maradjon a páholyban, ha Fichte is belép abba. A nagy gondolkodónak időközben Jénába kellett utaznia, de visszatérte után Fessler sürgetésére kéthetenként, vasárnap fölolvasásokat tartott; az elsőt 1800 április 13-án, a másodikat április 27-én. Ezekre vonatkoznak minden bizonnyal Fessler sorai a Böttigerhez intézett, 1800 május 3-i levélben, melyet fentebb idéztem.

Az ezen fölolvasásokhoz alapul szolgáló kéziratot Fichte Fischer nevű szabadkőműves-testvérnek adta át és ez alakította belőle a „Szabadkőművességről szóló leveleket" (Briefe über Freimaurerei an Constant), amennyiben ő maga hozzáírt egy teljes levelet (a II.-at) és kisebb, meg *nem* jelölt változtatásokat is eszközölt. Ez a munka, mely tehát tulajdonkép Fichte műve, Philosophie der Maurerei, Briefe an Constant címen, Fichte nevének említése nélkül meg is jelent az „Eleusinien des XIX. Jahr-

[1] A fölvett jegyzőkönyv szavai szerint: Fichte hielt „einen fürtrefflichen Vortrag über den wahren und richtigen Zweck der Maurerei sowie auch über die Hieroglyphen der Maurerei mit der zu erwartenden Gründlichkeit und Tiefsinn, wofür ihm herzlicher Maurerdank gezollt wurde". (Nyomtatásban Flohr munkájában: A. Flohr: Geschichte der Grossen Loge von Preussen, genannt Royal York zur Freundschaft. Berlin, év nélkül. II. rész.)

hunderts oder Resultate vereinigter Denker über Philosophie und Geschichte der Freimaruerei. Loge R. Y." munkában. (Berlin, 1802—1803, 2 kötetecske). Érdekes, hogy a kiadónak itt már arra kellett rámutatnia, hogy a levelek írója nem Fessler s hogy éppen ezért az ezekből vont következtetéseket nem volt szabad Fessler rendszerével vonatkozásba hozni! Ezt az összesen tizenhat levélből álló Fichte-munkát újabban ismét kiadták szabadkőműves jegyzetekkel ellátva.[1]

Fichte még április 17-én fölvétetett a Pythagoraspáholyba, sőt a legfőbb vezetőségbe is rövidesen bekerült s a Legbelső Oriens főszónokául (Oberredner) is választották. Mindebben Fessler támogatta Fichtet, mert a filozófussal addig folytatott beszélgetései azt mutatták, hogy egyetért Fessler újításaival. Fichte ezt kifejezetten kimondotta, de ez nála csak üres beszéd volt, mert hiszen már 1799-ben egy nejéhez intézett levelében nagyon kedvezőtlenül nyilatkozott Fesslerről, sőt bevallotta azt is, hogy csak eszközül akarja használni ezt a nagyképű embert, aki őt akarná kihasználni. „Az egész azzal fog végződni", folytatta Fichte, „hogy én terveimet közelebb vittem a megvalósításhoz és őt felhasználtam hozzá. Jellemének alapvonása az, hogy nem tart egyenesen a cél felé, hanem inkább száz lépést tesz kerülő úton ugyanazon cél irányában, melyet az egyenes úton egy lépéssel elérhetne. Ezt azonban olyan nyiltszívűen csinálja, hogy ezáltal szememben újra becsületes emberré lesz." (Fichte fiának Fichte-életrajza. 2. kiadás, I. k. 326. l.)[2] Nem lehet tehát azt mondani, hogy Fichte egészen jóhiszeműleg járt el s így a rövidesen kitört harcban sem neki volt igaza. Nem utasíthatjuk egészen vissza azt a gondolatot, hogy Fichte tényleg azt akarta, hogy eszmék, ideák letéteményeseivé tegye a páholyokat. Ezek persze a saját filozófiai eszméi lettek volna s talán van valami igaz abban, amit Varnhagen von Ense jegyzett föl (Denkwürdigkeiten des eig. Lebens 2. kiadás, I. rész, I. k. 289.): Azt hallotta, írja, hogy Fichte, miután sem a tudósoknál, sem a nagyközönségnél nem érvé-

[1] Maurerische Klassiker. I. Fichte. Mit Einleitung und Erläuterungen von Albin Freiherr von Reitzenstein. Berlin, év nélkül. Briefe an Constant 17—131. lapokon.

[2] V. ö. Allg. Handbuch der Freimaurerei. I. Leipzig, 1863. 348. l. Ennek nyomán Fensch: Fessler (Maurerische Klassiker). L. továbbá ugyanezen gyüjteményben: Albin Freiherr von Reitzenstein, Fichte-Einleitung. B. 3. — 14. l. A legbehatóbb és legjobb tárgyalása e kérdésnek a Revue de Métaphysique et de Morale-ban (Seizième année. 1908. 813—843. l.) Xavier Léon tolláből: Fessler, Fichte et la loge Royale York à Berlin. V. ö. továbbá Philos. Bibliothek 127. (Fichte, Werke I.) Einleitung (v. Fritz Medicus) CXL. és CXLII. l.

nyesülhetett, arra a kísérletre gondolt, hogy tanát a szabadkőműves-rendnek adja át megőrzés és terjesztés céljából, ezeknek maguknak is új megszentelést (neue Weihe) téve így lehetségessé. Ez a gondolat, hogy ezt az összes világrészekben tevékeny testvérszövetséget a bölcsészet szervévé tegye, avatási fokait a tudomány világossága szerint határozza meg és mintegy pythagoreikus intézetet hozzon megint létre abban az időben, ez bizonnyal nagy eszme és csábító volt, úgyhogy éppen egy Fichte a legreményteljesebb kilátásokat kapcsolhatta össze vele.

Bármiként álljon is a dolog, annyi tény, hogy Fichte gyors fölvétele és méltóságokba emelése után Fessler rögtön észrevette, hogy addigi bizalma tévedésen alapult s Fichte egészen mást akar mint ő. A két szempont különbözősége talán legjobban abban a tollharcban jutott kifejezésre, amely 1800 májusában meg júniusában folyt kettejük között.[1] Ez a vita a gnózis körül mozgott s a történelmi megismerésre, igazságra vonatkozott.

Alig van Fesslernek érdekesebb és ránézve jellemzőbb írása, mint ez a Fichtevel való vitája a páholyszervezetet illetőleg, amely az úgynevezett gnózist is érintette. Fessler és Fichte e sorokban teljesen tiszta képet adnak a maguk lényéről, de arról is, hogy mit is akarnak tulajdonképen a szabadkőművességben, hogyan gondolják a közös célt elérhetőnek.[2] Mindjárt a két, a vitát bevezető, egymáshoz intézett levélből kitűnik, hogy Fichte a határozottabb, a támadó, a céltudatosabb. Fessler az objektivebb, az engedékenyebb, de egyszersmind az ingadozóbb alapon álló. Annyira konciliáns, hogy eleve arra bíztatja Fichtet, hogy vigye eszméit a plénum elé és ha ott elfogadják, ő szívesen visszaveszi a maga tervezetét. A híres filozófus azonnal a legfontosabbra tér, kifogásolja, hogy Fessler a páholy tagjainak felső fokon a szabadkőművesség történetét akarja adni. Ha már ilyen történetről szó lehet ott, akkor ennek olyannak kell lennie, amely egyúttal megmagyarázza a jelenlegi szokásokat, azaz, amely genetikusan levezeti ezeket az adott történeti tényekből. Fessler szerint ez meg is történik, amennyire ezt a rendelkezésre álló adatok megengedik. Ez az egész gnózis azonban emberi, tehát emberi módon is fog megfelelni: itt nagyobb, ott

[1] Nyomtatásban hozta az Allgemeines Handbuch der Freimaurerei (Lenning's Encyklopädie der Freimaurerei II. kiadása). Leipzig, 1863. I. kötet.

[2] Ezt a vitát, mely írásban folyt a két híres szabadkőműves közt, először Mossdorf adta ki nyomtatásban; a fentiek alapjául az Allgemeines Handbuch der Freimaurerei-ben újra közzétett szöveg szolgált.

kisebb valószínűséggel. Ő sehol sem fog költeni, hanem kritikai módon haladni és be fogja vallani, ahol a világosság cserben hagyja. Fichte ezzel szemben egy olyan erős szemekből összeállított láncot követel, amelynél semmi sem marad megokolás, megerősítés nélkül, ahol a legnagyobb logikai biztonsággal kapcsolódik minden újabb tény a régibe, — egy szokásnak, egy kifejezésnek sem lenne szabad magyarázat nélkül maradnia! Fessler erre a forrásokra hivatkozik, amelyek kötik őt. Fichte pedig fölveti a kérdést: Fölvétetheti-e magát az ember józan ésszel egy olyan titkos társaságba, amelyben végül is nem kap egyebet, mint amit mindenki ezen a renden kívül állva is tanulmány által elérhet? Fessler szerint ez teljesen ugyanaz, mint hogy egyetemre járnak, pedig anélkül, tanulmány útján is elsajátíthatnák az ottan hallottakat. Viszont az nem is áll, hogy a szabadkőművesség történetére vonatkozólag ugyanazt meg lehetne tudni a szövetségen kívül is, mert a források jórésze hozzáférhetetlen egy kívül álló számára. Ami Fichtet különösen ingerli, az egyik most következő mondatában a legegyszerűbben van formulázva: „Und insofern ist denn der Bruder F. (Fessler) Professor historiarum, und die, welche seine letzten Aufschlüsse erhalten, Studenten, und die Maurerei ein historisches Collegium." Tehát ő a szöget fején találva egyszerűen utal arra, hogy Fessler nem is tud másképp, csak mint történettudós gondolkodni! Ebben tökéletesen igaza volt: Fessler egész írói működése, regényeit, egyházi műveit, szabadkőműves iratait mind ideszámítva, sőt szervezői működése a Royal York-páholyban tényleg mind *a történikust* mutatja. Bármit bárhol fog meg, abból történelem lesz.

Írónk erre hasonló éleslátással arra mutat rá, hogy viszont az, amit Fichte akar csinálni és csinál is a páholyban, tiszta filozófia. Éppannyi joggal állítható, hogy ő meg a bölcselet és erkölcstan tanáraként lépett már addig is föl és a páholytagokat szintén diákokhoz hasonlóan akarja vezetni ezekben az eszmekörökben. Ha kizárólag az ő akarata szerint menne minden, morálról és filozófiáról szóló kollégium lenne az egész! Mi is volt különben Fichte állítása a szabadkőművesség végcéljáról? Fessler szerint az, hogy mivel az egyoldalú osztályműveltség a renden kívül nem alakulhat át tisztán emberivé, azért a páholyoknak kell ezt adniok.[1] Fess-

[1] „Glaubt denn Bruder Fichte selbst, oder glaubt er, es irgendeinem in der wirklichen Welt wohl bewanderten Beobachter glauben zu machen, dass die einseitige Standesbildung ausser dem Orden schlechterdings nicht in eine rein menschliche übergehen könne?

ler ezt kétségbe vonja, kiemeli azt, hogy nézete szerint ez a rendtől függetlenül is megtörténhetik ugyan, de mégis a renden belül könnyebben emelkedhet mindenki odáig. A szabadkőművesség tehát nem kizárólagos tulajdonosa egy ilyen nevelőerőnek, de igenis jelentékenyen elősegíti tagjainak szellemi fölemelkedését.

Már az eddigiekből is fényesen beigazolódott, hogy mindkét küzdő félnek egy és ugyanaz volt a hibája, amely miatt meg nem érthették egymást: mindkettő csak a maga érdeklődése köréből kiindulva nézett mindent, vagyis Fessler történész akart lenni a szabadkőművességben, Fichte pedig filozófus. Ezt tartották ezenkívül egyedül üdvözítőnek, célravezetőnek, az egész társulás végcéljának. Így tehát lényegileg igaza volt Varnhagen von Ensenek a maga pletykájával, hogy Fichte agyában az a terv fogamzott volna meg, hogy a szabadkőművességet teszi rendszere letéteményesévé. Ha nem is ilyen praktikus céltudatossággal dolgozott erre Fichte, mint azt Varnhagen fölteszi, de egész lénye, filozófiai lelkesedése erre hajtotta és íme ő valóban filozófikussá akarta tenni a páholyt, ha ezt a kifejezést szabad használni annak a célnak a jelölésére, hogy egy bölcseleti rendszer eszméivel akarta át- és átitatni a szabadkőművességet.

Tovább kell azonban folytatnunk a vita kifejtését, mert egy általános érdekű szempont még hátra van.

Hingegen wird ihm jeder rein denkende Mensch auch ohne Beweis glauben, dass es im Orden leichter geschehen könne." L. erre vonatkozólag Fichte: Philosophie der Maurerei, Briefe an Constant. (J. C. K. Fischer adta ki őket, névtelenül, először az „Eleusinien des XIX. Jahrhunderts oder Resultate vereinigter Denker über Philosophie und Geschichte der Freimaurerei"-ben, Berlin, 1802.) Ennek az iratnak a nyolcadik levéllel jelzett részében olvashatjuk a következőket: Az emberiség végcéljait három főpontban foglalhatjuk össze. Az első az, hogy az egész emberiség egyetlen, tisztán morális és hivő községet alkosson. Másodszor: az egész emberiség egyetlen, teljesen igazságos államot alkosson. Harmadszor: az eszes lény uralkodjék a természet fölött és a holt mechanizmus egy akarat parancsának legyen alárendelve. Ennek a három főcélnak a szolgálata nagyobb társaságban, a társadalomban több osztály, rend közt oszlik meg, úgyhogy egy ilyennek a tagjai csak ennek a számára képezik magukat és később is csak tőle kapják további műveltségüket. Ebből bizonyos egyoldalúság származik a műveltségben s a teljeset egyáltalán nem kaphatják az életben ezen rendek, osztályok tagjai. Ezeknek a „részemberek"-nek az összetevését egy igazi emberré, tehát az egyoldalú művelődésnek általánossá, egyetemessé és tisztán emberivé tételét sehol sem látjuk a nagy társadalomban. Ez azonban egy kisebb, zárt társaságban történhetik meg legjobban és ez a szabadkőművesség. Mindezek a gondolatok egyeznek Fichte más írásaiban lelhető helyekkel. A „Briefe an Constant" egy újabb kiadásában a párhuzamos helyek a következő Fichte-művekből: „Die Bestimmung des Menschen", „Über die Bestimmung des Gelehrten" ki is vannak válogatva és a „Briefe an Constant" szövege alá nyomtatva. (Maurerische Klassiker. I. Fichte. Von Albin Freiherr von Reitzenstein. Berlin.)

Fichte a következőkben egyenesen azzal vádolja meg Fesslert, hogy nem ismer történeti igazságot, hogy nála minden igazság relativ! Már pedig éppen erre vonatkozólag nagyon is hallathatja szavát a filozófus és az ő éles elméje adhatja a helyes mértéket. Fessler válaszában tényleg olyasmi is jut kifejezésre, amibe Fichte teljes joggal köthetett bele. Ő ezt mondja: Erősebb meggyőződéssel hiszek Themistokles salamisi csatájában, mint Numa törvényhozásában, még erősebbel Sokrates derékségében, ennél is erősebben Jézus reformátori működésében, jobban megbízom annak megdönthetetlen valóságában, hogy Husst megégették, mint abban, hogy Jézus meghalt vagy meg nem halt, még jobban Károly lefejeztetésében, a legerősebben pedig II. Frigyes Vilmos halálában. Erre vonatkozólag azután Fichte a következőket szögezte le: „1. Es kann auf diesem Wege keine historische Wahrheit gefunden werden. 2. Selbst wenn sie es könnte, so wäre das kein befriedigender Aufschluss für einen geheimen Orden". Az elsőre vonatkozólag Fessler a leghatározottabban elárulta szavaival, amit esetleg nem is tud, hogy az ő számára tényleg nem létezik a történeti igazság fogalma, szerinte csak valószínűség és annak különböző fokozatai vannak. „Meiner philosophisch erweislichen Ueberzeugung nach", folytatja Fichte, „kann man auch in der Geschichte nur entweder wissen, oder nicht wissen; und im ersten Fall wissen, entweder dass etwas war, oder dass es nicht war; und es gibt auch hier keinen Mittelzustand und kein Schweben zwischen Sein und Nichtsein; . . . Factum ist nur das, was in irgendeinen menschlichen Sinn gefallen. Geschichte ist Ueberlieferung solcher Sinneneindrücke an andere, in deren Sinn dasselbe nicht fiel. Historisch erwiesen ist mir dasjenige Factum, ohne welches ein anderes, dass in meine Sinne fällt, so gar nicht sein konnte, wie es ist. Jedes Factum, von welchem die letztere Bedingung nicht gilt, ist mir unerweislich, und ich werde darüber nie, weder für noch wider, etwas behaupten. Jedes Factum, nach dessen Voraussetzung etwas, das in meine Sinne fällt, nicht so sein könnte, wie es wirklich ist, ist mir erwiesen falsch. Auf den Sinneneindruck reducirt sich sonach zuletzt alle historische Wahrheit: und dieser ist kein aus Theilen zusammengesetztes, sondern ein positives, untheilbares, dass da ist oder nicht ist. So ist mir z. B. Bruder Fessler's Grossmeisterthum um kein Haar wahrer und gewisser, als Cicero's Consulat, die Catilinarische Verschwörung u. dgl. — denn die in diesem Consulate gehaltenen Reden des letztern, die nur ein solcher Mann zu einer solchen Zeit verfasst haben kann, liegen vor

meinen Augen." Numa törvényhozására vonatkozólag nem is akar beszélni, erről sohasem volt hite s nem is lesz, míg újonnan felfedezett okmányok lehetővé nem tennék, hogy bizonyosságot szerezzünk. Mármost mindezt Fessler szabadkőművesség-történetére alkalmazva azt kívánja, hogy ebben a történeti levezetés és a mai helyzet olyan pontosan feleljen meg egymásnak, hogy a kettő kölcsönösen föltételezze egymást, hogy minden józan ésszel bíró ember ezt az állapotot csakis és kizárólag ilyen eredetből érthesse meg és az eredet adva lévén, abból a mai helyzetet kikövetkeztethetné közvetlen szemlélet nélkül is!

Fichte gondolatmenete itt árulja el megint legfeltűnőbben a filozófust, mert egy ilyen, a matematikai levezetéshez hasonló műveletet a történelmen teljes lehetetlenség végrehajtani, ami a történelem organikus voltából következik, de a lényeget illetőleg van sok igazsága, mikor mindebből azt a következtetést vonja le Fesslerre vonatkozólag, hogy az ő szabadkőművesség-története nem felel meg a szigorúan tudományos követelményeknek, mert különösen az úgynevezett átmenetek fikciókon alapulnak nála. Nagyon igaza van, mikor azt emeli ki, hogy ha Fessler, mint ezt tette, az esseusok, gnosztikusok, manicheusok, templáriusok összekapcsolásánál csak egy helyen is hibásan jár el, az egész történeti összefüggés veszélyeztetve van s éppen ez azután arra sarkalja az ilyen összefüggések konstruálóját, hogy vonatkozásokat, rokonságokat, kapcsolatokat erőszakoljon ki olyan helyeken is, ahol ez nehezen megy.

Fichte véleménye, hogy csak a tradició az, amely egészen a rend sajátja. Ha ez a tradició visszanyúlik a legrégibb századokba és ennek köszönhet Fessler mindent, akkor igaza van, de a dolog nem így áll; ő nem innen merítette adatait. A szokások és rituálék valóban kizárólagos tulajdonai a szabadkőműves társulásoknak, mert ezek is csak a tradición alapulnak. Ezeknek a valódiságát és eredetét kellene most már csak vizsgálni, de ez is csak a tradició története útján lehetséges, amelynek viszont szinte szájról-szájra adva kellett volna fennmaradnia. Ha pedig így minden téren semmi az eredmény, ha tényleg nem rendelkezik a rend semmi fölött, be kell vallani, hogy „csak saját munkánk által akarunk az eredetére nézve ismeretlenbe valami tartalmat belefektetni". Éppen ez megint az a hely, ahol Fichte meglehetősen nyiltan kimondja azt, hogy egy kész rendszert kellene nyujtani, mert a többi mind nem ér semmit. Ezt tehát meglehetős jogosan úgy foghatjuk föl, hogy ő tényleg kész lett volna ezt a „tartalmat" adni, amely persze

föltétlenül összefüggött volna egyébirányú eszméivel, tanaival. Végezetül még elég éles személyes támadást intéz Fessler ellen, amelyben kifejezetten kétségbevonja azt, hogy ez megbízható helyről merítette volna a maga szabadkőművesi tudását. Írónk ezzel szemben Böttigerre hivatkozik.

Fessler maga mindezzel szemben nem is állította azt, hogy ő teljes biztonsággal meg fogja győzni a páholy tagjait történeti rendszere helyességéről, sőt megengedte azt is, hogy vannak abban helyek, melyek tényleg tisztázásra szorulnak, de ő utalni akar ezekre, mindenkinek a gondolkozását megindítani és hagyni, hogy a végső igazsághoz saját maga hatoljon el minden egyes tag. A végső meggyőződés és a hit úgyis mindenkinek a saját belső munkájából kell hogy adódjék. Fichte mindenesetre saját maga is belátta azt, hogy mind ebben a vitában, mind a Royal York-páholynál való egész szereplésében túlhevesen viselkedett, mert későbbi években is szívélyes érintkezésben maradt Fesslerrel a mostani összezördülések ellenére is. Amikor írónk a szomorú francia megszállás idején anyagilag súlyos helyzetbe jutott, éppen Fichte volt az, aki többek között segítségére sietett, amennyire ez tőle telhetett.

Ha mármost a szabadkőművességtől, annak történetétől és Fessler meg Fichte ellenségeskedésétől eltekintünk és magasabb szempontból nézzük és állítjuk be ezt a történeti megismerésre vonatkozó vitát, azt tapasztaljuk, hogy ez láncszemként illeszkedik a XVIII. századi meg a XIX. századeleji fejlődésmenetbe a történelmi objektivitásra vonatkozó nézetalakulások szempontjából. Csak legújabban mutatott rá Rudolf Unger egy „Zur Entwicklung des Problems der historischen Objektivität bis Hegel" című kitünő cikkben[1] arra, hogy a XVIII. század még mennyire az antik-klasszikus meg renaissance-kori nézetek hatása alatt állott ebben a tekintetben, de mégis előkészítette már egy új fölfogásnak érvényrejutását. A fölvilágosodás mindkét irányát, a racionalisztikust és a szenzualisztikust, túlságosan fogvatartották a természettudományok és a matematika s így nem jutottak el a történelem problémájának megoldásához, avagy ennek nagyobb koncepciójú megkísérléséhez, noha a történettudományok terén jelentős érdemeket szereztek. Legjobban mutatja ezt az a körülmény, hogy az irány filozófiai gondolkozása nem is ismerte el a történelmi megismerés tudományos értékét.

[1] Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. I. Jahrgang (1923) Heft 1. 114. és következő lapokon.

(„Historica cognitio communis infimus humanae cognitionis gradus est"; Wolff: Philosophia rationalis sive Logica.) A fölvilágosodás mindvégig kitartott e mellett. B. Chr. A. Crusius a történelem igazságtartalmát a valószínűségre korlátozta, amelynek föltételeit és fokozatait behatóan vizsgálgatta. („Weg zur Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschlischen Erkenntnis, Leipzig 1747.") Teljesen ebbe a gondolatmenetbe illeszkedett bele Lessing szkepticizmusa is a történelemmel szemben (52. Literaturbrief), sőt ő annyira ment, hogy a valódi történészt csak abban akarta volna látni, aki a saját nemzetének és saját korának a történetét írja meg. J. M. Chladenius („Allgemeine Geschichtswissenschaft, worinnen der Grund zu einer neuen Einsicht in allen Arten der Gelehrtheit geleget wird." Leipzig, 1752.) ugyan fölemelte már szavát a történelemnek ilyetén lebecsülése ellen, de tisztán teoretikus alapon ő sem tisztázta a kérdést.

Fontos még tárgyunkra nézve, amit Unger Voltaire-ről ír. Ez a históriai szintézis radikális ellenzésében annyira ment, hogy a történészt a ténylegesnek a puszta reprodukálására szorította és a motivumoknak a pragmatikus kiderítését, sőt a cselekvő személyeknek minden pszichológiai jellemzését mint szépirodalmi, regényes charlatanarie-t elvetette. „Lélek, jellem, vezérmotivumok, mindez átláthatatlan, soha meg nem fogható káosz. Aki évszázadok mulva ezt a káoszt rendbe akarná kényszeríteni, az csak egy másikat idéz föl." A „Siècle de Louis XIV"-ban lemondott arról is, hogy Mazarin legbensőbb lényét kifürkéssze és megelégedett tettei vázolásával. Több megjegyzéséből kitűnik, hogy az egyszerű tényközlőt többre becsüli, mint azt, aki akármilyen szempontból állást foglal az eseményekhez. Csak egy tekintetben tér el a régebbi hasonló irányoktól, abban a követelésében, hogy a történész filozófiai szellemmel rendezze az eseményeket. Ez a rendezés abban állt, hogy a lényegest ki kellett szerinte emelni, a történelmi folyamat nagy vonalait és irányait ki kellett tüntetni. Elsősorban filozófus-történetíró kellett ehhez és így Voltaire mellett főként Hume jött tekintetbe. Minden tendenciáról persze nem mondott le az ilyen történetírás sem, mert hiszen a végcél az volt, hogy a történelem más tudományokhoz, ismeretekhez hasonlóan közreműködjék a nemzetek nevelésénél, a modern műveltség nagy reformmunkájánál. Nemcsak az államművészet és életbölcseség iskolája lesz ezen a réven és nemcsak az óvaintő vagy mintául szolgáló jó példák tárháza, hanem egyben megismertet az emberek átlagának ostobaságával meg roszszaságával.

Ami még fájdalmasabb, a kriticizmus sem volt képes kezdetben keresztültörni az ezen racionalista szellem által teremtett sok akadályon. Kant maga szintén nélkülözte a történelemben az apodiktikus bizonyosság jegyét, amely a valódi, végső elemzésben matematikai demonstráción alapuló tudományt kitünteti.

Amint így Unger vezetése mellett röviden áttekintettük azt az időrészt, amely a mi számunkra fontos és problémánknak az ezen belül való alakulását, azonnal fel kellett tűnnie annak, hogy itt már meg van adva a magyarázat Fessler állásfoglalásához ebben a kérdésben. Alkalmunk lesz még látni, hogy milyen erősen hatott rá Lessing és tudjuk azt is, hogy életének egy jó részében, főleg a kuttlaui és carolathi években a legmeggyőződésesebb kantianus volt. Mindez nem maradt hatás nélkül történetfölfogására, különösen ami a gnózis kérdését illette. Igaz, hogy ő, mint vérbeli historikus, nem mondotta ki azt soha, hogy a történelem nem tudomány. Éppen ezért másként is fogalmazta a maga kétkedését s Fichte éles szemére volt szükség, hogy ez rögtön meglássa a történelmi érzék nagy ellenségét, a racionalista szellemet e mögött. Viszont Fessler már régebben eltért volt a fölvilágosodásnak éppen ettől a racionalista irányától más tekintetben. Az, amit Voltaire a lélektani motiválásról vallott, egyáltalán nem volt írónk álláspontja. Ő a történeti regénytől, még pedig ennek Wieland-Meissner-féle formájától jött s nagyon is súlyt helyezett a lélektanra, sőt láttuk, hogy későbbi műveiben mind inkább ez kellett hogy a bizonyítékokat is adja a maga történetkonstrukciójához. Soha szem elől nem szabad tehát tévesztenünk azt, hogy Fessler regényíró, aki mind határozottabban átmegy a tiszta történetírás oldalára. Itt egyben a mélyebben fekvő kapcsolatra is fény esik, hogy miért közeledett ő a történeti valószínűséghez a történeti igazság problémájában. Azért, mert ez jobban kellett, hogy megfeleljen a maga úgynevezett történetlélektani módszerének, amely szükségkép önmagában omlott volna össze, ha akár Voltaire álláspontját fogadta volna el, akár Fichteét, aki már ugyancsak kerülgetés nélkül tartott a központi kérdés megoldása felé. A Voltaire-féle fölfogás érvényesült részben már azokban az említett kritikákban, melyek, írónkat a tiszta történetírásra ösztökélték mindjárt első regényével kapcsolatban: az ilyen munkák lélektani módszere visszatetszést kellett hogy keltsen a fölvilágosodás követőinek ebben a táborában. Látni fogjuk, hogy Fessler később mind határozottabban eltávolodik ezektől, de sohasem is volt egészen hívük. Hogy miért nem is lehetett, az ezen a ponton világosan elénk tárult.

Ugyanitt rejlik azonban annak a nyitja is, hogy miért ment át írónk végeredményben a romantikához. Azért, mert a romantikusok nézetei éppen azt hozták neki, amit a racionalizmusban nélkülöznie kellett, az ő módszerének, eljárásának igazolását. Az az önkényesség, amelylyel a romantika belenyúlt a történelembe annak minden tisztelete, dicsőítése, sőt istenítése mellett, legközelebbi rokona volt Fessler a regényírás teréről hozott önkényességének. Egy csapásra olyan megvilágításban láthatta eddigi hibáit, amely azokat erényekként tüntethette föl. A romantikus nézet a történelem szentségéről, fontosságáról és magasztosságáról továbbá kellemesen elütött az eddigi, sok tekintetben lenéző ítéletektől, amilyeneknek éppen a fölvilágosodás részéről volt az kitéve és ez véget vetett írónk határozatlanságának, egyszerre egészen más alapvetést látott, más, neki több erőt, biztonságot, lelkesedést nyujtó szempontokat. Hiszen éppen ezzel a problémával küzködött ő még fölvilágosodott korszakában: hogyan lehetne a költészetet a tényhalmazzal összehozni, ezt pedig a romantikusok olyan előnyösen oldották meg az ő számára azzal, hogy kimondották, hogy a történetírás művészet.

Ami Fessler és Fichte erre vonatkozó vitáját illeti, az nem volt gyümölcsöző egyik félre nézve sem, mert mindkettő egyelőre csak azt látta belőle, hogy a másik nem akarja őt megérteni. Rövidesen kenyértörésre is került a dolog. Fichte sértve érezte magát több okból s ezt betetőzte egy félreértés, amennyiben Fessler egy páholybeli beszédét magára vonatkoztatta, noha ez von Held ellen irányult, ki írónknak egykor társa volt a szerencsétlenül járt Evergetenbund-ban. Held akkoriban Berlinben zaklatta Fesslert és őt igyekezett észretéríteni, saját bevallása szerint. (A Sämmtliche Schriften über Freymaurerey-ben [1] napló alapján, bőven tárgyalta írónk Fichtevel való összetűzését. Az F . . e-vel jelzett testvér a nagy bölcselő.) Egy páholybeli jelenet után még kibékültek egyszer, de ez az említett félreértés azután arra bírta Fichtet, hogy kilépjen a szövetségből. Fessler szerint egy idősebb tag hevesen megtámadta a filozófust ezen írónkkal való viszálya alkalmából s közvetlenül ezután jelentette be kilépését minden időkre szólólag (1800 júliusában). Megállapítható, hogy június hónapban többször heves vita folyt a két szabadkőműves-vezér között s Fichte bizonyára azért hagyta ott olyan feltűnően hamar a páholyt, mert látta, hogy célt nem ér.

[1] L. itt I. k. 319—339. l. XIV. fejezet: Meine maurerische Verbindung mit den Bn. Bn. F . . e und F * * r.

Xavier Léon Fichte páholyszerepléséről írt kitünő cikkében[1] (Revue de Métaphysique et de Morale 1908, 813—843.) igen meggyőzően mutatott rá arra is, hogy mind Fichte, mind Fessler viselkedésében ez időben van pár látszólagos ellentmondás, ami Fessler nehéz helyzetéből magyarázható, ki kanti elvei miatt Fichtet is hamarosan megértette és kedvelte, de ennek a fölvilágosultak egy része s épp a páholy sok tagja is nagy ellensége volt.

Vegyük most szemügyre Fessler páholyszervezői tevékenységét, amely még ma is jól ismert ember nevét biztosította neki Berlinben, a Dorotheenstrasseben most is álló nagypáhollyal kapcsolatban. A XVIII. századi német szabadkőművességről szólva említettük nagy elterjedtségét, az ennek következtében támadt zavarokat és visszaéléseket. A Royal York-páholy története Fessler belépéséig[2] egyik legklasszikusabb példája az akkori fejetlenségnek e téren. Tulajdonkép 1760-ban alakult, franciák egyesültek benne külön társasággá s francia volt a nyelv még a XVIII. század végén is.[3] Eredeti neve „Loge de l'amitié aux trois colombes" volt s 1765-ben vette fel új nevét annak emlékére, hogy ekkor egy York herceg lépett tagjai sorába. Nem volt azonban kellően kidolgozott szertartáskönyvük, az egész szervezet különböző rendszerek töredékeiből volt összetákolva, szóval szabadkőművesek voltak anélkül, hogy tulajdonképen tisztában lettek volna, hogy mi értendő e néven. Az alapítás nem történt szabályosan s így az angol nagypáholy nem segített rajtuk

---

[1] E cikk elején pár téves életrajzi adat fordul elő Fesslerre vonatkozólag.

[2] L. erre vonatkozólag a következő munkákat: Fessler's Rückblicke auf die letzten sechs Jahre seiner Logenthätigkeit. Herausgegeben von Friedrich Mossdorf. Dresden, 1804. Két rész. 386+333 l. Fessler's sämmtliche Schriften über Freymaurerey. 2. jav. kiadás. Freyberg. 1805. Anhang: Freyberg, 1807. (Br. Fessler's Freymaurerische Briefe aus Kleinwall.) Geschichte der Grossen Loge von Preussen, genannt Royal York zur Freundschaft im Orient von Berlin. I. Theil: Geschichte der Johannis-Loge R. Y zur Freundschaft bis zur Stiftung der Grossen Loge 1798. II. Theil: Geschichte der Grossen Loge von Preussen, gen. Royal York zur Freundschaft von ihrer Stiftung 1798—1898. Nach den Akten zusammengestellt von A. Flohr. Berlin, év nélkül. Maurerische Klassiker V. Fessler. Von Dr. Ludwig Fensch. Berlin, Franz Wunder, év nélkül. — W. Keller: Geschichte der Freimaurerei in Deutschland. Giessen, 1859. — Allgemeines Handbuch der Freimaurerei. Zweite völlig umgearbeitete Auflage von Lenning's Encyklopädie der Freimaurerei. 3 kötet. Leipzig, Brockhaus, 1863—1867. Fessler: I. 329—338. l. Royal York: III. 104. l.

[3] Éppen itt a Dorotheenstadtban volt a Berlinbe nagy számban menekült francia hugenotta-családok ősi fészke. Ma is itt áll a francia gimnázium és a városrész régi temetője legékesebben szóló tanubizonysága francia volta mellett. A páholyban legtöbb olyan francia volt, kit II. Frigyes hozott Berlinbe. (Flohr i. m. Vorwort.)

zavarukban. Fessler hamarosan tisztán látta a helyzetet és elhatározta, hogy a különböző magas fokokban dolgozó társaságot, mely pedig eredetileg jánosrendű páholy[1] volt, lassanként fogja visszavezetni ehhez az eredeti, tisztább szervezethez. Ami írónk szerepét ebben a páholyban és annak megítélését illeti, el kell ugyan ismerni, hogy Flohr nagy munkájában[2] joggal mutatott rá arra, hogy Fessler a működése ideje alatt másként vélekedett a tagokról, mint azután, továbbá, hogy az a levél, melyet egy Schlicht nevű szabadkőművesnek tulajdonít s melyből az ő belépése előtti időre vonatkozólag idéz, nem származhatott ettől, mégis meg lehet állapítani, hogy ezek részletkérdések; az elsőnek egészen természetes magyarázata van — Fessler is csak gyönge ember volt és joggal neheztelhetett sok tagra kibuktatása miatt —, a második jóhiszemű tévedésen is alapulhatott. Minden fődologban írónknak látszanak igazat adni a későbbi, pártatlan szabadkőműves-történészek, sőt neki ma is a legjobb neve van Berlinben, ezekben a körökben. Különben maga Flohr is a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján emlékezik meg róla a porosz Nagypáholy százéves jubileumára írt gondos munkájában. A Royal York szervezete, noha azóta több módosításon ment át, mégis a Fesslertől nyert alapokon nyugszik. Ami pedig a Schlicht-féle levél ada tainak jórészét illeti, főleg a fejetlenségre vonatkozólag, erre nézve éppen Flohr könyvéből meríthetni azt a meggyőződést, hogy a páholyban bizony nem a legszebb rend uralkodhatott. Maga Flohr elismerte, hogy a Royal York nem volt ment hibáktól, tévelygésektől és belviszályoktól, mint azon kor páholyai általában. Fensch is elég okot látott az akkori páholyviszonyokban Fessler kedvezőtlen véleményének keletkezéséhez s hozzáteszi: „Es herrschte das von Frankreich her ins Logenwesen eingedrungene hohle, eitle Wesen." Klikkekről és pártokról ír s kiemeli, hogy a felvétel körül nem tanusítottak kellő gondot, mi miatt nemkívánatos elemek is behatoltak oda. (54—55. l.) Mindez eléggé magyarázza Fessler sok kijelentését ez irányban, továbbá minden érdemei ellenére történt kibuktatását is.

Egyelőre óvatosan fogott a reformhoz, hagyott ugyan magas fokokat, de ezeknek a tárgyát a szabadkőművesség igazi történetébe való fokozatos bevezetés képezte

[1] A János-rend az egyszerűbb hármasfokú beosztást követi (tanonc, legény, mester). L. Mozaik, Szabadkőművesi jelzések magyarázatai. Budapest, 1875.

[2] Flohr, i. m. I. Anlage (101. és köv. lapokon). Az inkriminált Schlicht-féle levél a Fessler's Rückblicke auf die letzten sechs Jahre seiner Logenthätigkeit elején lelhető (I. rész 7. s köv. ll.).

(Erkenntnisstufen). Még egy fontos újítást hozott létre, amellyel a páholy létét mentette meg. Még az ő belépése előtt ugyanis jogtalanul ú. n. leány-páholyokat alapítottak. Ezért most négy jánosrendű páholyra bontotta a Royal Yorkot, hogy így szabályos anya-páhollyá legyen. Emiatt ugyan az országos nagypáhollyal keveredett ellenségeskedésbe, de a király elismerte a Royal Yorkot is szabályszerinti nagypáholynak. Ez fontos volt, mert ugyanebben az 1798. évi október hó 20-án kelt rendeletben minden egyéb szabadkőműves társulást betiltott s csak az országos nagypáholy, a nagy nemzeti anyapáholy, meg a Royal York maradt fenn a hozzátartozó páholyokkal. Fessler azon is fáradozott, hogy a hamburgi és hannoveri angol páholyokkal olyan egyezséget hozzon létre, amely a szabadkőművesség ősi nemes egyszerűségét tűzte maga elé célul. Tárgyalt a hamburgi híres szabadkőműves reformátorral, Schröderrel,[1] akivel való érintkezését Böttiger Ágost Károly közvetítette. Érdekes ennek a Fesslerrel állandóan jóbarátságban élő embernek írónkra vonatkozó kéziratos jegyzeteiben a következő ezzel kapcsolatos hely: „Es war gerade damals eine grosse Bewegung in dem Berliner Logenwesen, worüber Schröder in seinen Materialien zur Geschichte der Freimaurerei genaue Auskunft giebt. Die vorurtheilsfreysten Brüder befanden sich in der alten Mutterloge Royal York. Dieser liess sich Fessler affilieren und brachte es bald dahin, dass in einem geheimen Ausschuss dieser alten, eigentlich von Franzosen gestifteten und französisch arbeitenden Loge er den Auftrag erhielt, ein neues Rituale für sie und die von ihr constituirten Tochterlogen zu überreichen. Er bediente, sich dazu eines Manuscripts des im Jahr 1793 verstorbenen Br. Bode[2] über die Freimaurerei, und da kurz darauf Schröder auf seiner maurerischen Reise auch nach Berlin kam, so erhielt er auch dessen Papiere und geschichtlichen Ansichten gegen Revers, indem er sich das Ansehen gab, als gehe er ganz in Schröders Ideen ein, und wollte das von Schr. wiederhergestellte alte Rituale auch in seiner Loge ein-

---

[1] Friedr. Ludw. Schröder (1744—1816) az ismert hamburgi színész, a városi színház igazgatója. Mint ilyen Lessinggel is érintkezett. A szabadkőművességben igen jelentős szerepet játszott a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben. Németországban a legismertebb reformátor volt e téren. Fessler ellen foglalt többször állást.

[2] Joh. Joachim Christoph Bode (1730—1793) az irodalomból is ismert könyvkiadó, ki Lessinggel is érintkezésben állott. 1778-tól kezdve Weimarban élt. Az illuminátusok rendjéhez is tartozott. A szabadkőművességben elég jelentős szerepet játszott. Különösen ellene volt a titkokkal való kérkedésnek, a túlzott rajongásnak stb.

führen. Allein F. hatte ganz andere Absichten. Ihm schien es weit gerathener, auf die drei Johannisgrade noch eine ganze Reihe Initiationen unter dem Namen Instructionsstufen zu setzen, *wobei Mysticismus mit Deismus auf eine sonderbare Weise gegattet und amalgamirt wurde*".[1] Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Böttiger Schröder híve volt s így e kérdésben nem lehetett egészen pártatlan. Fessler mindenesetre önállóan járta a maga reformútjait. Azonban nem ez, hanem inkább személyes torzsalkodások és nevetséges páholy-palotaforradalmak vezettek az 1802 szept. 5-én bekövetkezett végleges kilépéséhez. A páholyok egy része még akkor is ragaszkodott hozzá és tiltakozott is a vele szemben követett eljárás ellen. Mint helyettes-nagymester (deputirter Grossmeister) azonban igen sok irigyet és ellenséget szerzett magának annál is inkább, mert mint tevékeny ember és lelkes szervező meglehetősen elnyomott maga mellett mindenkit, magát a tulajdonképeni nagymestert is. Kilépése után is nagy befolyást gyakorolt még egyes páholyokra, főként Szászországban (Freiberg, Hohenstein, Plauen), mint ezt Böttiger többször idézett jegyzeteiben fölpanaszolja. Mossdorf, egy másik buzgó szabadkőműves, aki Fessler visszaemlékezéseit is kiadta, nagyon kezére járt neki ebben, meg kéziratos szabadkőművességtörténete terjesztésében.[2]

Ilyen kéziratos Fessler-féle szabadkőműves-története két német páholynak van még: a freiberginek, meg az altenburginak. Éppen ez rendkívül érdekes a mi szempontunkból. Írónk ezekben adta a legvégső fölvilágosításokat a „királyi művészet"-ről, amint azokat ő megismerte és gondolta. Ezt a művészetet ő a szabadkőművesség történetében vélte elértnek. Szerinte minden a magasabb fokokban csak szimbólikus misztériumjáték és ez éppen ezért csak exoterikus[3] kurzus, az igazi esoterikus[4] bevezetés csak a

---

[1] Az eredetiben ezek a sorok nincsenek aláhúzva. A drezdai v. kir. könyvtárban a Böttiger-hagyatékban őrzött kézirat. Böttiger (és Herder is) Schröder segítőtársai voltak az ő reformtörekvéseinél.

[2] Böttigert itt is vagy némi rosszmájúság, vagy tudatlanság vezethette, mikor azt állította, hogy ezt a kéziratos munkát, melyet Fessler s Mossdorf szerinte 120 tallérért adtak el szabadkőműveseknek, azaz egész páholyoknak, írónk később nyomtatásban kiadta. Ez nem áll, mert ez a műve valóban csak pár kéziratos példányban maradt fönn s az, ami hasonló címen nyomdába került, nem azonos vele. A kéziratos nagy munka használata még a legutóbbi évtizedekben is annyira meg volt szorítva azon páholyokban, melyeknek birtokában van, hogy még páholytagnak sem adták ki, csak közös fölolvasásra vették elő. (L. Fensch i. m. 67. l., és Hermes für 1820: Krause).

[3] Exoterikus: nyilvános, a nagy közönségnek szánt. Esoterikus[4]: csak beavatottnak szóló, nem nyilvános.

történelem segítségével adódik. Itt azután mind a szív, mind az ész ki tog elégülni és megtanuljuk a szabadkőművességet jó és szent dolognak tartani! Ez a történet t. i. az emberi szellem vallás-etikus államának fejlődésmenete, melyet Fessler Isten országának (Reich Gottes) is nevezett[1] s melyet a világtörténet tükröz. Ő tehát úgy látja, hogy az emberiség teljes emberi mivoltának a kifejtésére való törekvése az igazi szabadkőművesség, ami innen nézve a XVIII. század híres humanitás-eszméjével függ össze, szabadkőműves térre átjátszva. Csakhogy Fessler nem állt itt meg. Ő a vallástörténettel is kapcsolatba hozta a maga szabadkőművesség történetét. Az esseusok[2] titkos tanaiból kiindulva a gnoszticizmushoz[3] jut el és a sokféle eretnek-tanhoz. Ezzel kapcsolatban egészen új értelmet kap itt a gnózis[4] is, mert ez a tudókat a nemtudók előtt előnyben részesítő titkos tan és egyenlő értelműa népnek a tekintélyen alapuló hite fölött álló megismeréssel az isteni dolgokra vonatkozólag. Ugyanígy van ez tehát a szabadkőművességben. Továbbá: Jézus maga az esseusok szektájától jőve egy esoterikus kereszténységet is hirdetett, melyet csak kiválasztottakkal közölt. A bibliát épp ezért allegorikusan magyarázta Fessler; az exoterikus kereszténység az egyházi vallásban lelt otthonra, de ez ellenségesen áll szemben a tulajdonképenivel, az esoterikussal.

A négy foliókötetre terjedő kéziratos mű a következőkkel foglalkozik:[5] I. rész. Ennek címe „Reich Gottes." Az ókori misztériumok eredetéről és lényegéről szól, a pythagoreikus meg esseus szövetségről Egyptomban és Palesztinában, Keresztelő Szent Jánosról, végül Jézusról. Mindketten az esseusoknál nevelkedtek. Jézus sem a zsidóságot nem akarta megreformálni, sem szektát nem akart alapítani, avagy egyházat, hanem csak ezt a szövetséget kiterjeszteni és Isten országaként az emberiség-

[1] Cité morale, Cité de la Raison pure dont Kant avait tracé le plan (Xavier Léon, i. h.)

[2] Esseusok vagy essenusok Ἐσσαῖοι, Ἐσσηνοί, Esseni) a zsidók három főszektájának egyike. A névnek sokféle magyarázata közül kiemelendő a „gyógyítani" jelentésű kaldeus igéből való levezetés, hol persze a gyógyítás magasabb, lelki gyógyítás értelemmel bírna.

[3] Összefügg a gnózis görög eredetű szóval, amely olyan filozófiai irányt jelent, mely tételeit a vallásból meríti, de azok igazolását tudományosan lehetőnek tartja. Mélyebb belátás, megismerés a szó jelentése. Gnosztikusok voltak pl, Kelemen meg Origines, a 180 körül Alexandriában virágzó keresztény iskola két képviselője, előttük már Basilides meg Valentinus, kiknek rendszereiben az egész gazdag, fantasztikus gnosztikus világ tárul elénk. Ezeknek a theozofiai megismerése rokon a misztikával.

[4] L. az előbbi jegyzetet.

[5] Fensch, i. m. 72. l.

nek megnyitni. Esoterikus tanát (Máté 13, 9—17) az apostolokra ruházta. A II. rész az egyházzal való küzdelmet és a gnózis fennmaradását a XIV. századig nyujtja. Az Isten országának gnózisát mindenekelőtt a gnosztikusok őrizték meg és adták tovább. Később a misztika köppenye alatt a nyugati és keleti szerzetes zárdákban talált menhelyre! Az eretnek felekezetek beható története következik erre, ezeknek a kulturvilágban való mind nagyobb elterjedése tárul elénk. A scholasztikus bölcselet, a misztika és a művészet adja a legjobb támpontokat e vizsgálódásokhoz, ez utóbbiból főként az építészet válik ki. A III. rész ezért elsősorban ezzel foglalkozik. A VII.-től a XI. századig az építőművészetet kizárólag szerzetesek gyakorolták és tanították. Később mind több világi is, kik nem céhekben tömörültek, hanem szabad kőművesek voltak. Művészeti titkaikat, magasabb gnózisukat a szerzetesektől nyerték, kiknek tanítványai voltak az építészetben. Angliában a XVII. század közepétől kezdve azután mint erkölcsi testület lépnek föl, sőt Károly lefejeztetése után ezeket politikai célokra is igyekeznek fölhasználni. A püspöki egyház kijátssza őket Cromwellék ellen, a katholikusok pedig a restauráció érdekében szolgálják a páholyokat. Ez később, II. Jakab elüzetése után okává vált annak is, hogy (ennek hívei Párisban alapítván páholyokat) minden zavart, tévtant, politikai szempontot belevigyenek a szabadkőművességbe a kontinensen: Francia- s Németországban meg Hollandiában.[1] Angliában magában kétféle szabadkőművesség keletkezett. A negyedik és utolsó részben a páholyszervezetnek az igazi szabadkőművesség és a szabadkőműves-testvéresülésben rejlő Isten Országa elleni terjeszkedése foglaltatik. Ebben is főrésze volt a francia rendszernek, az ezzel járó magasabb fokoknak, az összes titkokkal kérkedő szélhámosoknak, a rózsakeresztes eknek. Befejezésül a szerző több fejezetben az ezzel szemben alkalmazott és alkalmazandó óvintézkedésekkel foglalkozik, köztük a maga Royal York-beli reformjával is.

Fontos leszögezni azt a tényt, hogy ezeket a kéziratokat már 1802-ben adta el a páholyoknak, a történetet magát eddig az évig is vezette, s noha idők multán nagyobbra nőtt az egész, mint eredetileg tervezte, az alapgondolat mégis már ezekben az években megvolt s az első részeket fokozatosan szállította is. Nem lehet tehát azt mondani, hogy későbbi romantikus korszaka

[1] Nincs kizárva, hogy valamilyen szabadkőműves szempont vezette Fesslert arra is, hogy *Sidney*-jében II. Jakab ellen foglaljon állást, azaz, hogy épp ezt a kort válassza.

hatott volna rá, mint ez az 1807-ben a *Sämmtliche Schriften über Freymaurerey* II. kiadása I. kötetének a függelékeként kiadott hasonló tárgyú pár értekezésénél lehetséges. E kötetben a 117-től a 156. lapig lelhető egy *Entwurf zur Geschichte der Freymaurerey*, valamint egy cikk *Ueber die Idee der Geschichte von Freymaurerey* (220—257 l.), amelyekben ismét a történetírás teóriájával foglalkozik és csaknem szószerint azt adja, amit két évtized mulva a *Resultate* című könyvében újra hirdetett, tehát nézetei erre vonatkozólag ebben a két évtizedben már nem változtak lényegesen s így nagy magyar történelme írásakor is ezek vezették, ami miatt a megfelelő helyre utalhatjuk most őket. Az *Entwurf* egyelőre fontosabb. Ebben többek között rövidre fogva egyet-mást ad abból is, amit teljesebben említett kéziratos munkájában dolgozott ki. Itt lehetőleg még erőteljesebben van hangsúlyozva és mindjárt meg is védve az az állítás, hogy a régi szabadkőművesek vallást terjesztettek és hogy a középkori szerzetesrendek nagy szerepet játszottak ennek életbentartását illetőleg, valamint hogy a középkor egyáltalán nem volt az a sötét korszak, amelyként ismeretes sokak előtt! Már ez gondolkodóba ejthetné mindazokat, akik Fesslerben az elszánt és teljesen egyoldalú fölvilágosodás-harcost akarják látni. A fontos azonban az, hogy már az 1800-as évek elején gondolkodott ő így, amikor pedig Tieck a romantika nevében kigúnyolta őt ismételten, (ugyanakkor pedig kéziratos szabadkőművesség-története miatt ilyeneket vagdostak fejéhez: „Er hat hier offenbar der Schlegel-Tieckschen Poesie und Aesthetik ein Compliment machen wollen; zugleich wird aber die Reformation verhöhnt. Seine Theorie ist also: wir sollen alle äusserlich Erzkatholiken seyn..."[1]). Még a páholyban való működése alatt, tehát 1802 májusa előtt, az ú. n. gyászpáholy-rituále miatt is, amely „rajongó és melancholikus" volt, katholizálással vádolták, („Man nannte das Werk eine Vorarbeit für den Katholicismus." Allg. Handbuch der Freimaurerei. I. 332.),

Mindebből az következik, hogy a szabadkőművességben magában keresendő az egyik komponenserő, amely írónkat az ilyen, a fölvilágosodás francia-angol formájával annyira ellenkező meggyőződésre bírta. Egyáltalán csodálatos az, hogy a német szellem mennyire átalakított mindent, mennyire megtöltött ideálizmussal, rajongással, hittel olyan kereteket is, melyek eredetileg más népektől egészen más tartalom befogadására voltak

[1] Sämmtliche Schriften über Freimaurerey, III. 203. l. Achter Brief. (Aus Kleinwall, 24. Aug. 1806.)

szánva. Nem véletlen az sem, hogy Fessler állandóan támadta a francia páholyrendszert, annak túlzásait. Ezt azonban nem azért tette, mintha ő a fölvilágosodás bajnokaként a fantáziatúltengést és színes játékot akarta volna kiirtani, hanem, mert érezte, hogy éppen ez a francia csillogás a legnagyobb ellensége az igazi bensőségnek, komolyságnak, az érzésnek, a rajongásnak, a vallásos érzésnek, melyeket ő akart belevinni a szabadkőművességbe. Ennél persze bizonyos szintézisre törekedett: nem volt északnémet, sőt Ausztria neveltje volt, és így a ceremónia meg a misztika iránt több érzéke volt, semmint ezeket végkép megtagadhatta volna, viszont a fölvilágosodás csodás eredményeit sem akarta figyelmen kívül hagyni. A németség a *Parzival*-tól Hegel-ig, sőt az előttől ez utánig, mind a mai napig a legbámulatosabb erőfeszítéseket mutatta mindig a szintézis irányában. Amint a világ és a vallásos hit, a lovagi élet és a belső megszentelés a nagyon is fájdalmas problémákkal és lelki küzdelmekkel teljes középkorban a grálmonda csodás költői alakításában Wolfram von Eschenbach keze alatt egybe kellett hogy hajoljon, úgy emitt állandóan azon dolgozott a német agy és német szív, hogy az ész és kedély (Gemüt), a tudás és hit, a fölvilágosodás és a vallás ellentéteit kiküszöbölje. Fessler maga is kis emberként ezen a nagy munkán törte magát.

Láttuk, hogy a szabadkőművességben mennyi vallásos, sőt egyenesen egyházi elem rejlett Fesslernél. Ezt természetesen teológiai tanulmányaiból, papi pályájából is mentette át, legalább részben, ide. Idevágó eszméinek azonban még egy forrását kell megnevezni a teljesség kedvéért. Ez Lessing. Fessler szabadkőműves irataiban többször utalt az *Ernst und Falk*-ra.[1] Innen való az a gondolat, hogy a teológiai fölvilágosodás bizonyos párhuzamba állítható a szabadkőműves fölvilágosodással. Fesslernél azonban lehetőleg még jobban ki van mindenütt emelve, hogy az állami rend mellett, ezzel karöltve halad a páholy. Az *Ernst und Falk* az állami rend hiányait akarja idővel pótolva látni egy, az összes szabadkőműveseket egyesítő nagy, láthatatlan, szellemi páholyban, hol a tiszta humanitás uralkodik. Nincsenek tehát politikai célok, mert — írja Lessing — nem az állami berendezkedés elkerülhetetlen rossz oldalai ellen irányulnak e törekvések. Minden berendezkedésnél vannak ilyenek, ezek azonban a szabadkőművest, mint ilyet nem érdeklik. Fessler is állandóan ezt az elvet hangoztatta

[1] Ernst und Falk. Több párbeszédből álló sorozat, az első három 1777-ből. Lessing két különböző dolgozatot írt e címen, amelyek közül a második teljesebb.

és a páholyok feladatát abban látta, hogy tagjaikat olyasmire neveljék, mire sem az egyház, sem az állam nem ér rá őket nevelni. Itt azután Kant-ra emlékeztető gondolat is tűnik föl nála: a „királyi művészet" főleg abban áll szerinte, hogy a félelem és remény rugói nélkül jó és tökéletes emberek legyenek a tagok, azokká neveljék önmagukat és egymást. A „Reich Gottes" Fessler-féle formulázására is erősen befolyt a königsbergi bölcs. Falk szavai szerint a páholy úgy viszonylik a szabadkőművességhez, mint az egyház a valláshoz. Fessler fölkapta ezt a gondolatot is: a szabadkőművesség és a szabadkőműves társaságok közt az a különbség, mint a vallás és az egyház közt. Mindeme meggondolások nyomai azután meglátszanak későbbi regényein, amelyekben több esetben vallásos, misztikus hőst mutatott be, valamint az *Ansichten von Religion und Kirchentum* című művén is.

A Lessinghez való csatlakozás egyáltalán nem lephet meg minden vallásos rajongása mellett is. Hogy Lessing, a német fölvilágosodásnak ez a nagy alakja, mennyire túlnőtt éppen a fölvilágosodáson magán, azt mindnyájan érezzük, de teológiai állásfoglalására vonatkozólag fényesen kimutatta ezt Dilthey (Erlebnis und Dichtung: Lessing). Szerinte ez az éleseszű és megvesztegethetetlenül becsületes gondolkodó működésének utolsó éveiben tulajdonkép a fölvilágosodottak teológiai nézeteire készült a döntő csapást mérni.

Ami Fessler szabadkőművestörténeti levezetéseit illeti, azok persze ma már sok tekintetben megdőltek: mind a történelem, mind a teológia túlhaladt már jó néhány hozzávetésén, de az egésznek a szelleme mond nekünk legtöbbet s így azok egyáltalán nem évültek el. Érdemes még röviden utalni arra, hogy eddig tárgyalt regényein kívül ez a munka is mennyire elárulja az ő hajlamát a konstruáláshoz. Mennyire szeret egy egységes szempont alá foglalni történelmi fejlődéseket, még ha ez némi erőszakosság árán is érhető csak el. Ez újra meg újra mutatja, hogy ő csakis teleológiai beállításra volt kapható és legörömestebb egy olyan történetfilozófiát volt hajlandó a magáévá tenni, amely e tekintetben segítségére jött.

Nem érdektelen annak a megfigyelése sem, hogy a németeknél a praktikus életben sokszor kivihetetlenné váló idealizmust mennyire szerették mindig kiválasztottak, egy társaság, egy rend birtokává tenni. Ezt mind a multba visszamenőleg, mind a XIX. századnak ezen a kezdő szakán jóval túlmenőleg meg lehet állapítani. Az ifjúnémetek nagy regényírója, Gutzkow, is abban fogja még egy sokkal reálisabb korban is a kiutat látni, hogy néhány derék ember fogja jóvátenni azt, amit az élet, a

társadalmi erők elrontanak (Ritter vom Geist). Ez mintegy az irodalmi jelzőköve annak a változásnak is, amelyen ez a gondolat a XVIII.-tól a XIX. századra fordulólag átment: Goethe Wilhelm Meister-jének titkos társulata, amely az egyént volt hivatva jóra vezetni, emitt már átmegy a köz szolgálatába. Fesslernél kimondottan vallásos föladata van. Érdekes, hogy ezt a páholyt mai nap is azzal vádolják, hogy a szabadkőműves közfelfogás ellenére, mely szerint ember és ember közt nincs különbség, csak az erkölcsben, nem vesz föl nem kereszténytt!

Fessler berlini tartózkodásának meglehetősen az elején a szerkesztői pályával is kezdett megpróbálkozni. Rambach Frigyessel szövetkezett 1798 végén a „Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmackes" vezetésére, miután már előzőleg is irogatott bele. Munkaköre nem volt valami jelentékeny és Böttigerhez intézett leveleiben panaszkodott is, hogy minden nélküle történik. Különösen Bernhardi Ágost Ferdinánd „embertelen kritikái" nem tetszettek neki, hisz ő mostanában a barátságot dicsőítette Plato és Plotinus nyomán (Briefwechsel des Serapion und der Amphiklea. Berlinisches Archiv der Zeit. 1797., 174., 212. l.). Állásfoglalásának és a kitört háborúságnak teljes megértéséhez szükséges a következőket megjegyezni. Az „Archiv der Zeit" annak idején kijelentette, hogy a közönség engedelmes szolgája lesz és ízlésének parancsszavát fogja követni.[1] Ennek megfelelően a középszerűségre és jelentéktelenségre rendezkedett be, de 1798 elején beférkőzött az említett Bernhardi s magának szerezte meg a berlini színházról szóló állandó rovatot, sőt 1800 óta egy másikat is: az Új irodalmi jelenségekről szólót. Bernhardi az idősebbik Schlegel hű tanítványa, Tieck tanítója és később sógora volt. Haym „Die romantische Schule" című alapvető munkájában nagyon szellemesen és találóan jellemezte az ő eljárását, hogy hogyan szerette az irodalmi harcokban a cselvetést és hogyan férkőzött be a legnagyobb ügyességgel magába az ellenséges táborba. Olyan az „Archiv der Zeit" szerkesztői és munkatársai közt — írta Haym —, mint a róka a galambok és tyúkok között! Ugyancsak ő lépésről lépésre haladva föl is tárta, hogy mikép helyezett el Bernhardi mind több cikket romantikus barátai dicsőítésére és a többi irányok képviselőinek hitele rontására. Különösen Tieck Genoveva-járól szóló kis értekezése és A. W. Schlegel költeményeinek dicsőítése tűnt ki ezek közül. Rambach, a szerkesztő, többször úgy segített magán, hogy jegyzetben tiltakozott a munkatársával való szoli-

[1] R. Haym: Die romantische Schule. Berlin, 1920.[4] 809. l.

daritás gyanuja, sőt sokszor a támadó cikkek hangjával való egyetértés esetleges vádja ellen. Helyzete különösen Fesslernek szerkesztőtársként való belépése óta vált nehézzé, mert ez a leghatározottabban állást foglalt Bernhardival szemben. Ha persze Haym kissé irónikusan kiemeli, hogy különösen a jelentéktelen Rhode, a Theaterzeitung kiadója elleni heves Bernhardi-invektivák bosszantották Fesslert, az ebben rejlő lenézés nem egészen jogosult. Itt személyes kapcsolatokra is lehetett, sőt kellett volna gondolni, már csak azért is, mert később ezzel a Rhodeval szövetkezett írónk egy új folyóirat kiadására. A magyarázatért nem is kell messzire mennünk: ha felütjük az „Allgemeines Handbuch der Freimaurerei" harmadik kötetét (Leipzig, 1867), ott leljük a 61. lapon Johann Gottlieb Rhode (1762—1827) nevét, sőt külön ki is van emelve, hogy Fischerrel meg Fesslerrel az Eunomia-t adta ki. Tagja és évkönyvkiadója volt a Royal-York páholynak! Emellett történettel és régészettel is foglalkozott, Fesslernek tehát erről az oldalról is megértő barátjának kellett lennie.

Volt azonban még egy ok, amely Bernhardi ellen vitte Fesslert s ehhez is személyes kapcsolatok révén juthatunk. Bernhardi főként két romantika-ellenséget, kik túlhangosak voltak, vett néha-néha elő. Ezek egyike volt Merkel („der dickohrige Merkel"). Ez a Garlieb Merkel (1769—1850) tényleg egyike volt a romantika és Goethe legelkeseredettebb ellenségeinek. (V. ö. főként: Briefe an ein Frauenzimmer über die neuesten Produkte der schönen Litteratur in Deutschland. Berlin, 1800—1803. 26 füzet.) Sokszor igen alantjáró és gyűlölködő hangon támadt, de abban az időben egészen más hanghoz is voltak az irodalomban szokva, mint mai nap. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az igazán nagyok, kiknek a nevét ma annyira tiszteletben tartjuk, szintén meg-megengedtek maguknak olyan kirohanásokat s ezekben olyan kifejezéseket, melyeket ma már lehetőleg kerül mindenki. Éppen Merkelnek is megvoltak más oldalról a maga érdemei. Elég legyen itt csak arra utalnom, hogy mint politikai író 1803 és 1806 közt (az „Ernst und Scherz"-ben, majd a „Freimüthiger"-ben) a lehető leghevesebben polemizált Napoleon meg a rajnai szövetség ellen és igen hazafias hangokat hallatott. Ebben, mint látni fogjuk, Fessler is egyetértett vele, aki azonban Merkellel már csak azért is jóban volt, mert ez sokat fordult meg Herder házánál Weimarban.[1] Herder Fessler egyik legkedvesebb írójává

[1] Írónk később nem nagy rokonszenvvel nyilatkozott Merkelről (V. ö. Rückblicke², 198. l., hol epés voltát ugyancsak kiemeli).

lett éppen ezidőtájt. Személyes találkozásukkor is kitünően megértették egymást. (Mind Herder vallási nézetei, mind a történelem iránti tisztelete nagyon megfeleltek írónknak. Herder a hisztorizmus előhirnökeként igen alkalmas volt arra, hogy Fesslernek a történelembe vetett hitét erősítse. Ezenfelül Spinoza mindkettejüknek kedves volt.) Bernhardinak voltak már bűnei Herderrel szemben; még mielőtt itt, az „Archiv der Zeit"-nél befészkelte magát, hevesen támadta őt. Érintkezett azonban Merkel Böttigerrel is,[1] Fessler jó barátjával, protektorával, szabadkőműves testvérével, kivel állandó levelezésben állott s ki a híres Schröderrel hozta őt össze, sok tekintetben befolyásolva őt. Már pedig Böttigert Herder közvetítésére hívták 1791 októberében Weimarba, az ottani gimnázium vezetésére. Mindez érthetővé teszi, hogy ő Merkelt is Fessler figyelmébe ajánlotta. Hogy ez feltétlenül megtörtént, azt írónk leveleinek egyes mondatai árulják el. Egy Berlinből, 1799 október 29-éről keltezett Böttigernek címzett írásában[2] ez a megjegyzés foglaltatik: „Merkel beträgt sich hier gut und geisselt das Schlegelsche Publicum mit tief verwundenden Hieben." Egy későbbi levelében[3] meg még kimerítőbben írt az egész ügyről: „Merkel hat mir nichts leids gethan (úgy látszik tehát, hogy Böttiger kérdezte Fesslertől, hogy miért jött folyóiratában cikk Merkel ellen; talán volt köztük valami?), ich lebe vielmehr in bestem Vernehmen mit Ihm; aber ich redigire das Archiv der Zeit, wie die grossen Herrn bisweilen regieren. Weder Sie noch ich wissen am öftesten was in ihrem Nahmen geschieht. Der Verfasser des Ausfalles ist der Subconrector Bernardi (helyesen: Bernhardi); ein Priester der Schlegelschen Gottheiten, enragirt wie Sie, aus verfaulter Galle und dicken Blutte zusammengesetzt, gut beleibt, aber doch nur ein Fragment der Gelehrsamkeit und Humanität wie die Gottheiten, denen er Weihrauch streut. Wenn Maurer seinen Vortheil versteht, so wird er künftiges Jahr entweder mich oder Rambach abdanken, dann kann aus dem Archiv etwas mehr als schwarz bedrucktes Papier werden." Ebből most már minden világossá válik. Fesslert szorították Herder-Böttigerék, ő meg szerkesztőtársát, Rambachot, akiről Haym is megjegyezte, hogy az, noha azelőtt igyekezett Bernhardi éles hangját tompítani, most inkább az ő pártjára állt Fesslerrel szemben.

---

[1] Böttiger Ágost Károly (1760—1835) Weimarban egy ideig jó viszonyban volt Goethevel, de később ugyancsak magára haragította. Róla meg Kotzebueról írta Goethe: „Die gründlichsten Schufte, die Gott erschuf."

[2] Briefe an C. A. Böttiger. Drezda, kir. könyvtár. B.—s. Nachlass. 48.

[3] Ugyanott, 1800 márc. 10-éről keltezve.

Hogy Fessler igazat írt levelében, ami az ő szerkesztői tehetetlenségét illeti Bernhardival szemben, azt szintén Haym megállapítása látszik igazolni. Ő ugyanis kiemelte Bernhardiról szólva, hogy ez hamarosan teljesen függetlenítette magát az „Archiv der Zeit"-nél mindenféle szerkesztőtől, sőt annyira önkényesen járt el a maga állandó rovataiban, hogy tetszése szerint a maga romantikus társait is szóhoz engedte bennük jutni. („Fast wie ein Mitredakteur des Archivs über den literarischen Teil desselben schaltend, brachte er daselbst die Schleiermachersche Rezension der Lucinde unter." Haym.)

Ilyen körülmények között nem maradhatott el a végleges leszámolás a szerkesztőtársak és Bernhardi közt. Az 1800. évi folyam decemberi füzetében „Ein Wort noch zu rechter Zeit" címen szólalt meg Fessler. (467. l.) Panaszkodik, hogy neki mint szerkesztőtársnak sohasem mutatták be Bernhardi úr kritikáit, az irodalmi és színházi rovat cikkeit, melyeket ő emberteleneknek tart (inhuman), sőt a „litterarisch hochnothpeinliches Halsgericht" elnevezéssel is jellemzi őket s úgy véli, hogy ezek „polternden Knecht Ruprechts-Geschmackes". Ez talán a Merkel és Rhode elleni támadásokon kívül az Iffland ellen irottakra is vonatkozott, kivel Bernhardi éppen 1800-ban veszett össze végeredményesen. Ez őt a színpadon gúnyolta ki, ő meg a búcsúcikkében szedte le róla azt a becsületet, amelyet régebbi kritikáiban még rajta hagyott volt.

Az utolsó füzetben mind a hárman, a szerkesztők meg Bernhardi is tudatták az olvasókkal, hogy új folyóiratban lépnek eléjük. Rambach „Kronos. Ein Archiv der Zeit" címen folytatta a megszünt „Berlinisches Archiv"-ot, amely azonban alig bírta egy évig. Bernhardi „Kynosarges" címen adott egy új, negyedévenként megjelenő folyóiratot, de nem jutott túl az első számon. Fessler Rhodeval egyesülve az „Eunomiá"-t[1] adta ki, amelynek mottója is így szólt: „Omnibus aequa". Ez volt még a leghosszabb életű, mert noha Rhode a következő évben már nem szerepelt társszerkesztőként, Fessler Fischer barátjával együtt még 1805-ig tartotta fenn. Egyelőre Maurernél, 1804-től kezdve Sandernél, kinek neve többször szerepel írónkkal kapcsolatban, jelent meg.

Láttuk, hogy Fessler mennyire személyes vonatkozásokból fordult Bernhardi ellen, így nem is szabad azon csodálkoznunk, ha rövid pár év mulva nagyon is ugyanabban a gondolat- és érzésvilágban látjuk őt mozogni,

[1] Eunomia. Eine Zeitschrift des neunzehnten Jahrhunderts. Von einer Gesellschaft von Gelehrten. Hg. von Fessler und Rhode.

mint Bernhardi. Ez az ő ellensége ugyanis nemcsak a Schlegel-eket és Tieck-et védte, hanem éppen a „Kynosarges" első és egyetlen füzetében a vallás, miszticizmus meg Schleiermacher felé is orientálódott. Barátja, Friedrich Schlegel is mulatott ezen, hogy ez az oly reális ember („der dickhäutige, bierschwere Bernhardi") egyszerre miszticizmusra meg Schleiermacherre vetemedett, de ő maga egészen komolyan gondolta, sőt eklektikus ügyességgel Fichtet, Schellinget is mindjárt beledolgozta a maga világnézetébe. Szinte mulatságos figyelemmel kísérni, hogy Fessler, aki olyan csunyán összeveszett vele, milyen pontosan követi ugyanezt a fejlődésmenetet, sőt nemcsak hogy ő is Schleiermacher-t isteníti majd rövidesen, de megcsinálja ugyanazt az eklektikus saját kis rendszert magának, mint a tőle annyira szidott Bernhardi.

Mindez óva intsen az elhamarkodott ítéletektől ilyen mozgalmas szellemi életet élő korokban szerepet játszó fogékony és utánérzésre alkalmas természetű emberekkel szemben, amilyen Fessler is volt. Éppen szerkesztői pályájának emléke járult hozzá nagyban ahhoz, hogy meggyőződéses antiromantikusnak tartották sokan, sőt tartják néha tévesen ma is: elkeseredett fölvilágosodottnak, aufkläristának, pedig ez legföljebb egy rövid átmeneti állapot volt nála, amely azonfölül nem is jött igazán szívből, hanem a fönt vázolt körülményekből magyarázható. Egyelőre ugyan még az „Eunomia" első évfolyamában is nagyon ellene volt Schlegeléknek, de ez még a Bernhardi-ügy hatása alatt történt, a későbbi évfolyamokban mindinkább elcsöndesedett, ami nemcsak a folyóirat jeligéje szellemének való megfelelés volt, hanem, mint egyéb írásaiból láthatni, abból következett, hogy nála is megtörtént a nagy belső megfordulás egészen az „új iskola" tanainak megfelelő irányba. Mindenesetre ebben az időben már nem adott volna alkalmat arra, hogy Schleiermacher ilyen sorokat írjon Henriette Herznek, közös ismerősüknek:[1] „Was das mit dem Archiv[2] ist, möchte ich doch wissen; aber so geht's, wenn man sich erst mit solchen Leuten abgiebt. Soll mir der Fessler einen Refüs geben dürfen? Könnte ich mich ärgern, so thäte ich's".

Egyelőre még neki-nekitámadt írónk Schlegeléknek. 1801-ben, a századforduló alkalmából írt soraiban tette

---

[1] Potsdamból, 1799. ápr. 2-án. L. Schleiermacher als Mensch. 1783—1804. Gotha, 1922. 142.

[2] Berlinisches Archiv der Zeit.

ezt.[1] A támadás Eunomia és Athenae párbeszédébe van öltöztetve. Athenae szavaira: „Lasst die Religion frei und es wird eine neue Menschheit beginnen",[2] azt feleli Eunomia, hogy a fogalomzavarnak kell véget vetni, a művészetlázból és a költői őrületből kigyógyulni, a vallás már szabad, új emberiség váltotta fel már jó ideje a régit. Nem akar hallani a művészet külön vallásáról s még kevésbbé a vallás nagy újjászületéséről. Félti ezt a „céhkényszer"-től, ha a művészek egységes „vallás"-t fogadnának el, ha pedig külön-külön más-más meggyőződést teremtenek, káosz származik.

Hogy Fessler ezt is idegen befolyás alatt írhatta, arra az „Eunomia" márciusi száma enged következtetni. Ebben a 193—208. lapokon a következő cikk foglaltatik: „Wass heisst Humanität? Eine Rede, bei der öffentlichen Stiftungsfeier der Gesellschaft der Humanitäts-Freunde zu Berlin, am 11-ten Januar 1801 gehalten von G. Merkel." Tehát a nagy romantika-ellenség bevonult Fessler társaságába, a tőle alapított Humanitätsgesellschaft-ba, melyről a maga helyén bővebben volt szó. Érdekes a címben fölvetett kérdésre adott felelet, mely így hangzik Merkel formulázásában: „Bildung des Herzens durch den Geist!"

Kísérjük figyelemmel Fessler cikkeit az Eunomiában. Az olyanoktól, mint az 1801-es évfolyam áprilisi számában foglalt „Beyträge zur Geschichte der Kaperey. Schicksal der Entreprise. Von Herrn Professor Fessler" (354—369. l.) eltekinthetünk. Az 1802-es évfolyam januári füzetében a „Zeichen der Zeit" rovatban, „Geheime Gesellschaften" címen (14—34. l.) a szabadkőművességről írt. Ezt érdemes jobban szemügyre vennünk, mert, mint élte későbbi folyamán be fog bizonyulni, éppen az itt hangoztatott elveket fogja praktikusan is fölhasználni, mint az orosz törvénybizottság tagja. „Die Freimaurer-Brüderschaft ist, ihrer eigenthümlichen Bestimmung nach, für die Mitglieder eine Schule der Rechtlichkeit und Gesetzlichkeit durch Einsicht und Angewöhnung", állapította meg. Egyedül ez az igazi szabadkőművességnek a célja. Ha a kormány üldözi, akkor éppen okot ad rá, hogy más veszedelmesebb, titkosabb társaságok keletkezzenek. A leghelyesebb, ha a törvényes szabadkőművességet támogatja, ellenőrzi az állam. Végül közli az uralkodónak

---

[1] Ez a cikk újból nyomatva a Deutsche Litteraturdenkmale 91—104. számában (Die deutschen Säculardichtungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts) jelent meg jegyzetekkel kísérve (460. l.) Eredetileg: Eunomia. 1801. 1 köt. 77—81. l. „Das neue Jahrhundert. Prophetische Ideen".

[2] J. Minor: Fr. Schlegel 1794—1802. Seine prosaischen Jugendschriften. Wien, 1906.[2] II. 289. Ideen. No. 7.

az ő páholyához intézett jóakaratú leiratát. A februári számban „Poesie, Philosophie und Religion, oder: wo sind wir gewesen, und wo sollen wir hin?" címen (135—146. l.) újra a romantikusok ellen fordult. Idéz az Athenäumból, Schlegel és Tieck Almanachjából, Zinzendorf gróf „Gesangbuch"-jából s főként a címben is foglalt romantikus háromságról mint egységről elmélkedik: a költészet, filozófia, vallás összetartozandóságáról. „Der Ewige gebe uns nur Kraft, Muth und guten Willen genug", fűzi hozzá, „diese erhabnen Zeichen der Zeit zu fassen. Er nehme uns nur unsern gesunden und gemeinen Verstand, und gebe uns den eigentlich gesunden Geist mit dem stockblinden Glauben an die Apostel der neuen Dreieinigkeit, so wird alles ausserordentlich gehen." Ezt a cikkét már három évvel később megtagadta, állításait „kimagyarázta". (L. „Die wahre Tendenz einiger frühern satyrischen Aeusserungen des Verfassers wird aufgedeckt" az *Ansichten* 1805. évi I. k. 137—140. lapján!)

Ugyancsak az „új iskolának" szólt a márciusi füzet cikke is (234—242. l), „Das neue Credo".[1] Ez azzal kezdődik, hogy mint „höherer Mensch" hiszem és vallom, hogy a vallás és erkölcs csak másoknak való, de arra ügyelnem kell, hogy azok el ne térjenek tőle. Én csak abban a hatalmas háromságban hiszek, melyet a humanitás, amint én azt felfogom és hirdetem, az egoizmussal nemzett. Ez a nagyhatalmú háromság bennem mint isteni arrogancia, isteni gorombaság és isteni szemtelenség nyilvánul. A cikknek van azután egy feltűnő helye, amely sejteni engedi azt is, hogy a háta mögött álló Böttiger—Merkel-csoporton kívül még egészen személyes megbántódások is sarkalták. Különösen kikel t. i. az ellen, hogy a francia forradalomban a filozófusok és szabadkőművesek játékát látják. Ez mind addigi fölvilágosodott nézeteiben, mind páholyszervezői buzgóságában sértette őt. A francia forradalom megítélésében nagyon nagy változás ment végbe aránylag rövid idő alatt Németországban.[2] Kezdetben inkább kedvezően fogadták a híreket és sokan lelkesedtek az új eszmék diadaláért. Németországra nézve is sok újítást, áldást vártak tőle a vérmesebbek. Amint azonban mind véresebb jelenetek játszódtak le Párisban, az eredeti rajongás is mindinkább megcsappant. A kormányok is megtették a magukét, hogy lehűtsék a kedé-

[1] Teljes címén: „Das neue Credo, oder der Glaube, wie ihn der Geist der Zeit offenbart, und wie ihn jetzt der höhere Mensch und der aufgeklärte Weltbürger haben, festhalten und aufs eifrigste verbreiten soll."

[2] L. Geiger: Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preussischen Hauptstadt. II. k. Berlin, 1895.

lyeket. Így azután csak természetes volt, hogy a század utolsó éveiben mind tárgyilagosabban ítélték meg a helyzetet. Meglehetősen kezdettől fogva ellene foglalt azonban állást Schiller és csakhamar Goethe is. Nekik nem volt érzékük ahhoz, hogy olyan erőszakos változást előidéző folyamatot értékeljenek. Goethe nagyon is az összefüggő fejlődésmenet, az evolució híve volt mindenben, de még a nagy dramatikus, Schiller is legföljebb a svájci nép fölkelését ismerte el „Tell"-jében, mert ott idegen, leigázó hatalom ellen fordult a nemzet. Ez a műve a napoleoni korszakban ezáltal nagyon is aktuálissá vált.

A romantikusok hamarosan csatlakoztak ehhez a nézethez. Hol is tehettek volna szert a kisded, elaprózott német államokban politikai érzékre az emberek! Poroszországnak pedig a legközelebbi multja egészen másfelé irányította a fejlődést. A romantikának emellett éppen a néphez való vonzódása is erős volt, mert fantázia, mese, ösztön, érzés itt voltak gazdag mennyiségben találhatók. „Egészen ellentétben evvel a Rajnán túlról csak elvont jelszavak hangzottak át és a guillotine nem sok jóval biztatóan zörgött. A távolból úgy tűnt föl, mintha a tulajdonképeni népnek és népies érzésnek a vad viselkedéshez semmi köze sem lenne, hanem csak az absztrakt filozófusoknak és ügyvédeknek, meg a nagyvárosok söpredékének." [1] Persze a romantikusok sem mindig és nem mindnyájan gondolkodtak így. Amit fentebb a francia forradalom iránti hangulatváltozásokról mondottunk, az éppen a Schlegel-ekre is vonatkozott, de náluk is bekövetkezett a teljes, sőt feltűnően nagy kijózanodás ezekben az években.

Még egy dolgot érintett Fessler ebben az „Eunomia"-cikkben: a jezsuita-kérdést. Ez elég nagy szerepet játszott és fog még játszani az ő életében, ezért ezt is közelebbről kell néznünk. Éppen a szabadkőművességgel kapcsolatban tűntek föl azokban az évtizedekben csodálatos vélemények, hiedelmek, nézetek erről a rendről. Fesslert magát, a kiugrott szerzetest, a hitehagyottat sokszor jezsuitának mondották. A szabadkőművességnek legalább egy részét tényleg azzal vádolták, hogy a jezsuitákkal valamilyen összeköttetésben van. Még a XIX. század hatvanas s hetvenes éveiben is erősen tartotta magát ez a nézet. Másrészről a fölvilágosodottak, köztük főleg Nicolai, azzal is álltak elő, hogy azokba a páholyokba, amelyek ellen nekik nem lett volna kifogásuk, mert a fölvilágosítás munkáját vélték náluk fölismerni,

[1] L. Lublinski: Litteratur und Gesellschaft im XIX. Jahrh. II. k. Berlin, 1899. 17. l.

szintén bejutottak a jezsuiták, sőt itt még veszélyesebbek voltak, mert titok volt éppen a „testvérek" előtt is, hogy jezsuita vagy azok megbizottja van köztük, aki ügyesen tudott rájuk hatni. Hogy ebből mennyi volt igaz, mennyi puszta rémlátás, azt nehéz pontosan eldönteni. Annyi tény, hogy a páholyok több ízben kezdtek harcot a jezsuiták ellen, viszont azután ezek őket támadták. A hírek és hiedelmek kereszteződése, egy bizonyos szabadkőműves titoktartás persze mind azt eredményezte, hogy a legellentétesebb nézetek erősen tartották magukat s míg katholikus részről hivatalosan kárhoztatták a páholyokat, addig a protestánsok titkos jezsuitizmust sejtettek bennük s ezért támadták őket.

Fesslert később abból az okból is voltak sokan még inkább hajlandók a jezsuita érdekek titkos képviselőjének tartani, mert a miszticizmushoz, a romantikához, még pedig ennek Schelling-Schleiermacher-Novalis árnyalatához ment át. Novalis különösen nagyratartotta a jezsuitákat. „Christentum oder Europa" című híres iratában valósággal dicsőítette őket, sőt megjövendölte a rendnek új életrekelését. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a reformációt ugyanezen fejtegetéseiben elítélte,[1] nem csoda, hogy egyesek később Fesslert, kinek lutheránus érzelmeiben áttérése ellenére sem bíztak, gyanuba fogták, mert olyan nyiltan tisztelte Novalist.

Írónk még egyet kifogásolt „Das neue Credo"-ban. Az új iskola élcét. Szerinte ez a „höherer Witz" lényegileg szójátékokban áll. (Machst zum Lied das Leid der Genofeva. Die Göthen nicht erkennen, sind nur Gothen. Dich neckt mit Tücken Tieck, mit Schlägen Schlegel!) Erre sem minden alap nélkül neheztelt a jó Fessler. Ebből a szójáték-élcből neki is kijutott Tieck részéről, amint ezt a „Zerbino" megfelelő helye mutatja. Itt, ahol a herceg a szimbolikus molnármesterség iránt érdeklődik, ezt leljük írónkra vonatkozólag:[2]

„Zerbino: Wer ist denn jener mit dem klugen Blick?
Müller: Der Mann ist für uns all' ein grosses Glück,
Es gibt der Kerls, unbändig wie die Tollen,
Die mit Gewalt nicht in den Mehlsack wollen,
So könnt Ihr Alexandern Euch nicht denken,
Wir mussten Attila'n den Kopf verrenken,
Themistokles kam in den Kasten ein,
Am Leib zerschlagen, mit gebrochnem Bein;

[1] Maguk a romantikusok némi ijedelemmel fogadták e dolgozatát s Tieck csak sokára adta ki teljes egészében.

[2] Prinz Zerbino oder die Reise nach dem guten Geschmacke. Cotta-féle Tieck-kiadás. III. k. 132—133. l.

Wenn derlei Volk sich ungeberdig stellt,
Dass alle wir sie nicht bezwingen können,
Ist kein Mann so geschickt auf weiter Welt,
Sie festzubinden und zu fesseln schnell:
Wesshalb wir ihn auch nur den Fessler nennen.

Der Fessler: Ja ich bezwinge sie so ziemlich, wenn ich einen solchen Welteroberer in etlichen Bänden eingefasst habe, so ist er so matt, dass man gar kein Leben mehr in ihm verspürt."

Könnyű a nevekről írónk történeti regényeire ismerni. Ebben a találó szatirában benne van minden, amit Fessler főhibájáról mondani lehet. Azt persze hozzá kell tennünk, hogy Tieck Fesslernek e nagy „erőszakosságát", ha szellemesen is, de jelentékenyen túlozta.

Tieck még egy másik helyen is élcelődése céltáblájává tette őt. „Das jüngste Gericht" a „Poetisches Journal"-ban (I. 1. 221. l.-tól)[1] foglalkozott még írónkkal. Ez komikus-szatirikus mese, amely azzal kezdődik, hogy a szerző végre annyira vitte, hogy tetszése szerint tud álmodni, amiről akar s ezért az utolsó ítéletet választja. Ebben a szerencsétlenül járt lelkek, Böttiger, Herder, Wieland és Klinger közt éppen a középre került Fessler.

Írónk maga igyekezett az önéletrajzában annak a nyitjára jönni, hogy mivel szolgált rá Tieck ellenszenvére s azt vélte, hogy egy Goethe ellen elejtett nyilatkozata az egyik irodalmi társaságbeli összejövetelen tette ellenségévé a költőt. Szerinte ő azon az estén nagyon bosszankodott, hogy Goethet olyan vakon, minden kritika nélkül imádják, ezen élcelődött, sőt elővette Egmont monológját és egypár lélektani hibára hívta föl a figyelmet. Ezt Goethe egyik női imádója elmondta Tiecknek. Érdekes, hogy Fessler szerkesztői működését jóformán agyonhallgatta önéletrajzi jegyzeteiben s így természetesen nem is juthatott ahhoz, hogy ettől az esettől eltekintve abban is keresse kigúnyoltatása okait. Láttuk már, hogy mennyire Bernhardi ellen foglalt állást, aki Tieckkel ugyancsak jó viszonyban volt, tehát nem is kellett volna sokat gondolkoznia a dolgon. Emellett éppen a „Jüngstes Gericht" egészen világosan és félre nem érthetően mutatta, hogy őt a romantikusok a Böttiger-féle ellentáborhoz számítják, hiszen tudhattak is Böttigerrel, Merkellel való kapcsolatáról.[2] Mindkét szatira különben a fölvilágosodás hívei ellen irányult, főleg a „Zerbino", de a „Jüngstes Gericht" is, amelyben Nicolai, azt hivén, hogy csak képzelőtehetségének túlzásáról van szó, piócákat rakat magára, hogy

[1] A Schriften (IX., 399. s köv. l.) változtatásokkal hozta.

[2] Mikor Fessler 1806-ban levélben fordult Goethehez (Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft V., 1918, 172. l.) igen politikusan azzal kezdte, hogy G. Merkel megtámadta az ő könyvét, melyet csatolva átnyujt.

az utolsó ítélet így eltűnjék szemei elől. Már pedig a fölvilágosodás hívei között Fessler egyelőre igen jól megérdemelte a maga helyét és egész természetes, logikus gondolatmenet is elegendő lett volna, hogy Tiecket arra vezesse, hogy őt is szerepeltesse.

Ami Fessler további működését illeti az „Eunomiá"-nál, az már nem volt 1802 tavaszán túl olyan támadó formában tartva. Az 1802-es évfolyam áprilisi száma „Die feinen Gesellschaften" címen (327—332), a májusi szám „Aufklärung" címen (433—438), a júniusi „Toleranz und Intoleranz" fölírással (533—538) hozott még idevágó cikkeket, melyekről részben még alkalmunk lesz megemlékezni. Az 1805-ös évfolyam februári száma (99—104) mutat még egy olyan címet, amely azonnal a romantikára tereli a figyelmet: „Was hat Poesie und Philosophie mit Religion zu thun?" Ez azonban egy próba Fessler nagy művéből, az „Ansichten von Religion und Kirchenthum"-ból, amely a következő, 1806. évben jelent meg. Hogy ekkor már mennyire megváltoztatta állásfoglalását, arra elég egyelőre a kritikának azt a két megjegyzését kiemelni e műről, hogy az alaphang a miszticizmus és hogy a Fichtetől szublimált kantizmuson túl egy újabb filozófiai iskolának erős hatása látszik rajta.[1]

Nagyon jellemző írónkra nézve, hogy éppúgy amint a romantikusok elleni harcba tulajdonkép főként személyes vonatkozások és baráti befolyásolás vezették, most is újra egy nagyon is személyes élménye sodorja meglepő gyorsasággal a másik oldal felé. Változás állt be családi állapotában. Első nejétől elvált és másodszor lépett házasságra Wegeli Karolina Máriával (1802 november 22-én). Ez sokkal szerencsésebb választás volt, mint az első, de csakhamar új kötelességeket rótt rá: szaporodó családjáról kellett hathatósabban gondoskodnia. Nemcsak az addig nem ismert igazi családi boldogság és melegség, de második nejének egészen a romantikusok értelmében nőies természete idézte elő az ő nagy lelki változását. A nála tizennyolc évvel fiatalabb asszony, kit már évekkel ezelőtt jól ismert, sőt kinek édesanyja házánál egy időben mindennapos volt, mátkasága idején is úgy hatott rá, hogy újból közeledett lelkileg az egyházi ünnepségek, szertartások nagyobb megbecsüléséhez, a művészetnek minden velük rokon nyilvánulásához. Egybekelésük után az asszony Schleiermacher és Schelling munkáit olvastatta föl magának esténként férjével. Egész lénye, amint ezt nemcsak Fessler vonatkozó följegyzései, hanem ezentúl írt regényeinek hősnői is elárulják, igen kedves,

[1] Neue Leipziger Literaturzeitung. 1806. II. (62. darab), 982. l.

vonzó, finomságot mutató lehetett. Emellett szokatlan erélyt avagy inkább kitartást is tanusított, mert írónk nagyon változatos és sok megpróbáltatással, nyomorral, küzködéssel teli további életpályája folyamán mindig derekasan megállta a helyét az oldalán panasz és elégedetlenség nélkül. Elég jellemzésére annyit fölhozni, hogy, noha jó családból származott volt, Fesslernek későbbi gazdálkodói pályára való térése után mégis tevékenyen részt vett a legdurvább házimunkában, Oroszországban pedig, noha az évek már őrá is kezdtek nehezedni, híven elkísérte nálánál idősebb férjét minden fárasztó hivatalos útjára s egy ilyen utazás alkalmával lelte halálát.

Fessler az ő befolyásának tulajdonította azt is, hogy a zajos várost elhagyták és Berlin közelébe ugyan, de mégis vidékre mentek lakni. Neje állítólag kedvelte a csöndes, visszavonult életet. Ez hihető is, mert azt már eléggé tapasztalhattuk, hogy a férj milyen társas lény volt. Az ő agyából tehát tényleg nem igen pattanhatott ennek a mozgalmasabb élettől való visszavonulásnak a terve. Emellett hivatala és szerkesztői mivolta a városhoz kötötték. Persze, 565 tallérnyi fizetése és az a 300 tallér, melyet a nála lakó Fischer nevű barátja adott ehhez hozzá, nem volt elég ahhoz, hogy mint családos ember a fővárosban maradhasson. Neje hozományán, sőt ennek két testvérének pénzén is egy kis birtokot vettek Berlin közelében, Kleinwallban.

Ez a hely a porosz fővárostól keletre, azaz némileg délkeleti irányban keresendő, a ma is jól ismert Erkner irányában. Fessler leveleiben Fürstenwalde-t adta volt mindig meg közelebbi helymegjelölésként (l. a Goethehez intézett levelet). Ettől azonban szintén elég messze feküdt még, Berlin közelében, a Spreebe ömlő kis Löcknitz folyó mellett, erdőktől körülvéve.[1] A birtokhoz egy lakóházon kívül a majoros háza s egy malom tartozott. 1803-ban költözött ide írónk, de nem sok szerencséje volt vele. Mivel nem értett a dologhoz, túl drágán fizette meg, továbbá a vételár felét bírta csak készpénzben letenni, a rétek rosszak voltak, az erdőből kitörő vad sok kárt okozott, a kegyelemdöfést azután a franciák átvonulása adta meg. Ezek olyan követelésekkel álltak mindig elő, hogy teljesítésükbe azután végkép belebukott. Négy évig azonban kibírta ezen a helyen, hol fia, Eusebius, született.

Írói fejlődésére második házasságán kívül egy hosz-

[1] Legpontosabb helymeghatározása Fessler's Rückblicke auf die letzten sechs Jahre seiner Logenthätigkeit (Dresden, 1804) I. rész, Vorrede XI. lapján.

szabb németországi utazása is erősen hatott. Az 1798—99-es években tette ezt meg, mikor is az akkori idők igen sok neves férfiával sikerült személyesen találkoznia.[1] Hogy csak a legnevezetesebb írók és filozófusok álljanak itt, beszélt: Klopstock-, Gleim-, Wieland-, Böttiger-, Jean Paul-, Herder-, Schelling-. Schlegel Ágost Vilmossal és Tieck-kel. Goethe nem fogadta,[2] de kárpótolta ezért is Herder, akinél tett látogatása volt rá a legmélyebb hatással. Mind olyan kérdésekről tárgyalt vele, amelyek őt elsősorban érdekelték: vallás, kereszténység, egyház és Kant filozófiája voltak a főtémák, amint az erre vonatkozó följegyzésből kitűnik. A könnyen befolyásolható Fessler ekkor dobta sutba a „Vernunftreligion"-t, amely nála ideig-óráig háttérbe szorította volt Spinozát. Ebben az esetben persze könnyű volt a befolyásolás, Kant az ő miszticizmusban nevelkedett lelkét nem elégítette ki.

---

1 Rückblicke 199. l.

2 Goethe éppen a „Die Schwestern von Lesbos" olvastatásával volt elfoglalva.

IX.

(Fessler regényírói tevékenysége az első berlini években. — Barthélemy. — Vita a történeti regényről. — Átpártolás a romantikához és ennek első szépirodalmi gyümölcse, az Abälard c. regény. — A vallási kérdések a XVIII. századi Németországban. — Fessler Ansichten von Religion und Kirchentum c. műve. — Modern vélemények erről a problémáról. — E. Troeltsch.)

Írónk még Sziléziában fogott hozzá egy új regény írásához, de ezt csak Berlinben fejezhette be. Teljesen az eddig tárgyalt munkáinak csapásán haladt vele s így nem keltheti már föl érdeklődésünket nagyobb mértékben erről az oldalról. Az *Attila* regényhez hasonlít legjobban, noha újra ókori görög tárgyat választott hozzá. Két részben jelent meg: *Alexander der Eroberer* és *Der Achäische Bund* címen.[1] Figyelmet érdemel a tárgyválasztásnak azon ténye, hogy ismét ilyen kimagasló, erőskezű uralkodót tett meg hősének. Különben Nagy Sándor mindig is foglalkoztatta az emberi fantáziát. A választás tehát megint szerencsésnek volt mondható. Egy másik jellemző körülmény az, hogy a híres francia Barthélemy művét akarta ezzel a munkával folytatni. Ez ugyanabba az irányba mutat, mint a Wieland-hatás. Maga Wieland is kapcsolatba hozható ezzel a francia íróval. Jean Jaques Barthélemy[2] *Anacharsisa*[3] híres könyv volt, sokat olvasták a XVIII. század végén és a XIX. elején. Franciaországban a XVIII. században igen nagy érdeklődéssel fordultak az ókor felé, minden új életet nyert Pompei és Herculanum kiásásával (az utóbbit 1711-ben, az előbbit 1755-ben kezdték), valamint a nápolyi Akadémia kiadványaival az *Antiquità di Ercolano*-val (1755—1792). Nemcsak divattá, hanem valóságos szenvedéllyé lett egész Európában a régiségekkel és az ókorral foglalkozni. G. Lanson[4] „gréco-

[1] Fortsetzung der in Anacharsis Reise enthaltenen Geschichte von Alt-Griechenland. Alexander der Eroberer. Berlin, 1797. Der Achäische Bund. 1798. Második kiadás: 1800.

[2] Barthélemy abbé (1716—1795) tudományosan is foglalkozott a régiségekkel.

[3] Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du 4e siècle avant l'ère vulgaire. Paris, 1788—1789.

[4] Histoire de la Littérature Française. Paris. V. könyv III. fej. Retour à l'art antique.

romain"-divatról beszél ezzel kapcsolatban, sőt arról, hogy „au rococo commence à succéder le pompéien," egy egészen jellegzetes új stílus támad. Ez megmagyarázza nekünk azt, hogy Németországban miért fogadták olyan szívesen Wieland ókori tárgyú regényeit, miért olvasták Meissnert és miért érhetett minden ókori tárgyú Fessler-regény sok új kiadást. Vegyük ehhez azt, amire H. Pröhle mutatott rá,[1] hogy Niebuhr római történelméig hiányzott Németországban egy igazán nagy koncepciójú munka ezen a téren, s rögtön látni fogjuk, hogy ezek a Meissnerek meg Fesslerek hiányt pótoltak ebben az időben.

Barthélemy alapos kutatások nyomán különösen Görögország szociális viszonyairól adott hű képet s ennek történetét addig vezette regényében, míg a 18 éves Nagy Sándor előtérbe lép. Itt a „Bataille de Chéronée" és a „Portrait d'Alexandre"-ral megszakadt a hetedik és utolsó kötet. Fessler innen alkalmasan bírta folytatni Nagy Sándor történetével. Erről a franciák is dícsérettel emlékeztek meg,[2] de egészben véve nem annyira Barthélemyhez igazodott ez a munka, mint inkább Fessler ismert irányát folytatta. Nem sok különbséget találni előző történeti regényei és e között. Általában minden szigorúan vett történeti regényére vonatkozólag megállapítható, hogy a maga problémáját hivatott a megoldáshoz közelebb vinni: műve regény-e, történelem-e? Fessler itt pl. azt törekedett kidolgozni, hogy Nagy Sándort mikép rontotta el a hibás nevelés és ebből hogyan következett olthatatlan dicsőségszomja. Hozzájárult ehhez szerinte az a körülmény, hogy részes volt atyja megölésében s a bűntudat elfojtására rohant ütközetből ütközetbe. A kritika[3] meg is jegyezte, hogy minden főpontban szigorúan ragaszkodik ugyan a történelemhez, de az egészen ismét egy előre megszerkesztett hipotézis keresztülerőszakolása érzik. Hogy ez helyenként milyen bántóan történt, arra példa annak a megokolása, hogy miért képzelte Nagy Sándor nevelését ilyennek: „Arra a kérdésre, hogy az erről szóló tudósítások hol állnak, az a felelet, *mindenütt*, csak itt többé, ott kevésbbé feltűnően, ahol kedvünk tartja a szülők, gyermekek és hozzátartozók viszonyát megfigyelni. Az emberek balgaságaikban minden korban ugyanazok maradnak, tehát a macedón király gyermekszobájában bizonyára éppolyan oktalanul és nyomorúságosan ment minden, mint ma egy méltóságos vagy akár csak egy gazdag

[1] Deutsche National-Litteratur. Hg. von Jos. Kürschner. 54. Band. Wielands Werke IV. Einleitung, V. l.
[2] L. G. Michaud: Biographie des hommes vivants. III. k. 81. l.
[3] Allgemeine Literatur-Zeitung 1798. IV. 395. l.

németnek a gyermekszobájában." [1] Ez a lélektanra való túlságosan merész építést bizonyítja, mire már előzőleg is láttunk példát. Ezek után persze erős az, hogy történelmi műnek kívánta tekinteni munkáját. Oka az, hogy a történelmi regény rosszhangzású megjelölés volt sok kortárs előtt. Eichhorn tanár irodalomtörténetében (4. kötet 2. rész, 1104. l.) elítélte és a „Zwittergattung" névvel bélyegezte meg. Értekezések jelentek meg,[2] a lapokban cikkeztek a történelmi regény ellen, de mellette is.[3] Fessler testi-lelki jóbarátja, Fischer Károly Ágost egyenesen hozzáintézett nyilt levélben [4] tört lándzsát e műfaj mellett. Egészen helyesen jegyezte meg, hogyha a történelmi regény védelemre szorul, akkor az egyéb történelmi tárgyú költészet is. Az ellenpárt azonban természetellenesnek, céltalannak, károsnak kiáltotta ki ezt a műfajt s így érthető, hogy Fessler arra törekedett, hogy új cím alatt hozza forgalomba a régi árút. Egyben persze azon is volt, hogy minél tudományosabb színezetet adjon neki.

Az egész vita hangja, a felhozott érvek, cáfolatok mind világosan mutatják, hogy ez azzal függ össze, amit Voltaire történetfölfogásával kapcsolatban már érintettünk, a fölvilágosodás egyik irányának elkeseredett harcával a történelemkonstrukciók ellen, aminek részben értelme volt, amennyiben az ugyancsak fölhozott, ú. n. gáláns történetírás és hatásainak kiirtását is volt hivatva szolgálni. Másrészről túlzásba ment a maga részéről. Itt meg nem maradt el az ellenhatás, amely a romantika oldaláról jött. Fessler tehát nem egészen ok nélkül hallgatott el egy időre a tulajdonképeni történeti regényekkel. A most megjelenő *Abälard* nem tekinthető annak, Ő mindaddig várt, míg a romantika történetfilozófiája új fegyvert nem adott kezébe. Ekkor már büszkén hangsúlyozta: nem kutató, hanem művész vagyok.[5] A kérdés azonban folyton folyvást nyugtalanította, bántotta. Mindig újra meg újra foglalkozott vele.

Az *Abälard und Heloisa* c. regény[6] jegyzeteiben is még mindig a történeti regény problémájával viaskodott.

---

[1] Alexander der Eroberer. 1797. 53. l.

[2] Ilyen Lange: Dissertatio de Fabulis Romanensibus ut vocantur historicis. Halae, 1795.

[3] Kritische Bibliothek der schönen Wissenschaften. 1795. 2. kötet (július) 1—20. l., (dec.) 401—447. l.

[4] Über den historischen Roman. Ein Brief an Herrn D. Fessler zu Karolath. Deutsche Monatsschrift. 1794. 1. k. 66—87. l.

[5] Fessler levele báró Mednyánszky Alajoshoz (Szent-Pétervár, 1828. dec. 5/14) M. N. Múzeum. Kézirattár, irodalmi levelek.

[6] 2 kötet. Berlin, 1806. Carlsruhe, 1810.[2] Noha a cím arra engedne gondolni, hogy esetleg Rousseau regényével állhat kapcsolatban e munka, valójában semmi összefüggés nincsen köztük.

(Aus welchem Gesichtspunkte diess Werk zu betrachten sey. I. kötet 423. l., folyt.) „Es ist weder Geschichte noch Roman", állapította meg: sem nem történelem, sem nem történeti regény! Csak „Ideal von diesen zwey merkwürdigen Menschen". Aki tudja, hogy miképp áll a világ- és embertörténet, vélte a szerző, hogy miről képes beszámolni és mi marad örökre zárva előtte, hogy mit nyujthat és hogy mihez nem szabad nyúlnia, aki magasabb nézőpontból szemléli a dolgokat és minden históriai tudás korlátoltságáról egészen egyéni véleményt formált magának, tehát idealizáló alakításokat belső értéküknek megfelelően tud becsülni: az ebben a műben egy magasabb világnak több jelenségét fogja észrevenni és az emberi szívnek nem egy rejtélyét fogja megoldva látni. Tiltakozik a történeti regény név ellen. Szerinte magának a névnek sincs semmi értelme. Az ő felfogása szerint minden regény történeti, amint emberi sorsot beszél el és minden história *romantikus*, amint az embernek a saját belső világában való tevékenységét vázolja, valamint a motivumokat adja, amelyek miatt ebből a külső világba lép ki; vagyis, amint megszűnik történelem lenni, hogy azt adhassa, amire a szellemmel és érzéssel bírónak tulajdonképpen szüksége van.

A történelem nem adhat egyebet bizonyos alakok töredékes jellemzésénél, amilyen formában itt éltek egykor az érzéki világban, de az eszmevilágban még mindig totalitásukban élnek, mert az idő hatalma csak külsőben, testben és csak az érzéki szemlélet számára törhette össze és darabolhatta szét őket. A történész tulajdonképpeni mestersége az, hogy ezeket a lacera disjectaque membra, ezeket a koponyamaradványokat, törzseket, karokat, lábakat, amint szellem nélkül, sokszor minden megkülönböztető jel nélkül leli őket, gyüjtse, rendezze, névvel ellássa; az egyneműt, amennyire lehetséges, egymáshoz illessze, felfedezésük idejét, helyét, módját, legföljebb még jelöléseinek és egymásmellé állításainak okait adja. Ha tovább halad, úgy az idealizáló pszichológus művészetébe kontárkodik, mert egyedül ennek joga, hogy a híven átadott töredékeket az egykor létezett alakról alkotott ideáljának megfelelően képpé illessze össze, ezt egyben saját szellemében merítve kiegészítse és életet adjon neki.

Abból, hogy a nagy időformálók és kortársak, Ganganelli, Frigyes, József, Kant, Napoleon és hasonló társaik a maguk totalitásában mik voltak köztünk, azaz mik ma is, utódainknak csak fragmentumokat adhatunk át. Ezeknek hűséges gyüjtői köszönetet érdemelnek, de nagyobb lesz a Cavaceppik és Canovák érdeme, akiknek tehetségesebb szelleme ezeket a töredékeket, önmagukformálta

ideálok szerint alakokká rakja össze, egészíti ki és életet ad majd nekik.

Érdekesen rávilágít ez a fejtegetés is arra, hogy a minden jelentősebb történettudósban meglevő művész hogyan viaskodik az idővel, ezzel a minden emberi alkotásnak örök nagy ellenségével, amely különösen a történelemben mutatja a maga mindent megsemmisítő, átalakító, változtató hatalmát. Ha ez az örök nagy küzdelem a tudós igazságérzete és objektivitása szempontjából folyik, adódnak az olyan összecsapások, amilyent Walter Raleigh-ről beszélnek, akit egy ablaka alatt lejátszodó jelenet, amelynek reprodukálásában minden szemtanu másként és másként járt el, mert egészen eltérően látta és figyelte meg, annyira megrendített, hogy kétségbeesett a régebbi korokban történtek megbízható fölelevenítésének lehetősége felett. Ha viszont az idő legyőzésének egy másik, művészi formájáról van szó, arról, hogy nemcsak események valóságát állapítsuk meg, hanem régebben élt embereket a maguk húsból és vérből való eleven valóságában állítsunk újra a mi későbbi korunk fiainak lelki szemei elé, ehhez tényleg szinte emberfeletti erőre van szükség. Főként, ha a művészi totalítás mellett a legmesszebbmenő hűségre és igazságra is törekszünk. Éppen itt rejlik azután a költőnek, művésznek, nagy tudósnak teremtő, alkotó volta. Ő tulajdonkép szavakba vagy anyagba foglalva rögzíti azt az időbeli egyetlenséget, amelyet minden történés, minden életfolyás, minden cselekvő ember jelent. Voltaképen tehát egy második teremtést végez. Az ismert történeti személyt újrateremtő alkotónak még nagyobb és súlyosabb a föladata mint más művésztársának. Éppen itt véti el a dolgot maga Fessler is ezekben az években. Ő — és ezt, mint a fentiekből láthattuk, be is vallotta — túlságosan bízott a saját ideáljának értékében. Nem az lett volna a fontos, hogy ő milyen belső kapcsolatokat látott meg önmaga és hőse közt s ennek következtében mikép képzelte el ő annak lelki fejlődését az önnön analógiájára, mert mint látni fogjuk, ezt tette, hanem, hogy megvolt-e benne az a kongeniálítás, hogy tökéletesen beleérezze, belehelyezze magát annak az annyi idő előtt tényleg létezett embernek az énjébe, az eltérő vonások, a más kor, a száz apró erő, amely akkor *egyszer* és *örökre megismételhetetlenül* hatott, tekintetbevételével.

Az ő módszere az, hogy tekintetbe veszi a rendelkezésre álló forrásokat, de a dialektikától vissza nem riadva, azokat részesíti előnyben, amelyek az ő egyszer megformált ideáljával összhangban állanak. Nem igyekszik a mélyebb összefüggéseket kideríteni, amelyekhez

az ilyen, az ő felfogásával ellenkező tények vezethetnek.

Ami a használt műveket illeti, Abälard saját munkáin kívül Bayle, Mabillon, Fleury, Thomasius vonatkozó szakaszait, Armand François Gervaise[1] és J. Berington[2] munkáit említi ő maga a jegyzetekben. Szerinte ezek sem a historikust nem elégíthetik ki, sem a szabad idealistát. Ő tehát magát az utóbbiakhoz számította. Hogy menynyire a romantikus fölfogáshoz csatlakozott már ebben a művében, azt az itt lelhető jellemző középkor-idealizálás is mutatja: „ob ich mich in meiner Darstellung der Höhe jenes schönen, *poetisch-religiösen* Zeitalters auch nur einiger Massen glücklich genähert habe, mögen Andere nach Fug und Recht entscheiden" írja. (I. k. 430. l.)

Petrus Abaelardus (1079—1142) egyike volt a középkor legnevesebb gondolkozóinak és legvonzóbb egyéniségeinek, egyben élete is a legérdekesebbek közé tartozott. „Szinte szokatlan, renaissance-jellegű egyénisége is megkap ebben a korban", „szinte kinő a középkorból". „E mozgékony, élénk, könnyelmű és fölötte hiú francia nagyszerű dialektikus volt, ki meg tudta mozgatni a legnyugodtabb elméket és a legünnepeltebb tanítók közé emelkedett. Eszméi közszájon forogtak, költeményeit Páris utcáin dalolták."[3] Szerelmének híres története nem kevésbbé járult hozzá, hogy örökre emlékezetessé tegye nevét. Ezt ő különben maga is megírta a „Historia calamitatum mearum" (Szerencsétlenségeim története) lapjain. Fulbert kanonok házában, ennek tizenhétéves unokahúgának, Héloïse-nak tanítójaként élve, harmincnyolcéves korában a szép és szellemes leány iránt a legszenvedélyesebb szerelemre gyulladt, amely a leány részéről is heves viszonzásra talált. Megszöktette szerelmesét s Bretagne-ba, saját nővérének házához vitte, hol egy fiúgyermekkel ajándékozta meg őt Héloïse, kit a nagybátyja beleegyezésével nőül is vett. A fiatal asszony azonban saját maga letagadta a házasságot, hogy ezzel útját ne vágja Abaelard egyházi érvényesülésének. Ezen és egy második szöktetésen feldühödve Fulbert megtámadtatta Abaelard-ot és férfierejétől megfosztatta, hogy így akadályozza meg őt abban, hogy egyházi méltóságra emelkedhessék. Ez a csapás kolostorba kergette a nagy gondolkozót, de Héloïse is zárdába vonult. Tanai miatt kétszer is eret-

[1] Armand François Gervaise: Vie de Pierre Abeillard, Abbé de S. Gildas de Ruis, Ordre de S. Benoist; et celle d'Héloïse, son épouse. Paris, 1728, 2 kötet.

[2] J. Berington: History of the Lives of Abeillard and Heloisa. 2 köt. Úgy látszik, hogy ennek a Dr. S. Hahnemann-féle fordítását ismerte.

[3] Nagy József: A filozófia története. Budapest, 1921. 133. l.

neknek nyilvánították Abaelard-ot. Leghevesebb ellenfele Clairvauxi szent Bernát volt. A híres Clugny-kolostor apátja békítette ki ellenfeleivel és itt élt a szerzetesek valóságos mintaképeként, míg a bélpoklosság borzasztó betegségébe nem esett, amely hamarosan végzett vele. Héloïse elkérte holttestét és a tőle alapított kolostorban temette el.[1]

Abaelard a középkor fölvilágosodás-irányának egyik leghíresebb képviselője volt. Olyan nézeteket hangoztatott, melyek részben egészen modernek. Így pl. azt hirdette, hogy az egyháznak a támadásokkal szemben a tekintélyi álláspontról le kellene mondania. Mint minden erő, úgy az értelem is az ember javára adatott meg neki. A kételynek is megvan a maga értéke, ez vezet a vizsgálódáshoz, emez pedig az igazsághoz! Első a tudás, utána következik a hit! Kereszténynek lenni annyi mint logikusnak lenni. Ennek megfelelően a bibliát sem kell betűszerinti értelemben, hanem szellemi értelemben venni. A mennybemenetel pl. a fölvilágosodottnak azt jelenti, hogy a lélek az égihez emelkedik, minthogy jól tudja, hogy a tudomány világképében helyileg meghatározott ég és pokol nincs. A biblia csak a tömeg korlátolt felfogóképességéhez alkalmazkodva használ más kifejezéseket. Abaelardus jelentősége nem utolsó sorban abban is rejlik, hogy egy időre elhárította működésével azt a veszélyt, hogy a tudomány és vallás végkép szétváljanak, sőt éppen nagyon is lehetővé tette újólagos összeforrásukat, amennyiben egyengette az utat ahhoz, hogy az egyház a tudomány eredményeit és módszereit a vallás szolgálatába állítva, ennek védelmére felhasználja. Ő azonban már „mutatja az érzés azon frisseségét és a gondolkozás mozgékonyságát, amelynek segítségével a francia szellem sokban hozzájárult ahhoz, hogy a mult romjait eltakarítsuk és a jelennek sajátos, egyéni életet teremtsünk."[2]

Már ez kezünkbe adja a kulcsot ahhoz a kérdéshez, hogy miért választotta Fessler éppen ezt az érdekes középkori gondolkozót hőséül. Főként ha még hozzávesszük azt, hogy ez az Abaelard nemcsak hogy az egyház hűséges fiává lett ismét, hanem hogy ellenfele, akivel pedig szintén kibékült, Clairvauxi szent Bernát volt, tisztán látjuk írónk érdeklődésének útját. Szent Bernát a miszticizmust vitte harcba Abaelard ellen. Az ő szemében a tudás gőg és pogányság volt, az alázatosság lehetett csak a keresztény erénye. Nem a tudás az élet célja,

[1] Dr. Paul Deussen: Die Philosophie des Mittelalters. Leipzig, 1919.[2] 388/389. l. 1817 óta a két szerelmes a párisi Père-Lachaise temető egy híres sírjában együtt nyugszik.

[2] Rudolf Eucken: Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Berlin, 1921. 246. l.

hanem „a lélek titokzatos fölemelkedése Istenhez a mennybe, édes hazatérése a test országából a lelkek birodalmába és felolvadása Istenben". Szent Bernát Istent nem megismerni, de bensőleg bírni akarta. Az ő miszticizmusa voluntarisztikus volt, az embert szinte Isten munkatársává tette s egészen új utat mutatott, amely a német misztikusokon át egyenesen a protestáns vallásossághoz volt vezetendő.

Fessler itt a legalkalmasabb tárgyat találta a saját fölvilágosodás-korszakától a jelenlegi romantikus-misztikus fölfogásáig vivő lelki fejlődés vázolásához. Ez az Abaelard, ez az „aufklärista" szellem, ez ő, aki Herder-Schleiermacher igéjéhez tért meg, mint hőse az ő regényében teljesen Clairvaux-i Bernát szavaira esküdött már ezután. Nem kevésbbé jellemző ránézve az, amit Bernáttal mondat a végre magát az igazi vallásossághoz átküzdő Abaelardnak: „Von Jugend auf war deine Seele der Sehnsucht nach dem Göttlichen voll, oft wollte dich das Heilige mit sanfter Liebe umfassen; allein du widerstrebtest mächtig, denn du warst schon blinder Sclave des Verstandes, der selbst dort herrschen, schaffen und zerstören will, wo er nur schweigen und ruhen soll, bis ihm das freyere Gemüth gebiethet, für seine Anschauungen und Ideen das Kleid der Begriffe und der Sprache, seiner Gränzen nie vergessend, zu verfertigen. Bey deiner kräftigen Natur konnte es diesem Giganten nie gelingen, den Himmel deines Gemüthes ganz zu beherrschen. Sobald er in und mit sich selbst beschäftigt war, entriss sich jenes seinen Banden, und freuete sich auf kurze Zeit seiner Freyheit und Würde". Ilyen pillanatokban látott meg, érzett, gondolt, írt és tett Abaelard sok olyat, ami ugyan még nem kelthette életre benne a vallást a maga teljességében, de egy ahhoz való végső fölemelkedést mégis biztosan előkészített. Az értelme és érzelme közötti ebben az állandó harcában nem lehetett sem egészen szabad, sem egészen alávetett sohasem, tehát lénye zárt egésszé nem válhatott. Mindez Fesslerre vonatkozik a maga teljességében. Ő vergődött ilyen keservesen a legkülönbözőbb irányok között és neki voltak időről-időre határozott előretörései az igazi vallásosság felé, amelyet azonban csak sokára érhetett el.

Hogy ez valóban teljes mértékben így van, hogy írónk a maga lelkifejlődése, kételyei és megtérése hordozójává tette Abaelard-ot, azt még egy körülmény igazolja. A II. kötet 212. lapjához csatolt jegyzetekben (Függelék 591—605) egymás mellé állította Spinoza és Abaelard tanainak egyes tételeit s csodálatos rokonságot látott köztük. Arra a végeredményre jutott, hogy nem az ideák,

hanem csak a nagyobb biztonság, a kifejezésbeli nagyobb pontosság különbözteti meg a XVII. század bölcselőjét Abaelard-tól. Spinoza szelleme inkább matematikai, Abaelard elméje meg retorikai architektonikában mozgott szerinte. Amaz ment volt egyházi orthodoxiának ránehezedő nyomásától, emez ez alól nem bírta magát egészen fölszabadítani. Köztük éppen csak öt évszázad haladása és belátása fekszik. Láttuk már, hogy Spinoza nagy szerepet játszott Fessler életében, különösen a lembergi évek óta állandóan foglalkozott vele, vissza-visszatért hozzá, de ez a gondolkozó nemcsak őrá tett ilyen mély benyomást. A német szellemi élet történetében óriási jelentősége volt ennek a zsidó bölcselőnek. Helyesen jegyezte meg egy magyar filozófusunk róla: „rendszerének nagyszerű egysége, a benne megnyilvánuló szisztematikus erő és az öntudatos ember fenségének tana oly tulajdonságok, melyek nem téveszthették el hatásukat egyrészt a túlságosan logikus, másrészt a túlságosan vallásos egyéniségekre".[1] Németországban már a klasszikus irodalomban is nagy megbecsülésnek örvendett. Goethe, aki a filozófiai rendszereknek máskülönben nem volt híve, őt és pantheizmusát örömmel vette. Herder is vonzódott hozzá, de teljes diadalra a romantika juttatta. Főként a Fessler-től olyan nagyra tartott Friedr. Daniel Ernst Schleiermacher (1768—1834) szállott síkra mellette. „Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern" című[2] művében egyenesen kiadta a jelszót: „Opfert mit mir ehrerbietig eine Locke den Manen des heiligen verstossenen Spinoza!" Fessler későbbi regényeiben is látni fogjuk, milyen nagy kitartással fáradozott szerzőnk a körül, hogy a legkülönbözőbb gondolkozók, filozófusok, misztikusok eszméit egyeztesse, hasonlítsa, közelítse Spinozáéihoz.

Teljesen a romantika eszmekörében mozgott „Abälard"-jában még egy téren. A női léleknek a férfiétól eltérőleg a valláshoz, minden magasabbrendű érzelemhez közelebb álló tulajdonságait emelte ki. A II. kötet V. fejezetében mondotta ki legvilágosabban azt a meggyőződést, amelyet röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a tiszta női léleknek az ihletszerű, igaz vallásosság a természettől adatott meg, míg a férfinek nagy és nehéz harcokat kell megvívnia, míg átküzdheti magát ahhoz, amit a nő a maga ösztönszerűségében mintegy az ég ajándékaképen kap. Idaline, Abälard egy kedves, nagyrabecsült hölgyismerőse vallásosságában kapjuk ennek legjobb példáját. A logika és gondolkozás mestere, akit

[1] Nagy József: A filozófia története. Budapest, 1921.
[2] Berlin, 1799. Schleiermachers Werke. Leipzig, 1911, IV. 243.

meglep hitének mélysége, lényének egysége, megkérdezi tőle bizalmas beszédben, hogy honnan merítette ezt a csodás erőt. Idaline így felel: „An dem was (Abälard) helle Erkenntniss oder richtige Einsicht nennte, hätte sie ihres Wissens nicht den geringsten Antheil; das stände so in ihrem Gemüthe, und es wäre ihr jedes Mahl dabey, als läse sie es fertig aus einem Buche. Sie dürfte daher auch für sich, ausser der heiligen Schrift nichts mehr lesen, und auch da müsste sie oft schon nach einem einzigen Verse abbrechen, weil sie von einer unerklärbaren Macht *in sich selbst* hinein gezogen würde, wo sie eine Fülle von Anschauungen fände, zu deren Aussprechung keine menschliche Sprache geeignet seyn dürfte."[1]

Folyton visszatér annak a kiemelése is, hogy a férfi csak jó női társaságban leli meg önmagát és saját belső emberének a legmagasabb célhoz való nevelésében nem nélkülözheti a nőkkel való érintkezést. Az első kötet III. fejezete nagyon világosan fejti ki ennek okait. Abaelard a dicsőség tetőfokán is egy bizonyos ürt érez, egy bizonyos elégedetlenséget. Ekkor a nők szolgálatának szenteli magát. Idalinehez, Mabillához, Mathildehez közeledik. Fantáziája ugyanis „az értelem zsoldjában" az ész és érzelem ellen foglalt állást, kedélye nem emelkedhetett önálló élet éléséig. A nőkhöz való viszonyában, kiket mint lovagi udvarló, dallal dicsőített és figyelmességekkel vett körül, még az érzéki burkolaton át is a szerelem szentségének egy sugara csillant át számára. Egy sejtelem hatolt hideg szívéig arról, hogy a világot betöltő nagy szeretet egyik megnyilvánulási formája ez. „An ihrer Seite entfaltete sich mein Herz zum edleren Mitgefühl, zur innigern Empfindsamkeit. Ihre Berührung wirkte auf mich, wie die Annäherung einer unsichtbaren Gottheit. In ihren Kreisen schien ich mir selbst ein besserer Mensch, ich fühlte Achtung für mich, indem ich mich von ihr geachtet und meinen Dienst ihr werth und wohlgefällig erkannte" — írta Abaelard Idaline-ről.[2] Viszont felmerült benne annak fölismerése is, hogy a női társaság a maga sokféleségében a legjobb tanítómestere és művészetének is leghatalmasabb éltetője; ha több ismerősének előnyei egyetlen személyben egyesülnének is, ez mégsem elégíthetné ki őt teljesen!

Ez és azok a helyek, amelyek a már igazán s egyedül szeretett, sőt imádott Heloisa-jával való beszélgetéseiben a más nők iránti tiszteletéről szólnak, erősen

[1] Abälard und Heloisa. Berlin, 1806. II. k. 56. l.
[2] Abälard und Heloisa. Berlin, 1806. I. k. 195. l.

kiemelik a férfinek azt a jogát, sőt kötelességét, hogy minden egyoldalúságot kerüljön ezekben az érintkezésekben. Hangsúlyozza, hogy a szeretett ideálnak nincs oka nyugtalankodni emiatt, mert igazi szerelem csak egy van, de a férfinek nem szabad emiatt elzárkóznia a legszebb feladata elől, hogy a szépséget mindenütt meglátva, annak segítségével képezze lelkét a legtisztább szeretet kifejtésére. „(Es) ist die Liebe im Weibe reine Natur, im Manne das Werk der Bildung; dort feinere Sinnlichkeit, hier veredelte Menschheit." Mennyire összevág mindez azzal, amit Fesslerről, erről az örökösen társulásokat, összejöveteleket szervező emberről említettünk már a megfelelő helyeken! De mennyire az akkori Németország s a romantika Berlinje ez egyúttal a maga teatársaságaival, irodalmi estéivel, esztétizáló hölgyeivel, kik egy-egy ilyen kis közösségnek középpontját, lelkét képezik. Csak ilyen időben fejthette ki minden fényes társasérzés-tehetségét, szellemét egy olyan hölgy, mint az idősebb Schlegel felesége, később Schelling neje, a romantika korának egyik legérdekesebb s legvonzóbb egyénisége. Csak ekkor és itt ragyoghattak Henriette Herz, Rahel Levin és a többi érdekes nőalak, kikkel részben már a Fessler alapította berlini Mittwoch-Gesellschaftban találkoztunk.

Nagy hasonlóság mutatkozik a lovagkor nőtisztelete és a romantika hölgyimádása között, noha természetesen a pár évszázados időbeli különbség miatt emitt egy egészen más női típussal van dolgunk. Van azonban különösen a romantikus misztika sok képviselőjénél s így éppen írónknál is a nőtiszteletnek egy olyan hódolatig, sőt imádásig menő faja, amely, mint a régi korban a Madonna-kultuszt, úgy most az istenséghez, a Világszellemhez közelebb álló nőlélek vallását hozta úgyszólván létre. Ha szent Pál kereszténységében, az ő hitében a Megváltónak mintegy azon tisztsége volt az egész vallás sarkpontja, hogy ő volt a közvetítő az Atya és az ember közt, később a szent Szűz vette át ezt a szerepet isteni fiával szemben, aki a századok múlásával mindinkább a mennyei uralom részesévé vált, az Atyához hasonló égi királlyá s így új közbenjáróra volt szükség. Erre a hivatásra Mária látszott a legalkalmasabbnak, ki embertársa is volt minden földi szenvedőnek, de meg főként gyöngédérzésű asszony, sőt anya, kinek jóságos szívére leginkább lehetett számítani (l. a középkori sok legendát, hol az ég királynője elvetemült, de hozzá forduló bűnösökért is könyörgött). Most a romantika korában, a fölvilágosodás munkája, a tudományok győzelme után nem lehetett már a mennyei Szűznek ezt a tiszteletét a régi naiv egy-

szerűségében, erőteljes közvetlenségében visszaállítani, főleg a protestáns északnémeteknél, hol már a reformáció rég kiküszöbölte még a papi közvetítést is az egyén és Isten között. Ehelyett minden széplelkű nő vált most az istenség fölszenteltjévé, mert az ő szívükben, kedélyükben (Gemüt) talált volt menedékre a fölvilágosodás viharos, értelemvezette évtizedeiben a mindenünnen máshonnan kiüldözött érzelem és vele a vallás, a hit.

Németországban már a klasszikus költőknél is nagy tiszteletben állt a nő, különösen Schillernél, de a romantika hamarosan nyárspolgárinak érezte az itt megalkotott családanya-, háziasszonyideált s egy sokkal modernebb, az egyenjogusításhoz közeledő női típust alkotott, de egyben a misztika segítségével a földről mindinkább a felhők felé emelte azt. Ha ezt az új női ideált, amint a legtöbb romantikus írónál és a mi Fesslerünknél is megjelenik, vesszük most már tekintetbe, nagyon meg fogjuk érteni az ő *Resultate*-beli azon megállapítását, hogy romantikus drámát csak Schiller írt: a *Jungfrau von Orleans*-t. Itt tényleg legnagyobb dicsfényében lépett elénk az égi hatalmakkal a férfiénál rokonabb női lélek. Goethenek a *Faust*-beli híres sorai az „örök asszonyi"-ról már szintén a romantikus hatást mutatják.

Kluckhohn[1] érdemes és nagyon érdekes könyve, *Die Auffassung der Liebe*, egészen helyesen mutat rá arra, hogy a szerelem fölfogásának változásai nem egyoldalúan irodalmi hatások és divatáramlatok következményeiként foghatók fel, hanem a társadalomnak érzelmi változásaiból s a polgári elem előretöréséből magyarázandók. Németországban az érzelgős szerelemfölfogás a pietizmus talajából nőtt ki. Klopstock vitte sokáig a vezérszerepet („Seelenliebe"). Ő éppúgy, mint a romantikusok jeles gondolkozói (Fichte, Schleiermacher, Baader), nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az addigi merev, dualisztikus szétbontást (testi és „szellemi", földi és égi szerelemre) lehetséges volt megszüntetni, azaz egy új, magasabb egységbe foglalni.

Fesslerre elsősorban Schleiermacher hatott, mint azt alkalmunk lesz még más regényével kapcsolatban is látni, de mint ez saját följegyzéseiből is nem egy helyen kitűnik. Ez a híres prédikátor és filozófus nemcsak az ifjabbik Schlegel *Lucinde*-jét vette hathatós védelmébe (*Vertraute Briefe über die Lucinde*), hanem saját maga sokkal finomabb érzéssel és igazi érzékkel a probléma iránt boncolgatta a női kérdést. Hölgyek számára össze-

[1] Paul Kluckhohn: Die Auffassung der Liebe in der Literatur des XVIII. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik. Halle, 1922.

állított „Katechismus"-ának egyik-másik gondolata megcsendül Fesslernek ebben a regényében is, különösen ott, ahol Abälard szeretett Heloisa-ját arra tanítja, hogy a nő hogyan biztosíthatja magának férje szerelmét. Itt ugyan egy és más Rousseau *Emil*-jére is emlékeztet.

Ami a nőnek és szerelemnek a misztikus régiókba való emelését illeti, ebben olyan mintaképek álltak már előtte, hogy jóformán semmi újat nem kellett hozzátennie. Még a sokat támadott *Lucinde*-ben is ilyen helyek voltak: „Heute fand ich in einem französischen Buche von zwei Liebenden den Ausdruck: ‚Sie waren einer dem anderen das Universum'. — Wie fiel mir's auf, rührend und zum Lächeln, dass, was da so gedankenlos stand, bloss als eine Figur der Übertreibung, in uns buchstäblich wahr geworden sei!" O. Walzel, ki ezt idézi,[1] találóan teszi hozzá: „Ein übersinnlich-sinnlicher Freier, macht der Romantiker die Liebe zur Religion." Ugyanitt ki van emelve, hogy az ifjabbik Schlegel menynyire hangsúlyozta, miszerint az Universum iránti szeretet egészen különös erővel van kifejlődve a nőben. A bensőség az övé, amely pedig a vallás alapja. Ugyanide vág a szép gondolat: „Die Poesie der Dichter bedürfen die Frauen weniger, weil ihr eigenstes Wesen Poesie ist." (Idee, 127.)

Fesslernél a női alakok ettől kezdve mindinkább igazi szimbolumokká válnak és veszítenek természetes, emberi mivoltukból. A misztikával erősen átitatott nőimádás az oka, ha ebben és következő regényeiben néha légies, valószínűtlen angyalokat mutat be valódi, a földön járó asszonyok helyett. Nem hiányoznak persze helyenként az ellentétet bemutató, démoni nők sem, de ezek meg az érzéki gonoszságnak megtestesülései. Amint előbbi regényeiben az életmorálra és a filozófiára nevelt a szerző, úgy most minden csak azért történik, hogy a főhős világias felfogásából kigyógyuljon, hogy az élet kellően megtörje, mert ez az állapot, mikor Fessler szerint a „hideg" értelem romlandó alkotásai porba dőltek, kiválóan kedvező a misztikus hit ébredésére, melynek hivatott istápolója az asszony. Ezzel a miszticizmussal jó adag önismeret is jár. Az önszemlélet fontos e regényekben. Még a forma is ettől van függővé téve. Abaelard egész életét vallomásként írja le Heloisa számára. Mindamellett a korrajzra is nagy súlyt helyezett a szerző, úgy hogy a kritika teljes joggal dícsérte a munkát mint clairvauxi szent Bernát érdekes századának jól sikerült képét.[2]

[1] O. Walzel: Deutsche Romantik. I. 1918.[4] 64. l.

[2] Allgemeine Literatur-Zeitung. 1806. 290—291. sz. Morgenblatt. 1807. 152—153. szám.

Az egyházi állapotok ziláltsága a főhős ifjúkorában élénken emlékeztet Fessler visszaemlékezéseire saját szerzeteskorából. Éppenúgy a lelkiharcok, melyek a vallástalanság felé sodródással fenyegetnek, majd a tévtanokhoz ragadják a hőst, párhuzamba állíthatók a szerző megpróbáltatásaival. Bizonyára az sem véletlen, hogy egy titkos társaság belejátszik a lelki fejlődésbe (Bund der Erhabenen). Eltekinthetünk attól, hogy ezeknek a szerepeltetése divat volt akkor, mert hiszen láttuk Fessler nagy szabadkőművestörténetével kapcsolatban, hogy ilyen társaságoknak vallásfenntartói szerepet tulajdonított. Ezek hivatottak tehát mintegy arra, hogy a végső megszentelést megadják a hősnek. Ez az Abaelard, ki 21 éves korában mester lesz, legyőz híres ellenfeleket, de kinél egyelőre az értelem uralkodik, annyira nem vallásos emiatt, hogy haldokló atyjának utolsó szavai sem hatják meg. Az igaz szerelem segíti ahhoz, hogy az első lépést megtegye a hit irányában s a Heloisa-val való viszonya miatt őt érő szörnyű bosszú, a fájdalom, megalázás segítik tovább. Hosszú küzdelmeket kell azonban még folytatnia a világgal, a tudománnyal, el kell szenvednie büszke értelmének megcsúfolását is, mielőtt méltóvá lesz arra, hogy a szövetséghez közeledhessék. Clugnyben visszavonván újító tanait, kibékül erre nagy ellenfelével, Bernáttal és méltóvá válik arra, hogy szép lelki harmóniában végezze be életét. Heloisa állandóan a jó géniuszként kíséri őt és örök nőiségével segíti rögös földi útján az ég felé. Legtalálóbb a korabeli kritika ezen mondata erre: „So endet das ganze in einer grossen Harmonie, die die Dissonanzen der sublunarischen Welt in die Grundtöne des Göttlichen auflöst".

Fessler regénye és ugyanekkor írt vallástörténeti meg vallásbölcseleti munkája közt szoros összefüggés áll fönn. Az alaphangot itt is az a megállapítás adja meg, hogy az egyház és a vallás két egészen külön dolog, vagy más oldalról véve Fessler tanát, az egyházakon való bizonyos felülemelkedésről szólhatunk. Ezzel írónk teljesen a maga korának gyermekeként mutatkozik be. Ilyen gondolatok a XVIII. században több oldalról is meg voltak alapozva, éppen ezért elég gyakoriak is voltak. Hogyan nőttek ki ezek a legutóbbi két század fejlődésmenetéből? Erre érdekes feleletet kapunk modern vallástörténészek munkáiban, így pl. Troeltsch Ernő műveiben. Ő egyenesen a protestantizmus bölcsőjénél keresi már az ilyen gondolatmenetek forrását. *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* című értekezésében[1] kifejti, hogy a protestantizmus azzal, hogy

[1] Historische Bibliothek. Band 24. München und Berlin, 1911. 46. l.

megtörte a katholikus egyház egyeduralmát, egyúttal lehetetlenné tette egy egyházi kultúra erejének további érvényesülését, tehát a magáét is eleve elerőtlenítette. Három (katholikus, lutheránus, kálvinista) egyház, melyek egymást kölcsönösen kizárták, elátkozták, önmagukat csalhatatlanoknak mondották, az egyházi gondolatot magát diszkreditálták, mert egyházból többesszám nem létezhet. A XVI. és XVII. század szerinte átmenet a középkortól az újkorhoz és egyben az az idő, melyben ez a három természetfölötti erő egymást kölcsönösen megőrli s megszületik a modern világ, amely ismeri ugyan az érzékfölöttit, de nem ismeri többé a természetfölöttit. A protestantizmus így tönkreteszi a keresztény egyházi gondolatot és ennek természetfölötti erősségeit is. Teszi ezt persze akarata ellenére, de tényleges s mindig erősbödő hatással. Az egyházak sokasága és elkeseredett harcuk minden másnál jobban nevelte a libertinistákat és neutralistákat. Ehhez járult még, hogy a protestáns egyház, különösen a Luther-féle, sokkal gyöngébb belső szervezettel és kevesebb ellenálló erővel bírt, mint a katholikus. Ennélfogva a modern eszmevilággal szemben kevésbbé tartós ellenállást fejthetett ki, mint emez.

Ha már így a protestantizmus föllépésének tényében rejlett az a következmény is, hogy az egyház lejárja magát, még inkább elősegítette ezt az a sok visszásság, amely a kevert vallású német vidékeken mutatkozott, ahol szomszédos városok közül az egyikben a kálvinisták, a másikban a lutheránusok, a harmadikban a katholikusok voltak minden jogtól, sőt vallásuk szabad gyakorlásától is megfosztva. A német államocskák kicsinysége miatt ez annál föltűnőbbé vált, mert pár kilométer távolságban egyedül üdvözítő hit volt az, amelyet ebben a városban elnyomtak s minden rendelkezésre álló eszközzel üldöztek. Érdekes ezt megfigyelni pl. majnai Frankfurt példáján, amely még Goethe ifjúkorában is az ilyen épületes egyházi torzsalkodások gazdag változatosságú sorozatát mutatta föl.[1] Nem csoda, ha éppen itt is sok intelligens ember arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a nyugati deistáknak van igazuk s maguk is írásban meg szóban hasonló tanokat hirdettek.

Ez volt éppen a második nagy erő, amely az előbb említettnek, mint látjuk, mintegy folyománya, de egyszersmind új, pozitiv ellensége minden egyháznak: a deizmus. Az angoloktól részben közvetlenül, de még inkább

[1] W. Bode: Goethes Leben. I. Lehrjahre. Berlin, 1920. 118. s köv. l. Még a lutheránusok maguk is éles választóvonallal elkülönített két táborra oszoltak.

a franciákon át hatott ez Németországra s hálás talajra lelt, mert az előbb említett küzdelem az egyházak között hajlamossá tette éppen a jobb fejeket és érzőbb szíveket arra, hogy elforduljanak az egyháztól. Voltaire-nek szinte hiszterikus haraggal az egyház ellen intézett támadásai, az „Ecrasez l'infame!" jelszó már jól előkészített hangulatot találtak német földön is. Itt azonban az egyház fölé emelkedésnek egy sokkal nemesebb formája fejlődött ki éppen ebben a XVIII. században s ezt harmadik erőként sorolhatjuk a többiekhez: a humanitás a maga idealista formulázásában. Mind Herder, mind Lessing, mind Goethe és Schiller nagy szerepet játszott e tekintetben a XVIII. század második felében. Dilthey olyan szépen írja Lessingről szóló tanulmányában[1] ennek *Nathan*-jára vonatkozólag: Saladin, Nathan, a templomos lovag, Recha nem a maguk vallásán belül képviselnek valamilyen liberális teológiát, hanem ezt maguk mögött hagyták és emberiesség az ő vallásosságuknak az alapja és lényeges tartalma. Schiller mondására is található itt utalás, mely szerint Rousseau keresztények közül embereket toborzott. Ugyancsak Schillernél találjuk a humanitás korának nemes, mély, felekezeteket áthidaló, tiszta vallásosságának egy másik szép nyilatkozatát:

> Welche Religion ich bekenne? Keine von allen,
> Die du mir nennst. — Und warum keine?
>
> *Aus Religion.*

Ezt persze Fessler föltétlenül kifogásolta volna a maga scholasztikus észjárásával, mert az első sor *Religion*-ja helyett egyházat (Kirche) tett volna, de lényegileg ugyanezt mondta volna az is. A humanitás híveinek magasan szárnyaló lelkesedése járt különben is legközelebb az ő szintén minden hétköznapi mértéket jóval meghaladó misztikus színezetű rajongásához. Mind a kettő ugyanabból az alapból nőtt ki: a XVIII. századnak túlságos belső életre szorítottságából Németországban. R. Eucken mutatott erre rá tömör rövidséggel híres könyvében: *A nagy gondolkodók világnézeteiről*:[2] a politikai és szociális élet a maga szétdaraboltságával, kicsinyességével, jelentéktelenségével semmit sem nyujtott itt, ami nagyratörő szellemeket vonzhatott volna; az akkori Németországban, Staël asszony találó mondása szerint, annak nem akadt igazi dolga, aki nem akart a világmindenséggel foglalkozni. „So floss die beste Kraft jener

[1] W. Dilthey: Das Erlebnis und die Dichtung. Leipzig, 1910.[3] 132. l. (V. Die Weltanschauung Lessings).

[2] Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Berlin und Leipzig, 1921.[16] 439. l.

geistigen und literarischen Bewegung zu; sie sollte das Dasein nicht bloss mit gefälligem Schmuck umkränzen, sondern ein neues Leben eröffnen, ein Leben des Menschen als Menschen, ein Leben im Innern der Seele jenseits der Schranken und Mißstände der sichtbaren Welt."

Ez eléggé magyarázza azt, hogy mikép vehetett az egyházak harcából és az ebből erősödő fölvilágosult propagandából származott egyházellenesség olyan ideális irányt, amilyent mind a klasszikusoknál, mind később a romantikában láthatunk s amilyet mindkétfelől merítve Fessler is hangoztat. A vallási kérdések általában sokat foglalkoztatták ennek a korszaknak gondolkodóit, éppúgy, mint olvasóközönségét. Az iránt való érdeklődésnek éppúgy, mint a filozófiai és művészeti problémákkal való foglalkozásnak magyarázata nemcsak az, hogy az abszolutizmus a polgárok nagy körét kizárta a közügyek intézéséből s így más térre szorította az érvényesülni akaró erőket, hanem egyszersmind az is, hogy Németországban, hová nyugatról később hozták be a fölvilágosodásnak sok eszméjét, még állott a harc a XVIII. század hetvenes éveiben is az orthodoxiával. Viszont pl. Lessing, mint azt W. Dilthey fent idézett művében kifejtette, nemcsak a maradi egyházi embereket támadta, hanem a fölvilágosodás apostolait is. A racionalizmus törekvése az volt, hogy mindenütt az értelem követelményeinek megfelelő rendet teremtsen. A vallás kérdései sem képeztek e szempontból kivételt, sőt éppen ezek voltak elsősorban a kutatásnak alávetve, hiszen itt rejlettek a legmesszehatóbb metafizikai problémák és ezekkel kapcsolatban azután a talán még fontosabb praktikus, morális vonatkozású következtetések. Ha a teológia elmaradni nem akart, magának kellett jó példával elöljárni. Megvizsgálták a szent könyvek elbeszéléseit a csodákról, ezeknek körét a lehető legszűkebbre vonták, lehetőleg természetes magyarázatokat keresve. Nagy érdeklődéssel fordultak az egyházak története felé is. A dogmákat már mint esetleges és csak bizonyos időkben jogosult megállapodásokat tekintették. Végül is az a nézet fejlődött ki, hogy az egyház és dogma csak praktikus szempontból szükségessé vált körülhatárolása az eredeti természetes vallásnak.

Eddig megegyezett az eredmény a humanitás híveinek nézeteivel is a főbb pontokban, de abban már a világosfejű és éleseszű Lessing sem bírta követni a fölvilágosodás híveit, hogy a legalantabb járó, magát józanságnak mutató szellemtelenséggel mindent iskolamesteri pedantériával intézzen el s a mélyebben fekvő okok előtt egyszerűen szemet húnyjon. Föl kellett háborodnia továbbá

a fölött is, hogy a fölvilágosultak egy része milyen egyoldalú, gyűlölködő rosszakarattal tárgyalta az ilyen kérdéseket. Ő távol volt attól, hogy Voltaire-hez hasonlóan olcsó gúnnyal és tüzet lehelő szájjal tudjon csak teológiáról beszélni. Ő csak tisztázni akart alapvető kérdéseket, sőt éppen arra törekedett, hogy a vallásnak mint olyannak központi problémáját élesen elhatárolja minden vele összefüggésbe hozott más kérdéstől, hogy ez utóbbiak azontúl ne árthassanak a maguk csődjével sem ennek az ő számára szent erőnek, a hitnek. Cinikus meg frivol fejtegetéseket, a nyugati nemzetek fiaihoz hasonlóan, egy komolyabban vehető német gondolkozó sem engedett meg magának. Dilthey mintaszerűen mutatta ki, hogy Lessingnek milyen, az egész életét betöltő szent ügyévé vált a teológiai harc a hetvenes években és hogy milyen hatalmas készültséggel fogott hozzá, menynyire nagykoncepciójú tervei voltak s milyen gondosan kidolgozott rendszer állt töredékes vitairatai mögött. Egyben pedig rámutatott arra is, hogy ez a kor éppen ezt a legsúlyosabb problémát adta föl fiainak megfejtésre és Lessing látta, hogy minden egyéb kérdés is ennek a tisztázásától van függővé téve.

Mindez két irányban is útbaigazíthat bennünket: magyarázattal szolgál ahhoz, hogy a teológiai érdeklődés még a XIX. századba átnyulóan is olyan jelentékeny volt, továbbá megérthetjük belőle, hogy Fessler mikép egyeztethette össze a most már erősen romantikus nézeteit Lessingéivel. Ezt a nagy kritikus főtől való függőségét az *Ansichten von Religion und Kirchenthum*[1] mottójában is kifejezésre juttatta már, mert ezt is Lessingtől vette: „Die Religion Christi und die christliche Religion sind zwei ganz verschiedene Dinge". Nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a nagy német fölvilágosodás-vezér, a tisztaszemű, éleseszű szellemi rendcsináló még a miszticizmusra hajló Fessler számára is jól használható teológiai író volt. Troeltsch Ernő egy mondatával eléggé rávilágít erre: „So hat Lessing die Religion unter Berufung auf herrnhutisches Gefühlschristentum vor Verstand und Kritik gerettet."[2] Fesslernek az ezekben az években elfoglalt álláspontja is éppen ez: az érzelem révén visszatalálni a valláshoz, amelytől az értelem és a kritika eltávolította. Mivel pedig sokaktól fejcsóválással fogadott miszticizmust kapcsolt most össze ezzel a törekvésével, annál inkább tetszett neki az, ha az értelem fejedelmeire is hivatkozhatott egy és más dologban.

[1] Három kötet. Berlin, 1805.

[2] Ernst Troeltsch: Gesammelte Schriften. I. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1919.[2] 927. l.

Fesslernek tehát az egyik főtétele az, amely már az *Ansichten* teljes címében is kifejezésre jutott, hogy más az egyház és más a vallás. Láttuk, hogy egészen szükségszerű fejlődésmenet vezetett a XVIII. században az ilyetén állásfoglalásokhoz, amelyek nem elszigetelt jelenségek, sőt nagyon is általánosan érvényesek. Goetheről is azt mondhatjuk, hogy „nicht unchristlich, aber schlechterdings unkirchlich.[1]" Fessler csak tudományosabb formában és mondhatjuk tanult teológusként szögezte le ugyanazt, amit ebben a korban mindenki tudott, érzett, hirdetett valamilyen alakban. Mivel hivatásos lutheránus teológusként lépett föl ebben az esetben, erről az oldalról is kell megvilágítanunk tanának helyességét avagy helytelenségét, kell továbbá rámutatnunk arra, hogy mainap protestáns körökben mi erre vonatkozólag a vélemény. Ha egy modern német teológiai írónak idevágó munkáját vesszük kezünkbe, azt látjuk, hogy a fölfogás feltűnően egyezik. Troeltsch Ernő *Religion und Kirche*[2] című tanulmányában gyönyörű világossággal fejtette ki a modern szaktudós erre vonatkozó nézeteit, mert éppen a mai helyzet erősen szorította a gondolkozókat arra, hogy ebben a kérdésben döntést provokáljanak. Egyház és vallás egyáltalán nem födik egymást, fejti ki Troeltsch. A vallás ugyan alapja és hajtóereje az egyházképzésnek, de nagyon élesen megkülönböztethető az egyháztól magától és hatalmát lényegesen más módon fejti ki, mint az egyházi intézmények. Az egyházak ugyan az által iparkodnak megerősödni, hogy önmagukat állítják oda a vallás lényeges és eredeti ingredienciájaként. Ez azonban quid pro quo, amit teljesen elhitetni egyedül a katholikus egyháznak sikerült. A vallás önmagában véve inkább a legnagyobb ellentét az egyház szilárd formájával. A vallás folyékony és élő, minden időben közvetlen érintkezés útján Istenből merít, lehető legbensőbb, személyes, egyéni és abrupt. A vallás legéletteljesebb korszakai a legegyházellenesebbek, azok, amelyek entuziázmust mutatnak és az egyént meg ennek a szíve hajlamát előnyben részesítik. Az egyházképzés különböző veszélyeket rejt magában a vallásra nézve s Troeltsch több példán mutatja ki azt, hogy a világvallások mind azért alapítottak egyházakat, mert tanuk lényegéhez tartozott az általános elterjedés és ez nem igen volt lehetséges bizonyos organizáció nélkül. Viszont: csak a villágvallások (buddhizmus, zsidóság, izlám, kereszténység) alakí-

[1] Ugyanott, 929. l. jegyzet.

[2] Preussische Jahrbücher, 1895. Újra kiadva: Gesammelte Schriften. II. kötet: Zur religiösen Lage, Religionsphilosophie und Ethik. Tübingen, 1913. 146—182. l.

tottak egyházakat. A kereszténység minden mással szemben előnyben van azáltal, hogy egy Isten országát ismer, a hívőknek egy tisztán szellemi közösségét, lényegében tehát független az egyházi szervezet eszméjétől világvallás létére is.

Ha most Fessler *Ansichten* című háromkötetes munkáját rendszeresebben áttekintjük, azt tapasztaljuk, hogy ő valami egészen hasonlót érzett ennek megírásakor, mint ami itt jut kifejezésre, csakhogy még egy lépéssel tovább ment, mert a miszticizmus javára vont le következtetéseket. Mindenekelőtt az *Ansicht* szónak a magyarázatával kell foglalkoznunk. Ez a tradició szóval való tudatos ellentétbeállításban van itt használva. Tradició minden kívülről adott, pl. a filozófia is, melyet csak tanult valaki, de nem önmagában alkotott meg, dolgozott ki. „Ansicht (aber ist) die vollständige Auffassung des gegebenen oder aus meiner innern Welt genommenen Gegenstandes, von dem selbstgewählten, für mich möglich richtigen Standpunkte, in meiner eigenthümlichen Geistesform." (I. 6.) Ezeket a nézeteket bizonyítani sem lehet! „Ich kann den Standpunkt, aus dem ich sie gefasst habe und den Grundzug, durch den mir das Mannigfaltige der Erscheinung zur Einheit, und dadurch zur klaren Anschauung oder Ansicht wurde, angeben; von dem allen aber kann ich nichts beweisen für denjenigen, dem mein Standpunkt nicht gefallen, und der von mir gefasste Grundzug nicht einleuchten will. Derjenige hingegen, der sich *dorthin* stellt, wo ich stand, und in der Erscheinung, vor allem, *den* Grundzug festhält, den ich fasste, bedarf keines Beweises mehr." (I. köt. 258—259. l.) Ebből már látni a célt, melyet a szerző el akart érni s nem is kellett hozzátennie, hogy az olvasó emelkedjék vele együtt a történelem meg a teológia fölé, „zur Höhe der nach Universalität strebenden Religion!" Maga is elismerte, hogy lesz ott egy és más, mit sem ő, sem az olvasó nem bír bizonyítani, de ez viszont majd ugyanúgy fogja értelmezni a dolgokat, melyeket ezen álláspontról a szerzőhöz hasonlóan fog látni. Már egyedül ez is a misztikára utal, amely az összes fejtegetések mögött lappang. Hol lesz itt a nyugvópont, a szilárd talaj? Fesslerre jellemző, hogy ő ezt sem akarja kirúgni lábai alól s minden rajongása mellett sem akar túlságosan eltávolodni a józan észtől. Ő, aki éppen e művében is azt fejtegette köteteken át, hogy más az egyház (Kirche) és más a vallás (Religion), mégis azt írta ugyanitt, hogy egy egyházhoz való tartozás feltétlenül szükséges! (II. köt. 398—399. l.) A legélesebben elítélte a neutralistákat. Szerinte ezek nevelik példájukkal a hitetleneket, kételke-

dőket, tehát az igazi vallásosságnak éppolyan ellenségei, mint a fanatikusok. Ez teljesen megegyezik Fesslernek a szabadkőművesség terén elfoglalt álláspontjával. Mint láttuk, ott is különbséget tett a páholyok és az igazi szabadkőművesség, mintegy tehát ennek lényege közt, mégis páholyorganizálással foglalkozott, sőt nagyon is hangsúlyozta, hogy nem szabad minden tag fantáziájára, különvéleményére bízni azt, hogy mit tarthat helyesnek, a szabadkőművesség lényegének. Igen világosan és élesen körvonalazva igyekezett kidolgozni azt, amit szerinte mindenkinek el kell fogadnia azon szövetség ősi magjaként. Szinte azt mondhatnók, hogy a katholikus egyházban tanult papi gondolkozás szerint járt el a szabadkőművességben. Avagy mikép jelölhetnők meg találóbban azt a tényt, hogy elítélte a XVIII. században a páholyokban űzött szokásokat, megrótta a kémiával foglalkozókat, a régi rendek szertartásaiban gyönyörködőket, azokat, kik szerinte egyházi szervezetet adtak a szabadkőművességnek, de azokat is, kik deizmust vittek bele. Kimondta: „Freimaurerei ist eine positiv überlieferte Kunst" és a legfőbb kötelességnek tartotta ezt a tradición alapuló régi formát megőrizni. Egy egyházatya nem őrködhetett volna nagyobb gonddal a vallás tisztasága fölött, mint ő e fölött az ősi „művészet" fölött.

Mindez egy igen fontos tényre hívja föl figyelmünket. Többször volt már alkalmunk látni, de ezentúl is találkozunk még ilyen jelenségekkel Fesslernél, hogy bizonyos áthidalásra, egyeztetésre törekszik. Ez a magyarázata, hogy ő nem esett áldozatul a romantikus belső ziláltságnak. Jogosan emelték ki a romantikusokról, hogy ők „innerlich und äusserlich bindungslos" s éppen ezért „vermögen nicht im Atem der Gemeinschaft schaffen". Fesslernél megmaradt a kötöttségnek egy jó része, ezt a katholikus egyházból meg a fölvilágosodás világából is hozta magával és ami a fő, megtartotta mindvégig: minden romantikus befolyás mellett, avagy ellenére. Barátjával, Z. Wernerrel összehasonlítva őt, az ő útjukban sok közöset lelni, Werner is tulajdonkép elég későn jutott el a romantikához (R. Palgen[1] a *Söhne des Tals*-ról kimutatta a Schiller-Shakespeare-Goethe-hatást, a lovagdráma befolyását, és hogy a romantikus evangélium csak később jött ehhez, sőt rontotta is a mű egységét). Werner éppúgy Plato, Böhme, Fichte, Rousseau, Schleiermacher, sőt Wieland hatása alatt állott, mint Fessler, de míg ő akarat és cél nélkül sodortatta magát az élettől, másutt keresve a támaszt s végre a pozitiv vallásban meglelve azt, addig

[1] Marburg, 1917.

szerzőnk ugyanilyen befolyásokon, lelki rázkódtatásokon keresztülmenve, mindig maga alakította az életét erős kézzel és ennek alkonyán nem megtört emberként keresett vigaszt az erősebb hitnél, hanem fiatalos rugékonysággal evangélikus egyházfőként a volgai gyarmatosok között szervezhetett, építhetett, dolgozhatott a közért, amellyel mindig tudott valamilyen érintkezést létrehozni s annak szellemében dolgozni.

Egyik oka e különbségnek valóban az lehet, hogy Fessler más úton jött, ami a vallást illeti. Míg a katholikus egyházhoz menekülő romantikusok protestánsok voltak, ő a római egyházból indult ki szellemileg s úgy ment át a lutheránusokhoz. Nem hiába emelte ki *Ansichten*-jeiben a katholikus egyház vaserejét és következetességét mint főismertetőjegyét. Szépen írta e művében egy s más vádakra felelve, hogy nem veheti tőle senki rossz néven, ha igazságos ezzel az elhagyott egyházzal szemben; ő, aki tagja volt, legjobban tudja méltányolni jó tulajdonságait. Az *Ansichten*, ez a 21 levélre oszló háromkötetes munka[1] részben önvédelem is volt írónk részéről, több levélben pályafutását adta, igyekezett lelkifejlődését benne megmagyarázni, áttérését igazolni. Ez ugyan olyan formában történt, hogy tényleg beláthatta mindenki, hogy a szerző éppannyira a katholikus egyházhoz számítja magát, mint amennyire a lutheránus egyház tagja, mert nyiltan kimondta, hogy a dogmákat nem vetette el, sőt a katholikus egyház jogát ezek felállításához elismerte s elismeri. Szerinte mind az egyik, mind a másik egyháznak ő sokat köszönhet, mert a belső protestantizmushoz segítették. Ez, az ő nézetének megfelelően, minden egyháznak a rendeltetése is, minden buzgó tagjuk az egyházban kapja kiképzését mindaddig a pontig, míg lelkiekben mintegy a saját lábán járhat, vagyis elérte a belső protestantizmust, honnan már azután akadálytalanul a tiszta valláshoz emelkedhet. Bármilyen szépen is hangzott ez, mégis titkos katholicizmussal vádolták a németek s bizony elég sok külső jele volt ennek e műben. A második kötethez pl. a szerző függelékként az egész Keresztelő Szent János ünnepén szokásos katholikus szentmisét csatolta német fordításban, hogy védelmébe vegye a heidelbergi káté 80. kérdés-felelete ellen, amely szerint ez „átkozott bálványimádás", mi ellen (II. 449.) ő hevesen kikel.

Persze úgy tűnik föl ez a jobban a problémába mélyedőnek, mintha írónk itt is az ő kedvelt szintézisét akarta

[1] Az Ansichten von Religion und Kirchenthum (Berlin, Sander, 1805) alcíme: Briefe aus Kleinwall an F. P. M. und an alle Menschen, die guten Willens sind.

volna végrehajtani. A vázolt modern német protestáns megállapításokra emlékezve úgy tüntethetnők fel ma a dolgot, hogy Fessler ösztönszerűleg kereste a megoldást, mikép lehetne a keresztény vallás terén a reformáció által támadt hármas szakadékot áthidalni. Őt tehát nem is annyira az érdekelte, amit Lessing *Nathan*-jában hangoztatott, hogy keresztény, zsidó, muzulmán egyenlő mint derék ember Isten előtt. Ő érezte, hogy a deizmusnak, a hitetlenségnek, egyszóval az egész modern világnézetnek valahol ott van a kiindulópontja, ahol a keresztények nem értették meg többé egymást. Erre akart ő írt találni és a maga véleménye szerint talált is. Ő úgy gondolja e munkájában, hogy a katholikus, lutheránus, minden keresztény a maga egyházán belül maradva eljuthat az igazi, felekezeti gyűlölséget nem ismerő vallásossághoz, amely nála azután a misztika vonásait mutatja. Nyugodtan megállapíthatjuk egyéb művei meg önvallomásai alapján, hogy főként a herrnhutizmus és Schleiermacher hatott rá a misztikusokon kívül s így nem fog meglepni sem e műnek az alább ismertetendő befejezése, sem az a körülmény, hogy itt is feltűnő figyelmet szentel a legkülönbözőbb szekták beható méltatásának. A szabadkőművesség történetére, amint azt fentebb megismertük, emlékeztet ez a rész. Jézus ezen fejtegetések szerint is egy vallásetikus állam eszméjét hirdette az Isten országának szimbolumában. A zsidók voltak az okai, ha zsinagógaszerű, dogmatizáló egyház lett belőle. Nagy szeretettel fordult a szerző az esseusok, gnosztikusok tanaihoz, tehát egészen azt az utat választotta, persze más következtetések levonásával, mint kéziratos szabadkőművestörténetében. Ha modern olvasó ezt az eretnekségekkel meg szektákkal való túlságos foglalkozást fölöslegesnek vagy a főcéltól eltérőnek ítélné, számba kell vennie, hogy éppen a legújabb kutatások is igazolták itt is Fessler ösztönének helyes voltát. Ez pl. ebben a megállapításban is kifejezésre jutott újabban a német protestáns irodalomban: a vallásos eszme ereje sohasem volt nagyobb, mint a szektaképződések idején. Troeltsch, kinek modern teológiatörténeti nézeteit már megismertük, összegyüjtött munkáinak második kötetében önmaga is beismerte, hogy régebbi írásaiban követett elvét kénytelen volt helyesbíteni és a szektáknak a kereszténység fejlődéstörténetében sokkal előkelőbb helyet kijelölni, semmint azt régebben tette.[1]

---

[1] L. E. Troeltsch: Gesammelte Schriften, I. köt.: II. 9. Das Absolute Gottes- und Naturrecht und die Sekten. III. 4. Sektentypus und Mystik auf protestantischem Boden. S v. ö. II. köt. 171. l. jegyzet a szekták-

Írónk azonban nemcsak a különálló csoportok történeti fejlődését vizsgálta végig, hanem rendszeresen megtárgyalta a nagy keresztény egyházak történetét is. Sorra vette a katholikustól kezdve a morvatestvérekig őket mind s behatóan jellemzett minden egyest. A katholikus egyház főerejét a következetességben látta, mert itt szerinte egy legfőbb alapelvvel minden a legszebb összefüggésben áll. Külön végigvizsgálta a következetességet a dogmarendszerben, a kultuszban, a fegyelemben. (10.—13. levél.) Hogy mennyire érdekelte őt éppen a katholicizmus, azt egy külső körülmény is feltűnően mutatja: a három kötetre oszló műből az elsőt általános elvek tisztázásának meg a maga szektáinak, misztikusainak, egész külön teóriájának szentelte, de az egész másodikat kizárólag a katholikus egyháznak, míg az összes többieket az utolsóba szorította bele. A reformációt ugyan jogosnak meg üdvösnek tartotta, sőt itt is egypár olyan megállapítást tett, mely ma is megállja helyét. Talán a legtalálóbb az, amely arra utalt, hogy a reformáció a katholikus egyházat is új erőhöz juttatta, ami teljesen megfelel a modern német fölfogásnak, mely szerint a kifejlődött nagy küzdelem egészen a XVIII. századig hosszabbította meg a középkor sajátos vallásos kultúrájának életét, sőt éppen el is födte egy időre azt a szakadékot is, amely, mint láttuk, voltakép az összes versengő egyházak hitelvesztését rejtette magában és a mi korunk eljövetelének a szükségszerűségét jelezte. Szerzőnk látta már, sőt ki is emelte a három keresztény egyháznak a szembenállását („drey Kirchen in bleibender Opposition", 8. levél), tehát a legérzékenyebb pontra tapintott, de ezt a maga egyeztető szellemének megfelelően, meg saját meggyőződésének helyességében és hatóerejében bízva igyekezett olyan oldalról megvilágítani, amely alkalmas azon illuzió keltésére, hogy ezek mindvégig békésen működhetnek egymás mellett: „wie ein Welt-System, dessen Planeten auf einander gravitiren, ohne sich gegenseitig zu zerstören oder in ihren verschiedenen Laufbahnen aufzuhalten: im Centro die Sonne der Religion, von der sie, nach dem Verhältniss ihrer Nähe oder Ferne, ihr Licht empfangen".[1] Hozzáfűzött rögtön olyan megjegyzéseket is, melyekből kitűnt, hogy nem tévesztette szem elől azt, hogy zavarok is mutatkoznak, de bízott a vallásnak, az ő vallásának megingathatatlanságában. Ez nemcsak azt mutatja, hogy

ról: Die Bedeutung dieser anderen Gruppen habe ich freilich inzwischen weit höher einschätzen gelernt... Die offizielle Theologie denkt viel zu sehr an die Kirchen.

[1] Ansichten I. 305.

Fessler saját életsorsa meg a vázolt körülmények folytán ehhez a központi problémához — melyet még sok regényében is tárgyalni fog — már eljutott, hanem azt is, hogy ő egyúttal megoldottnak is tekintette, ami mindenkori teóriáiba vetett igen erős hitét igazolja.

Megfelel modern tudásunknak Fessler azon megállapítása is, hogy reformáció szükségét a katholikus egyházon belül is érezték, sőt ilyet igyekeztek kezdeni is, hogy a megelőző században a XVI. század eseményeinek előjeleit már látni lehetett. Rátért még arra is, hogy a misztikusok mennyiben segítették elő a reformációt. Erősen hangsúlyozta továbbá, hogy a kath. egyházban nem is volt olyan nagy az „általános tudatlanság" meg romlottság. Ez esetben lehetetlen lett volna Luther sikere is! A lutheránus egyház főismertetőjegyét a tanszabadságban látta, amely azonban egyszersmind a későbbi bajok főforrásává is lett! A teológiai viták teljesen megfeleltek egy ilyen tantételnek, de végeredményben a szimbolikus könyvek hitelvesztéséhez s főként Semler[1] Perfectibilitäts-Grundsatz-a révén a racionalizmushoz vezettek! Az egyedüli orvosságot abban látta Fessler, ha a lutheránus egyház visszatér szimbolikus könyveihez és papjainak a tanszabadságát célszerűen korlátozza! Ezzel szemben Kálvin egyházát éppen a szigor jellemzi. Ez a reformátor maga nagy buzgalmat mutatott a tan egységének biztosítása irányában. Ebből erre az egyházra nézve üdvös és hasznos következmények származtak. A legnagyobb előszeretettel mégsem ehhez, hanem a morvatestvérek[2] egyházához fordult a szerző (III. k. 147—225. l.). Ezt ruházta föl a „gottselige Kirche" névvel. Erről szól az egész 17. levél, melyet behatóbban kell áttekintenünk, mert itt kapjuk magyarázatát Fessler minden egyéb gondolatának az egyházproblémára vonatkozólag. Különösen ennek a testvéregyházközségnek vagy herrnhutinak is nevezett egyháznak trópusairól (Tropen) és kórusairól (Chöre) írt elragadtatással. Mik ezek? A „Tropen" névvel a herrnhuti egyháznak a külön lutheránus, református és morvatestvér csoportját jelölték, azaz jelölik. Tehát tanbeli eltérések (Lehrmeinungen) nem

[1] Semlerrel már Lessing is szeretett volna egyet-mást tisztázni. Rá meg Walchra vonatkozott mondása: „endlich lassen sich doch die grossen Wespen auch aus dem Loche sterlen". (Dilthey: Das Erlebnis und die Dichtung. Leipzig, 1910.[3] 108. l.)

[2] Ezek a cseh-morva testvéreknek, kik a husziták egy különvált csoportját képezték, utódai. A régebbi egyháznak Comenius Ámos János, a híres pedagógus volt utolsó püspöke. Egyházközségi életüket Zinzendorf gróf szervezte újra. A morvatestvérek ezen utódait Herrnhut középpontról herrnhutiaknak is nevezték (Brüdergemeinde, Brüderunität, Herrnhuter).

képeztek különbséget, hanem békésen egymás mellett megférték egy új közösségen belül. Mit tett tehát Fessler ebben az egész műben? Tulajdonkép kiterjesztette ezt a Tropen-rendszert az egész kereszténységre, amennyiben belefoglalta a katholikusokat is, mint ezt fentebb idézett mondata[1] a három nagy keresztény egyházról mint világrendszerről, melynek közepén a vallás napja ragyog, bizonyítja. A kórusbeosztás is különös intézmény: minden herrnhuti község ilyenekre (Chöre) oszlott. Ezek kor, nem és életviszonyok tekintetbevételével alakított csoportok. Minden községben tehát gyermekek, fiúk, lányok, nőtlen ifjak, hajadonok, nősek, özvegy férfiak és nők csoportját lelhetjük. A nőtlen testvérek a testvérházban (Brüderhaus) művészettel meg kézimunkával foglalkozhattak s közös ájtatosságra gyűltek össze. Ez tehát nem egyéb, mint a katholikus szerzetesség protestáns köntösben. A volt kapucinusnak, Fesslernek rokonszenvét és érdeklődését ez eléggé magyarázza, egyben azonban mutatja azt is, hogy szíve mélyén valóban mennyire az elhagyott egyház fia maradt ő élete későbbi folyamában is.

Rendkívül érdekes végül még, amit szerzőnk ebben a levélben (III. k. 181—184. l.) a lírának, a zenének, a puszta melódiának szerepéről írt a herrnhuti istentiszteletben, de a vallásban egyáltalán is. Ez egyrészt a romantika zenekultuszára utal, mellyel Fessler regényeiben is foglalkozik, másrészt azután az írónknál nagy szerepet játszó misztikára, amelynek mintegy előkészítője s egyben rokona is. Így keletkezik „Verklärung und Exaltation des Wesens", „Aufschwung in eine unendliche Welt!" Mindezek után csak természetes, hogy Fessler azt az ítéletet alkotta magának s mondotta ki nagy műve végén, hogy az evangélikus és a református egyházban csak kevesen, a katholikusban sokan, a testvéregyházban legtöbben emelkedhetnek a vallásban való virtuózitás fokáig. (III. k. 296.)

Érdemes röviden szemlét tartani azok fölött, kik írónkra hatottak, mert ez ebben az esetben igen világosan meg is mutatja helyét e kor szellemi áramlatai közt. Lessingre utal — mint már említettük — a választott mottó is: „Die Religion Christi und die christliche Religion sind zwei ganz verschiedene Dinge". Órá hivatkozott a szerző a herrnhutiakról szóló levele végén is („die Herrnhuther thun, worüber andere speculiren und zanken"). Közvetve, a szabadkőművesség terén való írásai révén is sokat köszönhetett e munkájában a nagy írónak. Lessingi segítséggel és a königsbergi bölcsnek, Kantnak világos gondolkozá-

[1] Ansichten I. 305.

sával alapozta meg Fessler ennek a munkájának az épületét. Mindaz, amit itt Isten birodalmáról e földön, egy láthatatlan egyházról írt, Kantra megy vissza. S innen való az a tétel is, hogy az emberi gyengeség mellett az egyház sem nélkülözhető, de ettől mindig jobban a lélekbeli, az igazi istentisztelethez kell közeledni. Mint már láttuk más helyen, Fessler egyéb munkáiba is innen vette ezt be. E helyütt íme a belső protestantizmus vált belőle, amely végül a legtisztább valláshoz, a végtelenhez, a vallás napjához vezet el. Kanttól való a kereszténység megbecsülése is (a nagy filozófus szerint ez az egyedüli minden „nyilvános" vallás között, mely a morális nevet megérdemli).[1] Két fődologban azonban eltért írónk a königsbergi gondolkozótól, neki már nagyon is volt sejtése a vallás lényegéről, mint az egész embert átható, belső életet adó hatalomról, erőről; továbbá nem bírta követni Kantot a vallás történeti részének lebecsülésében, amely téren a nagy filozófus egészen a fölvilágosodás talaján állt. Láttuk már, hogy Fessler a történész amúgy is mindig ezen a fronton vívta legfájóbb csatáit.

Írónk különben is Herderhez járt már azóta, hogy dühös Kant-követővé lett, iskolába. Éppen akkor is volt nála személyesen, mikor ez Kant ellen írt *Metakritik*-jén (1799) dolgozott, csak akkoriban jelent meg továbbá Herder értekezése *Von Religion, Lehrmeinungen und Gebräuchen* (Leipzig, 1798). Ennek egyes helyei Fesslernél azonnal fölismerhetőleg hatottak. Az ilyen mondatok: „Wenn Religion sich von Lehrmeinungen scheidet, so lässt sie jeder ihren Platz; nur sie will nicht Lehrmeinung sein. Lehrmeinungen trennen und erbittern; Religion vereinet: denn in aller Menschen Herzen ist sie nur Eine"[2] ugyanazt foglalják össze, mint amit írónk fejtegetett s tulajdonkép ugyanattól a törekvéstől is vezettettek: a kereszténységen belül bekövetkezett fájdalmas szakadásokat voltak hivatva nagyobb egységbe foglalás segítségével összeforrasztani. Ugyancsak Herder hangsúlyozta továbbá a vallás külön nagy jelentőségét mint eleven erőét, mint központi hatalomét: „Religion war also... das Mark der Gesinnungen eines Menschen, eines Bürgers, eines Freundes, die sorg-

[1] A korabeli kritika is utalt Kantra: „Zu der sinnbildlichen Deutung der religiösen Mythen scheint vorzüglich die Religion innerhalb der Gränzen der blossen Vernunft Veranlassung gegeben zu haben, wiewohl diese nicht von religiösen Anschauungen, sondern von einer moralischen Erklärung redet." (Neue Leipziger Literaturzeitung. 1806. II. Bd. St. 62. 982.) Kantnak ez a Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft c. írása 1793-ban jelent meg, tehát épp akkor, mikor Fessler Sziléziában egészen ezen filozófus befolyása alá került volt.

[2] Herders Sämmtliche Werke. (B. Suphan.) Berlin, 1880. XX. 135. l.

samste Gewissenhaftigkeit seines innern Bewusstseins, der Altar seines Gemüthes", és „Was hat diese Gemüthsfassung mit Lehrmeinungen zu thun?"[1] Ugyancsak itt találta szerzőnk azt az eszmét is, hogy a teológiai harc maga vezetett tantételek formulázásához és végső fokon ezeknek a vallással való összetévesztéséhez.[2] Ebből egészen jól megérthető Fessler azon állásfoglalása is, hogy a valódi vallás nem tanítható és nem tanulható.

Herder szerint csak azok tehetnek szert az igaz vallásra, akiknek megvan a hozzávaló érzékük. Fessler ezt persze kiaknázta a miszticizmus szempontjából, mint ez különösen ugyanebben az időben írt regényeiből tűnik ki. Ő éppen *Ansichten*-jeivel egyidejűleg adta ki az *Abälard*-ot, melyről a kritika is kiemelte az ezekkel való szoros összefüggést, de maga is utalt mindig arra, hogy a teljesebb magyarázat amott lelhető. Sőt a csak 1807-ben kiadott *Theresia* című regényén is kellett már 1805-ben dolgoznia, mert erre is hivatkozott az *Ansichten*-ben.[3] Itt pedig teljes világossággal kiolvasható, hogy a kontemplációt az olvasás, gondolkodás és megértés fölé helyezi. Csak az ettől előidézett állapotban látszik egységesnek mindaz, ami az ész számára el van különítve. Ez az igazi valláshoz és az Istenhez vezető valódi és egyetlen út. Hogy ez a kontempláció mikép került Fesslernek mindinkább kialakuló misztikus világnézetébe, annak a neoplatonikusok a megmondhatói. Plotinus számára a gondolkozás „boldogsága" volt a legnagyobb. Ebben azonban fokozatokat különböztetett meg: érzékelés, logikai megismerés, végül az istenségnek és önmagunknak közvetlen szemlélete a lélekben. Ezt is felülmúlja aztán az istenségbe való önfeledt elmerülés (ἔκστασις), amely az ősegységgel való teljes egyesülésünkben áll. Ez már nem gondolkozó, hanem szerető szemlélet, amely csak akkor áll be, mikor nemcsak a külvilágot, de az ént is feledjük. Az ihletnek ez a legmagasabb foga igen ritka, Plotinus maga is csak négyszer részesült e boldogságban. Fesslernél a *Theresia* című regényben kapjuk ezen állapot teljes leírását, míg itt csak körül van írva a kontempláció. Plotinus

---

[1] Ugyanott 141. l.

[2] V. ö. (i. m. XX. 149. l.): „Leide Jemand für den Satz: ‚der Hecht ist blau', müsse er ihn mit Gefahr seiner Ehre und seines Lebens vertheidigen; der blaue Hecht wird ihm und seiner Familie Religion werden."

[3] Ansichten. I. 139. l.: „Mit dem *Mysticismus*, dem unentbehrlichen Organ der Religion . . . wird Sie meine *Theresia* bekannter machen, und vielleicht auch mit ihm aussöhnen." Ez mutatja egyben, hogy regényeinek ez az egész csoportja milyen szorosan összetartozik s mennyire egy élményből fakadt.

ősegysége, melybe minden visszatér és esztétikájának az ἔρως fogalma úgylátszik a szerelem misztikus magyarázatánál is szerepet játszott szerzőnk ezen években írt műveiben. Ezt a görög újplatonikust különben igen kedvelték e korban s nem mindig látható tisztán, hogy szerzőnk belőle merített-e avagy közvetítések játszottak szerepet. Még az annyira misztikaellenes Goethe is kedvelte (v. ö. Dr. H. F. Müller: Goethe und Plotinos[1]), mennyivel inkább a romantikusok. Erős és gazdag élet alig is van egy bizonyos miszticizmus nélkül. Ha Willmann az emberi szellem történelét megírva azt következtette, hogy minden vallásnak két eleme van: a misztikus és a törvényszerű, az egyik az egyéni élet mélységéből fakad, a másik a vallás történeti életéből származik, akkor tulajdonkép ugyanazt különböztette meg mint Fessler a Religion- és a Kirchentum-mal. Éppen ebből tűnik ki különben az is, hogy szerzőnk históríkus létére csakis igenlőleg állhatott szembe az egyházzal! Megpróbálta továbbá azt is, amit ma is követelünk, hogy a misztikus meg a törvényszerű elem egyensúlyban álljon, mert a vallási élet csak így lehet igazán mély, de egyben fegyelmező.

Éppen itt tért el kedves, sokat emlegetett írójától, Schleiermachertől, akinek történeti érzéke nem volt. (V. ö. Haym: Die romantische Schule[2].) Viszont sok másban pontosan egyezett vele. Osztotta a „sektierender Geist" elleni ellenszenvet, a herrnhutizmus iránti rokonszenvet (Schleiermacher maga is e szellemben nevelkedett), Herder befolyásának ő is bizonyos utat engedett s főleg teljesen a híres berlini prédikátor és egyházi író oldalára állott, ami Spinoza tiszteletét illette. Schleiermacher nagy vallási liberalitása az ő egyeztető törekvéseinek kitünően megfelelt. Az *Ansichten* 7. levele külön kiemelte: „Die Vernunft-Idee eines religiös-ethischen Staates war schon vor Jesu Erscheinung als Anschauung im Gemüthe gottseliger Menschen da; und nachdem sie von Jesu als Idee unter dem Symbol eines göttlichen Reiches in der Menschheit war geoffenbaret worden, wurde sie von dem menschlichen Geschlechte durch alle folgende Jahrhunderte festgehalten, so wie auch das Streben die symbolische Gottesgemeinde in der sektirenden Kirche wieder herzustellen, fortdauerte." Végül egyezett írónk Schleiermacherrel nagy előszeretetében a „Gemüt" iránt. („Dem Zauberstabe des Gemüts allein tut sich alles auf." Athenaeumsfragment Nr. 350.) Különben is bámulatosan meg

[1] Germanisch-Romanische Monatsschrift. VII. 1—2. (1915). 45—59. l.

[2] I. m. 496. l. „Geradezu sagt er in Beziehung darauf, dass das Judentum der Vorläufer des Christentums wäre; ‚ich hasse in der Religion diese Art von historischen Beziehungen.'"

kellett neki felelnie Schleiermacher egész gondolkozásának, melyről Haym[1] ezt írhatta: „Der Mystizismus unsres jungen Theologen warf sich auf Spinoza, während ihn sein Kritizismus fest in Kant wurzeln liess. Er verschärfte Kant, er verinnerlichte Spinoza. Er fand ein Mittel, beide zu kombinieren". Fessler, ki mind Spinoza, mind Kant hatása alatt állott nem is olyan rég, sőt éppen az *Ansichten*-ben újra, azaz még mindig, e téren szintén kész örömest követte.

Hasonlókép rajongott írónk ezekben az években Novalisért, kit regényeiben is emleget. Ez a romantikus közel állott Schleiermacherhez, kinek „Reden"-jei erősen hatottak rá. Ő is herrnhuti környezetben nőtt fel s így nem csoda, ha bámulatosan pontos egyezések mutatkoznak ez irányban közte meg Fessler között. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a Tiecktől egészen 1826-ig visszatartott híres Novalis-értekezés (Die Christenheit oder Europa[2]), melyet tehát Fessler ekkor még nem ismerhetett, milyen meglepő találkozásokat mutat. Ez is Böhme meg Zinzendorfban látja csak a protestantizmus fénypontjait, a reformáció megbontotta számára az ideális középkori egységet, mely után a mi írónk persze nem sóvárog, hanem egyszerűen megteremti újra magának az egyházak fölött álló vallás segítségével, de a lutheránus egyházat ő is elítélte és a katholikusban a következetességet meg a jó szervezettséget dícsérte. Egy pontban ugyan alaposan eltért Novalis ezen írásának szellemétől: a jezsuitákat semmiképp sem tudta volna ilyen fényben látni, mint ez a korán elhúnyt költő.[3]

Fessler ezen állásfoglalása rendkívül fontos mind a továbbiakra, mert *egyedül ezek a most elért vallási nézetek magyarázhatják a XIX. század első évtizedében írt összes regényeit, de a nagy történeti munkájában is lépten-nyomon tanácstalanul állnánk az egyházi ügyeket tárgyaló fejezetek meg az egészen elömlő szellem előtt, ha innen nem áradna arra fény.*

Vessünk még egy pillantást a korabeli kritikára. Ez

---

[1] I. m. 483. l.

[2] Novalis ezt már 1799-ben írta.

[3] Nem érdektelen végül arra utalni, hogy milyen érintkezési pontok mutatkoznak Fessler nézetei és a keleti vallásos fölfogások közt. (V. ö. pl. a hindukról s főleg Ramakrishna-ról szóló fejezeteket Keyserling-nél: Reisetagebuch eines Philosophen, Darmstadt 1922[6], I. k.) Ezzel kapcsolatban l. Herder érdeklődését a Zendavesta iránt („Erläuterungen zum Neuen Testamente aus einer neueröffneten Quelle"), továbbá a keleti hatásokat Lessingnél (a „Nathan"-ra vonatkozólag R. Boxberger a Deutsche National-Litteratur 60. k. III. 1. bevezetésében). A misztika is merített innen.

általában kedvező volt. A *Neue Leipziger Literaturzeitung*[1] elismerőn írta: „Das vorliegende Werk ist wirklich mit Originalität und Kraft geschrieben . . . auch mit Religion". Egyben megjegyezte, hogy a szerző nagyon fogékony az irodalmi benyomások iránt, de az egésznek alaphangja mégis a miszticizmus, melyet Fessler egykori kolostori életének tudott be, utalt azonban az „új iskolára" is. Az *Allgemeine Literatur-Zeitung*[2] szintén szívesen fogadta a munkát, de rámutatott arra is, hogy a szerzőt éles elméje néha agyafúrt gondolatokra ragadja, mi miatt scholasztikus nevelését és későbbi kriticizmusát vádolta. Kiemelte a nála gyakori nevek elleni harcot is. *Der Freimüthige*[3] (A. v. Kotzebue és G. Merkel lapja) hasonlókép dícsérte a munkát, noha látszott, hogy egy és más miatt nyugtalankodik. Főleg a befejezés nem tetszett neki, de azzal vigasztalódott, hogy tisztán etikus társulást hozott létre a szerző és a misztika ellenőrzésének egy faját! A modern kritika is kiemelte herrnhutizmusát és katholicizmusát. (E. Sartorius: Ignaz Aurelius Fessler, Kapuziner und Generalsuperintendent.[4])

Szerzőnk így éppen megfelelő helyen volt abban a hivatalában, melyet az újkelet- és délporosz osztályban kapott a berlini minisztériumban, hol pár éven át katholikus egyházi és iskolaügyek szakembereként működött évi 565 tallér fizetéssel.

---

[1] 1806. II. k. 977. l.
[2] 1806. 290—291. szám. 465. l.
[3] 1805. 228. szám.
[4] Die christliche Welt. 11. évf. (1897) Leipzig. 103—108. l.

X.

(A jénai csata és következményei. — A megszállók viselkedése. — A nyomor és a titkos ellenállás. — A kémrendszer. — Kémjelentés Fesslerről. — A Bonaventura című regény és a képzőművészetek. — Ezeknek közeledése a valláshoz. — A Theresia című regény és a miszticizmus teljes rendszere. — Alonso. — Lotario — Ennek vonatkozásai Napoleonra.)

A jénai csata (1806) egyszerre megváltoztatta Berlin, egész Poroszország külső képét, de még inkább szellemi világát. A csata előtt a belátóbb elemek már nyugtalankodtak, tudták, hogy a régi híres porosz sereg már csak papiroson létezik s mind a nagy hazafi-kérkedés ámító külszín. A színházak, tiszti körök, diákság nagy lármával hirdették előre a győzelmet, voltak poéták, kik a dicsőítő költeményeket is készen tartották már! Annál nagyobb volt a csalódás az így szerencsésen félrevezetett naivabb elemnél. A berlini nép egy nagy része ugyan a maga kritikus józanságával nem volt minden túlzásra kapható már eleve sem, sőt, mint a csata előtt a városban feltünő gúnyos plakátok rajzai mutatták, sokan elég élesen látták a tehetetlenséget, amely az akkori porosz uralmat jellemezte, de azért ők sem voltak olyan megsemmisítő és gyors kudarcra elkészülve. A berlini várkastélyra magára kiragasztott karikatura, amely a királyt Hardenberg és Haugwitz miniszterek közt ábrázolta, amint az első kardot nyujt át e szavakkal: „Ew. Majestät müssen sich schlagen," a másik egy hálósipkát, mondván: „Ew. Majestät müssen schlafen gehen,[1]" mutatta egyúttal azt is, hogy az élesen látó néphumor figyelmét nem kerülte el a főbaj, a még az utolsó pillanatban is mutatkozó határozatlanság és benső meghasonlottság. Ennek eredménye volt azután az is, hogy a berliniek csaknem egyidejűleg győződhettek meg arról, hogy „Wachtparadenofficiere, Theaterfreunde und Schuljungen vermochten keine Siege zu erfechten" és arról, hogy a francia elővéd már a város előtt is áll.

[1] Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preussischen Hauptstadt. Von L. Geiger. Berlin. 1895. II. k. 207. l.

A mindent eltussoló, cenzurás strucc-politika áldása volt az is, hogy a városban felhalmozott készleteket sem lehetett már megmenteni az ellenség elől, sőt a jelentkező hazafias polgárságot, amely az utolsó pillanatban is kész lett volna ezt megkísérelni, a szájhős katonák fejét vesztett parancsnoka azzal utasította el, hogy a franciák már túl közel vannak!

Nem csoda, hogy ilyen tapasztalatok után még a bátrabb és nemzeti érzésű elemeknek is elment a kedvük minden további ellenállástól és úgyszólván szívesen fogadták a példás rendben bevonuló, marcona francia gránátosokat. Október 27-én délután 3 és 4 óra közt maga Napoleon is megtartotta ünnepélyes bevonulását harangzúgás és sok ezer néző üdvrivalgása mellett. Még a legmegbízhatóbb porosz elemekre is hatott pillanatokra ez a nagyakaratú, zseniális ember, aki minden kérkedő póz nélkül, természetes egyszerűséggel lovagolt át a Brandenburgi kapun. Ez túlságosan nagy ellentét volt az éppen csatát vesztett honi köröknek frázispolitikában nagy és a kérlelhetetlen valóság előtt hirtelen eltörpülő önérzetéhez képest. Innen magyarázható az, hogy Berlin hangulata látszólag máról holnapra megváltozott.

Ez azonban nem maradt így. A franciák ugyan szigorú parancsokat kaptak volt, hogy kesztyüs kézzel bánjanak a lakossággal, de ez a bánásmód bizony így is katonás keménységet mutatott és a beszállásolás meg a legkisebbre is kiterjedő figyelemmel kezelt napoleoni szigor a szellemiekben hétről hétre jobban érezhető, nyomasztó teherré vált.

Ha Napoleon el is tiltotta csapatait minden garázdálkodástól a megszállott porosz fővárosban, ez mégsem változtatott azon a tényen, hogy Berlin lakosai legyőzöttekként álltak ott és jó arcot kellett mutatniok, bármi érte is őket. A vezér szándékai ugyan jók voltak, azaz inkább ügyes politikusra mutattak, de az tudvalevő, hogy sok minden irott malaszt marad egy ilyen ellenséges invázió alkalmával. Elég egy példát felhozni erre vonatkozólag. A Gendarmenmarkt-on álló ú. n. Neue Kirche,[1] amint az Marot nevű akkori prédikátora jegyzeteiből kitűnik, „több hónapon át lóistállóul szolgált az ellenséges lovasság számára". A templomi padokat egyszerűen összetörték. A már százéves szentélyt bemocskolták olyannyira, hogy miután a csapatok végre kivonultak belőle, még

[1] L. erre vonatkozólag: Geschichte der Neuen Kirche zu Berlin von 1708 bis 1908. Festschrift zum zweihundertjährigen Jubiläum der Neuen Kirche. Hg. von D. Dr. Paul Kirmsz, Pfarrer. Berlin, 1908. 50—51. l.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁ

hónapokon át nem lehetett ott istentiszteletet tartani. „Pestisszerű bűz töltötte be" az egész épületet és a legnagyobb erőfeszítésekbe került, míg a tönkregyalázott templomot féligmeddig ismét rendbe sikerült hozni. Nem kevésbbé jellemző az sem, hogy, mikor a rongálások pótlására a volt francia barakk-tábor deszkáiból kérnek néhányat, a „táborbizottság" kénytelen a kérvényt visszautasítani, mert az ellenség a tábor anyagát egyáltalán nem vétel útján szerezte be s így a károsult előbbi tulajdonosok támasztottak elsősorban jogigényt a visszahagyott alkatrészekre, melyeket úgy kellett azután elárverezni.

Annál nagyobb mértékben mutatkozott Napoleon kérlelhetetlensége, mennél inkább nőtt a titkos ellenállás és a lassanként újra felócsudó hazafiasság, melynek ébrentartásáról az ország széleire avagy külföldre szorult elszántabb férfiak gondoskodtak, akik lassanként kezdték a reorganizációt és csodálatosan rövid idő alatt talpra is segítették a nemzetet. Nemcsak ezek merészkedtek néha Berlinbe is, mint a vakmerő Arndt, ki álnév alatt tartózkodott egy ideig az ismert nevű Reimer könyvkiadónál, hanem magában a városban állandóan lakók közt is sokan voltak, akik megőrizték a régi hűséget a hazájukhoz és királyukhoz. Sőt, míg egyrészről a franciák őrködtek a fölött, hogy Napoleon ellen szóban, írásban semmiféle támadás ne történjék, másrészt főleg a későbbi években a régi berlini rendőrség is ellenőrizte titkon a polgárságot és küldözgetett jelentéseket egyesek viselkedéséről, állásfoglalásáról a régi kormánynak! Éppen Fesslerre vonatkozólag is maradt egy ilyen titkos jelentés azokból az évekből, ami egyszersmind azt is mutatja, hogy az ismertebb egyéniségek közé számították. Ez a róla és viselkedéséről szóló beszámoló szószerint így hangzik: „Fessler, Professor und Autor mehrerer mit vielem Feuer und Phantasie geschriebener Werke. Er hat das Ansehen eines echten Capuziners, hat einen herumwankenden, um sich greifenden Verstand, ist bis zur Falschheit verstochen und verschwiegen, verspricht viel und geschwinde, setzt aber alle seine Wörter mit Ueberlegung. Es dürfte schwer zu errathen sein, ob er Oesterreichisch oder Preussisch gesonnen ist, auf keinen Fall aber Freund der Franzosen, bei deren Heranrücken aus Berlin er sich schnell aus deren Nähe, Niederschönhausen, wo er sich aufhielt, zurückzog. Durch ein sehr mysteriöses Betragen hatte F., sowie durch Reformen, die er in der Freimaurerei bewerkstelligen wollte, das Vertrauen der Grossen auch in Berlin zu gewinnen gewusst. Mit einem Male kam F. nach Berlin zurück, aber man konnte ihm bei der Untersuchung seiner Papiere nichts anhaben,

welches, wie ich glaube, geschehen ist."[1] Ez a Gruner[2] papírjai közt található jellemzés (1809 április 4-éről), mint látni fogjuk, elég pontosan számol be Fessler franciaellenességéről. Ő tényleg nem tartozott barátaik közé. Csakhogy nemcsak a franciabarátokat tartották szemmel, hanem a hazafias érzelműeket is, hogy ezek túlzásokra ne ragadtassák magukat, mielőtt a cselekvés igazi ideje el nem jött. Fesslertől már elég merészség volt az, hogy *Lotario*-jában (1808) tudatosan Napoleont gúnyolta, hiszen a császár éppen az irodalom területén nem ismert tréfát. Yelin esete intő példa lehetett mindenki számára. „Deutschland in seiner tiefen Erniedrigung" című könyvéért halálra keresték a franciák s mikor őt hazaszeretetéért meg nem büntethették, kiadóját Palmot lőtték helyette főbe.

Ez a kérlelhetetlen szigor persze nem rettentette el a németeket az irodalmi támadásoktól, csak éppen nagyobb óvatosságra bírta őket. Kifejlődött egy titkos irodalmi meg művészeti jelbeszéd, mint nálunk a szabadságharc leveretése utáni abszolutisztikus időkben. Arany János meg Tompa Mihály költészetének teljesen megfelelő vonások mutatkoznak itt Németországban a XIX. század elején, a napoleoni időkben mind az írók, mind a képzőművészek alkotásaiban. A népmeseként elterjesztett Vom Fischer und siner Fru (A halászról és feleségéről), melynek szerzője tulajdonkép Runge Fülöp Ottó romantikus festő volt s melyet különnyomatokban tömegesen vetettek piacra, a mindig magasabbra meg magasabbra törő Ilsebilljével Napoleont példázta.[3] Amint ez a piszkos fedél alól kikerült, mérhetetlen becsvágyú halászasszony nem elégedett meg az uralkodónői, sőt pápai méltósággal, melyet varázslat juttatott neki, hanem végül Isten akart volna lenni, úgy Napoleon is mohó mértéktelenségében nem ismert határt s ugyanúgy kellett visszazuhannia a jelentéktelenségbe, mint Ilsebillnek a régi szennyes hajlékába. Runge a híres Schillt is találóan csempészte be 1809-ben a tőle fába metszett kártyajátékba, egyik festőtársa, Friedrich Dávid Gáspár pedig sokatmondóan vetette vászonra a sötét, hófödte erdőbe vonuló francia chasseurt, ki után varjú károg. Arminius sírja, a német hazáért elesettek halmai, melyeken a nevek kezdőbetűi sem hiányoztak, mind mind olyan képek, melyek hivatva voltak a franciák ellen hangulatot kelteni, a haza-

---

[1] L. Geiger: Berlin 1688—1840. Zweiter Band. 1786—1840. 282. l.

[2] Justus Gruner (1777—1820) régi. poroszérzésű hivatalnok. Napoleon nagy ellensége, 1809 április 5-étől fogva Berlin főkapitánya (Polizeipräsident).

[3] Kurt K. Eberlein: Deutsche Maler der Romantik. Jena. 1920. 54. l.

fias érzést ébrentartani. A közönség hozzászokott, hogy kevésből is sokat értsen. Ennek éppen a mi multszázadbeli költészetünk ismerői előtt könnyen fölfogható, rokonérzést keltő körülménynek kell lennie. Hiszen Arany János némely költeményében egy, magyar embernek szokatlan kapcsolatban, jellegzetesen használt szó is elég volt, hogy a figyelmet olyan momentumra terelje, amelynek minden kívülállónak észrevehetetlennek kellett maradnia Joh. v. Müller, a híres történetíró is adott ki névtelenül egy iratot „Attila, der Held des fünften Jahrhunderts" címen, (Berlin, 1806), mely még megjelenése évében egy második kiadást ért meg. Ez Jordanes-ből és Priscus-ból bizonyos szempont szerint összeválogatott részleteket hozott csak, de annál többet mondott a rövid bevezetés e pár mondata: „Der Geist des abenteuerlichen Mannes und der Zeitgenossen törichte Uneinigkeit, Feigheit und Schwäche, wodurch es ihm gelungen, so furchtbar zu sein, mögen nimmer zu viel betrachtet werden. Ihre Darstellung wird auch hier, wie unvollkommen sie sei, nicht alles Interesses entbehren, wenn man nicht, allein beschäftigt durch die Vorgänge unserer verhängnisvollen Zeit, Lehren, die das Altertum in seinen Begebenheiten darbietet, gleichgiltig verschmäht." Ez eléggé világosan utalt a jénai csata évében az új Attilára és az átkos egyenetlenségre, gyávaságra, gyöngeségre a saját táborban. Jellemző, hogy még ezt az óvatos munkát sem merte szerzője, kit pedig úgy ünnepeltek egykor hazájában, nevével ellátni. Igaz hogy éppen őt, ki 1804 óta porosz szolgálatban állt, sőt 1806-ban a Brandenburg-ház történetírójává lett, már 1807-ben Jérôme király mellett láthatjuk Westfalen-ben, tehát Napoleon szolgálatában, amit a németek nem is bocsátottak meg neki soha. Ha mindezt számba vesszük, nem lesz nagyon különös, hogy Fessler említett Napoleont gúnyoló munkájában sem eléggé világos a célzat, sőt, ha ő maga nem figyelmeztetett volna rá emlékezéseiben, könnyen elkerülhetné a figyelmet.

Fessler nem volt porosz s aránylag rövid idő óta élt az ország fővárosában, de ez nem mond ellent annak, hogy mégis hamarosan jó porosz hazafias módon ne érezhetett volna. Éppen ez a napoleoni kor hozta ismét össze a németek minden törzsének, sok kis országocskájuknak a fiait. A franciák tulajdonkép akaratuk ellenére is előmozdítóivá váltak a német lelkiegység helyreállításának. Az előbb említett művészek közül sokan Szászországban éltek, amely akkor Napoleon szövetségese volt és mégis gyűlölte őt, ellene volt bensőleg, megelégelte a nyomort, éhséget, drágaságot, tűzvészt, amelyek együtt jártak a franciákkal. „Wir sind Deutsche und wollen es

beweisen, was ein Deutscher kann. Mir kocht das Blut, wenn ich beim Malen an die Franzosen denke. Ich pinsle dann zu, als wollte ich mit jedem Strich eine Legion Franzosen niedermachen", írta az egyik művész ebben az időben.[1] Mennyivel inkább fordulhatott minden németül beszélő ember a hódító ellen, aki vele ellenséges viszonyban álló országban élt, mint Fessler a porosz Berlinben. Francia katonákat szállásoltak be hozzá, kiknek az élelmezéséről neki kellett gondoskodnia, pedig saját magának és családjának sem volt betevő falatja. Még sok évvel később Oroszországban is csak úgy emlékezett meg írónk ezekről a hadfiakról, hogy a „falánk nemzet" igen kellemetlen képviselői közé tartoztak.

A nyomor a porosz fővárosban igen nagy volt, még azután is, hogy a francia megszálló csapatok kivonultak. Különösen az intelligens embereket, köztisztviselőket sujtotta a pár évi francia vendégség. A porosz királyi pénztárból húzott fizetések szüneteltek, a drágaság ezzel szemben nőtt s mikor a korzikai embereitől megszabadultak, akkor is rajtuk nehezedett még kemény ökle. A porosz állam, teljesen zilált viszonyai közt, a jogos követelések közül is csak a legeslegfontosabb érdekeinek szemelőtt tartásával tudott néhányat kielégíteni. Így egészen érthető, hogy Fessler is elvesztette kis hivatalát, sőt éppen ezt a fájdalmas veszteséget is közvetlenül a „grande nation" kellemetlen fiai rovására írhatta. Regényírással próbálkozott meg, de ilyen válságos időkben ez még kevésbbé bizonyult jövedelmező mesterségnek, mint máskor. Éppen a nemzeti katasztrófa bekövetkezése előtt gazdálkodásra is adta volt magát, de ennek meg már végkép útját vágta a megszállás. Tehát minden kereseti lehetőséget a francia vett el tőle s éppen akkor taszította a végső nyomorba, mikor egyre szaporodó családja számára minél hatványozottabban kellett volna keresnie. Második nejével való házassága ugyanis nem volt gyermektelen, mint az első, sőt ezekben a nehéz esztendőkben már három apróság szaporította a gondokat. A kleinwalli kis birtokot nem bírta megtartani, mert nemcsak, hogy nem jövedelmezett jóformán semmit, de még élelmiszereket, bort, fuvart kellett a franciáknak szolgáltatnia. Négy évi küzködés után elcserélte tehát egy Nieder-Schönhausen-i villáért (1807 márc. 31-én). Ezzel a cserével még roszszabbul járt, mert itt nemcsak három francia altisztet, hanem ezeknek vendégeit is el kellett látnia minden jóval. Míg a család burgonyát evett, az ellenséges „hősöknek" több tál étel, bor s más szeszesitalok jártak. Nieder-

[1] Kurt K. Eberlein: Deutsche Maler der Romantik. Jena, 1920.

Schönhausen, mely Berlintől északra, Pankow közvetlen közelében fekszik, kastélyáról és parkjáról nevezetes. Ma már úgyszólván külváros-közelségben van, de abban az időben sem volt annyira elvágva a fővárostól, hogy egy olyan villának, amilyen ez az eredetileg Meerkatz tábornok birtokát képező s most Fessler tulajdonába átment épület volt, ne lett volna meg a megfelelő értéke. Írónk mégis szíves-örömest hagyta ott mindenestől, csak családját és kedves könyveit mentette ki és menekült a „tobzódó napoleonidák" elől, akik pár hónap alatt annyira juttatták, hogy barátainak és tisztelőinek könyöradományaira szorult rá, ha nem akart szép házában éhen halni. Támogatói között nemcsak a mellette hűségesen kitartó Böttiger, hanem Fichte is szerepelt, ami jele annak, hogy a páholyéletből származott viszály nem szerzett a két gondolkozó fő között tartós haragot avagy gyűlölséget.

Írónk most gyors egymásutánban adta regényeit. Az *Abälard*-ban még nem érvényesíthette misztikus felfogását teljes kiterjedésében, mert a történeti adatokhoz kellett magát tartania. Ez már nem akadályozta következő művében, *Bonaventura* című regényében,[1] ahol csak a háttér történeti, maga a főhős az író fantáziájának szülötte. Már a jelige utal arra, hogy mit célzott vele: „Natura nos ad utrumque genuit, et contemplationi rerum et actioni" (Seneca de otio sap. c. XXXI.). Mégis meglehetősen szem elől tévesztette a másodikat, noha már a tárgyválasztás is olyan volt, hogy tényleg a kettő közti hídverésre lehetett volna gondolni. Mindenekelőtt meg kell röviden jegyeznünk, hogy e regénynek éppúgy mint az 1809-ben megjelent *Nachtwächter Benedikt*-nek címe azt gyaníttatta, hogy valami összefüggésben állhatnak a híres *Nachtwachen von Bonaventura*-val, mely kevéssel előbb jelent meg a Peniger Romanjournal-ban. Erről még majd Fessler későbbi regényével kapcsolatban lesz szó s így itt mellőzhető egyelőre az ezzel a problémával való behatóbb foglalkozás. Itt inkább az fontos, hogy a fönt idézett jeligével és a Bonaventura névvel kapcsolatban arra a meglepő tényre tereljük a figyelmet, hogy Fessler, ha sokszor csak külsőségekben is, de egészen határozottan utalt arra, hogy a realizmus és a miszticizmus valamilyen egyeztetésére gondolt. Már az *Abälard*-téma választása, de még inkább föntebb behatóan elemzett tárgyalási módja mutatta, hogy írónkat vonzotta az értelem világa legalább is ugyanolyan erővel, mint a kedély, a szív világa s vele a vallás, a hit. A Bonaventura név nyomán elindulva itt is arra bukkanunk, hogy Szent Bona-

[1] Bonaventura's mystische Nächte, Berlin, 1807.

ventura, ki a névadásnál előtte kellett, hogy lebegjen, mintegy szimbóluma is lehetett Fessler e korbeli törekvéseinek, azaz kifejezője és mása írónk saját összetett egyéniségének. Szent Bonaventura lelke is egyaránt fogékony volt a scholasztika racionális törekvései és a misztika irracionalizmusa iránt. Nem idegenkedett Aristotelestől, sőt sokszor idézte, de rendesen a platonizmus szellemében döntött. Ezzel az irányával tartott rokonságot legnagyobb hatású műve is, *A lélek útja Istenhez* (Itinerarium mentis in Deum), amely misztikus formában írta le az istenszeretet fokait, igazi rajongó hévvel színezve mindent. A legfelső fokon „spiritus noster . . . quadam ignorantia docta supra seipsum rapitur in caliginem et excessum". Ez is lehetett volna jelmondata ennek a Fessler-féle regénynek, mint ezt analizise igazolni fogja.

Már a névadásnak különös jelentősége volt, de még inkább a cselekvény helyének és idejének. Ez azonban már egészen más szempontból fontos és érdekes. Írónk politikai érdeklődését igazolja és könnyen kapcsolatba hozható ezekkel a napoleoni időkkel, melyekben keletkezett. A regény igen jellegzetesen a korzikai szabadságharc idején játszik, melyet a szigetlakók Genua meg a franciák ellen vívtak. Az első mondat a háború előtti Fichtere emlékeztet: Korzika csak kis része a világnak, amelynek számára az ember született; hazafiasság csak az az elem, amelyből világpolgári fölfogásig kell emelkednie. Ezekkel a szavakkal adta át nagybátyja a fiatal Bonaventurát nevelőjének, miután az apa a szabadságharcban állítólag elesett. Nagybátyja célja az, hogy a fiú utazással művelődjék. Csakhogy az apa, Serafino di Ornano, másra oktatta fiát egykor: szerinte a világpolgárság is csak a hazaszeretettel karöltve állhat fenn, a hazaszeretet szent lángja pedig csak vallásos szívben loboghat. Hűen mutatja ezzel a regény a jénai csata utáni idő gyors nézetváltozását, az addigi fölvilágosult elemekkel szaturált gondolkozási iránynak hirtelen átcsapását, melynek legszebb példája talán Fichte, a nagy filozófus, ki a *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* című értekezésében azon kérdésre, hogy melyik a valóban művelt keresztény európainak hazája, azt felelte: általánosságban Európa, különösen pedig az az állam, amely a kultúra élén áll. Ebből pedig azt a következtetést vonta le, hogy eszerint az államok sorsa nem érdekel bennünket, mert a fénylő szellem mindig oda fog fordulni, ahol fény és jog lelhető. Poroszország elbukása után azonban éppen ő ébresztette az elsők közt az ősi erényt. Ő kiáltotta biztatón népének, hogy nem tűnhet el a nemzetek sorából. Fichte éppen ez év telén kezdte

el lelkesítő beszédeit, amelyekben ő is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a valódi hazaszeretet vallásos, szent érzelem. Németország legderekabb fiainak a nagy csapást megelőző világpolgárias gondolkodását nem szabad túlságos szigorúan megítélnünk. Nemcsak a fölvilágosodás kozmopolita szelleme szólalt meg ebben, hanem a száz apró államocskára tépett német birodalom egészséges ösztöne is egy nagyobb egység létrehozására. Nemcsak bűnös önzés, hanem nevetséges komédia is volt azon állapot fenntartása, melyben a német föld nagy részén a békésen sétáló polgár szinte sohasem tudhatta, hogy melyik pillanatban lépi át valamely mikroszkóp államocska „határát". Minden ilyen határ fölé helyezkedésben tehát tulajdonkép már megszólalt a jó német érzés, ha leplezve is s így nem csoda, hogy ilyen gyors átmenetek lehetségesek voltak a „világpolgárság"-tól az őszinte franciagyűlölethez és forró hazaszeretethez.

Fessler azonban az alaphang megütése után elég gyorsan eltért az eredeti céltól, éppen a vallás belekeverése volt végzetes erre nézve. Mintha nem is dúlt volna körülötte harc, mintha nem is hallatszott volna el hozzá egy népnek csapásokban egyszerre megedződött lelkesedése, amely a legnagyobb bukás másodnapján már a feltámadásban hitt, ő a miszticizmusba merült. Bonaventurájával egymásután fölkerestette az olasz művészet nevezetes helyeit és látomásairól számolt be, amelyek útközben meglepték és hivatva voltak sorsát irányítani prófétikus képeikkel. Novalis hite látszik a szerzőben újraéledni, hogy az álom sokszor jelentős és a jövendőt jelképező. Bonaventura egyik álma sok vonásban hasonlít is Heinrich von Ofterdingenéhez, aki a „kék virágot" látja. Heinrich sötét erdőn át egy sziklahasadékhoz ér, mohlepte köveken átmászva, a hegy szélén elterülő rétre kerül, honnan sziklafolyosó vezet egy nagy nyíláshoz, melyből csodás fény árad. Megfürdik az itt lelt folyóban és megnedvesíti ajkait a vízzel. Mintha szellemi lehelet hatná át, megerősödve, újjászületve érzi magát. Végre megpillantja a kék virágot. Ugyanígy jut el Bonaventura hegyen és erdőn át egy templom elé, honnan csodás fény árad. Egy szakadékba kerül, úgy érzi, mintha egy csodás ifjú (angyal) karjaiban lenne, ki új erőt lehel belé és végül csodatevő kövekkel ajándékozza meg,[1] melyek éppúgy, mint a kék virág, szimbolumok.

A cím ezekre a látomásokra vonatkozik s így semmi rokonság sem forog fenn a híres *Nachtwachen*-nel, amelyben a legreálisabb jelenetek követik egymást az emberi

[1] Bonaventuras mystische Nächte. 290—291. l.

életből, úgy, amint azokat az őket megfigyelő különös éjjeli őr látja. Ami a regény további menetét illeti, ez teljesen a látomásoknak megfelelő stílusban van tartva. Különböző csodák követik egymást a szentek sírjai előtt, amelyekből Bonaventura újra Novalis szavaira emlékeztető tanulságot von le: „Das ist die Macht des Geistes über den Körper; das ist der Glaube, aller Wunder Quelle, deren kräftige Ergiessung das Gefühl des Lebens zu erneuern und sogar Berge zu versetzen vermag!" Minden hit csodás és csodatevő, írta előtte Novalis. A hit indirekt csodatevő erő. A hit segélyével minden pillanatban csodát tehetünk a magunk számára, gyakran másoknak is, ha hisznek bennünk.[1] Fessler nem hiába állította, hogy az emberiségnek legkedvesebb kinyilatkoztatása Novalis iratai.[2]

Bonaventura Itália műemlékeinek és kegyhelyeinek látogatása közben végre megleli elveszettnek hitt atyját, aki remeteként élt. Elmegy hazájába a szabadságharcosok közé, de belátja, hogy a küzdelem hiábavaló. Azzal a jövendöléssel távozik, hogy hatalmas hős születik az ő fajából (Napoleon) s így feladata céltalan.

A szerző ezen egyszerű cselekvény kereteinek kitöltésénél egészen elmerült Olaszország katholikus művészetébe, vallásába és miszticizmusába. A kritika fel is vetette a kérdést,[3] hogy a most már evangelikus írót nem fogják-e emiatt katholizáló tendenciákkal vádolni. Fessler itt tehát végkép hozzácsatlakozott a romantikus irányú regényírók egy népes fajához. Ez az Itália, amelyet ő tár elénk, tökéletesen megfelel Brandes megállapításának a romantikusok Olaszországáról: a valódi Itália a maga erőteljes színeivel, élénk mozgalmasságával nem lelhető itt sehol, hisz a késői romantika nem is az igazi, élő szépséget kedvelte Olaszhonban, Olaszország mint rom, a katholicizmus mint múmia érdekli.[4]

A művészetnek sohasem egyetlen ágában, elszigetelten mennek végbe a nagy változások. A költészet, az irodalom mellett, vele karöltve, kölcsönösen egymásra hatva a képzőművészetek is hasonló fejlődési utat tettek meg a XVIII. és XIX. században. Amint az irodalomban a romantika diadalra jutott, éppúgy a képzőművészetekben is. Amint azonban amott visszavezetnek a szálak a Sturm und Drang-hoz, Herderhez, Klopstockhoz, úgy emitt is régebbről lehet levezetni a századvégi meg eleji vál-

[1] Novalis Schriften, hg. v. J. Minor. II. 295. l.
[2] Alonso. 1808. II. 256. l.
[3] Morgenblatt. 1807. 605. l.
[4] G. Brandes: Die romantische Schule in Deutschland. 1900. 142. l.

zásokat. A művészet értékelésében nemcsak a Winckelmann-féle görögcsodáló irány jutott érvényre a XVIII. században, hanem a keresztény szempont, azaz mondhatjuk: az antikkal szemben a germán szempont, a pogánnyal szemben a vallásos. Az ifjú Goethet is magával ragadta volt annak idején Strassburgban ez a másik áramlat és ünnepelte a gótikus dómot. Klopstock még messzebb ment. Az *Urteile über die poetische Composition einiger Gemälde* című értekezésben (Nordischer Aufseher III. k.) Rafaelt sem tartotta már elég ünnepélyesnek a vallásos költő szempontjából. Mind erőteljesebben fordult a figyelem a középkori művészet felé s végül a drezdai galéria kedves tartózkodó helyévé lett a romantikusoknak, Boisserée gyüjteni kezdte a maga páratlanul álló kincseit a régi német századok emlékeiből. Kapcsoló személyiségek vannak a képzőművészet terén éppúgy mint az irodalomban. Ma mind több művészről tűnik ki, hogy romantikus is volt, kit eleddig csak klasszikusnak tartottak. Kitűnő példa erre J. A. Carstens, aki festőpályáján a XVIII. század 70-es meg 80-as éveiben éppen Klopstock kedvelt tárgyköreiből indult ki: Ossian és a biblia szolgáltatták a mintákat, azaz eszméket neki. Római tartózkodása idején ugyan túlnyomólag antik-klasszikus témái voltak, de már feltűnő, hogy az allegóriák között többször az éj, az alkony, a reggel foglalkoztatták. A fény születése című kép is ideszámítható. Mindez már a romantika irányába mutatott. „Nacht und Dämmerung sind der mystischen Seite im Menschen so besonders günstig, erwecken Ahnungen und Stimmungen, die vor dem Schein kalten Tageslichtes nicht standhalten. Die Aussenwelt schweigt, um die Innenwelt desto lebendiger werden zu lassen".[1] Ezzel kapcsolatos Carstensnél a *Traumorakel des Amphiaraos* (1795) s más képek is. Feltűnő továbbá a zene, a romantikusok e kedvenc művészete e festőnél. Zenei téma sok volt nála. Ossian meg Alpin hárfajátéka, a Zene, amint a négy életkornak táncnótát játszik stb. Mindez kitűnően vezet az ifjú romantikus festőiskola egy tagjához, Ph. O. Runge-hez, kinek első képe *Der Nachtigallenunterricht* (1802). A példákat folytatni lehetne, az átmenet nagyon is megvan a képzőművészetben is a romantikusokhoz s Carstensre nem következett minden átmenet nélkül a romantika, mint régebben hitték. Ő maga mutatja az átmenetet. A fonalak a Sturm und Drang-hoz vezetnek. Ennek is, mint a roman-

[1] J. A. Carstens und die Romantik. Von Karl Simon, (Die Kunst. XXIII. Jahrg. Heft 7. April 1922.) L. ugyanitt az utalást: Romantik und bildende Kunst in Deutschland. Preuss. Jahrbücher. Bd. 171 (1918.) 175.

tikának, az érzelem, a belső tűz, a lelkesedés volt a fődolog. Carstens számára „die Kunst eine Sprache der Empfindung" volt és nagy súlyt fektetett a tartalom megválasztására. A romantikusok csak továbbfejlesztették ezt és a tisztán vallásosba hajlították át. Abban is előfutárnak mutatkozott Carstens, hogy tudatosan szembehelyezkedett az akadémiák mechanikus szellemével.

A festészet lett a vezető művészet a klasszikus szobrászat helyett. „Es stiess gerade damals die antike und moderne, die griechische und germanische Gefühlswelt, kurz gesagt die Form, die Plastik, mit dem Gefühl, mit der Musik zusammen.[1]" A festők mind a vonalvezetés-, mind a színkezeléssel a zenei mozgalmassághoz igyekeztek közeledni. Másrészt legfontosabbá vált az eszme, vagy, mint fentebb hangzott, a tartalom megválasztása, amelynek mindig a „Végtelen sejtésével" kellett összefüggnie. Az irodalomban Wackenroder, Tieck ifjan elhalt barátja tört egészen Klopstock említett nézetéhez hasonló művészeti eszmékért lándzsát. W. Schlegel az Athenaeumban melléje állt (2. kötet, 1799: Die Gemälde).[2] A drezdai galéria olasz mesterműveit dicsőítette, sőt „er kleidet typische Motive der modernen Malerei, zunächst die von der katholischen Mythologie gegebenen Gegenstände, in Sonette".[3] Wackenroder a középkori festők művészetét az életükkel és a vallásukkal hozta szorosabb kapcsolatba s mind erősebben belevonta ezzel a katholikus hitet az értékelésbe. Fr. Schlegel már 1803 és 1805 között ugyanilyen értelemben foglalt állást. A renaissance-művészetet már csaknem kizárólag vallásos tartalmára nézve tette vizsgálat tárgyává. A festészet neki isteni művészet, teljesen a hit szellemében értve e jelzőt. Többre becsülte az ifjú Rafaelt „gottbegeisterter reiner Jüngling!), mint az érettet. Ő méltatta a Boisseréetől gyüjtött régi német műalkotásokat is egészen ilyen szellemben.

Ide kapcsolódott be azután az ú. n. nazarenus festőiskola. Ezek az istenfélő rajongók, kik Rómában a S. Izidoro klastromban telepedtek le (innen ironikus nevük is: Klosterbrüder von S. Isidoro) tulajdonkép a bécsi akadémiából űzettek el („wegen Widerspenstigkeit"). Wackenroder meg Schlegel eszméit váltották valóra a festészetben. „Man lebte romantisch und malte romantisch; die Mystik Roms und die Mystik der Klosterräume erfüllten die jugendliche Phantasie mit frommen Bildern und Fra Giovanni da Fiesole war der Hausheilige der Schar".[4]

[1] Kurt K. Eberlein: Deutsche Maler der Romantik. Jena, 1920. 25. l.
[2] O. Walzel: Deutsche Romantik. Leipzig u. Berlin, 1918.[4] I. 90. l.
[3] Ugyanott.
[4] Georg Jacob Wolf: Deutsche Malerpoeten. München (1920) 10. l.

Ezeknek a nazarénusoknak a szellemi vezére Friedrich Overbeck volt; „feuertrunken, fromm bis zur Ekstase, gotterfüllt, gottsehnsüchtig." Tieck a *Franz Sternbalds Wanderungen*-ben adott már jóval előttük az irodalomban valóságos mintákat a tőlük festett képekhez. Elég Sternbald első alkotására hivatkozni: templomnak volt szánva és az Úr születésének hírül adása volt tárgya, de csaknem misztikus vallásosság lengte át. Goethe tehát joggal használta a „nazarénus" festőkről a kifejezést: „sie sternbaldisieren".

Tőlük függetlenül magában Németországban, Drezda középponttal, is alakult egy teljesen hasonló gondolkodású festőtársaság, sőt ennek tagjai már korábban is léptek föl: Philipp Otto Runge meg Kaspar David Friedrich említendők mindenekelőtt. Sőt bebizonyult, hogy Runge nem is a romantikus írók teóriáiból, hanem közvetlen a nagy misztikusból, Böhme-ből merített.[1] Ő egy műalkotás követelményeit pl. ezekben foglalta össze: elsősorban Isten-sejtésünk, másodsorban a magunk beleérzése az egésszel való összefüggésbe, végre e kettőből fejlődve vallásos művészet szükséges.[2] A vallás a fő, a művészet csak kifejezési eszköz, amely ennek a szolgálatában áll!

Mindennek számbavételével tetjesen érthetővé válik Fessler e korbeli regényeinek állásfoglalása egyrészt a zeneművészet, másrészt a szobrászat és a festészet kérdéseiben. A *Bonaventura*-ban egyedüli irányadó szempontja az volt, hogy a szép fölött még valami fönségesebb áll: a szent és istenes.[3] Carravaggio hamisjátékosait és jóscigányait azért nem becsülte semmire, mert a művész itt a meynnei ősszépséget alacsony tárgyra pazarolva megszentségtelenítette. Fessler előtt az írók közül Novalison kívül Tieck és Wackenroder példája lebegett. A *Bonaventura*-ra oly jellemző álmoknak többé-kevésbbé eltérő előfutárai a *Sternbald*-ban is megvannak. A képek értékének a bennük kifejezésre jutó vallásos eszme szerinti megállapítása mind itt, mind Wackenrodernél elfogadott nézet. Ez utóbbi az isteni Rafaeltől nem tagadta meg az elsőséget még szeretett Dürerje kedvéért sem.

Fesslernél tehát teljes mértékben bekövetkezett a XIX. század első évtizedének közepe táján a valláshoz való visszatérés s a romantikán át főként a katholikus színezetű művészeti világ hatott rá. Regényeiben a legmelegebben csatlakozott ahhoz a felfogáshoz, melynek

[1] O. Walzel, i. m. I. 93. Ugyanott utalás: S. Krebs; Ph. O. Runges Entwicklung. 1909.

[2] Rikarda Huch: Blütezeit der Romantik. 1908.[3] 342. l. és Kurt K. Eberlein: Deutsche Maler der Romantik. 30—31. l.

[3] Bonaventura. 48. l.

Tieck leplezetlenül adott kifejezést, mikor elbeszélése hősét Rómában a katholicizmus karjaiba vitte, arra hivatkozva, hogy nem lehet szent áhitattal egy fenséges képet nézni anélkül, hogy abban a pillanatban ne hinnők tárgyát. Nála pedig az isteni művészet eme költészete egyszerűen tovább hatott egy-két pillanatnál. Fessler, aki kevéssel előbb tért evangelikus hitre, nem akarhatott újra hitet cserélni s így a miszticizmussal elégedett meg. Ez Schneider József Ferdinánd találó megjegyzése szerint,[1] úgyis bizonyos közvetítő középútat nyujtott e korban: a protestantizmus érzelemsivárságától visszataszítva, a későbbi konvertiták is először csak egy felekezetileg színtelen vallásformát teremtettek maguknak. Fessler nem is nézte rossz szemmel ezeket az áttéréseket. amint Stollberg grófnak nagy port vert katholizálásáról az *Ansichten*-ben írt véleménye mutatja.[2]

Keresve sem lehetne Fessler vallási nézeteire nézve jellemzőbb munkát találni mint *Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe* regénye.[3] De nemcsak ebből a szempontból érdekes ez a munkája: benne van ebben az ő egész eklektikus szelleme, örök szintézisekre törekvő lénye, amely semmit sem tud úgy hagyni, amint az van, hanem mindent kritikának alávetve meg kell változtatnia, bele kell vinnie egy csomó vonást, melyeket másutt talált s így állandóan kiegyenlítésen kell dolgoznia. Ennek a regénynek az első könyve klasszikus példa erre. Fontenay marquis-val ismerkedünk meg benne, ki ugyanabban a csatában, amelyben Turenne elesett, szintén sebet kapva otthagyja a hadsereget és megnősül. Bondy gróf gyámleányát veszi el, Julie-t. Ez a genfi egyház híve, míg gyámatyja katholikus, ami semmiképp meg nem akadályozza őt gyámoltja vallásának őszinte tiszteletében, „denn im Herzen gehörte er jeder kirchlichen Gemeinde an." Descartes tanítványa és úgy értelmezi az egyházat meg a vallást, hogy az előbbi a test, az utóbbi a lélek (Geist, Lebensprinzip). Fölkereste Spinozát is, sőt elhatározta, hogy ezt évenként megismétli, mit megtart, mert ez a nagy gondolkodó nemcsak barátja és szellemének társa a Végtelen szemléletében, hanem tiszteletreméltó mintaképe a végesben való életének is. Bondynál csaknem érdekesebb gondolkodású ember azonban Fontenay, aki kálvinista ugyan, de azért mégis szép téli naphoz hasonlítja a genfi egyházat, melyben minden megfagy. Egy olyan

[1] Dr. Ferd. Josef Schneider: Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts. 16. l.

[2] III. kötet. 298. l.

[3] Breslau 1807. Carlsruhe 1810.[2] 2 kötet.

egyházat szeretett volna, hol a genfinek a tana mellett meg lett volna a rómainak a kultusza, szolgáiban a janzenisták jámborsága és a barátok kontemplativ szelleme.

Ebből már egészen természetesen következett az, hogy a menyegzőre meg volt híva minden vallás és tan képviselője, híve. Ilyen gyülekezetben indul meg a vita afölött, hogy a házasság szentség-e. Sophie, Bondy gróf nőtestvére kétféle házasságot különböztet meg: profán és szent házasságot. Az utóbbit csak vallásos kedélyek köthetik igaz szerelemben. Abban megegyeznek a jelenlevők, hogy misem lehet szentebb mint az, amit Isten maga megszentelt, mikor az első emberpárt megáldotta. Csak egy szentség (sacramentum) van: a régi világ egy látnoki erejű bölcse a Mindenség Egységének és az Egység Mindenségének nevezte ezt. Jézus-, János- és Pállal együtt szeretetet meg vallást azonosít Palantine, az egyik vendég. Csak vallásos ember szerethet igazán! Éppen ebből látjuk azonban azt a következtetést levonni, hogy a reformált egyház nézete a helyes, mellyel a nem igaz szeretetből kötött házasságot meg nem történtnek, nem házasságnak (Nichtehe) tekinti.

Lehetetlen mindebben föl nem találni Schleiermacher és körének hatását írónkra. A romantika egyáltalán sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. *Abälard und Heloisa*-val kapcsolatban láttuk is már, hogy Fessler mikép igyekezett még jobban az ideálok magasságába emelni az igaz szerelmet. Itt, főleg ebben a legutolsó, idézett véleményben persze az írónak saját életelménye jutott kifejezésre. Mintegy a maga válását igazolta utólag a teória segítségével. Saját esete második házasságának igazi boldogságot nyujtó példásságával igazolta meggyőződésének helyességét. Ilyen igazi házasság, valódi boldogság volt regényalakja, Julie házassága is, melynek azonban a halál túlkorán vetett véget. Ebből a szép együttélésből származott Theresia, kinek nevét az egész mű viseli. Ez a névadás ismét célzatos volt. Szent Terézről írta Heiler (Das Gebet 210) „die grösste Heilige der katholischen Kirche, ja sogar *die grösste Mystikerin der Religionsgeschichte* überhaupt". (V. ö. W. Weisbach; Der Barock als Kunst der Gegenreformation, 16. l.) Fessler e korbeli misztikus regényeitől nem egy szál nyúlik vissza a barokkba, melynek szelleme őt gyermek- s ifjúkorában körüllengte. A misztika már Theresia-ja bölcsőjénél állott. Ilyen származás mellett csakis szép, jó, valóságos női ideál lehetett. Dajkájának ráadásul vallásos és költői müvek olvasásával kellett elősegítenie közvetve is azt, hogy a gyermek tőle is ugyanolyan fenkölt szellemet szívjon tejével magába, amilyent édesanyjától nyerhetett

volna, ha az életben marad. Theresia mindennek a hatása alatt csodálatos előszeretetet és megértést mutatott már mint gyermek a csodás és a harmónia iránt. Atyja a nevelésben különös súlyt helyezett arra, hogy a szimbolumot lássa mindenben. Figyelmeztette, hogy az érzékelhető világon túl egy még sokkalta hatalmasabb érzékfölötti van. Történelemre is tanította. amelyben szintén a részről az egészre, a sokról az egyre kellett következtetnie.

Atyja a bekövetkezett protestáns üldözések idején ütközetben lelte halálát s ő Bondy grófhoz került, kinek legidősebb leánya bencés apáca volt. A kolostortemplomban hallotta a lassanként hajadonná felnőtt leányka először az Angliából menekült Millinton-t énekelni, aki kizárólag a vallásnak szentelte szép tehetségét. Nagyon jellemzők írónk vallási nézeteire a Theresia és az apáca között kifejlődött beszélgetések a kálvinizmusról, amely „ész"-szerű és a katholicizmusról, amely a kedélynek felel meg jobban. E beszédek hatása alatt a leány legalább szívben katholikus akar lenni! Apáca rokona véleménye szerint ez lehetséges is. Édesatyja azonban egy, 16 éves korában felbontandó levelet hagyott rá, amelyben azt kívánta, hogy csak kálvinistának legyen egykor feleségévé s csak ilyennek a közeledését fogadja el. Ezt azért tette, mert tartott attól, hogy a férfi vallási türelmetlenséggel kinozhatná leányát. Innen van azután, hogy noha Millintonnal megismerkedik és ezt mindjobban tisztelni kénytelen, mégsem hallgathat szívére, mikor idők multán a dolgok annyira fejlődnek. Viszont más oldalról is akadályok mutatkoznak: Millinton magára vonja Maintenon asszony haragját, mert nem engedelmeskedett azon felszólításának, hogy művészetét nála is bemutassa. Ezt azzal utasítja vissza, hogy ő kizárólag Isten dicsőségére gyakorolja azt. Emiatt a király elleni merénylet tervezése címén elfogatják és a Bastille-be zárják, honnan csak Bourdaloue közbenjárására sikerül kiszabadulnia. Theresiat Maintenon asszony férjhez akarja adni, de ő elutasítja a kérőt s hamarosan kitudódik az is, hogy kálvinista, mire Saint Cyrbe viszik. A kiszabadult Millintonból pedig karthauzi szerzetes lesz.

A regény második részének elején Fessler egészen váratlanul egy terjedelmes beszélgetést szőtt közbe arról, hogy milyennek kell lennie egy történeti munkának. Tehát misztikus hajlamainak és vallásos rajongásának költői kiélése közepette is kiütközött belőle a historikus. Mivel ez ezekből az évekből ritka megnyilatkozása a történésznek őbenne, nagyobb figyelmet kell szentelnünk neki, hogy láthassuk, milyen irányt vett gondolkozása e téren.

Alkalmat az szolgáltat erre az állásfoglalásra, hogy az öreg Bondy gróf betegágya körül gyűlnek össze a rokonok és ismerősök. Történelmi munkákból olvasnak föl és ehhez kapcsolódik a vita a történetírásról.

Igen jellemző Bondy álláspontja: „Nem annyira azt akarjuk megtudni, hogy mi és miért történt, hanem inkább azt, hogy az Univerzum szelleme, az emberiség Géniusza hogyan működött a maga szabadságában, mindent átölelve az eseményekben; a történelemben is örök eszmék szép életét akarjuk szemlélni és csodálni. Azt mondod, hogy sohasem lenne szabad regénnyé fajulnia, s én azt hiszem, hogy még kevésbbé kellene hydrographiai kártyához hasonlítania, mert nemcsak a folyóknak forrásával és változatos kanyargásaival akarunk megismerkedni, hanem még inkább azzal a láthatatlan erővel, amely ezeket hajtja s a csodás szellemekkel, amelyek a parti hegységekben laknak". A történelemnek poetikusan és teljesen kell mindent előadnia! Csak a megjelenés, látszat és szellem tényeinek az egyesített vázolásával válik a történelem azzá, aminek mint műalkotásnak lennie kell: a Végtelen tevékenységének a képbe foglalásává. A megjelenés tényei mindig csak a külvilágban mennek végbe; a látszat tényei az egyén belső világában, mikor a történelmet írja, előadja; a szellem tényei csak a Végtelenből tükröződnek az elbeszélő kedélyében (Gemüt). Az első esetben csak valóságról vagy valótlanságról lehet szó, a másodikban csak valószínűség lehetséges s csak a harmadikban jön hozzá a realitás és igazság: mert minden, mi által az örökvilág tevékenysége megnyilatkozik, igaz és reális.

Fessler, mint még más helyeken megismételt teljesen azonos fejtegetések mutatják, meglelte azt a szilárd talajt, amely még a Fichte-vita idején hiányzott a lába alól. Elismerte azt is, amit amott Fichte állított, hogy igenis lehet abszolut valóságot fölvenni, de csak a külvilág tényei között lehet erről szó. A második fokon uralkodik a valószínűség, vagyis abban az elrendezésben, amelyben a történetíró adja az eseményeket, azaz abban, amit ő a maga értelméből ad hozzá. Itt tehát, amint láttuk, a valószínűségnek a birodalma már korlátozva van, bizonyos határok közé van szorítva. Ezenkívül pedig hozzájött egy abszolut biztosságot, megbízhatóságot nyujtó harmadik szempont is: az egész történelem a Végtelen műve avagy mondhatjuk, hogy a Végtelen megnyilatkozása, s így ennek a tükröződése a megértő, hívő történetíró lelkében a végső igazsághoz vezet! Le kell azonban szögeznünk, hogy itt a misztikán át visz az út ehhez az új, biztosabb alaphoz. Később, a miszticizmustól többékevésbbé függetlenített formában is fel fog tűnni írónknál

ugyanez a nézet, amikor is óvatosabb fogalmazásban, mint történettudósi hitvallását adja majd. Azon a helyen eredetét is behatóbban fogjuk vizsgálni, valamint jelentőségét kifejteni.

Egyelőre legyen szabad egyedül a következőre felhívni a figyelmet. A romantikus gondolkozóknál mindenütt egy bizonyos hármasság mutatkozik a történelmet illető nézetekben: ennek a módszerét, e módszerek beosztását rendesen három fokozat szerint adják Hegelig. Éppen Hegelre vonatkozólag mutatott rá R. Unger fentebb már említett értekezésében,[1] hogy az első osztály, melybe történelmi munkákat soroz, mennyire a régebbi nézetek összegezésének felel meg. Ez az első osztály (ursprüngliche Art die Geschichte zu betrachten) a dolgoknak maguknak a története (Geschichte der Dinge selbst). Hegel itt az ókori történetírókat említi és a memoireírókat. A második osztályba azokat a műveket sorozza, melyekben a reflexió játszik szerepet (reflektierende Geschichte). Ide mind a pragmatikus, mind a kritikus történelemírást utalja az egyetemes történelmen kívül, míg a harmadik osztályba, amely neki is a legmagasabb, az egyedül teljes igazságot adó, a filozófiai történetírás műveit veszi be. Ez a hármas beosztás tehát csak részletekben különbözik, de a fölfogás lényegében sok az egyezés. Ez azonban korántsem arra akar utalni, hogy Fesslernél valamilyen hegeli hatás mutatkoznék, főleg még most a XIX. század elején, hanem csak a romantikus gondolkozásnak a közös utakon való haladását akarja igazolni. A kapcsot, majd látni fogjuk, Schelling fogja szolgáltatni a maga történetfilozófiai nézeteivel.

A történetírásról elmélkedő Bondy halálával a regény II. részének egészen új alapon kell indulnia. Theresia végkép odahagyja eddigi tartózkodási helyeit, környezetét s Perroy-ba megy, hová egy Bavel nevű pap kíséri. Itt a közelben van Millinton klastroma is, sőt ezt Theresia lakából látni lehet. A cselekmény ettől a két egymásnak teremtett léleknek az egymás közelében való elhelyezkedésétől kezdve végkép bensővé, lelkivé lesz. Külsőleg a regénynek az egész hátralevő második felén át alig történik valami. Fessler újra átadja itt magát a tőle ezekben az években olyannyira kedvelt meggyőződésfejlődések rajzának. Mindig újra meg újra a férfi az, aki az élet meg a vallás és a könyvek iskolájában átmenve, egy szép-

[1] Rudolf Unger: Zur Entwicklung des Problems der historischen Objektivität bis Hegel. Eine prinzipiengeschichtliche Skizze. Deutsche Vierteljahrsschrift usw. I. Jahrg. 1.

lelkű női ideál segítőkezén[1] haladva, a hithez kell, hogy átküzdje magát. Ebben Fesslernek a saját lelki fejlődése képét tanultuk látni, de talán egy regénye sem ilyen mértékben önvallomás erre vonatkozólag, mint éppen ez s egy regényében sem jutnak ennyire kifejezésre a vallási nézetei a maguk teljes egészében.

A regény első felében is sok jel ebbe az irányba mutatott, láttuk már, hogy mind Bondy, mind Theresia apja, ő maga és Millinton különösen vallásos emberek voltak, sőt vallásosságuk is egészen rendkívüli formát mutatott. A mellékszereplők még jó néhány vonással egészítik ki ezt az eddig nyert képet, úgyhogy végeredményben egy egész nagy gondolatrendszer rajzát kapjuk. Ez persze nem egészen önálló, sőt a romantikus törekvésekkel igen sok ponton egyezik. Mindenekelőtt a zenének az erősen érvényre jutó nagy tisztelete emlékeztet a romantika zenekultuszára, egészen Tieck barátjának, Wackenrodernek a szellemében. Ő egyenesen istenítette a zenét és olyan megkülönböztetett helyet jelölt ki neki a művészetek között, amely könnyen vezethetett arra a túlzásra, melybe Fessler hőse Millinton esett, mikor ezt az isteni művészetet csak Isten dicsőségére akarta gyakorolni. Wackenroder maga is bevallotta, hogy, bár ő, azaz hőse, a muzsikus Josef Berglinger minden zenét szeret, élvez, mindegyikben gyönyörködik, mégis csak azt tartja egyedül a legmagasabban állónak, mely az istentisztelet szolgálatában áll. („Von den verschiedenen Gattungen in jeder Kunst und insbesondere von verschiedenen Arten der Kirchenmusik.")[2] Amint Wackenroder lelkes zenedicsőítésébe egész szakaszokat iktatott be vallásos énekekből, úgy járt el Fessler is regényében. E mellett próbálta adni a hatás vázolását, amelyet a hallgatókra gyakorol ez a szép művészet, sőt egészen Wackenroder fent idézett fejezetének az egyházi zene különböző fajairól[3] tulajdoníthatnók azt is, hogy írónk a

---

[1] Novalis Ofterdingenjének is női önfeláldozás teszi lehetővé egyik fokról a másikra való haladását. V. ö. az örök női, mely felemel!

[2] A „Phantasien über die Kunst für Freunde der Kunst" egyik fejezete. (1799). Wackenroder másik itt tekintetbejövő műve: „Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders". (1797.)

[3] Phantasien über die Kunst Hg. von v. der Leyen. Jena, 1910. I. 170. l. A romantikusok egyáltalán mindenüvé bevitték a zenét. Láttuk, hogy a festészetbe is, mennyivel inkább tehát az irodalomba. Tiecknek említett *Sternbald*-járól is az volt Goethe ítélete: „Man könnte das Buch so eigentlich eher musikalische Wanderungen nennen". (Caroline, Briefe aus der Frühromantik. Insel Verlag. 1913. I. 459.) A *Zerbino*-ban is minden zene a költészet kertjében. Wackenroder a zenét mint a művészetek művészetét magasztalta s kimondotta, hogy éppúgy, mint a festészetben a mennyei tárgyú képek, itt is a vallásos, az egyházi zene áll mindenek fölött. (V. ö. ezzel az „Ansichten" megfelelő helyét: III. 181—184. l.)

templomi zenét a legkülönbözőbb formáiban igyekszik bemutatni; gyászmisénél, ünnepi istentiszteletnél, a katholikus egyház legjellegzetesebb szertartásainál halljuk fölcsendülni a szent hangokat nála. Halvány reminiszcenciákat talán még abban is lehetne látni, hogy, amint Josef Berglinger Wackenrodernél kiábrándul a zene formális oldalaiból, az egész „zenegrammatikából", úgy itt Theresiát barátnője a templomban olyan helyre ülteti, honnan nem kell egyben a hangjegyeket, zenészeket és a hangszereket látnia. Igaz, hogy ezt írónk mindjárt egy neki megfelelő hasonlathoz veszi alapul, mert hozzáteszi: „gerade so, wie man das Heilige und Göttliche bloss mit dem Gemüthe anschauen und glauben soll, ohne mit dem Verstande darüber zu vernünfteln" (I. rész, 62. l.), ami nála a misztikus Istenbe-merülésre vonatkozik. Millinton egészen önzőnek hangzó következtetéseket von le a zenének az isteni voltából. Szerinte áhitat nélkül nem létezik művészet és istenes jámborság nélkül nincs valódi műérzék, ezért az igazán ihletett művész mindinkább le kell, hogy mondjon arról az élvezetről, hogy a benne élő istenit emberek előtt kimondja, kifejezze és hogy arra törekedjék, miszerint emberek megértsék! Ebből egész világosan az a végkövetkeztetés, hogy a művész csakis Istennek mutathatná be minden nyilvánosság kizárásával — még a templomban is csak egymagában — a maga művészetét.

Egy másik, a romantikával közös vonása ennek a regénynek is, mint az „Abälard"-nak (v. ö. amott a romantikus nőtiszteletről mondottakat). a szerelemnek dicsőítése, mégpedig itt már kizárólag vallásos szempontokból. E tekintetben a Fesslertől annyira kedvelt Schleiermacher volt itt is a mintakép. A különbség éppen csak egy árnyalat, hogy a mi írónk mind erőteljesebb hajlást adott az egésznek a misztikus szerelemfogalom irányában. Fentebb szó volt a hősnő származásával kapcsolatban róla, de látnunk kell mint átmenetet és összekötő kapcsot a misztikához is. Theresia rokonságában menyegzőt ünnepelnek. A szertartást maga Fenelon végzi, aki nagy beszédet is mond ez alkalomból. Nézete szerint a házasságot csak szellemileg, kizárólag szerelem által s csakis a Végtelen ölén kötik. A szerelem azonban csak a tisztán emberit öleli át, a Végtelenben eltűnik minden nemi különbség és a Mindenség csak az Egy-et akarja! A szerelmet magát, legalább az igaz szerelmet szintén a „vallás világossága" kelti (I. rész, 81. l.), áhítattal és tisztelettel kell ápolni, mert vele kezdődik a halhatatlanság! Csak a vallásos kedély fogékony a szerelem iránt és csak egyszer, de örökre szeret. Ez az igazság kell,

hogy szimbolikus testi életünk minden variációjánál témaként álljon előttünk.

A harmadik főjellemvonása Fessler regényének a miszticizmus, amely magába zárja az eddig említetteket és amely tulajdonképen igazi tárgya is ennek a műnek. Plato és Malebranche a két leggyakrabban visszatérő név. Az ő műveiknek az olvasását ajánlja már az apa is Theresiának, de az egész regényen át bőséges alkalom kínálkozik ahhoz, hogy oldalakon át a tőlük vett gondolatokkal foglalkozzunk. A miszticizmus azonban kétféle szerzőnk szerint: van egy válfaja, amely csak a túlhevített fantázia terméke (ilyen miszticizmus pl. a regényben Guyon asszonyé) s van egy másik, amely „szemlélés alak nélkül, mélység tér nélkül, világosság fény nélkül, nyugalom kényszer nélkül, melegség inger nélkül". Ennek a mennyországa az észnek, a képzeletnek és az érzelemnek egységében van, amely által a kedély kialakulása betetőzést nyer. „Az Univerzum behatásai és az Isteni kenetteljessége semmi vonatkozásban sincsenek az érzéki életnek a működéseivel és hajtórugóival; csak a fanatizmus, amely mindig túlhevített képzelőerő gyermeke, játszik képekkel, látja a láthatatlant, testesíti meg a szellemit, határolja a végtelent, bontja meg az Egy-et és emésztődik abban a balga törekvésben, hogy a legegyenlőtlenebbet egyesítse." (I. rész, 96. l.) Ehhez kiegészítésül veendő az a többször hangoztatott megállapítás, hogy a valódi miszticizmus szavakba nem foglalható, semmikép sem tanítható, sem el nem sajátítható másoktól. Emiatt misztikus szekta lehetetlen!

Malebranche-sal halad Theresia, mikor igaznak fogadja el azt, hogy Isten a Mindenség, mert egyedül ő végtelen, ő a valóság s ő az önállóan létező, mert ő nem egyénileg van. Csak őbenne és a vele való föloldhatatlan kapcsolatban ismer meg az emberi szellem minden dolgot, amennyiben ezek ideák által mutatkoznak benne. Abból, hogy a szellem nem Istenben, hanem csak az öntudat tükrében ismerheti föl önmagát, azt következteti, hogy Isten a mi tulajdonképeni énünk; az a határolt dolog azonban, amely az öntudatban képződik magunkról, a lét ideája, az igazságé, a rendé. Lét és igazság egy neki. Igaz csak a dolgok örök rendje. Csak akkor tévedünk, mikor ezt az értelem területére húzzuk le. A regény második részében Bavel, Theresia papja Fesslernek egy visszatérő, kedves megállapítását mondja ki: „Religion ist weder mit Theologie oder Kirchenwesen zu vermengen, noch ist sie Moral" (68. l.) és „sie ist Anschauung, Gefühl, Ruhe" (69. l.) jön itt még hozzá a miszticizmus szellemének megfelelően. Ebben a

második részben azután még különösen Plotinos lép előtérbe s mintegy átveszi Malebranche helyét, ki az első részben játszott túlnyomó szerepet. Theresia itt (130—131. l.) azzal fárad, hogy az extázist megértse, melyhez a spekulativ filozófia vezet el! Mivel szerinte a fantázia mellett az észnek és érzelemnek egyenlő mértékben kell fölemelkednie, azért a spekulativ filozófia is csak azt jelentheti, hogy van egy gondolkozás, amely szabad, azon gondolkodás mellett, mely törvények szerint halad, van egy megismerés, mely élő szemlélésen alapul, amellett, amely fogalmakon és ítéleteken épül föl. Minthogy a spekulativ filozófia a kedélyt minden érzéki időbelitől, térbelitől elvónja és eredeti honába, az ideálok birodalmába helyezi, ez nem más, mint képzetek és képek nélküli, fogalmak meg szavak mellőzésével való gondolkodás, a tiszta, abszolut gondolkodás.

Ilyen meggyőződésekkel siet már most Theresia közvetve Millinton segítségére, aki kételyekkel küzd. Hobbes-ot olvassa, az értelem uralkodik felette és szíve megdermedt. Ekkor kapja Spinoza munkáit, ezét a nagy gondolkozóét, kit a theisták atheistának, a szkeptikusok theistának vesznek. Ez lassanként létrehozza benne a nagy változást, úgy hogy fogékonnyá lesz mindaz iránt, ami Theresia világnézetét, lelkivilágát alkotja. Régebben nem értette meg, hogy ez hogyan vehette át a templomban kezéből a szent ostyát kálvinista létére, de most már megnyílnak szemei egy magasabb vallási közösség számára!

Ezen a ponton a külső cselekvénynek is előbbre kell haladnia s ezért váratlanul zendülés tör ki a megüresedett papi méltóság betöltése miatt Theresia községében. Millinton tudomást vévén a veszélyről, a rend törvénye ellenére megszökik a zárdából és ideálja segítségére siet. Erre a rend főnöke, Spiridion kizárja őt a rendből. A „fönséges mester" (erhabener Meister) elé is idézik, de ez is Spiridion, aki fölfedi előtte kilétét, hogy ő tulajdonkép Millinton, igaz nevén Howard, atyja. Fölveszi fiát szent Móric lovagjai közé, mert ide éppen azok tartoznak, akik bizonyos magasabb szempontokhoz emelkedtek a vallás terén. Mint a rend kötelékéből elbocsátott, nőül veheti Theresiát is, kire atyja tilalma sem hathat többé, mert hiszen Millinton nem az a katholikus már, kire az apa gondolt.

A regényhez egy függelék is van csatolva, melyben Fessler kifejti, hogy az eszme és a lét egy erőnek két pólusa, melyek közül az egyik befelé, a másik kifelé irányul. Filozófia nem tanulható és nem tanítható, csak a belső külön érzék szemlélése által elérhető tudománya

az abszolut gondolkozásnak és létnek. Ennek életnyilvánulásai a filozófián kívül a költészet és vallás.[1] Ennek a háromnak az összefoglalása nemcsak a romantikában játszott nagy szerepet, hanem még a mi időnkben is. Elég Dilthey Vilmosra utalni, aki a „Kultur der Gegenwart"-ba írt filozófia-bevezetésében indult ki ugyancsak hasonló föltevésből, hogy ez a három nyilvánulása az emberi léleknek rokonságban van egymással.

Lássuk azonban közelebbről Fessler állásfoglalását. Szerinte a kedély az észben az öntudat által tükröződik, s mert ez az idő és tér formáihoz van kötve, ezért a reflexió közvetítésével a kedélynek minden határtalan és meg nem határozott tartalma — más szóval a magánvaló ember (homo noumenon) — az érzékelhető emberben (homo phaenomenon) meghatározott és végesként, határoltként jelenik meg. Az ész tehát értelemmé lesz itt, a végtelen eszméje a véges fogalmává, az abszolut lét határolt életté, a filozófia, vagyis az abszolut gondolkozás és lét tudománya szimbolikus világmegismeréssé. Ehhez hasonlóan az érzés lelkiismeretként, a miszticizmus aszkézisként, a szeretet erényként, a vallás etikaként jelenik meg, továbbá a fantázia érzékiségként, a kontempláció jámborságként, a pantheoria vagy a Mindenisteni (Allgöttlich) szemlélése művészetként, a költészet egyházként (Poesie als Kirchentum), amennyiben ez teológiából, mitológiából és kultuszból van összeforrasztva.

Az Allg. Literatur-Zeitungban[2] megjelent bírálat nagyon helyesen kiemelte Fessler összes, e korbeli regényeinek a szoros összetartozását: „Fesslers Schriften, wenigstens die der letzten Jahre, sind alle nur Variationen des einen grossen Thema: Alles in Gott, und Gott in Allem." Szükségesnek találta újra síkra szállni a szerző nagy szóüldözése ellen (Bondy gróf kirohanása a regényben a Toleranz szó ellen adott erre alkalmat.) Mulatságosnak lelte, hogy Fessler a gyermek Theresián át közölte olvasóival a misztika igen fogas problémáit. A zenéről meg a művészetről általában írottakat érdekesnek ítélte. A leglesujtóbb,

---

[1] Fesslerre jellemző, hogy ő, aki jól tudta, miszerint még nem is olyan régen saját lapjában ellene fordult ennek az összefoglalásnak (Eunomia. 1802. 135–146. I. Poesie, Philosophie und Religion, stb.) hogyan igyekezett kivágni magát az *Ansichten* I. kötetében (4. levél: Was haben Philosophie und Poesie mit der Religion zu thun? Vereinigung der Religion, Poesie und Philosophie in Paulus. Továbbá: a 6. levélben „Die wahre Tendenz einiger früheren satyrischen Aeusserungen des Verfassers wird aufgedeckt".) Itt ezt az Eunomia-cikket tréfának igyekezett beállítani és azt bizonyitgatta, „dass ich mich nicht über die heilige Sache, sondern nur über den Unfug, der damals damit getrieben wurde, lustig machen wollte". (I. 140. l.)

[2] Halle. 1810. I. Nr. 38. (8. Februar) 297. s köv. lapokon.

de, sajnos igaz, kritika az, hogy a két lénynek a harca, melyet maguk előtt is titkolni akarnak, valóban kínos és csak azért látszik szükségesnek, hogy minél hosszasabban el legyenek egymástól választva, míg a szerző mindent elmondhat a misztikáról. A könyv különben jól van megírva, folytatja a bíráló, „aber es fehlt durchaus an innerem organischem Leben." A történeti rész túlságos feltünően csak arra való, hogy az ideákat hordozza. Ritka olvasottságot árul el az egész. Gúnyosan tárgyalta végül a bírálat Fessler vélekedéseit a történetírásról, főként azt a pontot, mely szerint a valószínűt ugyan nem szabad valóként adni, de ha levezethető több való eseményből s jól beleillik az egészbe, igen! Védelmül szerzőnk azt hozta föl, hogy hiszen képzett olvasókkal van dolga, akik a történeti valóság *igen kicsiny*, korlátolt területét ismerik és értenek az olvasáshoz! Bizonytalanságának okait kimutattuk már. Küzködését e problémával méltányolni tanuljuk, ha a XIX. század második felének teljesen hasonló próbálkozásait állítjuk melléje. Hermann Kurz és Scheffel nézeteit meg tépelődéseit kell csak számba venni: még a kifejezések is egyeznek Fessler előszavakban s jegyzetekben elhelyezett s több művénél fölsorolt nézeteinek formulázásával. (V. ö, pl. Geschichtliche Dichtung des 19. Jahrhunderts Ermatinger Das dichterische Kunstwerk-jében. 1921. 154—161. l.)

*

Fessler ezekben az években sokszor kényszerűségből nyult a tollhoz. A kenyérkeresés gondjai irattak meg vele az *Alonso*-t[1] is. Ezt nyiltan bevallotta a kétkötetes regényhez írt előszavában. A francia megszállókra panaszkodik itt burkolt szavakban, mert néven nevezni a kellemetlen „vendégeket" veszedelmes lett volna. Minden akorbeli német olvasó azonban könnyen megérthette, hogy az írótól emlegetett „Gastzwang" mit jelent. Ez az előszó is igazolja azt, amit Fessler sok-sok esztendővel később írott visszaemlékezéseiben állított ezekről az időkről, hogy a franciák kíméletlenül kiuzsorázták a szerencsétlen németeket s őt magát is szinte az éhhalálba kergették házanépével, kis gyermekeivel együtt. Ezen időbeli lelkiállapotának a megértését ez is elősegíti. A megpróbáltatások és nélkülözések nagy szerepet játszottak abban, hogy annyira a misztikus vallásosságban merült el. A szükség megtanít imádkozni, mondja egy német közmondás. Nos ez írónk esetében ugyancsak teljesedésbe ment. Nem csoda, hogy a végszükségben levő ember, aki már a

[1] Alonso. 2 kötet. Leipzig, 1808. Carlsruhe, 1810².

baráti támogatást, irgalmasságot is igénybevette s így nem volt immár hová fordulnia, ebből a súlyos helyzetből való váratlan menekülést — régi ismerősök, köztük egykori ellenfele, Fichte is, adtak össze számára jelentékenyebb segélyt — az égi hatalmak közvetlen beavatkozásának volt hajlandó tulajdonítani. Ez a megható hit hangzik ki ebből az előszóból, amely épp ezért nagyon is jelentős, sokat mondó bevezetés a regényhez.

A mű maga „estékre" van osztva, összesen tizenkettőre. Legyen elég arra utalni, hogy ez a szó ismét összefüggésbe hozható a romantika éjtiszteletével és a misztikus vallásossággal, amely ezt a regényt is jellemzi. Mint Fessler ekorbeli műveiben rendesen, ebben is a hősnek az igaz vallásosságra való nevelésének a történetét kapjuk, a nevelést mindig a legtágabb értelemben véve, úgy hogy az élet maga is a legnagyobb nevelőmesterként kiveszi részét ebből a munkából. Ez az ismétlődő alapfelfogás írónknál azt mutatja, hogy ebben az időben teljesen benne élt abban a középkorra emlékeztető egységes keresztény világnézetben, amely nemcsak előkészítésnek tartotta ezt a földi életet az örök boldogsághoz, átmenetnek a túlvilági élethez, hanem egyben gyermeki bizalommal engedte át magát egy felsőbb hatalom láthatatlan vezetésének. Minden baj, megpróbáltatás, még a bűn, a tévedés is eszköz az Úrnak a kezében, hogy az örökké tévelygő embert az örök jóhoz vezesse! Nagy hasonlóság mutatkozik e fölfogás és a történeti munkájában követett nézet között: a Világszellem amott ugyanígy vezeti a nemzetek, népek sorsát. Fessler ennek a beállításnak az érvényesítésére sok más oldalról kapott ösztönzést: a fölvilágosodás maga abból az előfeltevésből indult ki, hogy az ember a tökéletesedésre van rendeltetve. Láttuk már, hogy írónk szigorúan vett fölvilágosodást szolgáló regényeiben is mennyire pedagógiai módszereket alkalmazott hőseivel szemben. A klasszicizmustól kölcsönzött mintapéldái ugyanilyen irányú fölfogásban erősíthették meg. Akár Goethe Wilhelm Meister-jére, akár Schiller filozófiai költeményeire gondolunk, prózai munkáiról, melyekre Fessler részben hivatkozott, nem is szólva, mindenütt szembetűnő az a meggyőződés, hogy egyesek, avagy az egész emberiség azért van itt, hogy nemesedjék, haladjon, tökéletesedjék. A humanitás eszméje, amely különösen Herder óta hódított, leng át mindent. Már most itt csak a területet, melyen érvényesítik, kellett megváltoztatni s Fessler egyszerűen ezt tette! Ha ilyen szempontból vetjük össze a német Sturm und Drang, a fölvilágosodás, a klasszicizmus és a romantika tanát, ugyancsak világosan látjuk *egy* vezéreszmének a talán külsőleg, formulázásban

változó, de belsőleg állandó, változatlan átvonulását, azaz inkább organikus fejlődését.

Az „Alonso"-ban Spanyolországba vezette Fessler az olvasóit. A főhős Alonso de Talavera innen indul ki, ide tér vissza. Írónk a spanyol történelemmel behatóbban foglalkozott ebben az időben, amint ezt még említendő ilyen tárgyú tudományos munkája mutatja. A spanyol szellemi élethez való közeledés egészen természetes volt, sőt ez bizonyos tekintetben ideális légkör kellett hogy legyen a vallásos hősök számára. A spanyol nép, amelynek napilapjait is elég kézbe venni most a XX. században, hogy mai vallásos szelleméről meggyőződjünk, abban az időben még sokkal távolabb állott minden néven nevezendő fölvilágosodástól, sőt igazi fanatizmust mutatott, ami persze kevésbbé tetszett a magasabb régiókban járó Fesslernek. Korszerű volt emellett a spanyolokkal foglalkozni, hiszen ők épp ebben az 1808-as esztendőben kezdték meg elkeseredett harcaikat Napoleon ellen. A regény írását ez még nem igen befolyásolta, mert ez az előszó tanusága szerint már március hó közepén készen állt, legalább az első rész, a második kötet azonban csak júliusban került kiadásra.

A spanyolokkal való foglalkozás különben szintén beletartozott a romantika programmjába. W. Schlegel 1803 óta foglalkozott a spanyol színműfordítások kiadásával (Spanisches Theater 1803—1809.). Tieck már 1793-tól kezdve adta magát spanyol tanulmányokra, 1799—1801-ben megjelent Don Quixote-ja, de a drámával és lírával is behatóan foglalkozott, sőt egyenesen szembeállította a spanyol költészetet az angollal és mindaddig lelkesen dicsőítette, míg a romantikus sorstragédia a spanyol dráma kellemetlen hatásairól nem győzte meg őt. Különösen Calderont kedvelték a romantika írói és W. Schlegel már berlini fölolvasásaiban is büszkén utalt rá.[1]

A főhős, Alonso visszapillantásként adja élményeinek és lelki fejlődésének a történetét. Kész, egyensúlyozott jellemként lép az olvasók elé, kiket a könyv szellemét illetőleg már a regény első lapja sem hagyott kétségben, amennyiben itt azonnal Szent Ágoston szavaira bukkantak, melyeket az író hőse ajkaira adott: „Ihr verlanget zu vernehmen, was ich im Innern war und bin, und wie ich es geworden sey; ihr sollt es hören! So weit ihr selbst gut seyd, wird euch die Liebe sagen, dass ich nicht lüge, und auch nur sie wird in euch mir glauben. — Wohl billig ist es und heilsam, Ewiger, dass Mehrere dir für mich danken, und Mehrere dich in mir

[1] V. ö. O. Walzel: Deutsche Romantik. I. 87—89. l.

preisen; möge ihr kindliches Gemüth in mir lieben, was du lieben lehrest, und in mir bereuen, was du bereuen heissest!" Az első kötetben foglaltak egyelőre nem igen érhették el ezt a célt, mert itt a hőst még a maga tévelygéseiben látjuk. Atyja, ki másodszor nősült, a mostoha kívánságára zárdába vitte ugyan a fiatal Alonsot, de ez nem maradt ott, hanem ugyancsak atyja beleegyezésével titokban egy rokonukhoz ment, vagyis a szó szoros értelmében megszökött. Ennek oka az volt, hogy a jezsuiták titkos jelentéseit a gyónásokról meglelte és beléjük tekintve meggyűlölte vezetőit, kik e rendhez tartoztak. Ez is mutatja, hogy mennyire a saját élete történetéből merített Fessler ezen regénye írásánál. Nemcsak az a feltűnő itt, hogy a hős, mint egykor ő, menekül a zárdából, hanem hogy ezek a dolgok saját és jó ismerőseinek élményeiről vannak másolva. Ugyanezt a fenti esetet előadja írónk az élete vége felé kiadott önéletrajzában, hol néven is nevezi a szereplőt. Ez különben egy ismertebb történet, melyet a jezsuita-rend feloszlatásával kapcsolatban beszéltek annak idején. Állítólag ezzel győzték volna meg Mária Terézíát arról, hogy neki is hozzá kell járulnia ahhoz, hogy az ő országaiban is feloszlassák a rendet. Aki magának azt a fáradtságot veszi, hogy pontról pontra összehasonlítsa ezt a regényt Fessler önéletrajzával, az az egyezéseknek feltűnő nagy számát lelheti az említettektől eltekintve is. A főhős, Alonso meg mostoha testvére Ildefonso gyermekjátékaitól kezdve a későbbi szerelmi levelezésekig sok minden a legapróbb vonásig hasonlít. A két gyermek remetét játszik, sőt Ildefonso egészen az a kis rajongó, aki Fessler maga volt s éppúgy túlzásba viszi a vallásosságot s az ilyen zsenge korban egészen valószínűtlen önsanyargatást végzi: magát ostorozza, ciliciumot hord, halálfejet tart kis szobájában stb. Alonso egyik ideálja, akivel a kolostor elhagyása után ismerkedik meg, szó szerint ugyanazokkal a szavakkal felel neki, mint az önéletrajzban említett nagyváradi fiatal asszony az ifjú Fesslernek. Az ott közölt levél itt betűszerinti hűséggel megismételve olvasható Chiara válaszában (I. k. 62—63. l.). Mindez szintén igazolja azt, hogy írónk ezen regényeiben állandóan ugyanazokat az élményeket variálja: mindig a saját élettörténete a téma. Ez egyben a fantáziának bizonyos fokú szegénységét is mutatja. Érdemes azonban megfigyelni, hogy érintett gyermekkori emlékei mennyire a barokk ellenreformációs elemekre utalnak e művében is. (V. ö. a Theresia névvel kapcsolatos megjegyzéseket.)

Érdekes ebben a regényben annak a megokolása, hogy miért vezeti ki hősét a klastromból, bele az élet

mozgalmaiba, zajába, sőt átmenetileg még kicsapongásba is. Szerinte nem való még neki az élettől való lelki elszakadás, mert még nem eléggé kiforrott vallásossággal bír. Ezt éppen az élet harcában lehet megszerezni! Különös módon vetélkednek Fessler nézeteiben a protestáns meg katholikus elemek egymással, de még különösebben vannak azután összeforrasztva. Ez mindenesetre egy határozottan protestáns elv, hogy a világgal föl kell venni a harcot és az ezzel való megbirkózás érdemdúsabb, mint a félrevonulás, az elzárkózás. Írónk azonban nem ítéli el végeredményben ezt sem, ő oda módosítja ezt a véleményt, hogy nem mindenkinek való az időelőtti lemondás a küzdelemről. Vannak, akik igen korán annyira jutnak, hogy ezt lelkük kára nélkül tehetik (e regényben Ildefonso), de többen csak akkor, mikor már az élet kemény iskoláján átmentek.

Fessler úgy látszik tanult az előző regényeire kapott bíráló megjegyzésekből és ebben a munkában jobban igyekezett a vallásos-misztikus tanokat organikusan beledolgozni az egészbe, észrevétlenebbül érvényre juttatni és egyszersmind gazdag anyaggal megnyerni az olvasóközönséget. A felhozott adatok már eléggé elárulták nekünk ezen műnek is a valódi szellemét, de ezzel korántsincs kimerítve ennek a kétkötetes regénynek az érdeklődési köre. Írónk elég érdekes meseszövéssel végigvitte hősét Spanyolországon kívül Itálián, Ausztrián (Bécs) és Franciaországon, hol még a nagy forradalomban is szerepeltette, sok érdekes emberrel hozta össze s így ugyancsak gondoskodott arról, hogy könyve unalmas olvasmány ne legyen. Mondanunk sem kell, hogy egyben megragadta az alkalmat s minden nevezetes műemléket belevont a tárgyalásba. Ez a regény e tekintetben méltán sorakozik az előző Bonaventurához és Theresiához, sőt művészeti részei még ma is lebilincselőn hatnak. A szerző nem rettent vissza attól sem, hogy pl. a nagy Winckelmannt személyesen megszólaltassa és vele beszéltessen igen szellemesen a plasztika haláláról és újrafeltámadásáról. Az ő álláspontja természetesen most is az előbbiekben ismertettekkel azonos és Winckelmannban egy olyan embert lát, aki ugyan eljutott a magasabbnak, a fenségesebbnek a sejtéséhez, de nem sikerült magát még egészen átküzdenie a legfőbbhöz, a legszentebbhez. A történelem, a földrajz, a művészettörténelem olyan ismerete tárul itt szemeink elé, amely méltán meglephet és még ma is csak jó véleményt válthat ki a szerző iránt. Mindenesetre gondos készüléssel fogott egy ilyen regény megírásához is.

Nem vetette itt meg a régi jó francia Wieland-

módszert sem s némi frivolitást, vagy legalább is erotikusan ingerlő részleteket vett be ebbe a regényébe, hogy ne járjon túlságosan a misztika felhői között. A szereplők persze nem késnek azután megbánó bűnösökként jobb útra térni. Egyáltalán alig van itt nála az az élesen elválasztott jó és rossz típus akár férfiben, akár nőben. A csodásan derék teremtmény ugyan mindezen regényeiben szerepelni szokott (főleg nő), de ellentéte, a tisztán ördögi nem fordul elő. Az emberek vagy jók, vagy a modern felfogásunknak megfelelő kevert tulajdonságokkal bírók. A férfiak szoktak leginkább ilyen összetettebb jellemek lenni. Láttuk eddig sok ismétlődő esetben, hogy nekik kell befutniok a lelkifejlődés kemény pályáját. A *Theresia* férfihőse ugyan nem tartozott ezek közé, ő, az istenáldotta művész, nem lehetett hibákkal, tévedésekkel teli, rosszabb lélek már a pálya elején sem. Ezzel szemben Alonso annál érdekesebb jellem s inkább arra emlékeztet, akinek szavaival beköszöntött: Szent Ágostonra. Női társa, aki feleségévé lesz, de még a férfinek a teljes „célhoz jutása" előtt meghal, Angelica már a nevével is elárulja a maga nem e világi lényét, amely tisztán arra hivatott, hogy még e földről való távozása után is szellemi örökével hasson a szeretett férfire és így érvényesítse az örök nőit, mely a valláshoz, a hithez, az égbe vezeti a keményebb anyagból való férfit. A mellékszereplők között rajzolt most Fessler érzéki asszonyt is, de ezt is megmentette az utolsó pillanatban. Visszaemlékezéseiben egész joggal hivatkozhatott arra, hogy műveiben sohasem engedett asszonyt mélyre sülyedni. Sőt ez régebbi munkáira is tényleg áll azokra, melyeket még a romantikus irányhoz való teljes megtérése előtt írt. Innen egyrészt érthetővé válik az, hogy ő női közönségre eléggé hatott és másrészt az, hogy bizonyos nőtiszteletet tényleg már magával hozott s így könnyen kerülhetett a romantika ilyen irányú törekvéseinek a hatása alá.

A regény első kötete a már említett módon a zárdából az életbe visszadobott főhősnek pár szerelmi eltévelyedése és ugyancsak érintett utazásai után igazi ideáljával, Angelicával való egyesülését tárgyalja, amelyhez elég romantikus utakon jut csak el, mert atyja ellene van ennek a házasságnak. Itt a hagyományos fondorlatok, szöktetések játszanak szerepet, melyeket a szerző egyéb műveiben került. A hős derék nejének időelőtti halála még további megpróbáltatásokat tesz szükségessé, hogy ez azután végre Párisban a forradalmi börtönben Sullivan atyától nyerje azt az új hitet, melyet minden e korbeli Fessler-féle regényhősnek el kell érnie. Ezt kapjuk a második kötetben, amelynek egyszersmind bizonyos politikai szinezete is van. Különben a *Marc-Aurel* mellett ez az a munka,

ahol az osztrák fölvilágosodás koráról behatóbban nyilatkozott, amiért is ezeknek a részeknek különös érdekességük van. A második kötetnek az egész „Kilencedik est"-je ennek a bécsi tartózkodásnak, a II. József-féle reformok bírálatának, az akkori törekvések igen szubjektív megvilágításának van szentelve és növeli ezen regény önéletrajzi jellegű részeinek a számát. Józsefről való véleményének rövid összegezését e mondatban kaphatjuk: „Jetzt starb Joseph in frommer Reue und gottseliger Ergebung, sich tröstend und beruhigend, dass die Weisheit des ewigen Weltgeistes die Dissonanzen harmonisch auflösen werde, welche er, mit den Regeln der melodischen Fortschreitung unbekannt, in Gottes schöne Schöpfung durch unrichtige Intervalle, unbrauchbare Accorde und gewagte Sprünge hineingekünstelt hatte".[1] Ez a mondat annak az illusztrálására is igen alkalmas, hogy a romantikával összhangban a zene milyen szerepet játszott mostani gondolatvilágában, valamint arra, mennyire a romantikus fejlődési gondolattal rokon megállapításokra jutott már szerzőnk.

Ha előző munkájában Plato és Malebranche játszott nagy szerepet, ebben ismét Spinoza és vele, azaz rajta át Schleiermacher, sőt Schelling jutott különös megbecsüléshez. Fessler gondolkodásában egyáltalán, de miszticizmusában is nagy szerepet játszott Spinoza pantheizmusa, mely éppen azzal vált vallásos jellegűvé, hogy Plato s még inkább a neoplatonikusok tanai mellett Malebranche-ot is belevitte, aki éppúgy tagadta más szubstancia tevékenységét az istenin kívül, mint Spinoza. Az egyetlen különbség az, hogy Spinoza ki is mondotta, hogy Isten az egyetlen szubstancia. De éppen ezt a pontot forgatta ki Fessler valódi jelentéséből. Nem a betüt, hanem az értelmet keresi — volt a jelszava s így egyszerüen letagadta Spinoza pantheizmusát. Ebben — mint már láttuk — támogatta őt Schleiermacher Spinozával szemben való tisztelete. Mint Schleiermacher,[2] Fessler is rehabilitálni törekedett a zsidó filozófust: Sullivan atya pl. a bibliát Plato és Spinoza mellé állítva, szentháromságnak nevezi e csoportosítást. Magyarázatul azt teszi hozzá, hogy nem a betűt, hanem az értelmet kell olvasni mindegyikben. Ez az értelem pedig szerinte Spinozánál kevéssé különbözik a szent Ágoston szellemében filozofáló Malebranche-étól. Hisz ez azt állította, hogy a testeket, magunkat és minden egyebet csak az istenségben és az istenség

---

[1] Alonso. 1808. II. k. 73. l.

[2] Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern. (Berlin, 1799). Schleiermachers Werke. Leipzig, 1911. IV. 243.

által érthetjük meg. Egy ideális testi világot is vett fel az istenségben; mint a tér a testek, úgy az isteni szellem a szellemek helye, ezek csak az isteni szellem különös modifikációi. A testeknek az isteni szellemben foglalt ideáira vonatkozik a megértés. Egyszóval egy bizonyos szellemi pantheizmus felé nyílt itt a kilátás, amit még súlyosbított az említett álláspont, hogy Isten mint teremtő egyúttal az egyedüli ható és mozgató erő, amivel Descartes filozófiájának egy elintézetlen nehézkességét igyekezett kiküszöbölni. Persze a nehézség most a bűn keletkezésének magyarázata volt, amit Malebranche csak látszólag oldott meg azzal, hogy az ok az emberi lélek szabadsága, ez pedig misztérium. A hamis ítélet pl. az akarat bűne, amely ott is ítélni akar, ahol nem elég erős hozzá. Fessler is ilyen értelemben oldotta meg azt, mint a *Resultate* egy helye bizonyítja (146—148. l.), de regényeiben inkább az istenséggel való egység érzésének harmóniáját dicsőítette, mintsem hogy az ilyen nehézségeken fennakadt volna.

Theresia-jában, amelynek a történetét a francia hugenotta-üldözés korába helyezte, a történelmi háttér miatt ment csak Malebranche-ig, de a modern időben élő Alonso már kiegészithette ismereteit a művészet értékelését illetőleg Schelling *Bruno*-jával[1] és a vallásra vonatkozólag Schleiermacherrel meg Fichte filozófiája második korszakának erősen pantheisztikus hajlamú gondolataival, amelyekben sok a neoplatonikus elem. Alonso vallása, melyet az ismert lelki küzdelmek eredményeként elér, teljesen megfelel Schleiermacher meghatározásának: „Religiosität ist Sinn für das Unendliche." Ugyancsak az ő szavai visszhangzanak abban az örömben, amely Alonso megismerését kíséri, hogy a halál le van győzve, csak véges formák vannak, nem véges lények, mert ezek a végtelenségben való hitüknél fogva végtelenek maguk is.[2]

Mindezekben a regényekben eme gondolatoknak a kifejtése a főcél. Ennek a következménye, hogy a mese lényegileg egy és ugyanazon témának a variálása: az igaz hitre ébredés folyamata, amint ezt a szerző magán tapasztalta vagy tapasztalni vélte. Előbbi, történeti regényeitől tehát élesen elválasztja őket az, hogy itt a mese az író saját invenciója. Ez azonban meglepően szegényes és a filozófia, művészet, meg a történelmi háttér van hivatva pótolni az űrt. A jellemzés is szenvedett amiatt,

[1] Bruno oder über das göttliche und natürliche Princip der Dinge. 1802.

[2] Alonso. 1808. II. 239. l. Schleiermacher id. kiad. IV. k. 290: „Mitten in der Endlichkeit eins werden mit dem Unendlichen und ewig sein in jedem Augenblick, das ist die Unsterblichkeit der Religion."

hogy a hősök és hősnők tulajdonkép egy vallásos eszme képviselői, azaz rajtuk kell egy vallási teóriának beigazolódnia. A nők jórészt túlidealizáltak, de a férfiak alakja sem igen bontakozik ki tisztán előttünk. Még kevésbbé lehet azután arról beszélni, hogy a mellékszereplők lennének igazi húsból és vérből való emberek. Mindenki inkább annak arányában fontos, hogy milyen nézeteket lehet ajkaira adni. Mindennek magyarázatául — a költői tehetség elégtelenségén kívül — az szolgálhat, hogy a sorscsapások éveiben Fessler részben kényszerüségből írta ezen regényeit,[1] melyeket nem becsült sokra, valahányszor történetírói hivatására eszmélt rá. Ez azonban egyoldalú ítélet volt ilyenkor részéről, mert más utalásai elárulják, hogy kedvesek voltak neki ezen írások, hiszen vallás-élményét alakította bennük, amely pedig ugyancsak erős volt. Az ezen regények után írt újabb magyar tárgyú műve *(Die drei grossen Könige)* nagyonis mutatta a *veszélyt, amelyben történetirói munkássága forgott ezen vallásos-misztikus élményei miatt.* Csak ezekből a regényekből alakul ki vallási nézeteinek a teljes képe; ezek egészítik ki az „Ansichten"-t s ezzel együtt *magyarázzák nagy történelme vonatkozó részeit.*

Az *Alonso* bírálata (Allgemeine Literatur-Zeitung 1810. Nr. 57. I. 449.) rögtön rámutatott arra, hogy e műnek is ugyanaz a tendenciája, mint a Bonaventuráé. Mindamellett örömmel üdvözölte. Különösen szépnek és igaznak jelentette ki azt, amit a szerző Winckelmann-nal mondat a plasztikának a festészethez való viszonyáról, az előbbinek az egyház miatti lehanyatlásáról, az utóbbinak ugyanezen okból való fölemelkedéséről. Szemére vetette azonban Fesslernek, hogy nem értette meg Kantot, kivel szintén bőven foglalkozott e regényben. Nem tetszett neki az a misztikus homály, mely szerinte az egészre feküdt.

Írónkat azonban időközben sokkal súlyosabb problémák kötötték le. 1808 június 11-én hagyta el schönhauseni villáját, melyet franciái valóságos pokollá változtattak számára és költözött egy barátja házába Buckowba. Ilyen nevű hely Berlin közelében több is van. Közülük az egyik mint a „märkische Schweiz" kies kirándulóhelye ismeretes. A név gyakori előfordulása jelentésével függ össze, mert a Buckow szónak értelme körülbelül annyi, mint „Buchenort". Fessler a Beeskow melletti Buckowba költözött, amely Berlintől délkeletre, a porosz főváros meg oderai Frankfurt közt körülbelül középen fekszik, tehát szintén nincs valami messze az észak-

[1] Engel J. K.-hoz intézett levele. Közölve Abafi Lajostól: Századok. 1878. 630. l. Haszontalan apróságokként említi e korbeli írásait.

németség nagy szellemi központjától. Igen kis hely. Magának a jelentékenyebb Beeskow-nak még ma is csak ötezer lakosa van, de, mint ezek a Mark-beli helyek mind, régi multtal és kultúrával bír. (Ilyen kis városka létére is van egy hatalmas temploma a XIV. századból, múzeuma jelentős régiséggyüjteménnyel, városfala is részben áll még.) A Spree folyótól, számos tótól élénkített vidék erdőben sem szegény s általában kellemes tartózkodóhelyet nyujt. Irónk jól is érezte volna magát, ha az addigi megpróbáltatások visszahatásaként súlyos idegláz nem tartotta volna majd egy negyedévig ágyban. Ez is mutatja, hogy a francia garázdálkodás lelkileg milyen mély nyomokat hagyott nála. Mind a köz-, mind a magánélet tehát bőséges magyarázattal szolgálnak ahhoz, hogy ő is belekapcsolódott a napoleoni elnyomatás elleni szellemi áramlatokba s megírta *Lotario*-ját. Ez a művecske Nieder-Schönhausenben keletkezett, tehát a francia megszállás minden csapásának közvetlen hatása alatt. Innen magyarázhatók a benne előforduló túlzások is, amelyek a maguk idején, német olvasóknak bizonyára nagyrészben érthetők voltak, de ma éppen azt eredményezik, hogy nem jól látjuk már a Napoleonnal való hasonlóságokat e torzvonásokban.

Fessler ezen szatirikus regényének teljes címe: Der Gross-Hof und Staats-Epopt Lotario oder der Hofnarr. Nemcsak ez, hanem a színes képmelléklet, amely ezt az udvari bolondot a legfantasztikusabb öltözetben mutatja, sejteti már előre, hogy a képzelőtehetség meglehetősen szabadjára van engedve.

A regény címében előforduló oly különösen hangzó Epopt szónak nemcsak szimbolikus jelentősége van, hanem újból a szabadkőművest árulja el. Ennek következő magyarázatát adja az Allg. Handbuch der Freimaurerei: „ἐπόπτης, Schauender hiess 1. in den Eleusinischen Mysterien der zu dem dritten und höchsten Grade der Weihungen, dem „Anschauen der Geheimnisse" Gelangte; 2. bei den Illuminaten die sechste Stufe, auch Presbyter oder Priester genannt." Ehhez még csak azt az egy megjegyzést kell fűzni, hogy Napoleon is valószínűleg szabadkőműves volt, de mindenesetre védte, ha mellette erősen figyeltette is, a páholyokat, sőt családjából is ültetett be tagokat. Annál merészebb volt Fessler eljárása, hogy mintegy a címmel is felhívta már ezeknek a köröknek a figyelmét.

A történet Olaszországban s a tizenhatodik században játszik, sőt egy helyen a pontos évszámmal is találkozunk: 1577 (76. l.); mindez persze nem azért fontos, mintha a korhűség nagy szerepet játszanék, hanem azért, mivel a szerző ilyen adatokkal törekedett mindjobban elterelni a figyelmet más mondanivalóiról. Ez az Olasz-

ország a maga sok kis államával élénken emlékeztetett az akkori Németországra, a szereplő személyeknek meg igazán csak a neve volt olaszos. Egynéhány külsőség föltétlenül szükséges volt, el kellett hitetni a gyanakvókkal, hogy talán csak írói ügyetlenség, hogy minden a jelenkorban és Közép-Európában látszik játszani. Még merészebb a legelső pár fejezet, melyben Fernando herceg ugyancsak rosszakaratú gúnnyal van bemutatva. Ez a kis itáliai zsarnok még atyja, Achille életében, aki maga is telhetetlen hódító volt, naptári dátumokra jelölte ki magának a hamarosan végrehajtandó dicső tetteket, melyek nemcsak további hatalomkiterjesztést jelentettek, hanem ugyancsak közvetlen célzásokat tartalmaztak egyik-másik francia, fennhéjázó törekvésre. Fernando az olasz nyelvet rá akarja erőszakolni az összes többi népekre, a legyőzhetetlenek légióját alakítja meg, a törvényhozásban tűnik ki, persze nevetséges módon, sőt világi uralmán kívül az egyházit is magához akarná ragadni. Ezzel sem elégednék meg, hanem kényszerítené az egyházat, hogy még életében szentté avassa, mégpedig az egyháztanítók osztályában! Atyjának, Achillenak a rövidre fogott jellemzése lehetőleg még sértőbb a francia uralommal együtt az emberi jogokat is terjeszteni akaró Napoleonra nézve. „Schon Achille sah jedes Völklein, das ihn noch nicht für seinen Herrn erkannte, als entwürdiget und zur Barbarey herabgesunken an; für edel, frey und glücklich hielt er nur die Auserwählten, die unter dem Drucke seiner lähmenden und aussaugenden Herrschaft sich nicht mehr bewegen, kaum mehr athmen konnten. ‚Der Fürst', sagte er, ‚muss sich zur allgemeinsten und klarsten Idee von Weltordnung und Völkerglück erheben. Hat er sich derselben erst ganz bemächtiget, so darf nur sie, nicht das Recht, ihm zur Richtschnur seines Handelns und Wirkens dienen; Recht ist ihm dann Alles, was er in Beziehung auf sie will und was er kann'". Mindazok a fejedelmek, akik nem így gondolkodnak, már ezzel elvesztették jogukat az uralkodáshoz s a hatalmasabb, ki megszabadítja tőlük az országot és a népet, csak az örök igazság szerint jár el, gúnyolódik tovább Fessler. Nemcsak a telhetetlen hódítót és zsarnokot, az „egyháztanítót" (Napoleon már régebben ráerőszakolta volt az iskolákra a csaknem istenkáromló Catéchisme impérial-t!)[1], az elbizakodott kalandorpolitikust ostorozta közvetve a franciák

[1] Napoleon ezen kívül 1806 január 7-én azt írta volt a pápának, hogy ő az egyház legidősebb fiának tekinti magát és a szentszéket téves lépései, hálátlansága és rosszakarata ellenére is védelmezni fogja. Éppen 1808-ban kezdte meg azután a komolyabb küzdelmet: megszállta Rómát, sőt a következő évben elfogatta a pápát.

urában, hanem annyira ment, hogy Fernando hercegének egy nála jóval idősebb feleséget adott oldala mellé, de egyszersmind éreztette, hogy az ifjabb férj másutt is keresi a szerelmi örömöket, s így Napoleon családi életére is elég világosan célzott. A közelmúlt idők nem egy eseménye van ezenkívül is érintve, az akkori figyelmes olvasó feltétlenül rájött, hogy az a hely, amely arról szól, hogy Fernando eltiltotta a meghódított tengerparti városokat a Velencével való kereskedéstől, a Napoleon-féle szárazföldi zárra vonatkozott. (Éppen Berlinben való tartózkodása idején, alighogy Jénánál megalázta Poroszországot, adta ki erre vonatkozó rendeletét.) Fentebb láttuk, hogy az irodalom és művészet titkos jelbeszéde a franciák és Napoleon ellen mennyire ki volt ekkor fejlődve a németeknél. Fessler *Lotario*-ja egészen szervesen illeszkedett bele ebbe az óvatos küzdelembe.

Mindebből láthatjuk, hogy Fessler joggal hivatkozhatott arra később, hogy ő nem volt franciabarát. Valamint igazat írt visszaemlékezéseiben, hogy ebben a regényében Napoleont akarta gúnyolni. Az itt összeállított nyilvánvaló célzásokat és támadásokat azonban igen ügyesen rejtette el a három könyvre osztott mű szóáradatában, bolondabbnál bolondabb történeteiben. Fernando alakját, bizonyára készakarva, erősen torzította is: ez egyrészt operettfigura naiv hiszékenységével és gyermekes hiúságával, másrészt rémdrámai hős időnként mutatkozó ördögi gonoszságával, pokoli ravaszságával. A tulajdonképeni mese is eltereli a főcélról az avatatlanok figyelmét. Ez akörül forog, hogy Lotario, az egyik elűzött uralkodónak a fia udvari bolondként beáll Fernandohoz, hogy így közelébe férkőzhessék régi ideáljának, ki itt udvarhölgy, noha az ő családját is elűzte a herceg atyja kis országukból. Erre a Melaniára azonban szemet vetett Fernando is, de bosszúból mégis hozzáadja Lotariohoz, mikor látja, hogy nem bír nála célt érni, a leány pedig látszólag utálja az udvari bolondot. A valóság persze az, hogy ez éppen az ő titkos hívására jött a fővárosba és férkőzött a herceghez. Itt hamarosan nélkülözhetetlenné tudja magát tenni, olyannyira, hogy mikor Fernando rájön egyre meg másra, mégis tartani kénytelen őt, sőt idővel kormányzónak is megteszi. Miután azonban neje meghalt és egyházi terveivel annyira jutott, hogy biborossá tették meg s számíthatott a pápai székre, meg akarta szerezni magának Melaniát is. A regény ezen utolsó harmadát azok az orvtámadások, mérgezési kísérletek töltik ki, melyekkel a herceg el akarná tenni láb alól Lotariot, aki azonban sok személyes jóakarója révén szerencsésen elkerül minden bajt s megéri azt az időt, mikor Fernando megbukik

a pápaválasztáson, sőt az új egyházfő addigi vesztegetései miatt egyházi törvényszék elé állíttatja s zárdába csukatja. Az egész idő alatt derekasan és önzetlenül viselkedő Lotario pedig visszakapja birtokait.

Érdekes egyveleg ez a regény. Az első részben tényleg sok a gúny és az irónia s a címnek megfelelő fantasztikusan meg szellemesen bolondos hangulat uralkodik benne. Eredeti ötletekkel találkozunk, így pl. igen sikerült a két hercegi iskolának azaz akadémiának, az Achillinanak meg a Scuola di San Maturino-nak megszervezése. Lotario a maga rendszeres bolondságának megfelelően a bolondok körébe vesz föl minden használható, okos embert, míg a száraz tudósokat, kikről a szerző ügyesen sejteti, hogy ezek tulajdonkép az igazi félkegyelműek, valami rokkantak házának megfelelő egyesületbe gyüjti. A „savio Delirio", melynek nevében tesz mindent, igen érthetően kapcsolatba van hozva a minden nagyot, szépet létrehozó szent alkotóerővel, ihlettel, művészi lelkülettel. Fessler persze nem tagadhatja meg magát itt sem s Platon-t idézi, az egész epopszist a Phädros-szal támogatja (72. l.). Az udvari emberek, a tudósok, művészek, akiket ezzel kapcsolatban támad, inkább csak tipikus alakok semmint olyan határozott személyek, hogy úgy rájuk lehetne ismerni, mint az előbb fejtegetettek alapján Napoleonra. Sokkal gyengébb már a regénynek a második és a harmadik könyve. Itt cserben hagyja az írót az ironizáló és szatirikus hajlam éppúgy, mint a bohó vidámság. A második rész Fessler megszokott területére vezet át, a történeti regény mezejére, ha mindjárt ez az egész történelem ez esetben valóban teljesen fiktiv is. Harcok, politikai ravaszkodások töltik ki s a hang nagyon is komollyá, meg hétköznapivá lesz. A harmadik könyv viszont inkább a német „Schauerroman"-ra emlékeztet. A herceg fondorlatai Lotario ellen, méregkeverése és hősünkkel mérgezett karddal kezdett párbaja a romantika leghírhedtebb kilengéseivel tartanak rokonságot.

Amit ezekben az években gyakrabban lehet írónknál megfigyelni, az itt is mutatkozik: egy bizonyos ingadozás a katholikus egyházzal szemben elfoglalt állásában. Ő, a hitehagyott szerzetes még meg-megemlékszik a régi harcokról és főleg a neki olyan kevéssé kedves jezsuitákról, egykori ellenségeiről. A herceg jezsuita gyóntatóatyjával szemben, aki azt a kérdést intézi Lotariohoz, hogy Judás az Úr udvari bolondja vagy udvarmestere volt-e, azt az epés szóviccet játssza ki, hogy erről nincs szó sem a szentírásban, sem a hagyományban, csak az biztos, hogy Judás Jézus társaságának tagja volt (87. l.). Másrészről azonban annál szimpatikusabban állítja be

ugyanezen rend más tagjainak a szerepét, sőt egyenesen az ő segítségükkel veszi föl a főhős a gonosz Fernando ellen a döntő küzdelmet. A pápával szemben ugyancsak a leglojálisabban viselkedik az író, sőt egyenesen bizonyítgatja, hogy a mutatkozó bajok a Fernandohoz hasonlóan a biborosi méltóságba betörő, nem igazi egyházi érzésű, sőt nagyon is világi, főúri törtetőktől származnak. Ez egyrészt mutatja azt, hogy Fessler nemcsak a miszticizmus révén tér vissza mind határozottabb léptekkel a valláshoz, hanem hogy nagyon is hajlandó már tárgyilagosan megítélni az elhagyott egyházat is, sőt mind több okot szolgáltat arra, hogy titkos katholicizmussal gyanusítsák, ami ellenfelei részéről meg is történt. Másrészt újra a kiindulóponthoz vezet ez vissza: a Napoleon ellen irányuló tendenciához. Az egyház szenvedő társ volt e korban s minden szimpátiára már ezzel is rászolgált. Az írónak nem is lehetett célja, hogy egyszerre többfelé hadakozzék. Teljes gúnyja a korzikaihoz hasonló őrülteknek szólt. Igen sok oldalvágásnál éppen a vallásos érzés megsértését is jól kiaknázta ezek ellen, Cesare herceg esete egyike a merészebbeknek. Ő csak egy szent könyörgése révén juthatott annyira, hogy belássa, hogy ő legfeljebb isteni ember és mégsem mindenható Isten a földön! A filozófia, az eszmevilág is ellensége a korzikainak a vallásos érzés mellett: szerepel itt egy őrült, aki Nagy Sándorként dühöng a bölcsek ellen, amiért még nem lelték meg a holdba vezető utat, hogy azt is meghódíthatná! Ellenségeit látja bennük s tízezreket tűz ki minden filozófus fejre díjul, a hozzá közeledőt hóhérnak nevezi ki s e gyűlölteket rábízza. Egy másik ilyen bolond azt hiszi magáról, hogy egy új törvénykönyvet sikerült kidolgoznia, amelynek engedelmeskedve még a planéták is minden tömeg- és pályakülönbségtől eltekintve a tőle kicirkalmazott úton egészen egyformán fognak mozogni. Ime nemcsak Napoleonnak, de a benne uralomra jutott szélső fölvilágosodottság szellemének is bírálata ez.

Mivel Fesslernek mindenről volt mindig teóriája is, természetesen itt sem maradhatott vele adós. Megtaláljuk ezt a regény 110. és következő lapjain. Szerinte az idea, az eszme munkál mindezekben a személyekben, minden tettükben. „Natur-, Welt-, Grossthatenseele" néven emlegeti ezt. Ez hajtotta Mózest, Platont, Krisztust, Nagy Sándort, Attilát, Mohamedet. És hajtja, tehetjük mi hozzá, a korzikait. Már most azonban az a különbség, hogy ez az idea vagy lélek káros hatásokat vált ki azoknál, akikben csak bennük él, de nem egyszersmind ők is az ideában. „Machtlose, bey welchen diess der Fall ist. werden gewöhnlich tolle Schwärmer, Gewaltige hingegen,

rasende Wütheriche." Lotario a két fentebb említett iskola megszervezésénél úgy intézi a dolgokat, hogy az egyikbe azok kerüljenek, akiknél el lehet azt érni céltudatos vezetés által, hogy az eszmében éljenek, a másikba viszont azokat sorolja, akikben csak az eszme él s így megvan minden kilátás arra, hogy közveszélyes egyénekké fejlődjenek. Ha már most ezt hétköznapi nyelvre fordítjuk le, ez annyit tesz, hogy nemcsak a Fesslertől emlegetett áltudósokat s egyéb ilyen embereket, de a szegény Európára rászabadult korzikait is egy ilyen, jól zárható helyre kellene csukni! Írónk 1808-ban szerencsés ösztönnel már előre kitalálta azt, amit Európa megsanyargatott népei jó pár év mulva tényleg meg is tettek Napoleonnal: becsukták mint futóbolondot, hogy másokban többé kárt ne tehessen.

Ilyen eszmék terjesztésével Fessler persze jól megjárhatta volna 1808-ban, de szerencsére meglehetős figyelem kellett volna ahhoz, hogy éleseszű cenzor is ilyesmit olvasson ki ebből a XVI. században játszó, esztetikai szempontból eléggé jelentéktelen és első pilantásra értelmetlennek tetsző regényből. A németek azonban figyelmessé lettek rá, sőt egy olyan, akkor már elismert nagyság, mint Jean Paul írt kritikát[1] róla, amelyben dicsérőleg emelte ki a szerzőnek ember-, világ- és államismeretét, amelyet az új költészeti felfogásokhoz való csatlakozása óta poétikusabban is alkalmaz. Abban is helyesen járt el, jegyezte meg Jean Paul, hogy a vallási kérdések helyett újra a történelemhez fordult, mert ehhez van megfelelő tehetsége. Jelenlegi politikai és irodalmi szatirájától ne várjon az olvasó olyan humorisztikus erőt, amilyen Aristophanesnél, Shakespearenél és Swiftnél mindent magával ragad, fölforgat s még a legjelentősebb kérdésekből is tréfát űz. Inkább Johnson hideg gúnnyal átitatott előadását lelhetni itt. Ennek oka Jean Paul szerint talán nem is annyira a szerző költői erének vérszegénysége, mint maga a tárgy. Legalább Shakespearenél is sikerültebbek a nevetséges jellemek, mint a nevetők: Speed, Falstaff tisztább és több komikummal szolgálnak mint az udvari bolondok — s ilyennel van Fessler regényében is dolgunk — ezeknél sokat ront a tudatos eljárás. Fessler ezen művében élesen, meggondolt pártatlansággal van a prózai és a poétikus természetek ellentéte megrajzolva. Az előbbiekhez tartozik a koronás fantaszta, a herceg is, az utóbbiakhoz a nemes, költői kedélyű udvari bolond, Lotario. Igen találóan jellemzi végül Jean Paul Fessler

[1] Összes műveiben Kritiken cím alatt kiadva. Berlin, 1827. 44. k. 157. l.

tehetségét egyetlen kifejezéssel: „mehr gelehrter Spar-, als poetischer Brautschatz" lelhető nála.

Ez a bírálat elég kedvező volt írónkra nézve s kiegészítette ezt a közönség ítélete: a Lotario 1810-ben Carlsruhe-ben már másodszor is megjelent. Hatását minden bizonnyal a beledolgozott ügyes célzások biztosították s kevésbbé a tárgy érdekessége, avagy a földolgozás előnyei. Viszont meg lehet azonban állapítani azt, hogy ez a regény egyike írónk azon műveinek, melyek aránylag könnyen olvashatók és szórakoztatók, amit nem lehet az ezen években irt többi munkáról is elmondani, mert azok vagy a vallásos misztika teréről vesznek igen súlyos problémákat, vagy a legkülönbözőbb bölcseleti rendszereket beszéltetik meg a szereplőkkel, sőt művészeti kérdéseket fejtegetnek, a legtávolabbi területekről vett tudást ölelnek föl. A tiszta történelemhez közeledő alkotásai, mivel már mostanában előszeretettel időzött a magyar történeti témáknál, emiatt a tárgynak német olvasók előtti szokatlansága és ismeretlensége miatt voltak nehezebb olvasmányok.

XI.

(A Nachtwächter Benedikt című regény. — Ennek kulturtörténeti és irodalmi érdekességei. — Z. Werner mint Scheinfels udvari költő e műben. — Közeledési kísérlet Goethéhez. — Frommann a közvetítő. — Fessler részben ismét a romantika ellen fordul, a túlzások ellen, mint mondja. — Ennek részben üdvös hatása, amennyiben kivergődik az utolsó évek vallásos-misztikus irányának mindent lenyügöző kizárólagosságából. — Utolsó, magyar történelmi tárgyú regénye még innen származó erős nyomokat mutat.)

Der Nachtwächter Benedikt[1] című Fessler-regény már címe miatt is érdeklődést keltett volt irodalomtörténetírói körökben. Tette ezt annál inkább, mert irónk egy már tárgyalt regényének címében az éj és a Bonaventura név állott egymás mellett (Bonaventura's mystische Nächte. Berlin, 1807). Ha már ez élénken emlékeztetett a híres *Nachtwachen von Bonaventura* c. műre,[2] amelynek szerzőjét annyiszor igyekeztek ellentmondást nem tűrő biztonsággal kideríteni, még inkább zavarhatott az a cím, amelyben éppenséggel éjjeliőrről volt szó, ami most már egész biztosan a sokat vitatott könyvre látszott utalni, ennek éjjeliőr hősére, Kreuzgangra. A magyaráza, azonban most is a szellemi áramlatok által előidézett véletlen találkozásban kereshető, sőt esetleg abban ist hogy Fessler ismerte az akkor még nem olyan híres művet, amelyre talán az ő említett irodalmi társaságában megfordult személyek terelhették rá a figyelmét. Hiszen ennek tagja volt egyik-másik szellemes zsidóhölgy, ki Rahel Levin-nel volt jóban s a romantikus körökben forgott. Rahelnek a ránk maradt Nachtwachen-példánya mutatja, hogy ő becsben tartotta a munkát.[3] Már 1805-ben, tehát röviddel megjelenése után, Jean Paul is ajánlotta ismerőseinek.[4] Ő is megfordult a Fessler társaságát tevő

---

[1] Der Nachtwächter Benedikt. Berlin, 1809. Carlsruhe, 1810.[2]

[2] Nachtwachen. Von Bonaventura. Penig, 1805. (Journal von neuen deutschen Original Romanen. III. Jahrgang. 1804.)

[3] Nachtwachen von Bonaventura. Nach Rahel von Varnhagens Exemplar mit einem Nachwort herausgegeben von Dr. R. Steinert. Weimar, 1917.

[4] Jean Paul sorai 1805 jan. 14-éről keltezve Thieriothoz: „Lesen Sie doch die Nachtwachen von Bonaventura d. h. von Schelling. Es ist eine vortreffliche Nachahmung meines Giannozzo, doch mit zu vielen Reminiszenzen und Lizenzen zugleich."

körökben s ismerték egymást személyesen. Amellett, hogy írónk figyelmét fölhívták erre a könyvre, szól az is, hogy itt Böhme Jakab kellően érvényre jutott, kit pedig ugyancsak megismertettek vele berlini barátai meg barátnői, kiért ezekben az esztendőkben ő is rajongott. A tartalom egyik-másik vonása önkéntelenül ugyanerre a gondolatra visz, mint látni fogjuk, hogy Fessler előtt talán nem volt ismeretlen ez a mű.

Hogy ez csak valószínű, azt éppen az a szellemi áramlat okozza, amely önmagában is kellően magyarázza, hogy ilyen címekre, témákra, nevekre gondolhattak s gondoltak többen is. Már a híres *Nachtwachen* esetében sem látszik egészen oknélkülinek a szerzői álnévnek Bonaventurában való megállapítása. Bonaventurának az egyház a szeráfi tanító, doctor seraphicus nevet adta. A teologiának s a misztikának kiemelkedő képviselője volt. Ugyanaz az ironikus szellem, amely olyan vad erővel jelentkezik mindenütt a *Nachtwachen*-ben, adhatta mintegy azt az ötletet is, hogy az egyház nagy tanítójának nevét használja a szerző a címlapon s ezzel a blaszfémiák számát növelje, amelyek úgyis bőven megvannak az ugyancsak egyházellenes húrokat pengető műben.[1] *Bonaventura's mystische Nächte* ezzel szemben a már jól ismert romantikus miszticizmus útján egészen természetesen jutott el ennek az áramlatnak egy kiváló képviselőjéhez, Szent Bonaventurához (1221—1274), a misztikus teológia megalapítójához. Hiszen Fessler regényének a hőse, az ő Bonaventurája, annyira benne élt, mint láttuk, ebben a misztikus világban, hogy a neve nem is lehetett volna szerencsésebben, ügyesebben megválasztva. Fessler különben is állandóan foglalkozott a katholikus egyház történetében jelentős szerepet játszó, a misztikához hajló férfiakkal, mint ezt éppen *Nachtwächter*-ének bevezetése is igazolja, melyben panaszkodik, hogy „Der Geist des mittlern Zeitalters oder Pabst Gregorius der VII. und Bernardus, Abt von Clairvaux" című munkájához nem bír kiadót kapni. Az ebben a regényében szerepet játszó éjjeliőr neve, Benedikt, amely szónak jelentése annyi, mint áldott, szintén nem egészen véletlenül van választva, noha az előszóban elég ügyesen

---

[1] V. ö. ezzel szemben, hogy Schelling, kinek a szerzőséget tulajdonították, mikép jutott a Bonaventura írói álnévhez: „Sie verlangen wenigstens einen fingierten Namen. Nennen Sie mich Venturus, denn das bin ich ja." (Schelling levele A. W. Schlegel-hez, 1801 április 20-ról keltezve). „Wie in grüssender Entgegnung machte Schlegel daraus: Bonaventura". (R. Haym: Die romantische Schule. 4. kiadása O. Walzel-től. Berlin, 1920. 696. l.)

igyekezett eloszlatni a gyanut, hogy itt is valami misztikizmus lehet a játékban.

Már maga az a tény, hogy mindezekben a művekben az éj különös tisztelete, az iránta való előszeretet lepheti meg a mai olvasókat, a romantika egy sajátos fajába utalja őket. Az éj a romantikusok egy nagy részénél valóságos imádás tárgya volt. Legnagyobb hévvel a Fesslertől is nagyon tisztelt Novalis (Hardenberg), ez a fiatalon elhúnyt kiváló költő dicsőítette a szent éjtszakát. Csak az éjhez írt himnuszaira kell itt gondolnunk (Hymnen an die Nacht). Az éjtszakát a romantikusok egészen misztikus tulajdonságokkal ruházták föl, még ha nem ilyen odaadón szerették is, mint Novalis (Tieck: mondbeglänzte Zaubernacht). Az éj, az alkony az ember lényének misztikus részéhez sokkal közelebb áll, mint a nappal. Alkalmasabb arra, hogy sejtéseket, hangulatokat váltson ki. A külvilág mélységesen hallgat s ilyenkor a belső élet annál erőteljesebben juthat érvényre. A romantikusok ezért dicsőítették „die heilige, unaussprechlich geheimnisvolle Nacht". Ez az előszeretet azután a pszichikai oldalra is átterjedt: az álomra, látnoki erőre, őrületre és rokon jelenségekre.[1] Itt kellett azután az éj-imádásnak Fesslerre kellemetlenül hatnia és kritikáját kihívnia éppúgy, mint annak idején a szabadkőművesség hasonló elemeinek. A legérdekesebb az, hogy ő is hódolt az éjtiszteletnek, az álomlátásoknak, míg tisztán misztikus vallásosságával hozhatta őket kapcsolatba. Éles szeme azonban még mostani romantikus korszakában is észrevette azt, hogy játékra használják, sőt egyenesen csalásokra aknázzák ki egyesek ezeket az eszméket, nézeteket. Mintha mondani akarná, hogy az ilyen gondolatkörbe való elmélyedés csak erőslelkű embereknek való, akik képesek szimbolikus értelmét fölfogni, mélyre ható lényegét maguknak kihámozni. Különben ugyanoda vezet, mint a szabadkőművességben a magasabb „titkok": az aranycsináláshoz!

Fessler ebben a regényében látszólag önmaga ellen fordult, azaz utolsó, berlini tartózkodási éveiben szerzett és mutogatott romantikus meggyőződései és a tőle annyira kedvelt irodalmi társaságok ellen. Lehet, hogy az előszóban elbeszélt történet a kiadónak sajátságosan érvényesített kényszerítő eszközéről,[2] a maga egészében meg-

---

[1] V. ö. G. H. v. Schubert: Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft (1808), Symbolik des Traums (1814). L. továbbá Justinus Kernert stb.

[2] Eszerint fölajánlotta a kiadónak a regényt még mielőtt készen lett volna, ez meg előre hirdettette oly értelemben, hogy ebben nem lesz misztika: „dass ich zum wahren Vergnügen meiner Leser die dunkeln Gefilde der Mystik völlig verlassen wolle."

felel a valóságnak, de valószínűbb, hogy más tárgy hiányában a tőle jól ismert akkori társas összejövetelek és a romantikáért rajongó, de a közepes mértéket sem megütő, zavartfejű lelkesedők túlzásait, hóbortjait szedte csokorba. Egyben felhasználta az alkalmat, hogy egy és más ellenségén egyet üssön. Látni fogjuk, hogy az álnevek alatt személyes ismerősei rejtőznek, kik közül nem egy találva is érezte magát. Írónk azonban távolról sem fordult az egész irány ellen, sőt, mint leveleiből látható,[1] még tökéletesebb formában szándékozott kivinni egy-egy tervet, mely már régebbi regényének is alapját képezte: „Pelayo und Zelida, oder die Liebe in Indien (innigste Gemüthlichkeit, tiefe Empfindsamkeit, hohe Schwärmerey der Liebe)... Die Sängerinn Celestina Donati. (Ein Weib, das mein Ideal von schöner und reitzender Weiblichkeit erschöpfen soll)" voltak saját szavai szerint legközelebb célkitűzései ezen a téren. Ez alapjában véve az eddigi mellett való kitartást jelentett, ami a kritikának nem tetszett.

Fesslernél azonban mindig azt lehet látnunk, hogy dialektikával, szőrszálhasogató megkülönböztetések, különbségek fölállításával igyekszik magát minden irányhoz való sorozástól mentesíteni. Ha valaki romantikusnak mondotta, úgy rögtön rá tudott mutatni egy csoportra a romantika hívei között, amely szerinte túlzásokba esett, de ő azoktól ment maradt. Ha misztikával vádolták, ami különösen *Bonaventura*-jával kapcsolatban történt meg, azonnal fordított egyet a dolgon s ő támadt meg valakit, aki szerinte olyan miszticizmusba esett, amilyennel íme őt gyanusítják, de, lám, ezt ő is elítéli! Ő egyáltalán mindig az arany középúton halad. Legalább ezt akarja elhitetni magával is, másokkal is. Némelyik védekezése tényleg olyan, mintha azt a hitet akarná ébreszteni, hogy van egy fölvilágosodott, egy aufklärista misztika is. Hogy miképp képzelte el ezt, azt, sajnos, nem mutatta be példában, de elég az, hogy azt követelte minden hívétől, hogy az ő miszticizmusában valami egészen mást lásson, mint egyéb, hasonló irányban haladó írókéiban. Annyira ment ezen a téren, hogy, mert előző regényének azt a helyét kifogásolták, hol szent Antal páduai sírjánál érezhető mennyei illatról írt, tudományos apparátussal hozzálátott annak a bizonyításához, hogy ez lehetséges, sőt szavahihető, tudós tanuk vannak erre. Itt azután csupa fölvilágosodás-ízű, tudákos magyarázatot sorolt föl, amelyek élénken emlékeztetnek azokra a hírhedt, mindent ellaposító, erőszakolt, fölvilágosodott csoda- meg szentírásma-

[1] Bukow bey Beeskow d. 20. Novb. 1808 keltezésű levele Böttigerhez. (Drezda. volt kir. könyvtár. Böttiger-hagyaték.)

gyarázatokra, milyenekben Németországban pár évtizeddel előbb nem volt hiány.[1] Ez és ehhez hasonló jelenségek azt a benyomást teszik, hogy Fessler mintegy hegeli értelemben vett szintézist készült éppen a XIX. század első évtizedének vége felé létrehozni a maga fölvilágosodott nézetei közt egyrészről és romantikus-misztikus meggyőződései közt másrészről.

Nem csoda azonban, hogy katholizáló tendenciákkal vádolták miszticizmusa következtében most is, de még inkább későbbi oroszországi tartózkodása idején, amikor is mint lutheránus egyházfő sokkal inkább ki volt téve a kritikának és határozottabban állást kellett foglalnia ilyen kérdésekben.

Egy a romantikus irány túlzásai elleni szatira írásához azonban tényleg ő volt a legalkalmasabb ember, mert csak régebbi nézeteire kellett visszaemlékeznie, hogy egész élesen előtte álljon ennek a mostani viselkedésnek torzképe. Személyes torzsalkodások, melyekről megemlékeztünk, csak megerősíthették elhatározásában.

A irodalmi teákat („Thee spirituel" — mint ő nevezi), azok közönségét mindenesetre jól ismerhette, hiszen ő maga alapított irodalmi társaságokat. Igaz, hogy ezekről hamarosan elítélőleg nyilatkozott és igyekezett a résztvevők közti szelekció alapján újabb társaságot összehozni[2], de itt is mindig talált még ellenszenves embereket és tüneteket. Mennyivel inkább másutt, más körökben, hol szintén megfordult, mert a társas érintkezés akkor nemcsak divat, de szükséglet volt. Kellemetlen tapasztalatokat szerzett a maga szabadkőművesi működése idején is a társulati élet terén. Mindez magyarázhatja, hogy olyan tendenciózus rossz világításban mutatta itt be az úgynevezett jobb társaságokat. Regényébe különben fölvette ugyanannak a témának a tárgyalását, melyet már egyszer régebben az „Eunomia" folyóiratban vett vizsgá-

---

[1] „Der berühmte Naturkundige, D. Matthews versichert: ‚Ich bin ein lebendiger Zeuge von dem starken und anmuthigen Geruche, der aus dieser Ritze (des serpentinsteinernen Sarges) hervor dringet, aber ich will nicht entscheiden, ob er von den heiligen Gebeinen oder von einer andern Ursache herrühre: ist aber das erste wahr, so muss St. Anton in seinem Leben lauter Florentiner Lilienwurzeln gegessen haben; denn diesen ist der Geruch am meisten ähnlich. — Können nicht die Gebeine eines Heiligen von dieser oder jener Speise einen guten Geruch angenommen haben?'" (Blainville „Utirajzai"-nak Köhler-féle fordítása — V. k. 189. l. — nyomán idézve Fessler „Benedict"-jében. IX. l.)

[2] V. ö. „. . . stiftete ich noch im Jahre 1796 die sogenannte Mittwochs-Gesellschaft, und weil ich bei ihrem Vornehmthun ihre baldige Auflösung voraussah, am 11. Januar 1797 mit einigen gelehrten Freunden die noch bestehende Gesellschaft der Freunde der Humanität." Rückblicke, 175. l.

lat alá. Az 1802. évfolyam áprilisi füzetében jelent meg tőle egy cikk „Die feinen Gesellschaften verglichen mit dem Ideal der feinen Geselligkeit" címen (327—332. l.). Ennek teljesen megfelel itt az első könyv negyedik fejezetében Benedikt fölolvasása („Die Idee einer feinen Gesellschaft"), melyet éppen egy ilyen irodalmi társaságban tart. Ez is igazolja, hogy Fesslert érdekelte minden ilyen kérdés.

Mint már a társaság egyes tagjainak adott nevek is mutatják (Frau Listheim, Hofpoet Scheinfels, Advokat Natter, Engthal, der Politiker), írónk elég kegyetlenül bánt el velük. Voltak, akik ráismerni véltek magukra. Így Buchholz[1] tanár, aki a regénynek Engthal nevű politikusának jellemzését tartotta magára nézve sérelmesnek. Hogy nem is tévedett valami nagyon, azt Fessler egyik bizalmas levele mutatja, amelyben így írt róla: „Ich habe in meinem Leben viele unerträgliche Menschen gesehen, aber an Frechheit und Anmassung ist und bleibt mir Buchholz gewiss der Erste und Einzige".[2] Egy másik nevesebb ismerőse sem menekült a kigúnyolás elől, t. i. Werner Zakariás, akinek Attiláról írt tragédiáját e regény második könyvének negyedik fejezetében tette nevetségessé „Alarich König der Gothen" című paródiájával. Ő az udvari poéta, Scheinfels, kiről az első könyvben is bőven esik szó, amit érdemes behatóbban vizsgálnunk, mert Werner jellemzéséhez sok tekintetben érdekes megfigyelésekkel járul hozzá és talán magyarázattal szolgál arra nézve is, hogy miért vesztek össze az egykori jóbarátok. Fessler erről önéletrajzi följegyzéseiben csak annyit írt, hogy Werner azért távolodott tőle, mert *Weihe der Kraft* című darabját erősen kritizálta, valamint a *Nachtwächter*-ben közzétett „Attila"-paródia miatt.[3] Annak azonban már nyomós okának kellett lennie, hogy Wernert ez időben ennyire nem szerette, hogy ilyen gúnyosan írt róla, aki pedig nem is olyan régen gyakran fordult meg házánál és igen jó barátai közé tartozott. Fessler regényének Scheinfelsre vonatkozó részeinek gondos összehasonlításából az tűnik ki, hogy írónk Werner barátjában egy nagyon érzéki, de egyszersmind alamuszi embert látott. Még miszticizmusát is érzékiségével hozta kapcsolatba! Ebben meglepő tisztánlátást tanusított, mert a mai kutatás hasonlót igyekszik Wernerről bebizonyítani. P.

---

[1] Buchholz Pál Ferd. Frigyes. V. ö. Rückblicke, 181. l.

[2] Bukow, 1809 júl. 6-i kelettel. Böttigerhez intézett levél. (Drezdai kir. könyvtár: Böttigers Nachlass. 48. k.)

[3] Rückblicke, 219—220. l.

Hankamer[1] róla legújabban írt könyvében szintén erősen hangsúlyozza, hogy Werner áttérésében is játszottak nemi érzések szerepet. O. Walzel csatlakozott Hankamer nézetéhez és egyáltalán nem találta túlzottnak, sőt igen mértéket tartónak e kutató utalásait Werner erősen érzéki természetére („geschlechtlicher Drang des Phtisikers Werner"). Fesslernél is Werner mindenütt tüzes udvarlóként van feltüntetve, sőt egészen merész támadó formában lép föl nőkkel szemben. Az első könyv negyedik fejezetében szószerint ez foglaltatik Elizával, Benedikt ideáljával kapcsolatban: „Was . . . der in sich selbst verliebte Scheinfels von ihr erschmachten, und in der Verzweiflung seiner Liebespein bisweilen sogar ersüsseln . . . wollte!" Scheinfels-Werner talán Fessler felségéhez vagy más előtte kedves hölgyhöz közeledett ilyen hevességgel, amit írónk nem tudott neki megbocsátani. Gúnyosan emlegeti a regény más helyén is Scheinfels szent szerelmét (heilige Liebe) ehhez vagy ahhoz a nőhöz, der „herzlos schwärmende und tändelnd fromme Hofpoet Scheinfels"-ként mutatja már be nekünk.

Teljesen beleillik ebbe a keretbe Varnhagen von Ense egy Berlinben őrzött kéziratos jegyzete,[2] mely következőkép hangzik: „Als der dicke Buchhändler Sander in Berlin völlig verrückt geworden war, traten Fessler und Zacharias Werner eines Morgens bei seiner schönen Frau ein, und ermahnten sie ernstlich, sie möchte doch ihrem verrückten Manne die eheliche Pflicht nicht versagen, denn die Gewährung könne sehr zu seiner Heilung beitragen! Die alten Sünder hatten ihre Lust an dieser Vorstellung. Arge Lumpen beide!" Ez a J. D. Sander művelt ember, hosszabb ideig tanító is volt. Lafontaine barátjának regényeit ő látta el az utolsó simításokkal s Gluck „Iphigenie"-jének német szövegét ő dolgozta át. Felesége, míg ifjú s csinos volt, elég csunyán viselkedett. Böttiger kifejezése szerint: „eine feile Coquette, die gern mit den schönen Geistern liebelte." Férjének sok bosszúságot szerzett, de most, mikor a férfi megbetegedett, kijutott neki is az élet nehezebb részéből: ő egymaga kellett hogy vezesse az üzletet. Sander háza 1797 és 1805 közt igen élénk volt. A férj Merkel írásait adta ki és a „Freimüthiger"-t, az asszony a Schlegel-eket és azok társait fogadta, „die sich von ihr füttern und

[1] Paul Hankamer: Z. Werner. Ein Beitrag zur Darstellung des Problems der Persönlichkeit in der Romantik. Bonn, 1920.

[2] Fesslerre vonatkozó darabok a Varnhagen von Ense gyüjteményben (Berlin, porosz állami könyvtár, — a volt királyi könyvtár — kézirattár.) A birtokában volt Fessler-levelekhez csatolt két följegyzés másodika.

anschwärmen liessen, um sich öffentlich und geheim über sie lustig zu machen".[1] Ehhez fölösleges kommentárt fűzni, csak annyit kell megjegyezni, hogy Sander a Fessler-alapította Humanitätsgesellschaft tagja és az irodalmi összejövetelek buzgó látogatója volt. Irónkat talán éppen Werner bírta erre a látogatásra. Fessler, mint láttuk, ebben az időben boldog házaséletet élt. Az ő nézete szerint Werner barátját tisztán nők iránti érzelmek vezették abban is, hogy közvetítő igyekezett lenni a régi és új költői iskola között. Róla, mint íróról való nézetét Benedikt szavaiban következőkép foglalta össze: „Ist's denn so was Arges, wenn ich den Frevler, der mit dem Heiligsten nur tändelt, von der Melpomene an die Thalia zum Sclaven verkaufen, und von dieser mit Hyacinthelein und Karfunkelein, Kreuzelein und Kelchelein, Kindelein, Engelein und Sternelein aus Glaubersalz und Zucker füttern lasse, damit er künftig nicht mehr nebelichte Tragödien, weder antike noch romantische, sondern Klinggedichtelein und fromme, lustige Comödien, so wie er selbst ganz fromm und lustig ist, zu Tage fördere?"

Helyenként igen ügyesen vázolta Fessler ezeknek a kortársaknak jelszavak, külsőségek utáni igazodását, a hiúságra visszavezethető, látszólag motiválatlan váratlan irány- és nézetváltoztatásaikat. Főként az bosszantotta, amit önéletrajzában is kiemel, hogy ezeknek a köröknek a görögimádása affektált volt, éppúgy mint genialitásuk s hogy bálványtiszteletben részesítettek egy-egy önkényesen kiragadott jelentős írót. Egészben véve semmi kritika vagy önállóság nem jellemezte őket, mindenben utánzás és szajkolás volt a legfőbb tulajdonságuk a művészeti és irodalmi kérdések terén. Olvasói elé három különböző „iskola" híveit állította. A legtúlzottabban az ósdiakat igyekezett nevetségessé tenni; ezeknek a főképviselője a városi rektor, Goldenstern-Chrysaster, aki már csak görögös versmértékben beszél és a pedantériának igazi mintaképe. Azonban az „új iskola" tagjai is csak a hangzatos szólamokat sajátították el az új szellem prófétáitól, de azoknak mélyebb gondolataiba nem voltak képesek behatolni. A legrokonszenvesebben még a klasszikus irány képviselői vannak bemutatva. Ezeknek a feje Kraftmann, aki mind abban, hogy egy hercegi udvarnál él, hogy magasan fölötte áll minden más földi halandónak tehetségben, jellemben egyaránt, mind művészeti nézeteiben Goethere emlékeztet. Fesslernek minden rávonatkozó mondatából nagy megértés és tisztelet sugárzik ki. Mulat-

[1] L. Geiger: Berlin 1688—1840. II. 192. l.

tató és jellemző az a történetecske, amely a „Thee spirituel" női középpontjának, a polgármester nejének, Listheim asszonynak a klasszikus, német-görög táborba való átmenését abból a kézcsókból vezeti le, amelyet a hölgyeket kedvelő Kraftmann-Apollo-tól sikerült egyetlenegyszer kapnia.

Az „új iskola" követőinek majmolásból származó, meg nem értésen alapuló különös miszticizmusa Lichtenthal báró családi történetében van a legcsunyábban pellengérre állítva. „Amit ő misztikának, vallásnak és költészetnek nevezett, azt már őseinek legjelentősebb életkörülményeibe fonódva lelhette." Dédatyja, Ágoston megúnta a lakájélet prózáját és hat hiába elvesztegetett évéért magát a gazdája aranyából kárpótolva Bécsbe ment s ott a táncmesterség költészetéig emelkedett. Fiát, Vilmost a kártyák miszticizmusába avatta be. Egy tönkretett tábornok leánya ehhez csak azért ment nőül, hogy maga s atyja szép életet élhessen továbbra is és ebből a poetikusan tragikus házasságból származott a báró atyja, kit viszont a negativ quantitások és a hatványok miszteriumaiba avattak be erre kiválasztott mesterek. Anyjának egy herceggel való misztikus összeköttetései a hétéves háborúban hadseregszállítói jogot szereztek neki. Ő viszont emberszeretetének s a háború megrövidítésére irányuló törekvésének azzal adta legszebb tanujelét, hogy nemszállításokkal igyekezett a kiutalt busás összegeket kiérdemelni, de érdemei elismerését a bárói rang megadatásával tudta mégis kivívni. Fia így a legjobb alappal indult neki az új költészetnek és a miszticizmusnak. Már csak egy méltó feleségre kellett szert tennie. Ez a probléma is meg volt oldva, mikor egy műkiállításon fiatal leányt látott egy kép előtt állani, amely Endymion és Diana misztikus ölelkezését a maga teljes meztelenségében ábrázolta! „Göttliches Mädchen", kiáltott fel, „du wirst den hehren Geist des Gebetes in neuen schönen Formen mir enthüllen!" és feleségül vette.

Fesslernek az a megfigyelése, hogy az „új iskola", tehát a romantika sok elvét arra használták fel, hogy a maguk érzékiségének szépen hangzó nevet adjanak és esztétikai szólamok leplével takargathassák nemi bűneiket, talán nem is olyan hamis. Jellemző, amit Elisa felel Benediktnek, mikor ez az új iskola fellengző fordulataival és szóvirágaival beszél hozzá szerelemről: „Sie wenigstens sollten Sinnenspiel und Leidenschaft nicht heiligen wollen." Durvább formában, de ugyanerre céloz Lichtenthal báró dédatyjának egy szobalányhoz való viszonyára vonatkozólag írt rövid, de gonosz megjegyzés: „sie lehrte ihn Religion, und des Kammerherrn Grossvater, Wilhelm, ward."

Hogy az irodalmi meg másmilyen teadélutánokon sokszor frivol játék folyhatott abban az időben a romantika jelszavaival a nőre és szerelemre vonatkozólag, azt könnyen elgondolhatja mindenki, aki Schlegel „Lucinde"-jét és a körülötte támadt irodalmi harcot ismeri. Az egyik irodalmi összejövetel vezéralakjáról, Listheimnéről Fesslerünk sokatmondóan csak annyit jegyzett meg, hogy Juvenalis hatodik szatirájában meg van már rajzolva a jellemképe. Benedikt ironikus vallástételében ezeket írja: Mivel az élvezet szentélyében nem vagyok egészen idegen, hiszem, hogy mi modernek az élvezés művészetében magasabban állunk, mint a görögök és rómaiak. Ők meztelenül állították oda a maguk Venus-ait, gráciáit és nélkülözték a bűn ingereit; mi értünk ahhoz, hogy mindent kedvesen lefátyolozzunk, sőt szép bűneinket misztikusan érzéki glóriafénnyel vonjuk be. Ez az egyetlen, amit az új prófétáktól, kik az örök fényt látják, átvettünk és mit gondosan meg kell őriznünk.

Mindebből azt a hitet meríthetnők, hogy Fessler talán végkép elfordult a romantikától, de ez legkevésbbé sincs úgy. Ebben a regényében is a régi utakon haladt, ha kissé óvatosabban is, de annál több meggyőző erővel. Elég ügyesen mutatott rá a romantika fényoldalaira és kiválóbb képviselőinek az érdemeire. Egészen helyesen fogta fel a romantikának sokoldalúságra való törekvését, amelynek eredménye az volt, hogy az olasz, spanyol és sok más irodalom remekműveit, melyek addig alig voltak ismeretesek, bevezette a német szellemi életbe. Jól látta, hogy itt a horizontnak egy olyan tágulása következett be, amely éppen a legalkalmasabb a tőle elítélt egyoldalúságról való leszoktatásra. Fájdalommal szemlélte, hogy Novalis, Schleiermacher, Schelling nem örvend olyan olvasottságnak, mint jelentéktelenebb dolgok, amelyek a romantikának mintegy csak héját adják, magja nélkül, amelyhez a problémát nem értő szerzők nem tudtak hatolni és amely az olvasóknak pedig még kevésbbé kell. Ő maga hű maradt az igazi romantikához, főhőse, Benedikt tulajdonképen ezt képviseli. Ennek női párja és ideálja, Elisa, pedig ismét azt a nőtípust láttatja, amely Fessler minden utóbbi művében előfordult és egyben a Novalis-Schleiermacher iránynak felelt meg. Ő megint azt a tiszta, az Univerzumhoz, Istenhez közelebb álló női lelket, kedélyt (Gemüt) juttatja érvényre a többi itt szereplő hölggyel szemben, amely hivatva volt a durvább anyagból gyúrt férfit is a magasabb szféráknak megnyerni.

Nagyon jellemző Fesslerre, hogy a romantika kinövéseit, túlzásait, azaz inkább az egész irányt meg sem értő éretlen közönség ízetlenségeit kritizáló ironikus be-

szédekbe elég ügyesen beleszőtt sok olyan fordulatot, kifejezést, egész mondatokat, amelyeket a fölvilágosodást pártoló korszakában ő maga írt akkori folyóiratában a romantika ellen. (V. ö. az „Eunomia" 1802-es évfolyam februári füzetében „Poesie, Philosophie und Religion" című cikkét, továbbá a márciusi füzet „Das neue Credo" címűt a regényben foglalt Benedikt-féle „Glaubensbekenntnis"-szel. Itt még az olyan erős kifejezések is, mint göttliche Arroganz, göttliche Grobheit und göttliche Frechheit, melyeket amott elég félreérthetetlenül az „új iskola" ellen használt, most egyszerre úgy tűnnek föl, mintha az igazi romantikusok védelmében a színlegesek ellen irattak volna!) Fessler nagyon szerette a maga álláspontját utólag igazolni, ha időközben jobb belátásra tért is át.

A regény három könyvből áll. Az első majdnem kizárólag ezeknek az irodalmi társaságoknak kigúnyolásával foglalkozik és annyira Wieland „Abderiten"-jei szellemében van tartva, hogy a szerző jónak látta önként utalni erre a nagy hasonlóságra. Benedikt ismételten a maga Abderajáról beszél, sőt egy vígjátékot ír környezetéről „Die Musen in Abdera" címen. A sovány cselekvény itt csak annyi, hogy ő, a görögimádó Chrysaster-Goldenstern rektor fia, beleszeret a már sokat emlegetett Lichtenthal báró feleségének hugába, a szellemes, csinos és valóban nőies Elisa von Lindenstammba, aki ezt az érzelmet viszonozni látszik, de hozzá, mint nemes leányhoz, ő, a polgári sarj, nehezen közeledhet s a fiatal leány egy titokra hivatkozva nem nyitja meg szívét előtte egészen. Az irodalmi teák meg Kraftmann színielőadásain való szereplések szolgáltatnak alkalmat arra, hogy a fiatalok gyakrabban találkozhassanak. Egy váratlan esemény, a báró úr szökése a hitelezők elől, mi a rektort is vagyoni bukásba sodorta, ad más fordulatot a dolognak. Benedikt ekkor Kraftmann közvetítésével a hohenaui színháznál kap rendezői állást.

Ez most már arra szolgáltat alkalmat, hogy a második könyv Wieland szellemétől Goetheéhez pártolva teljesen a „Wilhelm Meisters Lehrjahre"-ra emlékeztető színházi szereplésben mutassa be a hőst. Az egyezések annyira kézenfekvők itt is, hogy a szerző különösebb fáradságot sem vett magának ezt valamikép takargatni, hiszen célja volt parodizálni s így vehette magának azt a költői szabadságot, hogy egy már meglevő formának a fölhasználásával adja a maga eltérő tartalmát. Ő ezt a könyvet mintegy a „Meister" romantikus párjának szánhatta: az orthodox romantikának az eretnek „Afterromantik" elleni színügyi, dramaturgiai vitairatának. Goethe Shakespeare-dicsőítését már csak azért is utánozhatta

ebben, mert hiszen a romantika is a legmagasabb polcra emelte a nagy angol drámaírót. Megvan nála *Meister*-nek a praktikus szempontokat a művészetiek fölébe helyező színigazgatója is, aki Iffland-darabokért lelkesedik, míg Benedikt Shakespeare mellett Goethet és Schillert szeretné érvényre juttatni. Az igazgató arra hivatkozik, hogy Iffland *Menschenhass und Reue* darabjának hatása alatt három elvált házaspár békült ki, *Gewissen*-je előadása alatt pedig több gonosz léleknek szólalt meg a lelkiismerete s jobb útra tértek! Nem hiányzik Fesslernél a *Meister* Aurelie-je sem. Ezt Serene Marion, egy francia származású színésznő képviseli, kinek atyjával és szerelmesével rövid időre a francia forradalomba is keverődünk, melyben mindketten halálukat lelik.

Ennek a könyvnek negyedik fejezete adja Drachenberg udvari költőjének, Scheinfelsnek Alarich-jában Werner *Attila*-jának analizisét és kritikáját, miről már Fessler „Attila"-jánál szó esett, mert ez a regény szolgált a dráma forrásául. Ez a darab egyúttal alkalmat adott arra, hogy a következő, ötödik fejezetben a keresztény tragédiáról való esztétikai nézeteket adjon a szerző Benedikt szájába. Itt egészen érdekes véleményt nyilvánít és sok tekintetben ma is figyelemreméltó állást foglal e kérdésben. A vallásnak a színháztól való elszakadása szerinte a közönség vallástalanságán alapul. Mindkettőnek a lényege pedig egyesülésre kényszerítene! Ha a vallás napja valamikor előzné a hit, remény s szeretet nélküli korszellem ködjét, nálunk is úgy kellene fordulnia, mint a régieknél történt, kiknél minden tragédia vallásos tartalmú volt s ezért templomot és színházat egyenlő áhitattal és tisztelettel kerestek föl. Csak a vallás nyilatkoztathatja ki az élet legfőbb jelentőségét és irányát, ezt pedig cselekményekben kifejezésre juttatni és szemlélni éppolyan vallásos cselekedet, mint szavakban hirdetni. Az értelemmel és a művészettel ellenkező elem nem a vallásban rejlik, hanem mibennünk. „Das Wesen und das Leben der höhern Tragödie (ist) die Idee des Unendlichen und Göttlichen, siegend über den Zauber des Irdischen und Endlichen", volt Fessler véleménye. Mennyire egyezik ez a vélemény a mai törekvésekkel, amelyek az egész németségnél arra irányulnak, hogy új hitet keltsünk, mert ez a társadalmat összefogó legnagyobb erő! Ha L. Ziegler modern, szép munkáját vesszük kezünkbe, „Gestaltwandel der Götter",[1] ott ugyanazt a megállapítást találjuk, csak mélyebbre hatoló, filozófiai,

---

1 Leopold Ziegler: Gestaltwandel der Götter. 2 kötet. Darmstadt, 1922³.

filológiai és teológiai kutatások eredményeivel lelkiismeretesen dolgozó módszerrel elérve, amit itt kissé felületesen fogalmazva Fesslertől hallottunk. Ziegler nézete szerint is a világnézet egysége és a vallásnak a tragédiával való szoros kapcsolata adta azt a hatalmas erőt és magával ragadó költői szárnyalást a görög műalkotásoknak, míg a mai kort az Atheos isten tisztelete jellemzi és innen ziláltsága, határozatlansága, mérhetetlen fájdalma (v. ö. Fünfte Betrachtung: Der Mythos Atheos der Wissenschaften).

A regény harmadik könyve ismét új környezetbe vezet bennünket. Itt tudjuk még csak meg, hogy miért is kapta ez a munka azt a különös címet. Elisa, Benedikt ideálja bevallotta, hogy tulajdonkép Kraftmannt szereti, aki azonban abban az időben nős volt. Hősünk így is jó barátja maradt, sőt sógorának szökése után támogatta is titkon. Most azonban egy új ismerőse, Maria vonta magára minden érdeklődését. Kitűnt, hogy atyja, Welling báró, egy csaló befolyása alá kerülve, alchimiai és teozófiai dolgokkal foglalkozik. Emiatt csak éjjel van fönt, mert az éjnek különös erőt tulajdonít az ember jobb énjének befolyásolása szempontjából. Emiatt Benedikt megszerzi az éjjeliőr hivatalát és e réven férkőzik a különös ember közelébe, kit sikerül is kigyógyítania egészségtelen rajongásából, sőt elnyeri Maria kezét is. Másrészről jól megválasztott órákat hirdető verseivel a fejedelemre is hat és eléri a gonosz Finsterbusch miniszter elbocsáttatását.

Fessler tehát utolsó regényében éppúgy síkra szállt a misztifikációk és teozófikus csalások ellen, mint első regényében, a *Marc-Aurel*-ban a titkos társulatok szemfényvesztései ellen. Különben Maria atyjának gonosz démona, a tőle leleplezett csaló, Pappenheim, szintén innen merítette titkos tudását. Egy ismert kémikus mellett volt titkár, aki alchimiai, rózsakeresztes, mágikus és teozófikus iratait is rábízta, melyeket ő lemásolt és megszökvén, abból élt, hogy hiszékeny emberekre hatott velük. Welling bárónak a teozófikus misztikusok, így Böhme Jakab[1] iratait is kezébe adta, aki — mint írónk kiemeli

[1] Jakob Böhme (1575—1624), a görlitzi varga nevével igen gyakran találkozunk a misztika és romantika történetében. Munkái könnyen okozhattak félreértéseket és zavart. „Bizarr teológia, alchimia, merész természeti spekulációk, fantasztikus költészet és misztikus elragadtatások hihetetlen chaoszban vannak itt együtt." Tanának egyik alapgondolata, hogy az ellentétek kölcsönösen támogatják egymást; a világosságnak is szüksége van a sötétségre, hogy megnyilvánulhasson! Tanai alapján szekták is keletkeztek (angyal-testvérek Hollandiában, philadelphisták Angliában). Első és igaz létezőnek a szellemet tar-

— betűszerinti értelemben vette azután ennek az érdekes embernek a sorait, ahelyett, hogy a szellemükbe és szimbólikus jelentőségükbe igyekezett volna behatolni. Ez egyáltalán az ütközőpont, ahol az „Afterromantik" és az igazi romantikus szellem ellenségesen állanak egymással szemben. Fessler mindenütt a szimbólikus magyarázatért szállott síkra. A legveszélyesebb kérdés számára azonban már most az volt, hogy van-e hát misztika vagy nincs, azaz hogy van-e értelme, értéke és ő mellette foglal-e állást vagy ellene. Könyve bevezetésében külön ki is emelte, hogy nem lesz miszticizmus benne, mint éppen láttuk, harcra is kelt egyik faja ellen és ha nem is a fölvilágosodás értelmében, de a józan észnek és klasszikus szellemnek megfelelően írt sok mindenről. Mégis el-elárulta a temperamentumos romantikust: Kleinholz „Stentor" folyóiratának panaszait „über die Verklärung aller Dinge durch Poesie und Religion" „klägliches Eulengeschrey"-nek nevezte.

Hogyan igyekszik mármost Fessler magát kimenteni a látszólagos ellentmondásokból? Igen egyszerűen, a scholasztikus készültségének megfelelő disztingválási ügyességgel. Megkülönböztet egy fantázia-miszticizmust és egy ész-miszticizmust (Mystik der Phantasie — Mystik der Vernunft). Az előbbit elítéli, az utóbbit helyesli.[1] Előttünk áll tehát a már említett fölvilágosodás — romantika — szintézisképe, melyet azonban ő joggal romantikusnak mondhatott, mert az értelem és az ész közötti különbségtétellel ez az álláspont éppen a középre került a sorstragédiákat termelő fékevesztett romantika és a fölvilágosodás józan értelembecsülése közt. Egészen következetesen az értelemtisztelettel hozta azután vonatkozásba a fantáziatúltengést, tehát mintegy az egyik irányban túlzó fölvilágosodás rovására írta ezt a másik végletnek való hódolást is, míg a kedéllyel párosuló ész szerinte a miszticizmus terén is a józan mértéktartást és benső elmélyedést hozta létre.

Lehet, hogy Z. Werner elleni kritikájával kapcsolatban sok olvasóban azt a benyomást keltette Fessler, hogy ő a katholizáló miszticizmus ellen foglalt tulajdonképen

---

totta, de ez rászorul szerinte a természetre. „A német filozófia a szellem és anyag antinómiájával küzködik: hogyan lehet principium a szellem, ha valóság az anyag? S a monadológia, a transcendentális idealizmus, az abszolut Én filozófiája és az abszolut idealizmus egyugyanazon problémának különböző megoldási kísérletei. Mindezek testvérei a görlitzi varga filozófiájának: az egységes német lélek nyilatkozik meg bennük."

[1] „Wem die Vernunft nicht durch und durch, in ihrem Wesen und in ihren Wirkungen, mystisch erscheint, den möchte eine rasende Phantasie oder ein ungezügelter Verstand wohl für alle ihre Erscheinungen geblendet haben". (Benedikt, III. könyv, 3. fejezet.)

állást egy protestáns misztika mellett. Ne feledjük azonban el, hogy a misztikusok nemcsak hogy előkészítették a reformációt már a középkorban is, hanem a misztika olyan elmélyedést és olyan személyes lelki kapcsolatot jelentett Isten és az őt lényébe fölvevő vallásos ember közt, amely természeténél fogva kizárta az egyházi közvetítőt, tehát már eleve magában foglalta azt a protestáns elvet a lelki papságról, sőt enélkül el sem volt képzelhető. Ő tehát tényleg teljes joggal fordult egy külsőségekkel színes játékot űző miszticizmus ellen. Nem érdektelen ezzel kapcsolatban a felvilágosodásra vonatkozó nézeteit vizsgálgatnunk, amint azokat az „Eunomia" 1802. évi folyamának a májusi füzetében (433—438. l.) „Aufklärung" címen kifejtette. „Aufklärung entsteht durch die höchst mögliche Summe heller und allseitiger Ansichten von den allgemeinen menschlichen Angelegenheiten, Einrichtungen, Anstalten, von ihrer Zweckmässigkeit und ihrem nähern oder entferntern Verhältniss zum Ideal der Humanität", olvassuk itt. Egyben hangsúlyozza, hogy „Klarheit des Geistes und Wärme des Herzens" a két főtulajdonsága, tehát ez már akkor sem volt nála a megcsontosodott racionalizmus világnézete, hanem felvilágosodás Rousseau táborának értelmezésében. Mint ez a francia gondolkozó, úgy ő is nagy súlyt helyezett az érzésre az értelem mellett! Talán még fontosabb az a mondata (435), mely a vallásra vonatkozik: „Es gibt keine religiöse Aufklärung; was so genannt wird, ist entweder ein vernünftelndes Christenthum, oder ein leichtsinniger Unglaube." A német felvilágosodás nem helyezkedett olyan osztatlanul a minden eszményi tagadásának álláspontjára. Itt csak egy legújabb, a híres Nicolai-val foglalkozó műre akarok utalni,[1] amely kimutatja ennek a sokat támadott embernek a Sturm und Drang irányával szemben való megértését is, inkább csak a morális oldalról jutott ennek tagadásához.

Fessler életkörülményei ebben az időben egyáltalán nem voltak rózsásak. Semmi biztos keresete nem volt ezekben a szomorú években, melyekben a nyomor és nélkülözés a francia megszálló csapatok elvonulása után sem sokat változott. Családi csapások is súlyosbították helyzetét: Buckowban meghalt egyik kisleánya, Theresia.

Ő és neje megadással és vallásos érzésükben erőt találva fogadták ezeket a bajokat. Írónk természetesen állandóan abban fáradt, hogy szomorú helyzetükön valamikép segítsen. Gyakori utazásai ez időben is ezzel a törekvéssel függhetnek össze, sőt az az erős tömjénezés, amelyben regényében Kraftmann név alatt félreérthetetle-

[1] M. Sommerfeld: F. Nicolai und der Sturm und Drang. Halle, 1921.

nül Goethet részesítette, szintén. Bizonyára az sem véletlen, hogy itt annyira mutogatta nagy műveltségét és mérsékelt felfogását, meg az, hogy hőse, Benedikt, a fejedelem felolvasója és titkára akart lenni, sőt ezt egyenesen kérte is, azzal, hogy igen célszerűen tudná a lényeget minden fontosabb műből kiszedni és urának bármilyen helyzetben, bármilyen kérdésre vonatkozólag teoretikus útbaigazítással szolgálhatna. Önéletrajza VI. fejezetének bevezető soraiból is ki lehet olvasni azt a csalódást, hogy Németországban senki sem lett figyelmessé rá. Itt t. i. arról ír, hogy sem különböző művei, sem hatéves páholybeli működése, sem a sokat olvasott „Morgenblatt"-ban ismeretlen jóakarója részéről elhelyezett rá vonatkozó cikk nem volt képes őt ahhoz segíteni, hogy sanyarú helyzetében valaki segítségére siessen. Persze nem pillanatnyi segélyre gondolt, mert ebben részesítették őt hozzá közelállók, de valamilyen kis hivatalra vagy más effélére.

Goethere bizonyára nemcsak irodalmi működése miatt gondolt, hanem azért is, mert egyik személyes jóbarátja, Z. Werner iránt, kit pedig Fessler magánál alsóbbrendűnek tartott, jóakaratot tanusított, meg azután a weimari óriás szabadkőműves is volt, tehát innen is ismernie kellett a híres berlini páholyszervező testvért, írónkat. Pedig az már óvatossá tehette volna, hogy a nagy költő elé nem juthatott egy weimari útja alkalmából és ez máskülönben sem mutatott iránta nagy érdeklődést. 1806 augusztus 31-éről Kleinwallból keltezett, Goethehez intézett levele ránk maradt.[1] Ez, mint több szempontból jellemző írás, hadd álljon itt teljes egészében: „Erst jetzt, nachdem Garlieb Merkel es versucht hat, beykommendes Buch in seinem Zeitungsblatte zu vernichten, geht mein eigenliebiges Dafürhalten in den Glauben über, dass das Buch gut sey; und so halte ich es auch für würdig, dass es, als eine Bezeugung meiner innigsten Achtung gegen Sie, verehrter Mann, durch mich in Ihre Hände komme. In einem Beyspiele zu zeigen, wie das, was ich in meinen Ansichten von Religion u. Kirchenthume, im Gebiete der Reflexion aufgestellt habe, in dem Menschen allmählig wirklich werden könne; war meine Absicht. Sie werden dieser ihr Recht wiederfahren lassen, wenn mir auch die Ausführung misslungen seyn sollte. Ihr Urtheil, wenn auch nur in einer Zeile ausgesprochen, würde, entweder meine Demuth, oder meine Zuversicht stärken. Nicht ohne Kampf enthielt ich mich, Ihnen auch meine Ansichten pp beyzulegen; aber bey dem nächsten Eintritt

[1] Közölve a „Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft"-ban. (V. Weimar, 1918. 172. l.) August Sauer tette közzé.

meiner Theresia in die Bücherwelt, welche manchen gemüthlichen und frommen Menschen mit einer allumfassenden Mystik aussöhnen, oder gegen sie duldsam machen dürfte, werde ich dem Drange, Ihnen das erste Exemplar zu übersenden, nur dann widerstehen, wenn Ihnen dieser erste Versuch meiner achtungsvollen Annäherung missfallen sollte."

Sauer jegyzete szerint a küldött könyv, melyre a levélben hivatkozik, a Goethe-könyvtárban még meglevő *Abälard und Heloisa* lesz; a Theresia csak a következő évben jelent meg. Goethe valószínűleg nem válaszolt a levélre. 1807 július 4-én vallásról való beszélgetések után ezt jegyezte föl (Tagebuch 3, 234): „Abends gezeichnet und aus Bonaventuras Mystischen Nächten von Fessler mit weniger Erbauung gelesen." 1807 december 13-án egy Knebelnél adott ebéd után, amelyen Z. Werner is részt vett, Frommann-nal ment haza. E napról a következő bejegyzés maradt írónkra vonatkozólag (Tagebuch 3, 307): „Viel über frühere Zustände und Charaktere, auch über Seebeck, Feszler; dieses letzteren Jugendgeschichte bis zu seiner Therese und zu seinen Vorsätzen zu voluminosen Schriften." Fessler élettörténete olyan is volt, amely méltán kelthetett érdeklődést. Goethe természetesen nem olvashatta ekkor még írónk önéletrajzi jegyzeteit, mert ezek még csak jóval később jelentek meg, legfeljebb annyi lehetett nyomtatásban előtte, amennyi a volt kapucinus lelki fejlődésére vonatkozólag rövid összefoglalásban az *Ansichten von Religion und Kirchentum* (I—III. Berlin, 1805) c. művében jelent meg. Ez a helv tehát inkább arra vonatkozik, hogy Frommann beszédéből tudott meg legtöbbet. Ez ugyanis Fessler igen jó barátai közé tartozott (l. Rückblicke 181., 198., 199., 201., 202. l.), sőt éppen ő volt az, aki weimari tartózkodása idején Goethehez vezette, de elébe nem juthatott vele.

Ez persze mindjárt Frommann-nak (1765—1835) Jenában való letelepedése (1798) után volt, míg a Frommann-házhoz való bensőbb kapcsolat s a szép Minna Herzlieb miatti gyakrabbi érintkezés éppen ezekbe az 1806-os és 1807-es évekbe esett. Nincs kizárva, hogy Fessler barátjának a buzdítására mert Goethehez fordulni. Ez a „Benedikt" is mindenesetre egy újabb udvarlás volt a nagy költő irányában, de Fessler szükségét érezhette annak, hogy minél inkább beajánlja magát, mert jól tudhatta, hogy pár év előtti összeköttetése Merkellel, állásfoglalása a Schlegel-ek ellen és Böttigerrel való kitartó barátsága nem tehették őt valami nagyon rokonszenvessé Goethe előtt. Böttiger eleinte kedves embere volt a nagy költőnek, de az 1800-as évek felé már bekövetkezett a

szakítás, amely 1804-ben Böttigernek Drezdába távozásával végleges lett. Hogy Goethe később mennyire gyűlölte őt, mutatja egy visszatartott irata ellene és Kotzebue ellen: „Die gründlichsten Schufte, die Gott erschuf".[1] Böttigernek voltak még jó ismerősei Weimarban, kik kitartottak mellette s Goethevel szemben Frommann-ra számíthatott Fessler.

Szorult helyzetében állítása szerint egészen váratlanul és egy olyan helyről, melyre egyáltalán nem gondolt, jött segítség. Egyik volt lembergi tanítványa, Lodi Péter, aki a szentpétervári Paedagogiai Intézetben lett időközben tanár, emlékezett meg róla a szentpétervári Newsky-akadémiánál megüresedett tanszékkel kapcsolatban. Keleti nyelveket s filozófiát kellett volna ott előadni s az egykori növendék bemutatta Fesslernek az „Institutiones Linguarum Orientalium" és „Anthologia Hebraica" című kiadványait, mire írónkat meghívták a tanszékre (1809 vége felé).

Írónk berlini tartózkodásának utolsó éveiben még egy munkát fejezett be és egy másodikat kezdett meg: mindkettő régebbi érdeklődési köréhez való visszatéréséről tanuskodik, de egyben egy olyan veszélyre is tesz figyelmessé, mely az új irányhoz való csatlakozásával függött össze. Ismét a történelemhez fordult, még pedig most még komolyabb formában az eddigieknél, olyannyira, hogy azt a kérdést lehetne fölvetni, vajjon nem szigorúan vett történeti munka-e a Nieder-Schönhausenben írt s 1808-ban kiadott *Die drey grossen Könige der Hungarn.*[2] Még inkább a tiszta tudomány irányába mutat azonban a Buckowban befejezett két kötet, melyet *Die alten und die neuen Spanier. Ein Völkerspiegel*[3] címen jelentetett meg, noha oroszországi útja miatt a legújabb korig, mint szándékozta volt, nem vihette egy harmadik kötetben e déli nép történetét. Részben már régebben is azon a nézeten voltak, hogy a Drei grossen Könige már nem számítható a regényekhez, így Palm is az Allgemeine Deutsche Biographie-ben.[4] Ha a munkát magát gondosan elolvassuk és Fesslernek később írott nagy magyar történelme megfelelő fejezeteivel[5] összevetjük, arra az eredményre kell

[1] Dr. J. Zeitler: Goethe-Handbuch. I. 233—234. l.

[2] Die drei grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme. Breslau, 1808. Megjelent a Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn második kötetéként is. Breslau, 1808. Továbbá: Carlsruhe, 1809.

[3] Versuch einer Geschichte der Spanischen Nation alcímmel. Berlin, 1810. Carlsruhe, 1814. Két-két kötetben.

[4] 1877. VI. 726.

[5] I. kötet. 2. könyv, 1. fejezet. 353—549. l.

jutnunk, hogy ez bizony mégsem számítható máshová, mint a történelmi regények avagy a regényes történelem művei közé és a szerző maga sem tartotta később teljes súlyúnak. Sok másra is derít azonban fényt ez a vizsgálódás. Mindenkinek, aki figyelmesebben olvassa írónk önéletrajzi jegyzeteit, feltűnhet, hogy nagy magyar történelmének első köteteit túlságosan rövid idő alatt sikerült megírnia, mikor Oroszországban végre a régóta sóvárgott nyugalomhoz, szabad mozgáshoz jutott. Ez a tőle magától megjelölt pár adat helyenként olyan kis közöket mutat, hogy még azzal sem magyarázhatjuk meg a tekintélyes, testes kötetek gyors elkészültét, ha feltesszük, hogy az anyag már össze volt hordva; a megírás, összeállítás maga is lehetetlen lett volna úgyszólván pár hét alatt. Ez a regény összevetve levelezésének egyik-másik helyével arra enged következtetni, hogy a szerző már Németországban készen volt nagy munkája első köteteivel vagy legalább is ezeknek jelentős töredékeivel. Die drei grossen Könige-ből csaknem háromnegyed részig szószerint egyezik minden a nagy történeti munka szövegével. Miért lehet az egyiket tehát mégis regénynek tekinteni? Mert az a negyedrész, melyet végeredményben mégsem vett föl nagy művébe, adta meg az egész könyv jellemét és rövidre fogva úgy írható körül, hogy ez semmi egyéb, mint Fessler e korbeli vallásos élményének (Erlebnis), melyet, mint láttuk, az *Ansichten*-ben és számos misztikus regényben próbált formálni ezidőtájt, a magyar történelmi anyagra való kiterjeszkedése! Mai kritikus olvasónak szinte komikus, hogy mikép kellett Szent István neveltetésének, megkereszteltetésének, apostoli munkájának, Szent László tetteinek, sőt Könyves Kálmán keresztesek elleni küzdelmének is mindig újra meg újra alkalmat szolgáltatnia ahhoz, hogy vallásproblémákról egészen a romantikus korszak szellemének megfelelő elmélkedéseket, azaz fiktív beszédeket szőhessen be a szerző. A helyzet csaknem az, hogy a különben gondosan felsorakoztatott történeti adatok egyedül azért vannak összehordva, hogy Fessler ezeknek a keretében újra kiönthesse a maga misztikus tudását, rajongását, lelkesedését, tanításait úgyszólván hamis cégér alatt, hogy azoknak a lelkéhez is hozzáférkőzzék, akik *Bonaventura*-ját avagy *Theresia*-ját nem vették kezükbe.

Érdekesen szövi ezt át meg át a Meissner-modor emlékeként megőrzött s a legelső regényekre utaló pár sajátság. Itt is, mint a *Marc-Aurel*-tól az *Attila*-ig a választott hős (Szent István, Szent László, Könyves Kálmán) neveltetése, uralomrajutása, tettei úgy vannak előadva, hogy mindezekben az eseményekben az a fölvilágosodásbeli pedagógiai hatalom jut érvényre, amely az egész em-

beri életet a bölcsőtől a sírig formálja. A különbség csak az, hogy határozottabb misztikus színezete van immár az egésznek. Éppúgy, mint egykor Attilát, ezeknek a királyoknak az alakjait is dicsfénnyel veszi körül és a reájuk kedvezőtlen történeti adatokat átalakítja, mit a kritika rossz néven is vett tőle a történelmi hűség szempontjából,[1] sőt ennek alkalma volt arra is rámutatni, hogy határozott nagy hibákat követett el, ami miatt azután aggodalommal nézett a szerző kilátásba helyezett hatkötetes magyar történelme elé. Kereken kimondotta a bíráló azt is, hogy Fessler dialektikájával Periklés-korabeli előfutáraihoz méltán sorakozik, mindent bebizonyít, amit csak akar. Ebben az ügyeskedésben a költészetnek és miszticizmusnak a történelemmel való összekapcsolása meg a legújabb filozófia, azaz ennek kifejezései vannak segítségére. Szerzőnk célját — szószerint idézve szavait — ebben látta: „der katholischen Hierarchie und Möncherey die grösstmöglichste Lobrede zu halten, und alle Folgen derselben von der besten Seite darzustellen", pedig, jegyezte még meg a bíráló, Fessler sok helyen egészen másként nyilatkozott a katholikus papságról. Ez a kritika ugyan elárulja írójának fölvilágosodott meg protestáns álláspontját, azt is, hogy a történeti regénynek nem barátja, „mert ez helytelen nézeteket terjeszt", miért is mindig küzdöttek ellene; mégis azt kell mondanunk, hogy nagyon rátapintott Fessler munkájának gyenge oldalaira és élesen világította meg azt a veszélyt, melyben Fessler mint történetíró lebegett. A vallásos-misztikus élmény, amely írónknál olyan erős volt a XIX. század első évtizedében és amely szabadkőművességtörténetében, teológiai művében, egy féltucat regényében a mindent mozgató központi erő volt, elnyeléssel fenyegette történelmi munkásságát is. Itt közbe kellett jönnie valaminek, hogy Fesslert ismét jobban elterelje ennek az iránynak a túlzásaitól. Láttuk, hogy részben ismét személyes indítékok vitték a romantikának túlzottan hódolók elleni kritikába, nehéz anyagi helyzete, a sok sorscsapás kiragadták vidéki idilljének a kontemplativ életnek kedvező csendjéből, mind kétségbeesettebben kellett új megélhetési módokat keresnie, miközben Goethere is látszott számítani, kinek pedig nem volt s nem lehetett kedves misztikus rajongása. Sőt nem kedvelték ezt más ismerősei sem, mint Böttiger és köre; a kritika is sokat kifogásolta. Írónk mindinkább arra kényszerült, hogy lényének józan, sőt éleselméjűségre való vonásait mutassa, azaz bensőleg

[1] Allgemeine Literatur-Zeitung. (Halle) 1809. Nr. 81. 657. s köv. lapokon.

is visszatatáljon hozzájuk. Bizonyára igen kedvező volt ez irányban az Oroszországba való hivatás is, hol, mint látni fogjuk, ismét alkalma nyílt a tevékeny élethez, a szervezéshez, tanításhoz, a praktikus ténykedéshez fokozott mértékben visszatérni.

Viszont ő maga is gondolkozóba eshetett már rövidesen ezen utolsó történeti regényének befejezése után, hogy talán mégis csak megszentségtelenítette régi ideálját, a történelmet, azzal, hogy ennyire alárendelte egy élményének. Ő maga utalt ugyanis arra, hogy itt nem akart szigorúan vett tudományos munkát nyujtani. Ezt egy Engelhez intézett levelében írta, tehát mintegy röstelkedett szaktársa előtt.[1] Így persze több joga volt költői szemmel nézni a multat, de, mint rendesen, nem akarta ezt mégsem egészen bevallani. Általában történeti regényei s különösen ez az utolsó mégis sok olyan sajátságát magyarázzák, amelyről nagy magyar történelmében sem tudott leszokni. Flegler Sándor[2] panasza e munkáról, hogy anyagát kora ideáival és érzelmeivel erősen áthatotta, amazokat, a regényeket, is vádolja. Amit ott, a regényekben, megengedett magának, hogy pl. az egyik apát Szent Istvánt egészen az ő (Fessler) misztikus vallásossága értelmében tanítja,[3] vagy hogy János püspök Kálmán királlyal a szív vallásáról beszél, amely egyház nélkül is lehetséges,[4] ezt itt, nagy történeti munkájában, ugyan kerüli, de ez mégsem akadályozza meg abban, hogy az egyháztörténet fejlődését egészen az *Ansichten* értelmének megfelelően kísérje figyelemmel. Egy másik feltűnő hajlam, hogy szeret összefüggő képeket adni, szintén a regényekben megszokott eljárással függ össze, amellyel egy-egy kiválasztott hős vagy eszme körül csoportosította az eseményeket. Helyenként csaknem dramatizálja a történelmet s általában stílusán mindenütt érzik az egykori szépíró. Ez az utóbbi sajátság különben már előnyére vált művének s ez magyarázza nagy kedveltségét, noha új anyagot nem igen hozott, bár szerzőjének nagy olvasottsága itt is feltűnő, mint regényeiben. Tudományos készültsége, filozófiai hajlama, éles szeme is előnyösen érvényesült s különösen kiemelendő, hogy a politikai viszonyok mellett a művelődéstörténetieket sem hanyagolta el.[5] Ezzel kapcsolatban sem árt arra emlékez-

---

[1] Engel J. K.-hoz intézett levél. (Bukow, 1808 július 22.) Közzétette Abafi L. (Századok, 1878. 629. l.) L. a regény előszavát is.

[2] Olcsó könyvtár, A magyar történetírás történelme. 181—186. l.

[3] Gemälde etc. 1808. II. k. 108. l.

[4] I. m. II. 504. l.

[5] Buday Károly: Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi-Emlékkönyv. Budapest, 1912. 379—388. l.

tetni, hogy Fessler pályafutásának az elején *Marc-Aurel*-lal kezdődő antik-klasszikus tárgyú regények állottak, amelyekben már a XVIII. században nagy szerepet játszott a régiségtani elem.

Mindig újra meg újra szembeötlő írónknál az, hogy mennyire túlbecsülte az agy munkáját éppen a történetírás terén. Ez összefügg azzal a ténnyel is, hogy ő új anyagot nem igen hozott. Neki nem ez látszott a legfontosabbnak. Ezt egyenesen így ki is nyilatkoztatta a már fölsorolt spanyol történetében (Die alten und die neuen Spanier. I. k. előszó), ahol fölsorolta azokat az írókat, kik már őelőtte terjedelmesebb spanyol történelmeket írtak, melyek részben németre is voltak akkor már fordítva. Hogy mégis megírta ő is a maga munkáját, azt egyszerűen azzal magyarázta, hogy, ha nem is hozhatott ismeretlen anyagot, mégis arra törekedett, hogy az ismertet más szempontok szerint rendezze el, semmint az addig történt. Teljes világosságban talán csak akkor fog előttünk állni mind ez, mind az a Tiecktől szellemesen kigúnyolt, Fesslertől regényeiben különösen alkalmazott „történetlélektani" erőszakosság, ha egy ilyen helyet méltatunk figyelmünkre, mint a következő: „Die Casuistik und die Kunst, zu fragen, sind die Grundpfeiler des Verhältnisses, in dem ich mich befand; fest auf dieselben gestützt, erfuhr ich Alles, was ich verlangte, in einer Vollständigkeit, die bisweilen selbst beygebrachte Acten und Documente nicht viel mehr erweitern konnten." [1] Ezek az itt említett megismerési eszközök egyrészt a volt lelkészre utalnak Fesslerben, másrészt azonban az írásnak, okmánynak egy bizonyos lenézésére. Az ész mindenhatóságába vetett hit csillan meg itt is, mint „történetlélektana" védelmére fölhozott sok érvében. Írónk szerint csak éles ésszel kellett behatolni minden kérdésbe és a tiszta igazság szemeink elé tárult még ott is, ahol egyelőre nem voltak okmányaink. A józan észnek ez a túlbecsülése persze nemcsak scholasztikus műveltségében gyökerezett, hanem ez jellemezte az egész fölvilágosodást is. Kant maga óriási mértékben járult hozzá, hogy ilyen meggyőződések végkép megerősödjenek. Viszont a romantika gondolkozói sem képzelhetők el ilyen racionalista alapvetés nélkül. A merész konstrukciók lehetetlenek lettek volna e nélkül. Nagyobb racionalistát Hegelnél keresve sem találhatunk. Ez volt az egyik lehetőség a romantikus gondolkodásban, a másik út — a miszticizmusba vitt (pl. Schelling!). Ha ezt ilyen látószögből tekintjük, azt kell mondanunk, hogy Fessler

[1] Fesslers sämmtliche Schriften über Freymaurerey. Freyberg, 1805[2]. 276. l.

is az 1800-as években, főleg az első tized végén a választúton állt, az egyik lehetőség számára a miszticizmusba való teljes elmerülés lett volna, a másik pedig a romantikus elemekkel amalgamált racionalizmus volt, de ez már nem a fölvilágosodás értelmében vehető: ez az „új iskola" szolgálatába állított racionalizmus.

Írónk azonban nem tudta olyan jól összeolvasztani a két elemet, mint nálánál nagyobb gondolkodók. Szinte szimbolikusan mutatja ezt az a körülmény, hogy, mikor most a spanyolokról írt művében egészen komolyan arra törekedett, hogy tudományos értékű munkát szolgáltasson, egyszerűen kettéválasztotta az anyagot: külön fejezetekben adta a politikai történelmet s külön az egyházi, vallási ügyeket, melyek annyira vonzották őt. Ez a kettéosztás mindkét rész előnyére vált, mert mindkettőt tárgyilagosabban tudta kezelni azáltal, hogy nem törekedett egyiket a másikba erőszakolni és közöttük fiktiv kapcsolatokat létrehozni. Hogy mennyire a vallási problémák hatása alatt állott még e munka írásakor is, azt eléggé igazolják az ilyen fejezetcímek: „Kampf der Religiosität gegen das herrschende Kirchenthum" (I. kötet, 1. könyv, IX. fejezet), „Kirchenthum und Religiosität der Spanier unter den Arabern" (I. kötet, 2. könyv, 2. rész, III.), sőt a 3. könyvtől kezdve minden részhez kivétel nélkül csatlakozik egy ilyen fejezet: „Kirchenthum und Religiosität bey den Spaniern in diesem Zeitraum". Elég az *Ansichten von Religion und Kirchenthum* háromkötetes munkájának e teljes címére emlékeztetni, hogy a kapcsolat szembetűnjék.

Ez a *Versuch einer Geschichte der Spanischen Nation* két szempontból is érdekes. Azt már láttuk, hogy menynyire beleilleszkedett Fessler erős érdeklődése a spanyolok iránt a romantikus törekvések egészébe. Láttuk, hogy egyik regényét is ott játszatta ezen a „romantikus" földön. Ha valahol, úgy itt lelhetett alkalmat a katholicizmussal kedve szerint foglalkozni, mert ez nagy szerepet játszott e nép történetében. Fontos azonban, hogy ez a mű mintegy előképe későbbi nagy magyar történelmének. Ugyanaz a beosztás, célkitűzés, ugyanazok a szempontok tűnnek itt föl, mint amott. Előfutárja s egyben kicsinyített mása ez nagy művének. Mit akart ő ebben a két kötetben? Ő maga így fogalmazta ezt: „das, was dieses achtungswürdige Volk in seinen Fortschritten zur Nationalität, im höhern Sinne des Wortes, auszeichnet, in den Vordergrund stellen". Magyar történelmével is ugyanezt akarta elérni, mint ez nemcsak munkájából, hanem levelezéséből is kitűnik. A vezéreszme tehát ez: kimutatni, mikép fejlődik egy nép nemzetté. Jellemző, hogy már e helyen

büszkén hangsúlyozza a maga magyar származását s a második kötetben utal a magyar történelemre. A spanyolok is meg a magyarok is számot tarthattak az érdeklődésre éppúgy, mint ahogy a híres Müller svájcijai abban a korban (Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft. Leipzig, 1786—1808) magukkal ragadták az olvasóközönséget és szabadságeszméjükkel lelkesítették. Mást is akart még Fessler, aki különben egészen tudatosan támadta itt burkolt formában Napoleont, mint ez egy Böttigerhez intézett leveléből kitűnik[1] (Hannibal meg Jusef Tasfin emir jellemzéséhez adta a színt meg a gyűlöletet Napoleon[2]). Meg akarta mutatni, hogy a világszellem (Weltgeist) milyen rangot jelölt meg Európa népei között a spanyolnak, hogy mi segíthette volna elő az arra való emelkedését és mi akadályozta abban. A főbajt az állami egység hiányában, egyenetlenségben, uralkodói iránti bizalmatlanságában látta, de a kormány balfogásaiban is. Főként az első kettő nagyon is az akkori német állapotokra volt alkalmazható s bizonyos, hogy írónk ezt is tudatosan domborította ki, mintegy mondani akarván: egy egységes Németországon nem vehetett volna erőt Napoleon.

Ki kell még emelnünk, hogy Fessler ebben a történeti munkában nemcsak az egyházi és vallási ügyeknek szentelt külön fejezeteket, hanem a művészetnek, irodalomnak, tudománynak, azaz ezek fejlődésének is. Tehát ugyanazt a három fő érdeklődési körét, melyet már egész mostanig való írói pályafutásában megfigyelhettünk nála: történelmet, vallást, művészetet, itt is egymás mellett láthat-

---

[1] Sarepta, $\frac{27.\ April}{7.\ May}$ 1817 keltezéssel.

[2] Die alten und die neuen Spanier. I. k. 25. l.: „Mit Hannibals Erhebung fing Karthago's Untergang an. In seiner rein Punischen Natur war Alles vereiniget, was glänzte, blendete, überraschte, für den Vortheil des Augenblickes jede Gefahr besiegte, jeder Schwierigkeit trotzte; aber auch Alles, was dem Geiste zur Erkenntniss der wahren Völkerwohlfahrt das Licht, zur Vorhersehung und Würdigung der entfernteren Folgen den Sinn, zur Festhaltung und Begründung des erworbenen Glückes die Kraft entzog . . .“ 26. l.: „so versetzten ihn Gemüth- und Gottlosigkeit, Verachtung des Rechts, Missbrauch der Gewalt, Falschheit und Treulosigkeit in die Reihe der verruchtesten Menschen . . .“ I. k. 331. l.: (Jusef Tasfin) „Der Moraviden Vergrösserung war seines Lebens höchstes Ziel. Er selbst glich in Allem den Helden, welche von je her von ihren unbesonnenen Zeitgenossen waren bewundert, von der gerechtern Nachwelt verabscheuet worden; er war fromm, rechtschaffen, redlich, wahrhaft, treu, doch Alles nur zum Scheine; der eifrigste Verfechter des Rechts, das er an der Spitze des Heeres zu *seinem* Rechte gemacht hatte, ein eilfertiger Beschützer bedrängter Fürsten, die seinen Schutz mit ihrer Unterthänigkeit bezahlen mussten, stets bereitwilliger Freund zu Bündnissen und Verträgen, von deren lästigen Verbindlichkeit er sich durch den Sturz seiner Bundesgenossen befreyete.“

juk. Egész szépírói pályája ezzel mind szorosabb kapcsolatba kerül számunkra szigorúan vett történetírói működésével s minden tényleg nagy előkészületnek látszik ahhoz, hogy magyar történelmét megírja. Azaz visszafelé fordítva igazabb ez a megállapítás: nagy munkájának minden részéhez megkereshetjük az előző irodalmi működésében az analógiákat, minden sajátos vonásához a magyarázatot, minden nézetéhez az alapvetést. Ez egyszersmind mutatja, hogy nagy *magyar történelmével milyen jelentős emberré kellett válnia Magyarországon. Az egész akkori modern német műveltség birtokában írta ezt* s így egy olyan kincset ajándékozott volt hazájának, amelyhez foghatót ritkán kapott ez s még hozzá a legjobbkor. Fessler nem volt jelentéktelen ember német szempontból sem, de a XIX. szazad-eleji Magyarország számára egyenesen óriás számba ment. Élete és munkássága csak ilyen kettős szempontból bírálható el igazságosan.

XII.

(Fessler Oroszországban. — Az ide szóló meghívás magyarázata. — Szerepe az itteni páholyéletben. — I. Sándor cár és a miszticizmus. — Fessler összeköttetése Speransky gróffal. — A volgai telepeseknél. — Szuperintendensi kinevezése. — Limmer támadása.)

Anélkül, hogy Fessler önéletrajzában foglalt állításának jóhiszeműségét kétségbe akarnám vonni, utalnom kell arra, hogy az nem egészen valószínű, hogy ilyen csodálatos módon került Oroszországba. Ennek szerintem nagyon is természetes útja volt, amelyről csak nem akart a nagyvilág előtt említést tenni, mert, mint kötelességtudó szabadkőműves, hallgatott ilyetén összeköttetéseiről. Más feltűnő jelenség különben az, hogy, noha némethoni páholyműködésére vonatkozólag írt Önéletrajzában egyet-mást, ami nem volt belső társaságbeli titok, oroszországi útjától kezdve egy szót sem jegyzett föl többé ilyetén tevékenységéről, pedig némi vizsgálódás eredményeként az a meggyőződés erősödhet meg bennünk, hogy nagyon is fontos szerepet játszott ő az orosz cár birodalmában is e téren. Erre vonatkozó adatokat a megfelelő helyeken föl fogok sorolni. Itt most csak annak az okát akarom kutatni, hogy miért hallgatott olyan mélységesen éppen az orosz szabadkőművességről. Ennek magyarázatát abban látom, hogy ő, aki ezt az önéletrajzot 1824-ben Oroszországban írta, az éppen kevéssel azelőtt megjelent cári rendelet hatása alatt állt, amely a páholyok bezárását s minden szabadkőművestől, ki államhivatalban volt, reverzális adását követelte, hogy nem vesz többé részt „építés"-ben (1822 augusztus 12-én). Annál nagyobb dolog volt ez, mert éppen I. Sándor cár adta ki ezt az ukázt, aki pedig maga is szabadkőműves volt. Fesslernek nemcsak arra kellett ügyelnie, hogy ezzel az intézkedéssel ellentétbe ne kerüljön, hanem önéletrajzának kéziratát sem igen küldhette volna át a határon és könyvét meg nem jelentethette volna, ha ezekről a dolgokról írt volna benne.

Böttigerrel való levelezéséből látható,[1] hogy ő nagyon is gondolt Oroszországra — igaz ugyan, hogy nem Péter-

[1] Böttiger-hagyaték. Levelek. Dresden. (Königl.) Landesbibliothek.

várra — már az 1808. évben is. Ez év december 6-áról, Buckowból keltezett levelében — miután már előzőleg is említést tett Oroszországról — azt írta barátjának és páholytestvérének, hogy pár nappal azelőtt a leghatározottabb lépéseket tette, hogy Charkow- vagy Casan-ba jusson. November 28-án küldte el a casani egyetem curatorának, Jakovichs Rumowskynak Szentpétervárra a maga levelét. Legszívesebben Charkowba menne, részben, mert ez délebbre fekszik, részben, mert már van ott két ismerőse, Umlauf és Huth professzorok, az előbbi lembergi kollégája volt, az utóbbi frankfurti ember. Ezeknek is írt december 1-én. Nem tudja azonban, hogy ki ennek az egyetemnek a curatora és kéri Böttigert, hogy járjon el ez ügyben a drezdai orosz követségen! Felsorolja a tanszakokat is, melyekre jelentkezett: teológia, filozófia, egyetemes történelem, egyháztörténet, a szépművészetek teoriája, természet-, nép-, államjog. Annyi tehát tény, hogy ő nagyon is utánajárt annak, hogy Oroszországba kerüljön és voltak is ott ismerősei, összeköttetései. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy rögtön 1809-ben, Pétervárra való megérkezése után, már a szabadkőműves-páholyban leljük, sőt mindjárt két különböző rendszer szerint dolgozóban egyszerre s az egyikben rajta kívül Lodi Pétert, aki önéletrajzi adatai szerint közvetítette neki a Newsky-akadémiai állást, egészen más színben tűnik föl előttünk ez a kérdés.

Oroszországban ezidőtájt éppen virágkorát élte a szabadkőművesség, mert ezekben az években maga az uralkodó, ugyanaz az I. Sándor cár, ki egy évtized mulva betiltotta a páholyokat, tagja volt a szervezetnek. 1803-ban visszavonta ez az uralkodó az elődétől kiadott rendeletet, melyet pedig 1801-ben, trónralépésekor maga megerősített és amely nem engedte szabadon működni a páholyokat, csakhamar azután a saját fölvételét kérte, ami természetesen arra vezetett, hogy az összes ilynemű egyesületek újra megkezdték tevékenységüket.[1] Fesslert olyan csábító ígéretekkel hívták 1809-ben ebbe az országba, hogy ez sem lehetett egyedül csak egykori tanítványának a műve és két lembergi munkájának a hatása. Orosz császári udvari tanácsosságot, nemességet a maga és utódai számára, a szent Wladimir-rendet (egy megfelelő tankönyv kiadása fejében) helyezték állítólag kilátásba neki. (Allg. Handbuch der Freimaurerei, I. 334. l.) Ugyanez a

[1] Allgemeines Handbuch der Freimaurerei. III. k. (Leipzig, 1867.²) 112. l. Erre és az előzőkre vonatkozólag l. egyben A. N. Pypin: Quellen und Beiträge zur Geschichte der Freimaurerlogen Russlands. (Német ford.) Riga, 1896. 59. l.-től folytatólag.

forrás arról is vél tudni, hogy a porosz királynő is kérdést intéztetett volna hozzá Humboldt útján, hogy nem jelentkeznék-e valamelyik egyházi bizottságba tagnak, avagy Boroszlóba vagy a liegnitzi lovagakadémiába nem menne-e el tanárnak. Ő mégis Oroszországot választotta. Mindez és későbbi nagy szerepe az orosz szabadkőművességben joggal enged arra következtetni, hogy ilyen összeköttetések segítették őt ki Szentpétervárba s egyengették később is az útját.

Fesslert néhány barátja igyekezett ugyan Poroszországban tartani, de a neki megfelelő szentpétervári állás helyébe nem tudtak jobbat vagy hasonlót biztosítani. Ezért 1809 decemberében útra kelt nejével és három gyermekkel. Több mint egy hónapi utazás után érte csak el az orosz fővárost, ahol nemcsak Lodi, hanem más régi ismerősei és honfitársai vártak rá és fogadták nagy szeretettel (Balugyansky, Dobsa, Orlay, Kukolnik). Eleinte jól is ment minden, fizetése 2500 rubel volt, miből ő és családja megélt. Tanítványaival elég hamar megkedveltette magát, mert szívesen foglalkozott velük, akik a latin nyelvű előadásokat nem egészen jól értették, külön is. Annál hamarabb került összetűzésre a sor egyik tanártársával és ennek pártfogójával, Theophylaktus érsekkel. Filozófiai előadásait kifogásolták. Nem tetszett nekik, hogy az aristotelesi tanokon alapuló scholastika meg a divatos kanti kriticizmus helyett Platont részesítette előnyben. Mint majd itt Oroszországban többször fogjuk látni, mindig a romantikus irányhoz való közeledésével szerzett magának ellenségeket a még erősen a fölvilágosodás hatása alatt álló bennszülött körökben. Ennek a mostani viszálynak az lett a következménye, hogy már 1810 júniusában megvált tanszékétől.

Ez semmi különösebb kellemetlenséget sem jelentett azonban számára, mert a cár kegyéből már más megfelelő helyhez jutott. Éppen ez a gyors és előnyös új elhelyezkedés kelthet ismét gyanut abban az irányban, hogy itt sok más is közrejátszott, amiről írónk mélységesen hallgatott. Azonnal látni fogjuk, hogy ez így is volt. Mindenekelőtt a cárt kell azonban közelebbről megismernünk, hogy sok kérdés tisztázása könnyebb legyen. I. Sándor (1801—1825), a meggyilkolt Pál cár fia, a nagy II. Katalin unokája a legkülönösebb emberek közé tartozott. Egyrészről egy erősen érvényesülő misztikus vonás jellemezte, másrészről egyeduralkodói önkény vezette, pedig emellett igen erősen befolyásolható volt. Legjelemzőbb rá nézve az, hogy, noha atyját türhetetlenné vált zsarnokoskodása miatt ölték meg s ő nem tudott e tettről előre s nem is helyeselte, mégsem mert határozottan föllépni a gyilkosok ellen.

Egész uralkodása alatt mindig voltak mellette olyanok, kik minden önkénykedő hajlamai mellett vezették őt (Stroganow, Nowossilzow, Czartoryiski a „triumvirátus" !). A svájci származású, szabadelvű Laharpe volt a nevelője, aki rousseaui elvek alapján állott. Ez nyomot is hagyott lelkén. Uralkodásának egy részében legalább elég liberálisan gondolkozott s főfigyelme mindig az ország belső fejlődésére irányult. A legelső években leginkább a pénzügyek, a szellemi műveltség emelése, a jobbágyok sanyarú helyzetének javítása foglalkoztatták. Eppen emiatt kezdetben tartózkodott is attól, hogy háborúba keverje országát, sőt, mikor ezt Napoleon túlságos előretörése miatt mégis megtette, hamarosan elállt megint tőle és a korzikaival való személyes találkozások révén ennek befolyása alá került egy időre. Persze ez sem tartott sokáig s éppen ő volt az, aki 1812-ben kihívta a sors döntését s megindította azt a lavinát, amely a francia kalandorcsászárt hamarosan elsöpörte. Igaz, hogy mikor Napoleon számbelileg túlsúlyban levő hadseregével Moszkváig nyomult előre, csaknem kész lett volna békét kötni, de a híres Stein báró idején megakadályozta őt ebben, sőt annyira fellelkesítette, hogy minden eszközt, a vallásos harc hirdetését, Moszkva felgyujtását is helyeselte, csakhogy letörje a korzikait. Ez sikerült is, nem ugyan a hadaknak, de az orosz végtelen síknak és a télnek. Sándor cár volt azután a franciaellenes koalició vezéralakja. Konzervatív törekvései ismeretesek, kevésbbé miszticizmusa. Mind a porosz udvarnál, mind Párisban, miután oda a szövetségesek bevonultak, találkozott a híres Krüdener asszonnyal. Juliane von Krüdener (1766—1824) pietizmusáról és pár irodalmi kísérletéről volt ismeretes. Párisban többször tartózkodott huzamosabban, sőt ott is került be egy előkelő hölgyektől alapított vallásos szekta misztikus üléseire, miről az 1803-ban kiadott „Valérie" című kétkötetes regénye (németül: Leipzig, 1804; új francia kiadása Sainte-Beuve-től, 1855) tanuskodik, amely nagy feltűnést keltett. 1806-ban Észak-Poroszországban megkísérelte a prófétanő szerepét játszani, sőt próbált Luise királynőre is hatni. Ez nem sikerült neki, de Potsdamban találkozott először a cárral, akinek a figyelmét magára vonta. Párisi újabb tartózkodása idején házában szellemidézésekkel kapcsolatos vallásos összejöveteleket tartott, amelyeken Sándor cár is részt vett.[1]

Ez az uralkodó, aki különben a „szent szövetség" eszméjét éppen e réven kapta s vele egy ideális világbékét

[1] V. ö. Capefigue, La baronne de Krüdener et l'empereure Alexandre I. Paris, 1866.

szeretett volna megteremteni, valójában nemcsak hivő keresztény lélek volt, hanem határozottan hajlott a misztícizmushoz, egyenesen úgy fogta föl sok ténykedését, mintha isteni küldetés alapján cselekednék! Mintha csak Fessler agyából pattant történeti személyiség lett volna. A mi írónk ebben az időben egészen így fogta föl az uralkodók, nagy férfiak szerepét a történelmi fejlődésben. Mindenesetre nagy idealista volt ez a cár, csak gyönge, ingadozó jellemű ember és sok mindent máskép képzelt el, mint ahogy megvalósult. A később olyan hírhedt szent szövetséget is valahogyan úgy gondolta, hogy az európai fejedelmek mint a népeknek Isten kegyelméből való pásztorai és gyámjai hivatottak arra, hogy erős szövetséget kössenek, amely az állami rend alapját képező vallást és a minden valódi népboldogságot egyedül biztosító keresztényi testvéri szeretetet megvédje.

Nem csoda, hogy egy ilyen rajongó gondolkodású ember a szabadkőműves páholyokhoz is közeledett. Láttuk különben már a XVIII. századvégi és XIX. századeleji páholytörténettel kapcsolatban német földön, hogy mennyire együtt járt a romantikus vallásos-misztikus világnézet kialakulása a szabadkőművesség terjedésével. A páholyok melegágyai voltak annak a szellemnek, amely a fölvilágosodás értelemkultusza ellen dolgozott. Innen magyarázható, hogy amint Sándor cár meggyőződött arról, hogy a szabadkőművességnek egyáltalán nincsenek államellenes céljai, sőt olyan misztikus tanok jellemzik, melyek az ő törekvéseivel rokonok, azonnal melléje állt. Hogy később ellene fordult, az csak erős befolyásolhatóságára vezethető vissza és az „építés"-t tiltó rendeletben megkapjuk a magyarázatát is, hogy miért ijedt meg egyszerre minden társulástól. Itt világosan kimondja, hogy úgy tapasztalták külföldön, hogy sok helyen nem álltak meg a szabadkőműves páholyok eredeti feladatuknál, hanem a politikába is ártották magukat. Ezenfelül nemcsak a páholyokat említi e rendeletben, hanem egyéb titkos társulatokat is, tehát az olasz carbonarikra gondolhatott. Általában minden fajta egyesülésre rossz szemmel nézett, mióta a német Burschenschaftok által terjesztett szellem Kotzebue megölésére vezetett, kit tudvalevőleg titkos orosz kémnek tartottak.

Mindez azonban még csak a későbbi időkre nézve fontos, ezekben az években a cár még buzgón foglalkozott a szabadkőművességgel. 1810-ben a rendőrminiszter útján egy titkos rendeletet juttatott el a páholyokhoz, hogy összes aktáikat mutassák be. Két megbizott vizsgálta át ezeket, kik közvetlenül a népfölvilágosítás minisztere, Rasumowsky (Fessler jóakarója) alá voltak rendelve.

Úgy látszik, hogy a pétervári szabadkőművesek Fesslert gyanusították azzal, hogy ezt a rendeletet kihívta, mert ő nem volt híve a magasfokokban dolgozó rendszernek, amelynek itt több páholya állt ekkor fenn. Kitűnt, hogy egy francianyelvű beadvány tényleg létezett, de szerzője ismeretlen maradt. Ha Fessler is lett volna, az sem jelentene semmit, mert ez az irat igen előnyösen nvilatkozott a szabadkőművességről, sőt azt fejtette ki, hogy ha valaki célszerűen szervezné, nagyon alkalmas eszköz lenne a terjedő erkölcsi züllés leküzdésére, amennyiben a páholyok a *vallásban gyökerező*, egészséges morális alapelveket terjesztenek. Egyszersmind akadályozzák az egyéb titkos társulatok terjedését és a rendőrminiszter által könnyen ellenőrizhetők! Ha tehát valóban írónk is lett volna az, aki ezt a beadványt kidolgozta, ezért legföljebb a magasfokoknak a titkolódzásban maguknak tetszelgő és ebből tekintélyt szerző képviselői haragudhattak reá.

Hogy valami köze kellett hogy legyen Fesslernek ehhez, azt az a körülmény mutatja, hogy őt bízták meg azzal, hogy a felülvizsgáló bizottság egy tagját, Speransky Mihály grófot bevezesse a szabadkőművesség tanaiba. A rendőrminiszter maga jártas volt ezekben, mert az egyik páholynak régóta tagja volt, Rasumovsky is ismerte az egész szervezetet. Stein báró (Pertz-féle életrajz, III. 57.) elbeszéléséből ismeretes az, hogy a rajongó miszticizmushoz hajló és a világnak a titkos társulatok általi újjászületésében hivő Speransky Fesslerrel és egy másik szabadkőművessel, Riesenkampff J. J. tanácsossal érintkezett. Fessler egy nagy tervet is dolgozott ki Speransky számára, amelyben az összes titkos társulatoknak egy nagy, összefogó egyesítéséről volt szó. Mármost ez a Speransky gróf két évvel azelőtt a törvénybizottság élére került s mint annak tagja volt beosztva ebbe az ügykörbe is. Ezt tudva, már egyáltalán nem lephet meg Fessler önéletrajzában az a semmivel sem motivált avagy magyarázott fordulat, hogy őt, aki intézetében összeveszett egy az érsektől pártfogolt tanártársával, egyszerre a törvénybizottság tagjává nevezte ki a cár.

Az említett Riesenkampff és Fessler közösen írtak egy 44 oldalas francianyelvű jelentést a pétervári páholyokról és a szabadkőművességről általában. Állást foglaltak a magasfokokkal bíró rendszerek ellen és mintegy történeti áttekintést adtak ezeknek a fejlődéséről, kiemelték egyben az előfordult szemfényvesztéseket. „Ezt a jelentést zárva," — írták a végén — „egy következőben reméljük a valódi szabadkőművesség rendszerét bemutathatni és a kormánynak nemcsak arra vonatkozólag tervezetet nyujthatni, hogy mikép lehet visszaéléseknek,

melyek e téren minden országban előfordultak, elejét venni, hanem meg fogjuk jelölni azokat az eszközöket, amelyek segítségével a szabadkőművességet föl lehet használni arra, hogy egy egész nemzetet fölvilágosítsunk általa." A valódi, hamisítatlan szabadkőművességről ez a véleményük: „Az igazi szabadkőművesség minden keresztény tannal összeegyeztethető és nem helyez súlyt követőinek vallására; föladatát inkább abban látja, hogy minden emberben valóban jámbor és keresztényi fölfogást keltsen és fanatizmustól meg hamis miszticizmustól megóvja őket anélkül, hogy más hitre térítene bárkit is." Ebből kitűnik egyrészt az, hogy itt arról volt szó, hogy a páholyokat nemcsak a humanitás, hanem egyenesen az állam szolgálatába állítsák, másrészt meg, hogy a Fessler-féle mérsékelt fölfogás jutott érvényre a misztikus nézetek terén is. Ezek az utóbbiak, mint láttuk, magánál a cárnál nagy szerepet játszottak, de másképen is erősen el voltak terjedve Oroszországban, úgyszólván a levegőben voltak abban a korban. Gallitzin hercegnő tartotta a maga híres vallásos összejöveteleit, Liedl és Gossner prédikációira csak úgy tódult a legelőkelőbb pétervári közönség, a már említett Speransky gróf egyáltalán nem állt egyedül a maga misztikus hajlamaival. Leánya, ki írónőként is ismeretessé vált, nemcsak Jeruzsálembe zarándokolt, hanem „Les pélerins russes" (1854, 2 köt.), „Méditations chrétiennes" című műveiben is azt a vallásos érzést tanusította, amely az apákról maradt a következő generációra.

A kilátásba helyezett második Riesenkampff-Fessler-féle jelentés vagy annak egy része talán egy másik, a moszkvai múzeumban őrzött[1] akta, amely 46 oldalon a berlini Royal York páholy Fessler-féle szervezetét adja. Irónknak ezt a tevékeny szerepét ezen a téren sok pétervári szabadkőműves rossz néven vette. Ellenségei hamarosan megtalálták az utat Berlinbe is, ottani rosszakaróihoz és, mint a szintén Moszkvában őrzött más két irat tanusítja, ugyancsak nekik tetsző véleményeket kaptak Fesslerre vonatkozólag. 1810-ben a berlini Grosse Landesloge nagymesterét kérdezték meg, hogy mit tud Fesslerről. Ez akkoriban Castillon Frigyes volt (tulajdonkép Salvemini, 1747—1814), aki azon év november 22-én válaszolt és igen megvető hangon írt hazánk-

[1] L. erre vonatkozólag Fensch i. munkáját 134. l. Megjegyzendő, hogy a moszkvai egyetemi könyvtár egy hivatalnoka még a világháború kitörése előtt Thienemann Tivadar egyetemi tanárnak levélbeli megkeresésére azt a választ adta, hogy Moszkvában semmi sem lelhető Fesslertől, ellenben talán Szentpétervárott. További utánjárást a közbejött események tettek lehetetlenné.

fiáról. Még azt is kétségbevonta, hogy őt valaha is szabályszerűen fölvették volna valamelyik páholyba. Itt a nagymester csak arról az egyről feledkezett meg, hogy, ha bárkinek kétsége lett volna az évek hosszú során át, míg Fessler Németországban működött, mi sem lett volna könnyebb, mint írónk szabadkőműves multjáról beható információt szerezni Ausztriából. Éppen Lembergben különben is volt a Grosse Landeslogenak egy tagja. Ha már ez is rosszakaratra vallott, még félreérthetetlenebbül kimutatta a nagymester fölvilágosító írásának lelkiismeretlenségét az, hogy más két vádat is hozott föl: Fessler egy megkeresztelt zsidót is ajánlott volna egyszer fölvételre és hogy egy olyan testvérrel is közölte volna a magasabb fokok titkait, aki csak a három Jánosfokba volt beavatva! Itt egy olyan kérdést érintettünk, amely évtizedek mulva is foglalkoztatta még a német szabadkőművességet: a magas fokokban dolgozó páholyok titkolt, de állandó munkáját az alsóbb fokokban dolgozók ellen, illetve ezek tagjainak mint nem egyenrangúaknak a távoltartására. Továbbá, hogy ezek a páholyok nem vettek föl zsidót minden emberi egyenlőség hangoztatása mellett sem. Nem föladatunk itt ezekre a körülményekre behatóbban kitérnünk, de mindenesetre súlyt kell rájuk helyeznie annak, aki a XVIII. és XIX. századi szabadkőművesség szellemtörténeti jelentőségét egyszer alapos munkában, összefüggőleg adni akarja. Hogy milyen fontossága volt e szervezetnek, azt már e könyvből is látni lehet, de más újabb munkák is kellően rávilágítottak erre. Megoldva a kérdés azonban még korán sincs és a kutató mindinkább arra a meggyőződésre juthat, hogy éppen a két nagy irányt nem látták kellően eddig s így mindent egy kalap alá gyüjtve, bizonyos zavart idéztek elő az egész intézmény és bizonyos megnyilatkozási formáinak megítélésében.

Eltekintve mármost mindattól, amit a nagymester Fessler egyéb, állítólagos, de könnyen cáfolható, helytelen tetteiről írt, csak azt a jellemzést akarom még kiemelni, amely írónkkal kapcsolatban elég gyakran feltűnt, olyannyira, hogy neki magának is tudomása volt róla: szíve nem áll eszével egy színvonalon, tehát inkább eszes, semmint jó ember! Érdekes, hogy éppen a szívet tagadták meg tőle olyan gyakran, pedig másrészről mindig újra túlzott rajongással, miszticizmussal vádolták. Különben az is eredeti, hogy míg egyrészt megátalkodott aufkläristának hirdették, másrészt katholizáló törekvéseket tulajdonítottak neki és jezsuitanövendéket láttak benne. Erről még egy ellene irányuló irodalmi támadással kapcsolatban külön is kell szólnom. Itt csak arra akarok

utalni, amit fentebb már érintettem, hogy a szabadkőművességnek két oldala leginkább ott mutatkozik szembetűnően, ahol a fölvilágosodás előbb-utóbb síkraszállt ellene, mert kiérezte a racionalizmusellenest belőle, azt a vallásosságot, rajongást, hitet, amely éppen a romantika előfutáraivá és támogatóivá tette a páholyokat, míg neves aufkläristák is tartoztak viszont ezekhez, akik egészen másképen látták feladatukat. Amint írónk ellen föl-fölhangzott a vád, hogy a jezsuiták titkos híve, úgy a szabadkőművesség ellen is, még pedig nemcsak a rózsakeresztesek ellen, hanem más rendszer szerint dolgozók ellen is. (A szabadkőművességen belül nem rózsakeresztesek és racionalisták szerint oszoltak két táborra. Itt sokkal mélyebben fekvő okok és fejlődések veendők számba.) Mindenesetre jellemző, hogy a végletes fölvilágosodásvezérek hamarosan a páholyok ellen fordultak és nem jó szemmel nézték működésüket. Viszont a páholyok mindig ki voltak téve annak a veszélynek is, hogy olyan elemek kerülnek túlsúlyra bennük, amelyek a humanitásjelszavak leple alatt pozitivista, pragmatista, racionalista célokat tűznek ki maguk elé.

Ami írónkat illeti, ő feltétlenül azok közé tartozott, akik nemcsak szívvel-lélekkel egy magasabb ideál szolgálatába akarták állítani az egész szervezetet, hanem egyszersmind igaz vallásosságot, hitet vitt bele itteni tevékenységébe. Máskülönben teljesen érthetetlen lenne, hogy a cár és a kormány néhány tagja éppen őrá gondolt, mikor pár évvel később egy fontos protestáns egyházi méltóság betöltéséről volt szó, pedig ő nem is volt evangelikus prédikátor, papi személy, hiszen pappá csak a katholikus egyház szentelte volt őt fel sok évtizeddel azelőtt, de azt ő áttérésével elhagyta. Mint láttuk, mind a cár, mind egyes orosz államférfiak őt a páholyéletből ismerték s ezt újra szem előtt kell tartanunk, amint ismét deus ex machinaként kapjuk életrajza későbbi folyamán minden komolyabb megokolás nélkül azt a száraz ténymegállapítást, hogy őt szuperintendenssé nevezték ki. Csodálatos mindenesetre, hogy egy vele foglalkozó irodalomtörténész sem vetette még föl eddig a kérdést, hogy hát ez vajjon hogyan is volt lehetséges. A meglepő választás a kormány és az uralkodó részéről nagyon is érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy, mint az előzőkből láthattuk, olyan embert ismertek meg benne, aki nagy mértékben bevált minden szervezés terén, hiszen itt is még csak meg kellett szervezni azt az evangelikus egyházmegyét, amelyről szó volt, aki továbbá erős hajlamot mutatott arra, hogy az állami gondolatot belevigye mindenüvé, már pedig a cár éppen ezért akart minden való-

színűség szerint külön evangelikus egyházfőket a maga országában, hogy jobban odakapcsolja a nem a keleti egyházhoz tartozó alattvalókat is. Nem szabad végül arról sem megfeledkeznünk, hogy főként németekről volt szó, akik, mint látni fogjuk, ehhez az egyházmegyéhez voltak csatolandók. Így tehát a német származású, Berlinből jött Fessler, aki könyvet is írt volt az egyházról és a vallásról („Ansichten von Religion und Kirchenthum"), minden tekintetben ügyes, tanult ember volt, sőt egy idő óta azon a vidéken is lakott, mert Pétervárt hamarosan elhagyta, igen jól megfelelt. Miszticizmushoz hajló nézetei is csak tetszhettek mind az ilyen irányban haladó cárnak, mind egynehány államférfiúnak, akik, mint láttuk, szintén a misztika hívei voltak. Mindennek mérlegeléséhez és meggondolásához azonban csak úgy juthattak, ha írónk valamilyen tevékenységével feltűnt nekik. Hogy a Newsky-akadémiában betöltött tanári tiszt erre nem volt alkalmas, az természetes. Nagy riadalmat és mozgást keltő szabadkőműves szereplése biztosította neki egyedül és kizárólag ezt a jó nevet. Úgy látszik, hogy az Asträa-páholy, azaz nagypáholy képviselte mintegy a Fessler-féle elveket Oroszországban, ez pedig hamarosan túlszárnyalta a többieket. Az 1818-as évben már a balti tartományokban is az ehhez tartozó páholyok vezettek.

Hogy a cár figyelme a déloroszországi evangelikus német telepekre irányult, annak közvetlen oka tulajdonképen az volt, hogy ő egyáltalán sokat foglalkozott telepítésekkel és gondját viselte minden újonnan keletkezett koloniának. Főként Dél-Oroszország benépesítését tűzte ki célul maga elé. Ez azután úgy hatott, hogy mondhatni, divattá lett egyes körökben ezzel a problémával foglalkozni. A már említett Krüdener asszony például szintén arra adta magát a huszas évek elején, hogy leányával meg vejével Krimbe menjen s ott egy koloniát alapítson. A krimi félszigeten is érte utól a halál őt (1824), éppúgy, mint már egy évvel utána a cárt magát, kit véletlenül szintén egy krimi útjában lepett meg ennek a félszigetnek sajátos láza és rövid idő alatt végzett is vele (1825). Amilyen természetesen juthatunk így el a volgai német telepesekkel való törődéshez, éppolyan egyszerű az út Fesslerhez is, aki azon időben, mikor a cár figyelme erre az ügyre terelődött, már huzamosabban lakott ezeken a délkeleti vidékeken. Ő ugyanis orosz állami szolgálatban maradt a törvényhozóbizottság tagjaként, de nem volt többé a fővároshoz kötve. Ezzel az az előny járt, hogy szabadon választhatta meg a tartózkodási helyét az orosz birodalom határain belül. Mivel már úgyis vágyódott valamilyen csöndesebb hely után, hol a megfelelő vissza-

vonultságban nagy történelmi munkájának, a „Geschichten der Ungern"-nek a végleges megírásához foghatott volna, miután az anyagot hozzá már 23 év óta gyüjtötte, szívesen elment a nyugtalan fővárosból a birodalom belsejébe. Slobin lovag, tanácsos bírta arra, hogy a Volga alsó folyásánál, Saratowtól 110 versztnyire fekvő Wolsk városkába költözzék, mert ő ott egy nevelőintézetet nyitott és szívesen látta volna, ha Fessler vállalná a felügyeletet. Irónk ebbe bele is ment és hamarosan tapasztalhatta, hogy ez a föladat egyáltalán semmi munkát sem jelent számára. Ezért, amint utánaszállított könyvei és jegyzetei 1811 decemberében megérkeztek, azonnal hozzálátott nagy történelmi művének a megírásához, amivel olyan gyorsan haladt, hogy egy év leforgása alatt már a harmadik kötet közepéig jutott.[1] Új tartózkodási helyén sok német származású intelligens embert is talált, akikkel való társas érintkezés megóvta attól, hogy a magányban elmaradjon a világtól.

Egyik leányának halála egy időre lehetetlenné tette neki a szellemi munkát. Utána Slobin a nevelőintézeti kiadások korlátozására kényszerülve fölmentette ottani teendői alól. Erre 1813 február 25-én Saratowba költözött, hol két és félévi munkásságban a nagy mű az ötödik kötet végéig készült el. 1815 októberében Sareptába ment át, ahol német testvérek közvetítésére az ottani egyházközségbe fölvették. Már a következő év tavaszán súlyos megpróbáltatások érték azonban ezen a csöndes, kellemes helyen. Újból elvesztette egy leánygyermekét és ugyanekkor értesült arról is, hogy fizetését beszüntették. A sareptai herrnhuti gyülekezet tagjai siettek segítségére, amennyire gyönge erejüktől tellett. Hogy ezeknek a szegény embereknek túlságosan terhére ne essék, eladta könyvtárának nagy részét is. E réven híre terjedt nyomorának és jó emberei hozzáláttak, hogy gyüjtést indítsanak támogatására. Az akkori idők embereinek érzésére és gondolkodására nézve jellemző, hogy nemcsak Oroszországban, hanem a távoli Németországban meg magyar hazánkban is rögtön megmozdultak tisztelői és barátai, amint nehéz helyzetéről értesültek. 1817 augusztusában cári ukázzal visszakapta ugyan állami javadalmazását,[2] de ez már nem bírta rendbehozni zilált anyagi viszonyait.

Csodálatraméltó az az energia, amellyel mindezek ellenére itt Sareptában a hatodiktól a kilencedik kötetig

[1] A nagy magyar tört. megjelenési éveire vonatkozólag l. Tolnai Vilmos cikkét a Magyar Könyvszemlében (1916., 3—4.).

[2] Tudományos Gyüjtemény. 1818. V. 113—120. l. (Az Allgemeine Literatur-Zeitung 1818. 15. d. 113. l. után.)

terjedőleg folytatta nagy magyar történelmének megírását. Németországban, hol hosszabb ideig nem hallottak volt róla hírt, egyrészt azt terjesztették, hogy nyomorog, másrészt pedig, hogy francia kegydíjat élvez.[1] Ez utóbbi állítás ellen felháborodva tiltakozott, hiszen Napoleonnak mindig ellensége volt, az új uralkodóval pedig soha semmi összeköttetésben nem állott.[2]

Anyagi veszteségek, nélkülözés, gond, a vállaira nehezedő évek súlya, legkedvesebb gyermekének halála külön-külön is elegendők lettek volna arra, hogy egy embert megtörjenek. Óra pedig mind egyszerre, egy időben törtek. Nem csoda, hogy olyan lelki megrázkódtatással is jártak, amely újabb fordulópontot jelentett belső életében, azaz a beteljesedést, a hitet, a megtört gőgű embernek minden feltétel nélküli Istenhez találását, térését. Ma is megható olvasmány annak az estének a története, amelyen mindenkitől elhagyatva, a csapásoktól lesujtva *Szent Ágoston* vallomásait vette kezébe és annak anyja halálára, temetésére vonatkozó fejezetét, majd pedig megtérésének vázolását olvasta el. Úgy érezte, mintha villám csapott volna le az égből. Felütötte a bibliát azon a helyen, ahol írva vagyon: meg akarom semmisíteni a bölcsek bölcsességét és az okosak okosságát el akarom vetni. Ekkor ébredt teljes tudatára annak, hogy az utolsó években a valláshoz való közeledése ellenére, egyedül halmozott tudásának súlya miatt nem juthatott el egészen Istenhez. Az Úr azonban megpróbáltatást és szenvedést bocsátott rá, hogy az értelem büszkeségét végkép megtörve, most már valóban szívéhez férkőzzék. Eszünkbe jutnak itt a nagy költő szavai:

Wer nie sein Brot mit Tränen ass,
Wer nie die kummervollen Nächte
Auf seinem Bette weinend sass,
Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte.

Ez a fájdalom és az általa előidézett magábaszállás méltó előkészület volt ahhoz, hogy a váratlanul jövő megtisztelő meghívást a fontos egyházi méltóságra valóban vallásos szívvel vegye. A cári rendelet már előbb visszaadta volt fizetését, sőt egyetlen fiát államköltségen való neveltetés céljából Pétervárra szólította. Írónkat magát is hamarosan idehívta egy másik írás s csak helyben tudta

[1] Ezt a hírt az Oesterreichischer Beobachter (1817. 81. sz. 410. l.) ráadásul még abban a formában vette át, hogy francia kegydíját elvesztette s így került pénzzavarba. Helyreigazítás ugyanitt: 162. sz.

[2] Fessler levele egy szentpétervári laphoz, melyet azután az Allgemeine Literatur-Zeitung is közölt (1817. 31. sz. 248. l. és 1818. 15. sz. 113. l.)

meg, hogy milyen fontos hivatallal akarják őt még hatvanhárom éves korában megbízni. Kilenc helytartóság területén levő evangelikus községek vallásügyét bízták a szuperintendensi kinevezéssel Fesslerre, aki lelkesedéssel vállalta ezt az új és nem könnyű feladatot. Jellemző rá nézve ezzel kapcsolatban annak a kiemelése, hogy őt Cygnäus dr., a borgöi püspök, szentelte föl új hivatásához, aki successionis apostolicae volt, amint írónk jegyzeteiben hangsúlyozta. Továbbá nem kevésbbé vall őrá az is, hogy később őellene, mint első oroszországi evangelikus főszuperintendens (General-superintendent) ellen azt a panaszt emelték lutheránus részről, hogy saját elhatározásából keresztülvitte a reformátusok és lutheránusok unióját Oroszországban. Már kinevezése után írásban benyujtott hitvallása is egységesítő nézetekhez való csatlakozást árult el és nagyon hangsúlyozta azt, hogy egy, szent, általános, apostoli egyházban hisz, amelytől való eltérést Luther is kárhoztatott.

Meglepő eréllyel és kitartással látott írónk a rábízott igen nagy kiterjedésű kerület egyházi ügyeinek az intézéséhez. Ő, aki kevéssel előbb még úgy látta, hogy életének viharokban és zivatarokban gazdag, napfényben szegény hosszú nyarának immár végére érkezett, hogy beesteledett számára és hogy mind hosszabbak lettek az árnyékok, melyek további életútjára estek, most ifjú embert megszégyenítő rugékonysággal vállalta a fárasztó örökös utazások terhét, a sok kellemetlenséget, a nehéz szervező és rendcsináló munkát. Naplójegyzeteinek ezen részein is elömlik az a belső meleg, annak a buzgalomnak a visszfénye, amely őt ezekben az években rögös útján előrehajtotta. Vaskézzel csinált rendet legjobb tehetsége és belátása szerint. A helyzet mind anyagi okokból — igen szegény egyházközségek voltak e telepesvidéken —, mind a képzettebb és egyben igazán melegszívű papság hiánya miatt igen nehéz volt. A rendelkezésre álló erők túlnyomólag racionalista irányú nevelést kaptak volt s így Fessler még fokozottabb mértékben volt kénytelen tanítani, vezetni, minden erővel arra törekedni, hogy némi lélek, érzés is kerüljen bele az amúgy is csak minden második-harmadik héten papjukat, ki több községet volt kénytelen szolgálni, látó telepesek vallási életébe.

Útjain elkísérte derék felesége is, sőt egy ilyen fárasztó utazás közepette is érte utól férje oldalán a halál. Második nejének ez a derekas viselkedése is igazolja azt, hogy Fessler e második házasságában megtalálta a neki való élettársat, kinek szellemi befolyása írónkra nem volt csekély s ki egyszersmind jellemével is erősen hatott reá. A munkájától újra felvillanyozott idős férfiú most még ezt

a csapást is ki tudta heverni, sőt egy idő mulva harmadszor is megnősült. Egy korban hozzá közelálló, művelt úrinőt vett el, aki mint von Reimers orosz őrnagy leánya és Mauvillon nevű tanító özvegye a jobb körökhöz tartozott (1824 február). Ha már ez is amellett tanuskodott, hogy korán sem bántották a magasabb kor fogyatkozásai, ugyanezt mutatta temperamentumos viselkedése az egyházi ügyekben hamarosan kifejlődött szellemi harcban.

Erélyes egyházkormányzása több ellenséget szerzett neki, akiknek egyike, Limmer, ki ellen fegyelmi vizsgálatot indított volt, Németországba visszatérve könyvet írt „oroszországi üldöztetéséről". („Meine Verfolgung in Russland, eine aktenmässige Darstellung der jesuitischen Umtriebe des D. Ignatius Feszler und seiner Verbündeten in jenen Gegenden." Leipzig, 1823.) Limmer életmódja, viselkedése esett kifogás alá s hogy nem nagyon lehetett igaza, azt az bizonyítja, hogy noha a vizsgálóbizottság előtt (Saratow-ban 1820 június 10-én) minden erővel igyekezett magát védeni, négy kérdésre mégis megtagadta a feleletet. Ezek között pedig volt egy, amely arra vonatkozott, hogy valóban a szószékről jelentette-e ki azt, hogy a zsoltárok kocsmai nóták (Lieder auf den Bierbänken zu singen")![1] Fessler ellen írt könyvében piszkolódik, szidja ellenfelét s egy lélekzetvétellel kikeresztelkedett zsidónak is meg a zárdabörtönből megugrott kapucinusnak, sőt jezsuitának is mondja. Valóságos rögeszmeként ismétli, hogy Fessler és vele egy egész társaság, amelynek tagjai részben a legelőkelőbb kormánykörökből kerültek ki, arra törekedett, hogy az orosz birodalom egyházait a római pápának szolgáltassa ki! Fessler és társai szerinte egy jezsuita-herrnhuti-rózsakeresztes-szabadkőműves összeesküvőkből álló szövetkezet a katholikus egyház titkos szolgálatában! Ő maga bevallja, hogy Fr. W. Lindner, egykori szabadkőműves, lipcsei egyetemi tanár 1819-ben kiadott, *Mac-Benac oder das Positive der Freimaurerei* c. könyvére támaszkodott. Ebben a sértett nagyravágyásból igazságtalanul éleshangú szerző Fesslert és a szintén híres szabadkőműves páholyszervező Schrödert támadta másokon kívül. A jezsuita-szentelés és a Fessler-féle szabadkőműves-szertartáskönyv közötti hasonlóság szolgáltatta neki a bizonyítékokat ahhoz, hogy Fessler jezsuita és hogy a jezsuitarend római katholikus propagandájával foglalkozik.[2] Lindner szerint, ha nem áll is a rend szolgálatában, ha tényleg csak kapu-

[1] Feszler. Sein Leben und seine maurerische Wirksamkeit, dargestellt von Dr. L. Fensch, Oberpfarrer a. D. Berlin, év nélkül.

[2] Fensch: Feszler.

cinus szerzetes, mégis egész működése büszkeségének és egyházának (a római jezsuitaegyháznak) a szolgálatában áll és csak új színe a régi kabátnak! Jellemző, hogy maga a szerző akadályozta meg azt, hogy ebből a könyvből új kiadás jelenjék meg és sajnálatát fejezte ki afölött, hogy helytelen dolgokat írt. Limmer mégis erre támaszkodott, sőt azt állította Fesslerről, hogy alattomosan csúszott egyik szektától a másikhoz, de mindenütt a jezsuiták szellemében működött. Nem kevésbbé válik szégyenére az írónak az a rejtett árulkodás, hogy Fessler szabadkőműves, pedig 1822-ben betiltották Oroszországban a páholyok működését, továbbá, hogy összeesküvéssel, jezsuita törekvésekkel vádolta az orosz államegyházzal szemben, melynek feje a cár volt.

Fessler azonnal meg is felelt vádjaira a „Geschichte der Entlassung des gewesenen Pastors in Saratow, Karl Limmer" (Riga, 1823) című könyvében. Ami Fessler katholikus színezetű miszticizmusát illeti, melybe meglehetős sok herrnhuti elem is vegyült, abban persze nem tévedett egészen a vádaskodó, csakhogy ez a megcsontosodott racionalista nem volt képes Fesslert megérteni.[1] Más, tárgyilagosabb bírálói is hangsúlyozták azt, hogy írónk lényegileg katholikus maradt. Így Dr. Nitzsch Fesslernek ugyancsak 1823-ban, Rigában kiadott liturgikus kézikönyvét ismertetve kiemelte: „Különös, hogy a gondviselés egy olyan embert, aki már régtől fogva úgy mutatkozott be, mintha a római egyházat csak azért hagyta volna el, hogy a katholikust annál akadálytalanabbul védelmezhesse és aki csak annyiban hódolt a protestantizmusnak, amennyiben ez a legszorosabb értelemben vett pápai visszaélések ellen irányult, ezzel szemben az evangélikus egyháznak is csak annyiban vetette alá magát, amennyiben ez kánoni és katholikus módon hagyná magát szervezni; különös, hogy a gondviselés végül egy olyan hatáskörbe helyezte, amely egészen alkalmas arra, hogy egy evangélikus katholicizmust a tőle elfogadott irányban hatalmasan megerősítsen." [2]

Fessler, ha kellett, emberül megfelelt a támadásokra, de egyébként nem nagyon zavartatta magát tőlük, hanem rendületlenül előretört a tőle helyesnek ismert úton. Mégis mind e sok küzdelem, fáradozás és lelkiismeretes köteles-

---

[1] V. ö. E. Sartorius, „Ignaz Aurelius Fessler, Kapuziner und Generalsuperintendent": Die christliche Welt. 1897. 103—108. l. V. ö. még Literarischer Almanach für 1828, (hg. von S. Ratzeberger) és Dr. Nitzsch: Tzschirners Magazin für christliche Prediger-ben (II. k. II. rész. 109. l.).

[2] Tzschirners Magazin für christliche Prediger. II. k. II. darab. 109. l.

ségteljesítéssel járó túlerőltetés ellenére is módot talált, hogy nagy történelmi munkáját a tizedik kötettel kiegészítve befejezze. 1823 márciusától júniusáig terjedő pár hónapban írta meg ezt a könyvet a már csaknem hetvenesztendős tudós és a következő szép szavak kiséretében emlékezett meg erről feljegyzéseiben[1]: „Azt hiszem, hogy ezzel leróttam hazám hű fiaként tartozásomat iránta. Szívesen tettem volna neki fontosabb szolgálatokat, neki köszönhetvén első nevelésemet, művészetek és tudomány iránti érzékem fölkeltését, de a kérlelhetetlen sors közbelépett. Talán mégis sikerült annyit tennem, hogy remélhetem azt, hogy Magyarország derék fiainak és szemérmes leányainak barátságos megemlékezésében még sokáig fogok élni az örökkévalóságba térésem után is." Ezt tényleg elérte a hazájától oly messze sodort, de azt változhatatlan ragaszkodással szerető író, mert ő mifelőlünk nézve sokkal több volt mint egyszerű történetíró: ő volt az akkori modern német, sőt európai szellemi áramlatok egyik leggazdagabb és legnagyobb hatású közvetítője. Magyar irodalmunk legjobbjai forgatták írásait és sok gondolata az ő avatottabb tollukon át megszépülve és örökérvényűvé válva ma is él és századokon át élni fog e haza fiai és leányai közt.

[1] Rückblicke, 252. l.

XIII.

(Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. — Fessler történetfölfogása és helye a német történetírás történetében.)

Irónk nagy történelmi munkája 1815-től kezdve jelent meg Lipcsében *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* címen[1]. Összesen tíz kötetbe foglalva adta itt Fessler a legrégibb időktől fogva a maga koráig a magyarok történetét. Az első két kötet, egyenkint körülbelül ezer-ezer oldal, a mai Magyarország, azaz főként Pannonia régebbi történetét, a magyaroknak a honfoglalás kora előtti vándorlását, a honfoglalást és az Árpád-házból származó királyok viselt dolgait adja. Ennek a két kötetnek az alcíme úgy is szól: „Die Ungern unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme." Az első kötet II. Istvánig, a második az 1301. évig, III. Endre haláláig terjed. Egy-egy kötetet könyvekre osztott föl a szerző, amelyek rendesen első részükben egy bizonyos korszaknak a külső történetét adják: a királyok trónralépését, politikáját, háborúit. A második rész az állam alkotmányát, belső berendezését, kultúráját, iparát és kereskedelmét, igazságszolgáltatását, törvénykezését és egyházi viszonyait tárgyalja. Főleg ezeket az utóbbiakat nagyon behatóan szerette vázolni Fessler. Az első kötethez szines térképrajzokat (Frühere Wohnsitze der Völker des türkischen Stammes; Etelköz; Das Reich der Ungern von 907 bis 1007), továbbá nyelvészeti összehasonlító táblázatokat mellékelt. Ezeken a finn nyelvek szavaival vetett össze magyar szavakat. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ő a finn-ugor rokonság mellett foglalt volna állást, sőt ellenkezőleg, az első kötet első könyvének második részében éppen azt fejtette ki, hogy a magyarok nem finn-ugor származásúak, hanem a nagy török néptörzsnek egy ága. Ezt szerinte nyelvük és népi jellemük is bizonyítja. Nagyon figyelemreméltó az, amit erről a kér-

[1] Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. Erzählet von Dr. I. A. Fessler. Leipzig, bei J. F. Gleditsch. 1815. Wien, bei C. Gerold in Commission, in Pesth, bei Georg Kilian in Commission. I.—II.: 1815. III.—IV.: 1816. V.: 1822. VI.: 1823. VII.—VIII.: 1824. IX.—X.: 1825. Az első kötet az 1815-i őszi vásárra jelent meg. (L. Tolnai V. i. cikkét, M. Könyvszemle, 1916.)

désről ír, éppen ma, amikor a finn-ugor és a török rokonsági kérdésben mindinkább kezdünk egy közvetítő álláspontot elfoglalni. Előre kell bocsátani, hogy ő jól látszik ismerni ennek a kérdésnek az akkori irodalmát, sőt hivatkozik Sajnovicsra[1], Gyarmatira[2], meg más tudósokra is[3], kik ebben az értelemben, a finn-ugor rokonság mellett állást foglalván, ellenfelekként szerepelnek nála. Fesslernek velük szemben az a véleménye, hogy az egész finnugor nyelvhasonlítás erőszakolt dolog és nem követi az egyébként a nyelvészetben érvényes helyes elveket! Utal arra, hogy az egy törzshöz tartozó népek nyelveiben a tőszavaknak hasonlítaniok kell. A magánhangzók, az ugyanazon hangképzőszerv segítségével kiejtett mássalhangzók váltakozása még nem lenne baj, de különös az, ha ugyanaz a tő az egyik nyelvben ajak-, a másikban ínyhangokkal fordul elő. Kiemeli továbbá, hogy azoknak a legprimitívebb fogalmaknak a kifejezésére szolgáló szavak, amelyeknek megléte minden alacsony művelődési fokon álló népnél is bizonyos, kell, hogy egyformák vagy hasonlók legyenek. Hivatkozik az indogermán nyelvekre, hol ez a kapcsolat mindenütt pontosan kimutatható. Szerinte az a pár száz egyezés finn-ugor szavakkal csak azt bizonyítja, hogy őseink ilyen népek közt laktak egy ideig, sőt egyes csoportok ezek közül továbbra is köztük maradtak. Hivatkozik mindezen felül a magyarok nemzeti jellemvonásaira, amelyek már a legrégibb rájuk vonatkozó följegyzésekben is egészen a mai tényállásnak megfelelően tűnnek föl és egyáltalán nem egyeznek a finn népek tulajdonságaival.

Elég Marczali állásfoglalására utalnom a magyar nép származását illetőleg s ehhez Szekfű Gyulának legújabban ismét leszögezett nézetét csatolnom („Der Staat Ungarn" Stuttgart-Berlin, 1918), mely szerint a magyarok két nép keveredéséből keletkeztek, még pedig úgy, hogy egy finnugor vadász- és halásznépet egy török-tatár pásztornép leigázott. Túl is lehetne még ezen menni, hisz újabb, igen figyelemreméltó cikkekben láttuk ismét egy olyan álláspontnak a felülkerekedését, amely legalább a magyar nép egyes részeire vonatkozólag kétségbevonhatatlan biztonsággal fogadja el a török származást. Kövessük azonban Fesslert a maga fejtegetéseiben tovább, mert itt sok mindenre fogunk bukkani, ami az íróra, írásmódjára, fölfogására nézve jellemző. Szerinte ugyanis a

---

[1] Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.

[2] Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Fennicae originis.

[3] Hagers neue Beweise der Verwandtschaft der Ungern mit den Lappländern. Wien, 1794.

nyelvből is következtetni lehet a nép jellemére. A szókincsből egyszerűen kiválogatja az egyszótagú töveket azzal, hogy ezek, valamint ezeknek a továbbképzései az ősmagyar nyelv tulajdonai voltak minden finn, szláv, német stb. hatás beállta előtt. Ezeknek a szavaknak az összehasonlításából, egybevetéséből próbál azután fölvilágosítást nyerni a régi magyarok lelki életéről, kedélyéről, gondolkodásáról: „Sonach beurkundet der Genius der Sprache die alten, bey den Finnen eingewanderten Ungern, als ein Volk, von Sinn und Gemüth (Ész, Gemüth, Sinn), welches sie für die Quelle der Weisheit und Klugheit (Eszesség, Weisheit, Klugheit, Vorsicht), hielten. Mit scharfsinnigem (Elmés, sinnreich, scharfsinnig) Verstande (Értelem, Verstand) erkannten sie der Weisheit Werth (Bő, häufig. Böts, Werth, weise) und Würde, in der Brust (Mé, Mély, tief, hoch, Brust; Méltán, würdig; Méltóság, Hoheit, Würde) wohnend, durch des Auges bescheidenen, schamhaften (Szem, Auge; Szemérem, Schamhaftigkeit, Bescheidenheit) Blick und des Herzens Keuschheit (Szű, Szív, Szűv, Herz; Szűz, keusch, Jungfrau) sich offenbarend".[1] Ez a legromantikusabb költészet magaslatára emelkedik ott, ahol szerzőnk elábrándozik azon, hogy ezek a derék, vitéz, törvénytisztelő, egyszóval minden szép és jó tulajdonsággal fölékesített ősök az Industól az Uralig vándorolva Közép-Ázsián át annyi tenger bajon mentek keresztül, hogy egyedül ez magyarázza, hogy a gond, gondolni, gondolat egy tő, mert ők a gondolkodást már másképen el sem bírták képzelni, mint az örök gondokkal-viaskodás formájában.

Mindenesetre mutatja ez is írónknak az erős magyaros érzését, amely különben egész művén átvonul és lépten-nyomon szépen nyilvánul. Korántsem volt azonban nationalista-magyar a későbbi idők értelmében, amit még látni fogunk a nemzetiségek egyenrangúságát hirdető szavaival kapcsolatban. Ő még nem ismert viszályt e téren s ez csak erősítette nemzeti érzését. Maga a török származás szintén ilyen okokból tetszhetett neki inkább, amint ezt úgy a sorok közt ki lehet olvasni, mert arról ír, hogy egyes tudósokat a finn-rokonságtól való undorodás vitte arra, hogy inkább még a húnokkal is vonatkozásba hozzák a magyarokat, semmint ezekkel a népekkel. A török népek között azután a kazárok, bessenyők, úzok (kúnok) mellett jelölte ki a magyar helyét. Ennek a magyar népnek egy része nyugat-, másik része észak felé vándorolt. Ezért megkülönböztet kúnmagyarokat és baskír-magyarokat. Ez utóbbik laktak egy ideig a finn népek között s hét törzsre oszoltak, amelyeket azután Álmos

[1] Geschichte der Ungern. I. k. 180—181. l.

egyesített. Fessler mindenekelőtt Anonymust védi meg e helyen Schlözer támadásaival szemben s sokban rá hivatkozva vázolja a magyar népnek további sorsát.

Írónknak nagy történelmi munkájában követett fölfogását és módszerét más oldalról úgy is megvilágíthatjuk, ha egy részletet ragadunk még ki, amely egy olyan korral, emberrel avagy kérdéssel foglalkozik, amely, azaz aki már más, régebbi művei közül valamelyikben szerepet játszott. Itt például Pannoniának a honfoglalás előtti történetével kapcsolatban a húnokról is szó van, tehát mindenekelőtt legnagyobb uralkodójukról, Attiláról, akiről Fessler regényt, vagyis, az ő elnevezése szerint, történetlélektani képet írt. Ha mármost figyelmesen végigolvassuk nagy történelmi művének a hún királyról szóló lapjait, azt fogjuk tapasztalni, hogy, noha egészen másképen állítja itt be és adja elő az eseményeket, mégis ragaszkodik ahhoz, hogy ő „Attila"-jában is komoly művet adott. Az I. kötet 22. lapjának jegyzeteiben e regényének az 1808. évi kiadását is fölsorolja a hún királyról szóló biografiák közt. Sőt ide a történelmi munka szövegébe szószerint is belevesz egyes neki különösen kedves mondatokat régi művéből. Az összes regényes elemek természetesen hiányoznak, de ezt már a helyszűke is magyarázhatná. Feltűnő azonban szűkszavúsága éppen olyan pontokon, hol most a történeti kritika miatt esetleg meg kellene hazudtolnia ottani állításait. Egy maradt meg csak teljes változatlanságban, az a fölfogás, hogy Attila Isten ostora volt és ha nem is ő döntötte meg Rómát, ezt mégis barátai és tanítványai (Odoaker!) tették. „Attila selbst", teszi hozzá Fessler, „würde vielleicht das Werk der ewigen Nemesis an den Römern vollzogen und vollendet haben, hätte er in entscheidenden Augenblicken sich mehr durch die in ihm lebende Idee, als durch einseitige Ansichten von den Dingen zum Handeln bestimmen lassen." Ha ezt a mondatot összehasonlítjuk azzal, amellyel regényét az 1794-i első kiadásban zárta, kitűnik a világnézetében azóta végbement változás. Külsőleg azonban szerette a következetesség látszatát megőrizni, amivel más helyen is találkoztunk már. Ez annál különösebb, mert hiszen ő maga vallotta be mind önéletrajzában, mind más műveiben, hogy nagy belső fejlődésen ment át, de mindenre vonatkozólag, ami tudományos állásfoglalást jelent, dolgozott benne a gyakorlott dialektikus s szinte egy bizonyos pápai csalhatatlanságot látszik a maga számára igényelni. Innen van azután az, hogy, mint Flegler Sándor igen találóan kiemelte,[1] noha

[1] Olcsó Könyvtár. A magyar történetírás történelme. 187. l.

a fölfogás mélysége nem hiányzik nála, sőt „még misztikus nézeteket is átvisz történelmi tárgyaiba", „sok helyen mégis egy régi rationalistikus ér mutatkozik, mely néha a trivialitáshoz közeledik." Fessler makacssága igen nagy és ez magyarázza azt, hogy ha valamire vonatkozólag egyszer régebben valamilyen véleményt formált magának, sőt esetleg azt valahol írásban közzé is tette, ahhoz akkor is ragaszkodott, ha összes többi nézetei ezzel homlokegyenest ellenkeztek. Ha erre a kritika rámutatott volna a maga idején, ő egészen bizonyosan kimagyarázta volna az egyébünnen ismert finom disztingváló-képességével.

Éppen ezért nagyon óvatosan kell írónkat megitélni, felületes ismerete egyáltalán nem elegendő ahhoz, hogy kimondhassuk, hogy ő a fölvilágosodás történetírásába tartozik, amint következetesen a csökönyös racionalisták közé sorolták, sőt sorolják még ma is sokan, mert ilyen irányban is kitünt itt-ott. Éppen nagy művének az előszava, ennek is utolsó bekezdése tehet figyelmessé mindenkit, aki történelmi munkáját kezébe veszi. „Zum Schlusse noch eine Warnung", írta itt és a maga szokásos körmondataival egy lélekzetvétel alatt kimondotta, hogy aki az Egyesben, mint az Egészben működő Gondviselésben való élő hitet miszticizmusnak tartja, avagy, mivel ez lényegileg s irányát illetőleg szent, fanatizmusnak mondja; a történeti jelenségek méltatásában, tárgyalásában mutatkozó áhitatot és jámborságot rajongásnak nézi, az ne olvassa el könyvét! Mindezek a sajátságok nem sok közösséget mutatnak a racionalizmussal. Erre mutat Fleglernek még egy másik helyes észrevétele is, hogy Fesslernek „csaknem legyőzhetetlen hajlama van arra, hogy korszakokról, népekről vagy állapotokról általános képet vázoljon és az eseményekben összefüggésök láncát kimutassa; az utóbbit erélyesen teremti, ahol hiányzik, s azért kútforrásai szövegével néha nagyon katonásan bánik." Ő éppen csak elmulasztotta fölemliteni, hogy milyen irányban mutatkozik Fesslernél ez az erőszakosság, pedig ez adta volna meg a teljesen hű és pontos képet az ő történetfölfogásáról. Annyit azonban már e helyen is megállapíthatunk, hogy ő tehát erősen hajlik egy filozófiai konstrukció felé és ebből nem hiányzik a világot kormányzó gondviselés.

Más tekintetben ugyanis nem mindig lehetünk megelégedve az ő beállításával. Ez sok helyen ugyancsak hagy kívánni valót hátra. Hogy egy pozitiv példán lássuk ezt, vegyük a II. kötetből IV. Béla király korának történetét. Itt meglehetősen részletesen kapjuk a tatárjárás eseményeit, a király menekülésének, visszatérésének történetét. Majd végigkísérjük őt későbbi harcainak során,

látjuk, hogy mikép bünteti meg rossz osztrák szomszédját, sőt kapunk olyan utalásokat a gondviselés csodás tevékenységére nézve, hogy az utolsó Babenbergi életét Bécsújhelynél egy Frangepán oltotta ki, ennek utolsó dédunokáját pedig pár század mulva ugyancsak e városban hurcolták vérpadra![1] Azt azonban sehonnan sem tudjuk meg, hogy mikép vált lehetségessé a tatároktól annyira tönkretett, szegény ország királyának mind a Babenbergi elleni bosszuló hadjárata, noha kevéssel előbb még neki teljesen kiszolgáltatott szerencsétlenként állt vele szemben, mind más háborúk, melyekben szintén győzelemre juttatta a magyar fegyvereket. Vagyis éppen azt a nagy reorganizáló munkát nem látjuk, amely egyedül szolgálhatna itt magyarázattal s amely miatt IV. Béla úgy is él emlékezetünkben, mint a második honfoglaló. Igaz, hogy ennek oka részben az a már fentebb érintett beosztás, hogy közállapotokról külön fejezetekben számol be minden könyv végén Fessler, de, ha ezt a részt olvassuk is, itt is csak keveset tudunk meg arról, hogy mi is történt hát Magyarországon a tatárok távozása után, hogyan sikerült a dúlás által ütött mély sebeket behegeszteni és az országot aránylag rövid idő alatt ismét talpraállítani. Különösen feltünő itt az, hogy mennyire hiányzik minden érzéke a szerzőnek a hadszervezet és a hadvezetés iránt. Tulajdonképpen egyéni tettekben látszik kimerülni egyikmásik hadjárat. Ez persze sok modern történelmi könyvnek a hibája is, főleg az első, hogy egy győzelmes hadsereg mögött álló, pontosan és összevágóan dolgozó nagy szervezet, amely egyedül értethetné meg ennek a seregnek a fölényét ellenséges csapattömegekkel szemben, nincs kellően megvilágítva.[2]

Előnye ezzel szemben a műnek, hogy eléggé széles alapon és kiterjedt látókörrel tárgyalja az eseményeket, amelyeket mindig igyekszik belekapcsolni a világtörténelmi események egészébe, amennyiben ezek befolyást gyakoroltak a magyar történelemre avagy viszont, sőt még akkor is, ha ez éppen csak magyarázatot szolgáltat ehhez vagy ahhoz, a magyarok dolgainál említett tényhez. Már erre a világtörténelmi szélesebb látókörre utal minden könyv első részének vissza-visszatérő címe, amely szerint ezekben a magyarok nagyvilági életét (Weltleben der Ungern) tárgyalja, míg a második résznek állandó fölírása: honi

[1] Geschichte der Ungern. II. k. 562—563. l., „so wunderbar sind die Gerichte Gottes, und jede Begebenheit hat tiefere Bedeutung, als der Augenblick ihres Erscheinens andeutet", teszi hozzá a szerző.

[2] Ez azonban nem jelenti azt, hogy írónk egyáltalán nem foglalkozott volna a hadszervezettel, sőt helyenként külön fejezetet szentelt neki. (V. ö. pl. X. kötet. 462—478. l. Wehrverfassung.)

élet (einheimisches Leben). Ez utóbbi cím alatt tárgyalja mind a köz-, mind a magánjogot, egyházpolitikát, szokásokat és erkölcsöket, kulturális viszonyokat. Már Flegler kiemelte,[1] hogy szerzőnk mennyire ragaszkodott egy-egy tőle egyszer elfogadott nézethez, éppen államjogi kérdésben is. Ez mind egyezik azzal, amit Fessler makacsságáról fentebb említettünk. Flegler utalt már arra, hogy milyen megdönthetetlen elméletet képezett magának írónk a magyar királyok örökösödési jogáról, melyet szerinte az európai művelődés alapított meg, s az ellene küzdő szabad választásban csak az ó-ázsiai tipus ismertetőjelét látja. „Ismételve hosszadalmas bizonyítást és folyékony ékesszólást használ ingadozó tantétele támogatására", s megfeledkezik arról, hogy a nyugati népeknél, különösen a germánoknál, mind a kettő érvényre jutott egymás mellett.

Kifogyhatatlan türelemmel vizsgálja a magyar állam viszonyát a pápasághoz, a magyar egyház állapotát minden korszakban, külön a magyar püspökségek és a szerzetesrendek viszonyát Rómához. Egyáltalán nem elfogult az egyházzal avagy a pápasággal szemben, pedig élete folyása könnyen engedne ilyesmire következtetni. Világtörténelmi, azaz legalább is a Nyugatot szem előtt tartó kapcsolatos fejtegetéseiben azt a nézetet vallja, hogy a pápaságnak a legfőbb hatalom gyakorlását magához ragadó eljárása egészen helyes volt azokban a régi időkben, mikor a népek, sőt a belőlük kikerülő főpásztorok is rászorultak még erőskezű vezetésre. Nagyon józan meggondolás vezeti minden idevágó tény megítélésében és kiemeli, hogy erős szavakkal nekiesni ennek a mind tökéletesebben kifejlődő pápai rendszernek, nem fér össze a történelem méltóságával, a mi napjaink fogalmai és nézetei szerint ítélkezni fölötte, az a történelem igazságérzete ellen való vétek, ehhez az illik, hogy minden kor jelenségeit a maguk szükségszerűségében fogja föl és célszerűségüket az ő idejük adta föltételek szerint magyarázza. Utal arra, hogy a bajok forrása abban keresendő, hogy a legkülönbözőbb pogány népeknek a VII.-től a X. századig tartó megtérése nem volt egészen mintaszerű. Ezek vad hordák voltak, melyekre az érzékelhető dolgokkal kellett hatni, hogy egyáltalán békés együttélésre lehessen őket bírni. Nem szabad szem elől téveszteni azt a nagy különbséget, hogy Jézus és az apostolok a műveltség magasabb fokán álló népek közt egészen más formában terjeszthették a vallást, mint ez itt a félig vad törzsek közt lehetséges volt. A legnagyobb szerencse az lett volna, ha ezeknek a népeknek a térítői s későbbi pásztorai, lelki vezetői mindig és kivétel nélkül a magasabb

[1] Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. 187. l.

műveltségű népekből kerülhettek volna ki, de, sajnos, hamarosan a maguk köréből kaptak papokat, sőt egyházfőket, akik tudatlanságban, nyerseségben, erkölcstelenségben nem igen különböztek híveiktől. A dolog ilyetén állása mellett jól láthatjuk már annak a fontosságát, hogy a belátásban, bölcseségben, éleslátásban, műveltségben vezető pápaság mintegy atyai jóindulattal irányította ezt az egész gyönge, magát az új viszonyok között még semmiképen ki nem ismerő társadalmat. Éppen ezért határozottan elítéli Fessler a fejlődésnek ezen a fokán mind a fejedelmeknek, mind a saját népükből kikerült, kevésbbé művelt főpapoknak állásfoglalását a pápa ellen.

Mondhatjuk, hogy írónk teljesen a mérsékeltebb álláspontra helyezkedett a keresztény egyház történeti fejlődésének megítélésében. Láttuk, hogy egyházi ügyekről szóló irataiban eléggé Lessing befolyása alatt állónak mutatta magát Kant-Herder-Schleiermacheré mellett, de nem szabad elfelednünk, hogy éppen Lessing, ha egyrészt harcra kelt az orthodoxia ellen, éppígy ellensége volt másrészt a fölvilágosodásnak is, amint ezt Dilthey olyan meggyőzően kimutatta róla szóló tanulmányában. Ő maga utalt már arra, hogy milyen mérhetetlen éleselméjűség („immenser Scharfsinn") működött a keresztény egyházban s mennyire tiszteletet érdemel ez. Viszont Fessler vallási nézeteinek nagyon erős közeledését a katholikus egyházéihoz is alkalmunk volt már ugyancsak behatóan megismerni. Láttuk nála a romantikus hatást, láttuk, hogy éppen ezen a réven mennyire hajlandó volt — csaknem egészen Novalis felfogása értelmében — túlbecsülni a keresztény középkort. Ha Fleglernek feltünt, hogy írónkban „az előidő és a régiség látható tisztelete élt", ez nem mond még eleget. Látni fogjuk, hogy ezt rousseaui hatás — közvetítő úton — is okozhatta volna, amint részben okozta is. Le kell szögeznünk, hogy ez a középkor-szeretet túlnagy nála, hogy homlokegyenest ellenkezik minden fölvilágosodás-állásfoglalással, főleg abban, ami egyházat, vallást, kereszténységet illet. Ennek magyarázatát kizárólag romantikus állásfoglalása adja.

Hogy a pápákat, legalább e régi századok egyházfőit, mennyire védelmébe vette, azt mutatják azok a helyek is, ahol Magyarországhoz való viszonyukról írt. Eszerint a pápák nem igyekeztek ennek az állami ügyeibe befolyni, hanem egyes királyok egyenesen rákényszerítették őket erre. De még ezt is egészen jól megmagyarázhatónak találta írónk, aki következőképp fogta föl a dolgot: „ez nem volt babona, előítélet, tévedés, hanem annak az időnek megfelelő és abban lehetséges kinyilatkoztatása a nekik megvilágosodott ideának az örök jog isteni ural-

máról az időben élő hatalom fölött . . ." Mintegy tehát a fölvilágosodás túlzó hívei ellen, ezeknek elképzelt megjegyzései ellen szállt mindjárt síkra s nem elégedett meg azzal, hogy ő másképen állította be a dolgokat. Feltűnő különben az is, hogy milyen nagy szeretettel és kimerítően tárgyalta a régebbi századokat általában, míg az újabbakat, főleg a XVIII.-at ezzel szemben csaknem elhanyagolta. Láttuk már, hogy két vaskos kötetet szentelt a legrégibb kornak és az Árpád-házbeli királyoknak. Ezt követőleg a III.. (1083 lap) és IV. kötetben (1272 lap) a vegyesházbeli királyok századairól írt, sőt még csak V. László haláláig jutott itt az elbeszéléssel s az V. kötetet teljesen Hollós Mátyás, meg kisebb részben II. Ulászló viselt dolgainak szentelte. A VI. kötet II. Lajossal és I. Ferdinánddal foglalkozik. A VII—IX. kötet az 1564-től 1711-ig történteket adja, míg az innen 1811-ig terjedő száz év eseményeit egy kötetbe szorította. Az utolsó kötetek azonban terjedelem dolgában sem mérkőzhetnek a fentebb említettekkel s így még ez sem egészen világos mértéke az összehasonlításnak, mert bizony ezek egyenként rendesen csak a középkorral foglalkozó köteteknek kétharmadrész lapszámát érik el. Az még csak érthető, hogy a legutolsó évtizedekről szűkszavúbban írt (különösen kiemelendő az a tárgyilagosságra törekvő, de egyben csaknem bizonyos szárazsággal határos, rövidre fogott előadás II. József koráról, melyet pedig saját tapasztalásból jól ismert), bizonyára visszatartotta őt az, hogy túlságosan közel állt még ezekhez az eseményekhez[1] és hogy évtizedek óta távol lévén immár hazájától, nem igen ismerte már ott az akkori való életet, az aktuális kérdéseket, törekvéseket. Hogy miért tette azonban azt, hogy már a XVIII. század első felével is kevesebbet foglalkozott és hogy általában elhagyogatta már a megelőző kötetekben is az egyházi ügyekkel, irodalommal, művészettel, művelődési kérdésekkel stb. foglalkozó külön fejezeteket, avagy sokkal szárazabban, meg rövidebbre fogva adta a vonatkozó dolgokat, az más magyarázatot igényel. Az ő vallásos élménye és vallástörténeti érdeklődése sokkal inkább a régi századok felé hajtotta s itt minden egyéb nemzeti életnyilvánulás szorosabb összefüggésbe, szebb egységbe is volt hozható a vallással.

Nagyon jól látta már Flegler is, hogy írónk érdelődése középpontjában a vallás állt. Szépen jellemezte, hogy

---

[1] V. ö. Die Geschichten der Ungern, VI. k. XIII. l.: „Wer dicht am Fusse des Kolosses steht, muss sich enthalten, ihn zu beschreiben, wenn er nicht gerechten Tadel oder Spott von den Fernhinstehenden, die den Koloss ganz überschauen können, ärnten will."

vallásos gondolkodásmódja „őt egy eredeti és pozitiv kereszténység föltevésére vezette, s ennek történelmi megjelenéseiben fejlődésének szükséges fokait és a különböző hitvallásokban a változatlan alapmagnak ugyanannyi elrejtőzését láttatja. Azért keresi a protestantizmus első nyomait, lassankénti terjedését és megszilárdulását; belső jogosultságát a kor viszonyaiból magyarázza, noha föllépésének formáit nem helyesli általában. Ez azonban nem gátolja őt abban, hogy a katholikus egyháznak igazságot szolgáltasson, és Pázmány Péter működéséről is mély tisztelettel beszéljen". Láttuk írónk egész fejlődéséből, hogy ez nem lehetett másként, sőt bátran mondhatjuk, hogy nemcsak igazságot szolgáltatott a római egyháznak, hanem lelkileg ehhez állt legközelebb. Flegler szavainak az igazi értelmét pedig akkor fogjuk megkapni, ha mindazt visszaidézzük emlékezetünkbe, amit Fessler idevágó nézeteiről az *Ansichten von Religion und Kirchenthum* és regényei alapján már megismertünk.

Ezekkel a nézetekkel függött azonban össze az egész műnek az a vezéreszméje is, hogy a szerző a magyar birodalom képződésében, fejlődésében, fölemelkedésében, sőt időleges elbukásában egy világtörténeti föladat megoldását látta. Őt is a herderi baljóslatú megállapítás látszott ellenmondásra kihívni, mint a „legnagyobb magyart": Magyarország nem volt, hanem lesz, volt az ő válasza is. Mi is volt tulajdonkép az ő célja? Mind művében, mind levelezésében ismételten utalt ő erre; ki akarta mutatni, hogy a magyar nép mikép fejlődik igazi nemzetté, a szó legnemesebb értelmében. Főleg a VI. kötettől kezdve, melyhez külön előszót is írt, tehát a szomorúemlékű mohácsi vész korától fogva törekedett arra, hogy „das kräftig erwachte, zur Nationalität sich fortbildende Leben der Ungarischen Völker" kellően kidomborodjék. Az osztrák házból való uralkodók innentől számítható századait úgy tekintette, mint a magasabb állami léthez szenvedések, küzdelmek iskoláján át való végleges áttörést. Meglepő őszinteséggel közepes tehetségű embereknek mondotta a Habsburgokat, de a jóakaratot meg a jámbor, istenes szándékot nem tagadta meg tőlük. Igazságosan, tárgyilagosan igyekezett a fényt és árnyékot elosztani, nem mentegette a magyarok „állampolgáriatlan törekvéseit" sem, noha általában igen nagy magyar hazafiassággal írt, de még jobban kiemelte azt, hogy a királyok külföldi, a magyar népet nem ismerő tanácsadói mennyi bajt okoztak. A legkülönbözőbb erők kölcsönhatását igyekezett bemutatni. A királyok tettei szerinte a nép tettei is voltak s az ország sorsa mindig akkor fordult balra, mikor ez a két erő egymás ellen tört. Az Árpád-házból való uralkodók kora szülte szerzőnk szerint politikai érte-

lemben a magyar népet és adta meg az első nevelést neki, a vegyesházbeli királyok századai kifejlesztették életerőit és a Habsburgok uralma alatt kezdett nemzetté érni, amely folyamat akkor lesz teljesen lezárva, ha a nemzet minden fia, legyen bár német, szláv, oláh; katholikus, protestáns avagy akármilyen más vallású, jogokban, kötelességekben teljesen egyenlő lesz „und an Gemeingeiste nur Ein Ungarisches Volk ausmachen wird". Éppen itt látjuk, hogy minden magyaros érzése mellett mennyire tudatában volt annak, hogy a nemzetiségek összessége teszi a magyar hazát. Ideálja a tesvéri megértés volt, mely sem nemzetiségi, sem vallási fölé-, vagy alárendelést nem ismert.

Szembeszökő megint ebben is, hogy mennyire a régi, fölvilágosodott tanítás, nevelés valamilyen magasabb formája lebegett az író előtt. Gondolhatunk első regényeire, hol ezt az elvet egyes személyekre alkalmazva vitte következetesen keresztül, de főként a XVIII. század német eszméjére, az „Erziehung des Menschengeschlechts"-re. Ha ebben a pontban rokonságot fedezhetünk is föl a fölvilágosodás gondolkodásformáival, ez mégsem jelenti azt, hogy Fessler ennek szelleméhez tért volna vissza akár csak ebben a részletben is. Nem, ő nagyon is határozottan lándzsát tört éppen a különleges magyar nemzeti szellem mellett. Figyelmeztette olvasóit „(sie) mögen bedenken, dass sie die Geschichten eines Volkes lesen, welches bis auf den heutigen Tag *noch nicht durch Leichtsinn und Gottlosigkeit in einen kalten, egoistischen Kosmopolitismus versunken ist; das sein Vaterland kindlich liebt . . .*"[1] Tehát éppen azt becsülte írónk legtöbbre az ő kedves magyar népében, hogy ment maradt a racionalizmus kozmopolitaságától! Ennek megfelelően mindenütt lovagiasan síkra is szállott a magyarok igazáért külföldi írók vádjaival és támadásaival szemben. Méltatlankodva visszautasította pl. azt az állítást, hogy Magyarország saját bűneinek köszönhette a török iga alá jutást, valamint hogy csak idegen pénzen meg véren szabadult volna föl. Sőt különösen lelkükre kötötte a nyugatiaknak „bis an den Rhein hin", hogy atyáik csak a magyar fegyvereknek köszönhették nyugalmukat a török háborúk keserves éveiben.

Ezek mindmegannyi előnyök voltak magyar olvasók szemében. Ezek mellett keveset számított az, hogy a stílus nem volt egyenletes, sőt elég különös vegyüléke a mesterkélt ünnepélyességnek, meg a fesztelen közlésnek. Terjengőssége mellett is mindig érdekes maradt Fessler,

[1] I. m. VI. kötet, X. l.

mert a dolgok beállítása mindvégig egyéni nála. A stílus egyenlőtlenségének egyik okául felhozhatjuk azt, hogy belevett szószerint száz meg száz nyomtatott lapra terjedő anyagot régebbi munkáiból is, úgyhogy különböző részek megírásának időpontjai közt néha évtizedek feküdtek. Másik oka pedig lényének az a jellemzett kettőssége, amely a misztikus-romantikus felé vonzotta egyrészről, másrészről azonban a racionalista fegyelmezettséget sem engedte mellőzni. Éppen ez a két párthoz való tartozás okozta, hogy Fesslert racionalistának kiáltották ki. Élete folyása ehhez persze elég alapot szolgáltatott. Vessünk erre egy pillantást és ezzel kapcsolatban állítsuk be őt a korabeli szellemi áramlat egészébe. Strindberg Damaszkusz felé című darabjának utolsó, klastrom-jeleneteiben szerepel Pater Uriel, aki túlságosan szomjazta a tudást: a XIX. század elején még a fölvilágosodás tanaiban lelte meg a minden titkot megnyitó kulcsot, a 30-as években hegeliánus lett, ezen az úton a kereszténységhez tért vissza, pár évvel később a materializmus táborában látták, kis vártatva átment a teozófusokhoz és így tovább, míg világtalan aggastyánként a zárda falai közé menekült. Akárcsak a mi német nyelven magyar történelmet író tanárunkat, a volt szerzetest, a fölvilágosodás volt előharcosát, a volt páholymestert, a romantikához átpártolt, mélyen vallásos, későbbi orosz-német szuperintendenst, Fesslert látnók magunk előtt. Az ő élete is az ilyen szakadatlan változások láncolata volt. Innen való, hogy igen gyakran félreértették, egyoldalúan ítélték meg, mint a minap is Nadler, aki a „Berliner Romantik" című művében e pár sorban intézi el: „Ignaz Fessler, der Deutschungar, Kapuziner, Lutheraner, Erzaufklärer".[1] Nem, a dolog korántsem ilyen egyszerű. Itt egy sokkal összetettebb probléma előtt állunk; nemcsak egyéni, lélektani szempontból, hanem a szellemtörténeti nagy összefüggések szempontjából is.

Hozzászoktunk, hogy a fölvilágosodás apostolait mind rossz oldalaikról ítéljük meg, főleg pedig, hogy a szellemet és a szívet, az érzést, az idealizmust tagadjuk meg tőlük. Ez több szempontból is hibás. Nemcsak arra hivatkozhatunk, amit E. Troeltsch hirdetett, hogy az igazi fölvilágosodás olyan rajongással, hittel, idealizmussal fogott egy roppant feladat megoldásához, amilyen hitet megközelítőleg sem bír fölmutatni a határozatlan, ideges, sokfelé kapkodó XX. század és hogy rossz hírbe csak a túlzók, ezek a minden nagynak a sírásói keverték. Sokkal fontosabb ennél még annak a meggondolása, hogy a fölvilá-

[1] Die Berliner Romantik. 1800—1814. Berlin, 1921. 100. l.

gosodás szellemi vezére az éleseszű, a gúnyos, a cinikus, az arisztokratikus hajlamú, a fölvilágosodott önkényuralmat pártoló Voltaire mellett az utópiákért lelkesedő Rousseau volt, az érzés, a szív embere, aki imádta a szépet, a színest, a meleget, a rajongó hangot, aki a nép barátja s a polgárság egyenjogusításának hevesebb vérű szószólója volt, mint a számító Voltaire. Két hatalmas folyam hömpölygött itt egymás mellett, Montesquieu és Voltaire híveit egyfelől, Rousseau követőit másfelől két külön táborba kell osztanunk, ha tisztán akarjuk látni a nagy eszmefolyamok partjait.

A fölvilágosodásnak a hívei éppen Németországban ezenkívül még egy harmadik erő befolyása alatt állottak, amely sem Francia-, sem Angolországban nem mutatkozik olyan formában, mint itt: a teologikus világnézet, racionalisztikus átalakításban ugyan, de tovább hatott.[1]

Elég a régebbi fölvilágosodott német filozófusok közül Christian Wolffra (1679—1754) gondolnunk, akinek neve a fölvilágosodással kapcsolatban valóságos fogalommá lett. Minden racionalizmusa mellett vallásos ember, aki nem akart tudni „von der Freidenkerei der Engelländer", sem „von dem einreissenden Deismus, Materialismus und Skeptizismus der Franzosen". „Die Philosophie handelt nur von Gott" olvasható nála más helyen (Natürliche Gottesgelahrtheit). Amint tőle Leibnizhoz vezet vissza az út, úgy az utódai Lessinghez adják az összekötő hidat, pl. H. S. Reimarus, akinek iratait Lessing adta ki s aki állást foglalt mind La Mettrie materializmusa, mind Spinoza panteizmusa ellen. Hogy Lessing nem lett volna vallásos kedély s nagy idealista, azt még legelfogultabb bírálói sem állíthatják. Egyenes út vezet a fölvilágosodástól is a romantikához ebből a szempontból, nemcsak a pietizmustól és a titkos társulatoktól, amelyeknek fontos szerepére e téren legújabban ismét rámutatott Josef Nadler (Die Berliner Romantik. Berlin, 1921), aki egyszersmind elismerőleg nyilatkozott ezzel kapcsolatban Schneider könyvéről, mely a német titkos társulatoknak a német szellemi életre gyakorolt befolyását tárgyalja.[2] A németek mindig inkább hajlandók

[1] „Die deutsche Aufklärung hatte im Gegensatz zur französischen und englischen stets einen starken theologischen Einschlag behalten. Die altchristliche Lehre, wonach der Weltgeschichte ein göttlicher Heilsplan zugrunde liegen sollte, war von ihr meistens nicht schlechtweg abgelehnt, sondern rationalistisch umgebildet worden. Sie hatte die biblisch-dogmatische Formulierung verworfen, aber an der Fiktion einer Erziehung des Menschengeschlechts und einer einheitlich gegliederten Weltgeschichte festgehalten." E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin. 1911. 432. l.

[2] Dr. Ferd. Josef Schneider: Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Prag, 1909.

voltak hinni és ideálisan gondolkodni, sőt erőszakolt konstrukcióval is megtartani a régebbi, teológiai elemeket az újak mellett és között. A folytonosság e tekintetben szembeszökő. Hogy ez mennyire igaz, azt legjobban a Herder és Hegel történetfilozófiai nézetei közti rokonság mutatja. Herder felfogása, noha Voltaire és Montesquieu is hatottak rá, Rousseaura és modernizált teológiai gondolatmenetekre vezethető vissza. Éppen nála egészen tisztán mutatkozott az az irány, amely a romantikán át annak csúcspontjához, Hegelhez vezet. Ha tehát látjuk, hogy Fessler még a fölvilágosodást hirdető éveiben is főként Herderre esküdött,[1] nem is kellett olyan nagy lépést tennie a romantikus felfogás elfogadásáig. Ne felejtsük el továbbá azt sem, hogy Voltairet nem szerette, sőt saját vallomása szerint egy munkáját sem olvasta.

Misem jellemzi jobban a kor ízlését és Fessler orientálódását, mint az a tény, hogy a legolvasottabb történetírók közé Johann von Müller tartozott és hogy Fessler őrá meg Luden nevű tanítványára hivatkozott nagy történelmi munkájának előszavában. J. v. Müller szintén a Rousseaut követő fölvilágosodott történetírók közé tartozott. Svájci történelmével, amelyben, mint ezt a modern kritika könyörtelenül megállapította, meghamisította a történeti igazságot a szép, lelkesítő előadás kedvéért, klasszikus példát szolgáltatott a Rousseau-féle szabadság-imádással való visszaélésre. Ez azonban a maga idejében a sok kis kényúr szeszélye ellen hangolt németség előtt előre biztosította neki a sikert. Ugyanazt jelentette munkája a történetírás terén, mint a költészetben Schiller „Räuber"-je, „Kabale und Liebe"-je. Müller továbbá szeretettel élte bele magát a régi századok légkörébe és rendkívül színes, érdekkeltő rajzát adta a népnek, nemeseknek, a falu és a város lakóinak egyaránt. Idealizált itt is, de magával ragadott. Fesslerre mindenekelőtt a hazaszeretetével hatott. „Ein freyes Volk — sagt Johannes Müller (Schweizerische Eidgenossenschaft: 2. rész, 340. l.) — kennt nichts älteres, natürlicheres, besseres, als die Führung der Waffen." Ezzel a mondattal kezdte meg Fessler nagy magyar történelmét. Természetesen saját honfitársaira gondolt e sorok leírásánál. Itt is éppen egy olyan tulajdonsággal van dolgunk, amely a romantikusokra utal. Ezek kedvelték is Müller említett munkáját. Wilhelm Schlegel így jellemezte a szerzőt: „Ein patriotisches, freies, menschliches Gemüt, Grossheit des Styls wie der Gesinnungen .... Er ist der erste unter den Neuern, der die Grösse

[1] V. ö. többek között: Dr. Fesslers Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Breslau, Korn, 1824. 317—318. l., hol Herderrel való beszélgetéséről ír.

des Mittelalters gehörig begriffen hat". Mme de Staël („De l'Allemagne" Paris, 1813. II. 348.) hasonló elismeréssel adózott neki: „Müller, qu'on peut considérer comme le véritable historien classique d'Allemagne . . . ." Schiller Tell-jében névszerint említette (5. felv., 1. jelenet, Stauffacher szavai):

> Es ist gewiss. Bei Bruck fiel König Albrecht
> Durch Mörders Hand — ein glaubenswerter Mann,
> Johannes Müller, bracht es von Schaffhausen.[1]

Schiller maga is Rousseau-tanítvány volt mint történetíró. Igaz, hogy történelmi érzékének növekedtével mindinkább távolodott tőle, de munkásságának jelentős része mutatja a genfi polgár hatását. Schiller történeti felfogása pedig szintén erősen befolyásolta Fesslert, főleg írói tevékenységének első felében. Történeti regényei védelmében ő maga hivatkozott Schillerre.[2] Nem is tévedett olyan nagyon, amikor megállapította, hogy Schillert a hősei annyira érdekelték történeti munkáiban, hogy túlságos figyelmet szentelt nekik. Ő ugyan ezt, legalább akkor még, követendő példának tartotta. Fueter is kénytelen kiemelni Schiller történetírói munkásságáról szólva, hogy a született drámaíró figyelmét mennyire lebilincselték az *egyének*, sőt utal arra is, hogy a két főhősétől milyen jelentős szavakkal vett búcsút a szerző a harminc éves háborúról írt művében: „Gustav Adolf und Wallenstein, die Helden dieses kriegerischen Dramas, sind *von der Bühne verschwunden*, und mit ihnen verlässt uns die Einheit der Handlung."[3]

Nagyon érdekes azután figyelemmel kísérni Fesslert, hogy hogyan hozta összhangzásba ezt a kimagasló személyiségek iránti érdeklődést a romantikus egyéniségellenes történetkonstrukcióval, melyről lesz még szó. Éppen ezzel függött különben össze Schiller teleológikus, aprioristikus történelemszemlélete is. Ezt már Wegele[4] Montesquieu- és Kant-tól származtatva azzal emelte ki, hogy itt hasonlóság észlelhető a teológikus iránnyal. Nagyon

---

[1] Johann von Müller (1752—1809) Schaffhausenben született. Idézve Dr. Franz X. von Wegele-nél: Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus. München und Leipzig. 1885. 848., 839. l. Wegele, noha kritikátlanságát említi, mégis dícséri Müllert (i. m. 806—848. l.). V. ö. ezzel szemben Fueter ítéletét: „die Forschung der Gegenwart kann ihn als Historiker kaum mehr ernst nehmen." (Fueter, i. m. 404. l.)

[2] „Bemerkungen über die Rezension von Attila." Allgemeine Literatur-Zeitung. 1795. III. Intelligenzblatt. 81. sz. 646. l.

[3] Werke. Säkularausgabe XV. 461. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 402.

[4] Wegele: Geschichte der deutschen Historiographie. 950. l.

világosan mondotta ki Schiller egyetemi beszédében („Was heisst und zu welchem Ende studirt man Universalgeschichte?"), hogy nemcsak a multat és a jelent akarja kutatni, de észszerű végcélt is keres a történelem folyásában. Az emberi szellem mindenütt harmóniát, összhangot óhajt látni.

Bárhonnan is nézzük tehát, mindenfelől fonalak nyúlnak a romantikus történetfelfogáshoz és Fessler nem is volt olyan következetlen, amikor ehhez pártolt át. Hogy ezt tényleg megtette, azt már szépirodalmi munkássága is elárulja. Ebben különösen erősen mutatkozott minden romantikus sajátság. Önéletrajzában maga is kiemelte az 1803 és 1809 közé eső hat évet, melyeket teljes megtérése idejének nevezett. Ugyanitt említette, hogy naponként olvasta Schleiermacher műveit, továbbá Schelling „Bruno"-ját és „Philosophie und Religion" című írását.[1]

Schelling tanulmányozásának nyoma nem egy helyütt feltűnően jelentkezik is. Elég Fessler „Resultate seines Denkens und Erfahrens"[2] című könyvének 183—226. lapjait és nagy magyar történelme egyes köteteihez írt előszavait, meg a „Theresia"[3] című művéhez írt függeléket összehasonlítani Schelling „Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums" (Stuttgart und Tübingen, 1803) címen megjelent fejtegetéseivel. Fessler azt követelte felsorolt írásaiban, hogy a történetírás művészet legyen (Werk der Kunst). Mint ilyen pedig legyen a világot kormányzó Szellem éposza és a Végtelennek a Végesben való működésének a képe. Schelling szerint: „der dritte und absolute Standpunkt der Historie ist . . . der der historischen Kunst", továbbá „über die Art, wie Historie studiert werden will, möge folgendes hinreichen. Sie muss im ganzen nach Art des Epos betrachtet werden." Más helyen felkiáltott: „Die Geschichte, dieser grosse Spiegel des Weltgeistes, dieses ewige Gedicht des göttlichen Verstandes."[4] Fessler a „Resultate"-ben csaknem

---

[1] Dr. Fesslers Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Breslau, Korn, 1824. 344. l.

[2] Dr. Fesslers Resultate seines Denkens und Erfahrens als Anhang zu seinen Rückblicken auf seine 70-jährige Pilgerschaft. Breslau, Korn, 1826.

[3] Breslau, 1807.

[4] Zehnte Vorlesung. Über das Studium der Historie und der Jurisprudenz. Nem kevésbbé fontos ugyanezen eszmék szempontjából: Schelling, Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie (Jena und Leipzig, 1799) és a System des transscendentalen Idealismus (Tübingen, 1800.). Ez utóbbi szerint: az öntudatlanul hajtó erő az „abszolut szintézis", amelyből az egész történelem alakul — mögötte áll mint örök tudattalanság a szabadság és szükségesség identitása, és így tovább.

szószerint ugyanígy fogalmazta a történész feladatát: „in der Tatsache des Geistes macht er (der Historiker) die ganze Begebenheit zum Spiegel des in der Menschheit ewig lebenden und wirkenden Universums". (190. l.) A pár sorral alább álló fordulat: „Dasjenige, was durch die Thätigkeit des weltregierenden Geistes mit absoluter Nothwendigkeit und eben dadurch mit höchster Freyheit in einer historischen Begebenheit vorgeht" (190. l.) szintén Schellingtől származik: „Wir haben die Historie auf die gleiche Stufe mit der Kunst gesetzt. Aber was diese darstellt, ist immer eine Identität der Notwendigkeit und Freiheit." Schelling kiemelte a különbséget a történetbúvár (Geschichtsforscher) empirikus álláspontja és az igazi történész (Historiker) magasabb szempontja között: „Der entgegensetzte Standpunkt des Absoluten ist der empirische, welcher wieder zwei Seiten hat. Die der reinen Aufnahme und Ausmittelung des Geschehenen, welche Sache des Geschichtsforschers ist, der von dem Historiker als solchen nur eine Seite repräsentiert." Fessler megvetően „Chronist, Notitzen-Ueberlieferer, Historienschreiber" néven állította szembe az ilyen búvárt a történetírás művészével („der historische Künstler"). Schelling elítélte a maga korának a pragmatikus történetírást túlbecsülő hajlamát, Fessler sietett más szavakkal ugyanazt kiemelni: „Die Gelehrten und die Weltklugen fordern von der Historie nicht mehr, als eine zusammenhängende Darstellung begläubigter Begebenheiten nach ihren wahren oder wahrscheinlichen Ursachen und Wirkungen, in einfacher, mit gleicher Ruhe fortschreitender Diction" (Resultate. 184.). Schelling logikus menetben és elegáns fordulatokkal vezette le a történetírás művészi felfogásából a sors (Schicksal) szerepét a nagy történetíró-művészeknél. „Durch die Geschichtsbücher des Herodotus gehen Verhängnis und Vergeltung als unsichtbare, überall waltende Gottheiten" folytatta. „Sämmtliche Weltbegebenheiten sind in ihrer höhern Richtung und Bedeutung nur die Historie des ewigen, über der Menschen kleinliche Zeitklugheit immer siegenden, göttlichen Rechtes, welches die religiösen Weisen der alten Welt in Erfurcht erkannt und in dem Mythus von der furchtbaren Nemesis verkündiget hatten" írta Fessler (Resultate. 184.).

Röviden összegezve: Schelling megkülönböztette *a)* a történtek empirikus felvételét és kinyomozását, *b)* a történelem pragmatikus kezelését egy bizonyos, a kutatótól megállapított cél szerint, a meglátott összefüggések kidomborításával, *c)* az adott és való tényeknek művészi szintézisét az ideálissal, amely így azután a történelmet a Világszellem tükröként, az isteni értelem örök költeménye-

ként mutatja be. Fessler megkülönböztette a „megjelenés tényeit" (Tatsachen der Erscheinung), amelyek a valóban megtörtént események; a „látszat tényeit" (Tatsachen des Scheines), melyek a történetíró lelkéből származnak s a „hogyan történt?" kérdésre felelnek; végül a „szellem tényeit" (T. des Geistes), ezek a Végtelen tükröződései a történelemben. Amit Schelling tömören és szellemesen fejtegetett, azt Fessler hétköznapibb észjárással, praktikusabb fogalmazásban, történeti példákkal illusztrálva ismételte. Emellett hatott reá Herder, Schleiermacher, a misztikusok, a saját szerzetesi multja s így nem csoda, ha részletekben túlment Schellingen. Különben is, aki figyelmesen olvassa Schelling említett „Fölolvasásait",[1] különösen a nyolcadikat és a kilencediket („Über die historische Konstruktion des Christentums", valamint „Über das Studium der Theologie"), hamarosan belátja, hogy Ueberweg óvatos megjegyzése — „Einzelne mystische Anklänge finden sich schon in den Vorlesungen über akademisches Studium"[2] – sokkal erőteljesebben is hangoztatható Schelling írói működésének már erről a szakáról is. Fesslernek pedig ez tetszett. Nem hiába dicsőítette éppen a „Bruno"-t és a „Philosophie und Religion"-t (Tübingen, 1804.). Schellingnek ezzel az utóbbi művével kapcsolatban már Ueberweg is a neoplatonizmusra meg Jakob Böhme-re is hivatkozott.[3]

A miszticizmusra Fessler nagyon hajlott. Ez nemcsak szépirodalmi munkáiból látszik, hanem későbbi oroszországi tartózkodása alkalmával a herrnhutiakkal való együttéléséből és azokból az őt evangélikus egyházfői minőségében ért támadásokból is, melyek körül annak idején heves irodalmi vita fejlődött.[4] Mindez predesztinálta őt arra, hogy teljesen egyetértsen a történetfilozófia minél teleológikusabb és teológikusabb konstruálásával. Sok helyütt Hegel hatását is lehetne sejteni, hiszen Fessler Oroszországban sem vesztette el a német szellemi élettel való kapcsolatát és éppen ezekben az évtizedekben nagy szerepet játszott ez a volt Schelling-tanítvány. Ez azonban azért nehéz, mert Hegel sok gondolata erős rokonságot mutat az előbb tárgyaltakkal. Hiszen Schelling elő is hoza-

---

[1] Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums. Schelling 1802-ben tartotta ezeket s 1803-ban jelentek meg nyomtatásban.

[2] és [3] Friedrich Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie. IV. Teil. Berlin, 1902. 34. lap. Hasonlóan Karl Vorländer: Geschichte der Philosophie. II. Leipzig, 1919. 298. lap.

[4] V. ö. Geschichte der Entlassung des gewesenen Pastors in Saratow, Karl Limmer, aus den Original-Acten; und wahrhafte Darstellung seiner Verirrungen; ein Gegenstück zu Limmers Libell, betitelt Meine Verfolgung in Russland. Von Ignatius Feszler. Dorpat u. Riga, 1823.

kodott plágiumvádakkal, ami ugyan igazságtalanság volt tőle és éppen annyi joggal lett volna ellene is fordítható más gondolkodókra vonatkozólag, de mégis jellemző az itt mindenütt mutatkozó érintkezésekre, szoros kapcsolatokra nézve.

Annyi bizonyos, hogy Fessler történetfilozófiai nézetei szervesen beleilleszkednek a romantikus történetírás nagy egészébe. Érdekes, hogy éppen ezt a helyét nem állapították meg eddig a nagy szellemi áramlatok körében. Eltekintve attól, hogy egy régebbi történetírás-történelemben jóformán csak az életrajzát kapjuk, más helyen is mindig csak arról van szó, hogy történeti munkáját szép előadása miatt olvasták olyan nagy előszeretettel hazánkban. Ezzel szemben Zlinszky már egészen helyesen Fessler elbeszéléseinek terjengő szakaszairól írt.[1] Vegyük ehhez, hogy chronologikus sorrendben adta az eseményeket, ami nem éppen magas művészi forma, továbbá, hogy sok helyen közbeszőtt, vissza-visszatérő frázisoktól bizony nem mentes reflexiói sem mindig szépek. Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy németnyelvű a munka. Miért hatott volna a magyarokra éppen az előadási mód? Sokkal fontosabb, amit Pintér nagy magyar irodalomtörténetében írt erről (A magy. irod. tört. Bessenyei fellépésétől Kazinczy haláláig. Bp. 1913, I. 64.), hogy éles elmével, *filozófiai gondolkodással és költői tollal* tűnt ki. Ez azonban arra utal, hogy történetfilozófiai nézetei körül kell a hatás főtitkát keresnünk. Bárhol nyissuk is föl Fessler nagy történelmének köteteit, éppen az az eredeti, hogy hogyan állította be az eseményeket, hogyan látta, magyarázta őket, vagyis az ő terminológiája szerint, hogyan felelt meg a „látszat és a szellem tényei" kihámozásának. Ha teljesen elfogulatlanul ítélünk e kérdésről, nem lehet visszautasítanunk azt a megállapítást, hogy pl. Savoyai Eugen tetteinek elbeszélése korántsem lenne olyan vonzó, áttekinthető, bizonyos mértékig erőteljes és drámai, ha nem vezette volna Fesslert egy ilyen teleologikus történetszemlélet. Avagy nézzük V. László király történetét, amelynek elbeszélésével Arany balladájára hatott. Nincs-e Fesslernek ezen V. Lászlóra vonatkozó szavaiban: „Sein Tod war wiederholte Offenbarung des ewigen Rächers in der Weltregierung" a költői felfogás magva adva? Természetesen az események elmondása is azt a célt szolgálja Fesslernél, hogy ez a nézete kellően kidomborodjék. Most vessük össze ezt fentebb idézett felfogásával a nemezis szerepéről és látni fogjuk, hogy milyen zárt kört képez az egész és mennyire,

[1] Zlinszky Aladár: Arany balladaforrásai. Irodalomtört. Közlemények. 1900. 139. l.

milyen elválaszthatatlanul összefügg minden a német romantikus történeti iskolával. Azt mondhatnók, hogy Herderék, Schellingék és más német gondolkozók Fessleren át hatottak filozófiájukkal magyar költőinkre. Fessler-hatás mind a két Kisfaludynál, Hugó Károlynál, Vörösmartynál, Jósikánál, Aranynál mutatható ki, de ezzel még le sem zárult a sor. Ezeket a hatásokat rendszerezni is kell majd és két részre osztani, tisztán tárgyiakra és olyanokra, amelyeknél szemmelláthatólag a felfogásmód is átment, továbbá olyanokra, amelyek Fessler régebbi munkáira mennek vissza (regényeire) és másokra, amelyek nagy történelmi művére vezethetők vissza.

Vegyük most szemügyre a romantikus történetszemlélet főbb sajátságait, valamint azt a kérdést, hogy miért kristályosodtak ki ezek a nézetek Németországban és miért voltak éppen nagyon alkalmasak a hazánkba való átültetésre. A német romantikus történetfilozófia természetes ellenhatás a francia forradalomra és a fölvilágosodott abszolutizmusra.[1] A fölvilágosodás teóriái, legalább látszólag, kétszeresen is csődöt mondottak a XIX. század elején. A fölvilágosodás eszméit erőszakosan vélték diadalra vihetni: egyszer fölülről (II. Frigyes, nálunk II. József), másszor alulról (a francia forradalom, amelynek a szelleme azonban csak folytatódott Napoleonban, aki ismét fölülről lefelé próbálta a teóriákat keresztülvinni). Világosan látszott ennek lehetetlensége, a teóriák és a történelmi erők harcában ez utóbbiak maradtak fölül. Misem természetesebb annál, hogy a romantikus történetszemlélet most ezeknek az erőknek a fontosságát, szentségét, hatalmát állította előtérbe. Az organikus fejlődést nem szabad külső beavatkozással zavarni. Az államférfiú meg kell hogy figyelje ezt a történelmi fejlődést, ennek a szelleméből kiindulva, vele összhangban maradva kell hogy cselekedjék. Nem szabad a nemzeti erők ellen kormányozni. Fellépett a nemzetek fundamentális különbségének a tana a fölvilágosodás kozmopolitaságával szemben! Innen már láthatók az összefüggések mindazzal, amit eddig a romantikus történetszemlélettel kapcsolatban fölhoztunk. Meg van magyarázva a teleológikus beállítás, sőt az ilyen misztikusan ható erőkre való hivatkozás a kifejezetten teológikus színezetű rendszerekhez kellett hogy vezessen. Schelling és Hegel „világszelleme" természetes következménye volt minden ilyen gondolatmenetnek, különösen ha azt tekintetbe vesszük, amire e fejtegetésnek az elején már rámutattam, hogy a német gon-

[1] V. ö. Fueter: Geschichte der Neueren Historiographie. München u. Berlin, 1911. 415. l.

dolkodásban milyen szerepet játszott a teológikus beállítás még a fölvilágosodás idején is. Más oldalról meg érthetővé válik, hogy miért szerette a romantikus kor éppen az olyan történetírókat, mint Johann v. Müllert, aki hazafias érzések ébresztésére éppoly alkalmas volt, mint a Rousseau-féle határozatlan szabadságszeretetére, mert a svájciak szabadságharca egy népnek, egy nemzetnek küzdelmeként állt mindenkinek a szeme előtt, nemcsak *a* szabadságról volt itt szó, hanem a svájciak szabadságáról. A romantikus fölfogás mindenekelőtt hazafias. Nem véletlen, hogy éppen a nemzeti történelmet művelték olyan nagy előszeretettel. Fessler is ezen az egészen természetes úton jutott ahhoz, hogy éppen magyar történetet írjon, vagy hogy éppen ezeknek az ifjúkori célkitűzéseknek — mert hiszen régtől fogva gyüjtötte már az anyagot saját állítása szerint —, hogy éppen ezeknek engedjen ismét elsőbbséget, miután a fölvilágosodás hatása alatt „Marc-Aurel"-okat, „Alexander"-eket írt volt.

A romantikus fölfogás az egyén szerepének a fontosságát, láttuk már, milyen okokból, tagadta. Jobban mondva, az egyént csak mint egy felsőbb erőnek az eszközét ismerte el. Fesslernél ezt különösen erősen látjuk kidomborítva: „. . . die Menschen (sind) unvermögend, in die Weltordnung irgend einen Riss oder eine Dissonanz zu machen, welche nicht schon in sich das Mittel enthielte, dem mächtigen Walten des weltregierenden Geistes dienend, den Riss wieder ganz zu machen, oder die Dissonanz in die Harmonie des Ganzen aufzulösen." (Resultate. 193. l.) A nagy emberek az ő szemében „Verweser des weltregierenden Geistes" (Resultate. 200.) voltak.[1] Éppen az ilyen irányú kijelentései emlékeztetnek sokszor meglepően Hegelre.

Teljesen a romantikusok szellemében dicsőítette a középkort is. „Nur Ueberschätzung neuerer Zeit, und ihrer Genossen eitle Selbstgenügsamkeit sieht im mittlern

[1] Ezek az idézetek halmozhatók. Amiensi Pétert „Werkzeug des Weltregierenden Geistes" néven említi. (200. l.) „ . . . Keiner erkannte, írja más helyen, dass Petrus und Urbanus, dass sie Alle von dem ewigen Weltgeiste nur zu einem allgemeinen, höher stehenden Zwecke gebraucht wurden . . ." (202. l.) Érdekes, amit önéletrajzában beszél el (423. l.): „Dreimal hatte ich Gelegenheit, Napoleon in Berlin zu sehen . . . Einmal standen hinter mir ein Preussischer Invalide und ein Karrenschieber. Jener sagte, auf Napoleon hinweisend: ‚möchte ich doch wissen, was der Mensch noch will!' — ‚ich', erwiederte der Karrenschieber, ‚möchte lieber wissen, was unser Herrgott mit ihm will.'" A rossz is a felsőbb lény akaratának kénytelen szolgálni: Perényi Péter Zápolya elleni árulása mint az isteni igazságszolgáltatás eszköze van beállítva. (Die Geschichten der Ungern. VI. Theil. Leipzig, 1823. 386. l.) Ez a mohácsi vészről szóló kötet a maga egészében is példa lehet a fentiekre.

Zeitalter überall Rohheit und Finsterniss, Stumpfsinn und Unwissenheit, wo die historische Gerechtigkeit häufige und helle Spuren von Cultur des Gemüthes und Thätigkeit des Verstandes findet . . ."[1] Ez a romantikusoknál természetes volt, ők a közelmulttól, a fölvilágosodástól, a francia forradalomtól elfordulva, a régebbi időkben keresték a nemzeti lélek tisztább megnyilatkozását. Persze sokban tévedtek, amennyiben a multból is éppen nagyon erős idegen hatásoknak alávetett jelenségeket vettek különösen jellemzőknek. A francia forradalom, a köztársaság elítélése stb. szintén nagy szerepet játszott ebben az időben Fessler fölfogásában. Erre is többszörösen ismételt erős kijelentéseket lehetne tőle idézni. Egyszersmind a francia nép és a francia szellem ellen is fordult. Ennek okát nemcsak abban kell keresnünk, hogy az elítélt forradalom francia volt, hanem folyton szem előtt kell tartanunk, hogy ő is végigélte a francia megszállás keserveit Berlinben és környékén, ő is együtt lelkesedett a poroszokkal Napoleon ellen. A romantikus írók a szellemi szabadságharcot vívták a korzikai ellen, a történetfilozófia, ha nem is mindig tudatosan, ugyanezt a célt szolgálta.

Mennyire meg kellett felelniök mindezeknek az eszméknek, teóriáknak éppen a mi íróinknak! II. József csak kevéssel előbb próbálta megvalósítani az egységes, germanizált nagy monarchiát, próbálta a nemzeti sajátságok, a nemzeti érzés tekintetbevétele nélkül a fölvilágosodás áldásait az országaira erőszakolni. Belebukott ugyan, de elmúlt-e azért a Bécs felől fenyegető veszély? Korántsem. Folyton harcrakészen kellett állani. Milyen örömmel kellett tehát fogadni mind az olyan gondolatmeneteket, melyek a nemzeti sajátságok érvényrejuttatásának jogosságát, szükségességét hangoztatták! Milyen megnyugtató tudat volt az, hogy a történelmi erők segítik a hazáját szerető népet. Milyen elégtétel volt a régmult eseményeiből arról meggyőződni, hogy a nemzet ellen vétőket utólérte kiérdemelt büntetésük. Milyen jó volt hinni, hogy egy hatalmasabb akarat mindent jó útra terel s még a szerencsétlenséget is idővel jóra fordítja. Éppen ez a magyarázata, hogy a szabadságharc utáni abszolutizmus ideje alatt újra a romantikus Fessler történelméhez nyúlnak, hogy még mindig él, felújul a romantikus gondolkodás, mikor már nyugatabbra egészen más irányok és törekvések váltották föl a romantikusokéit. A népies irány sem képzelhető el jól az ezt megelőző romantikus önmagára-eszmélés nélkül. A fölvilágosodás kozmopolita ideáljai helyett a romantika a saját nemzeti

[1] Resultate. 197. l.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNY·TÁRA

erők vizsgálatához vezetett s el nem maradhatott a magyar nép fölfedezése. Ebben a folyamatban játszott áldásos szerepet Fessler a maga német nyelven írt magyar történetével.

Fessler tehát — mint mindebből láthattuk — szembehelyezkedett a fölvilágosodás voltairiánus történetfölfogásával, amelynek itthon Magyarországon volt egy követője, aki az irány egyik nagynevű német képviselőjére, Schlözerre esküdött. Ez a szintén német nyelven a magyar történelmet ápoló Engel volt, kit írónk különben becsült s kivel állandó összeköttetésben állott. Ő maga is használta Schlözer munkáit, de hevesen ellentmondott neki nagy munkájának mindjárt első kötetében is nem egy helyen. (Mind Anonymus érdekében, mind a magyar őstörténet egyes kérdéseiben, mind a finn rokonsággal kapcsolatban, melyről való nézetét fentebb már láttuk. Annyira Schlözer ellen volt hangolva, hogy „Schlözerische Declamationen, Macht- und Kraftsprüche"-t, sőt „Frechheit"-et, „oberflächliche Redensarten"-t emlegetett léptennyomon. Pl. I. 229., 243., 255. stb.) Ez részben szerencse volt, mert Schlözer, ki legtökéletesebben képviselte Németországban Voltaire történetpolitikai elveit, az államnak kizárólag politikai feladatokat volt hajlandó tulajdonítani. Nem volt érzéke művészet s költészet iránt s így a művelődést és előhaladást egészen durván az anyagi jólét fejlődésével azonosította, avagy e mögé helyezte. Fessler pedig éppen a művelődés kérdéseinél, sőt még kifejezettebben a szellemi élet nyilvánulásainál időzött szívesen és ezzel a magyar történetírás számára követendő mintaképpé vált. Horváth Mihály is kiemelte róla még a hatvanas években is, hogy ezzel milyen rokonszenvesen elüt mind a többi addigi XIX. századi történetírónktól.[1] A modernebb időknek ez az első nagystílű magyar históriikusa úgy látta, hogy addig csaknem egyedül politikai történetírás folyt nálunk; „az intézmények, a társadalom s népi élet történelmi fejleményeit pedig, mik éppen a legtanulságosabbak, az egy Fesslert kivéve, kellőleg nem méltányolják" írta. Itt tehát Fesslernek egy olyan előnye rejlett, amely nemcsak a nagyközönség és az írók előtt tette kedvessé, hanem szaktársai közül is kitüntetőleg kiemelte.

Ez egyben ahhoz a kérdéshez vezet bennünket, hogy itt Magyarországon milyen volt a helyzet abban az időben, mikor írónk kötetei — fájdalom elég soká várakoztatva az érdeklődőket — megjelentek. Már az első fejezetben láttuk, hogy milyen állapotokat talált a tudomány terén

[1] Horváth Mihály Kisebb tört. munkái. I. k. Pest, 1868. VIII. l.

Fessler, mikor érdeklődése ifjúkorában fölébredt a história iránt. Azóta persze sok évtized eltelt és meglehetősen változott minden, amire most az ő nagy munkája elfoglalta helyét ebben az irodalomban. A XVIII. századi mozgalmasság eltűnt időközben, a XIX. század első negyede nem mutatott már föl olyan nagy erőket ezen a téren. Prayt és Katonát, a nagy gyüjtőket, halmozókat követték ugyan még hasonló irányban dolgozók, de ezek távolról sem voltak már olyan átfogó elmék és olyan kitartó munkások. Különben is szükségessé vált a rengeteg anyagnak a feldolgozása, az élvezhető formába öntése. Ezt végezték most azután jó ideig, mondhatni Horváth Mihályig és Szalayig, ezeket magukat sem véve ki. Pray, Katona, Kovachich a latin nyelvük miatt, mely különben sem volt klasszikus, a tisztán chronologikus előadásmódjuk miatt és szigorúan felekezeti irányuknál fogva, mely nem elégítette ki a fölvilágosodás századának fiait, nem válhattak igazán népszerűekké. Olyan írók kerekedtek fölébük, akik őket kiaknázták, akik az ő anyagukat használták föl csaknem kizárólag, de jobban elrendezték, tetszetősebben adták, könnyebben hozzáférhetővé tették. Ezek közé a történetírók közé tartozott Fessler is, de szintúgy mind a többiek, akik ezidőtájt adtak ki munkákat s így mintegy riválisai voltak. Voltak köztük magyarok s németek vegyesen, jobban mondva magyarul meg németül írók egymás mellett. Marczali megjegyzése[1] szerint II. József ideje óta úgyis egyre nőtt a németül tudók és olvasók száma, a német szöveg tehát nem volt olyan nagy akadály. Emiatt nem kellett írónknak aggódnia és bátran kelhetett versenyre bárkivel, ha máskülönben nagy előnyökkel dicsekedhetett. Ezeknek pedig birtokában volt. Kikkel kellett felvennie a versenyt? Mind a munkák megjelenési ideje, mind más szempontok miatt egyrészt a német Joh. Christ. Engel,[2] másrészt a magyar Virág Benedek[3] jöhetnek elsősorban tekintetbe.

Engel ez „az egész lényében racionálista, a Schlözerféle szkeptikus iskola híve", aki „már állásánál fogva is gyakran ferde és igazságtalan volt azon hagyományok iránt, melyeket Bécsben mint nemzeti balítéleteket és közjogi tévedéseket megvetettek",[4] nem vitathatta el a

[1] Marczali H.: A magy. történetírás fejlődése a XIX. században. Beöthy-féle Képes magy. irodalomtört. Bp., 1907.[3] II. 601—621.

[2] Gesch. des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. (Halle, 1797—1804.) Monumenta ungrica. (Viennae, 1809.) Geschichte des ungrischen Reichs. I—V. Wien, 1813—1814.

[3] Magyar Századok. 2 kötet. Buda, 1808—1816.

[4] Marczali i. helyen. Engel Göttingából, hol Schlözert meg Gatterert hallgatta, hazatérve már 1791-ben államszolgálatba lépett s elég előkelő hivatalokba került.

messzi Oroszországban egészen szabadon író és jó magyarul érző, sőt a népet mindenekelőtt szem előtt tartó Fesslertől az elsőbbséget. De Engelnek más hibája is volt. Nem ismert olyan magas szempontokat, mint amilyenek alá a mi írónk igyekezett hozni anyagát; ő a kicsiségekhez ragaszkodott és a nagyságot is kis mértékkel mérte. Egy bizonyos rosszakaratú kritizálgatás benyomását tette ez és arra is vezetett, hogy az összetartó szempontok híjával az anyag darabokra esett szét. A voltairi tagadás szelleme egész XVIII. századi kellemetlenségében mutatkozott nála mind az egyházzal, mind a középkor egészével szemben. Már ebből is látható, hogy minden tekintetben elmaradt Fessler mögött, aki sem egyoldalú katholikus avagy protestáns, sem mindent lenéző aufklärista álláspontot nem foglalt el, hanem ellenkezőleg szívmeleget s mondhatni poézist vitt a tárgyalásba éppen ilyen helyeken. Engelnek sok hibájától ment volt Virág Benedek, de nála ismét más hiányok mutatkoztak. Főleg európai műveltség tekintetében állt hátrább, ami miatt nem volt megfelelően széles látóköre, a magyar eseményeket nem tudta jól beleilleszteni földrészünk egyetemes történetébe, amihez pedig Fessler kitünően értett. Hazafiassága ugyan sok mindent pótolt, de nagyobb körben már csak azért sem terjedhetett el munkája, mert hiányoztak a részletek, az anekdoták belőle, amelyek színt, érdekességet biztosíthattak volna neki. Mindkét kiadásában ezenkívül csak a mohácsi vészig adta az eseményeket s így a teljességet is nélkülözte.

Mind terjedelemben, mind a szempontok érdekessége és magas színvonalúsága, mind erős hazafias érzéssel párosult tárgyilagosság, mind világtörténeti széles látókör s kultúrtörténeti érzék szempontjából Fessler vezetett. Nemcsak az első húsz, huszonöt évben, hanem még a XIX. század harmadik és negyedik tizedében sem mérkőzhetett vele senki Horváth Mihályig. Mailáth János gróf, aki 1828—1831-ben adta ki német nyelvű magyar történelmét,[1] mind a mélyebb, kitartóbb tanulmányt, mind a gondolkodás mélységét és komolyságát nélkülözte, de ezenfelül tulajdonkép éppen Fesslerből merített, hogy egy modern ítélettel együtt ne mondjuk egészen ridegen: kivonatolt. Itt tehát már írónknak magára a történetírásra gyakorolt hatása is mutatkozott, még pedig ugyancsak hamar, úgyszólván nyomban nagy munkájának a befejezése után. Más kisebb írók is azonnal hozzáfordultak s Horváth Mihály joggal

[1] Geschichte der Magyaren von Joh. Grafen Mailáth. I—V. Wien, 1828—1831.

sorolhata föl Péczely Józsefet[1] is, mint olyant, ki „csaknem kizárólag Fesslerből dolgozott." Viszont őróla is megállapították, hogy neki szintén nagy segítségére volt Fessler.[2] Mindez érthetővé teszi azt, hogy írónk terjedelmes műve még 1847—50-ben is újra megjelenhetett Leipzigben, sőt Klein Erneszt újabb kutatások alapján átdolgozva 1867—83-ban ismét kihozhatta, mégpedig Horváth Mihály előbeszédével.[3] A vezérek korát Zeyk Lajos magyarra is fordította belőle 1841-ben s Kolozsvárt kiadta.[4] Mondhatjuk tehát, hogy Fessler műve nemcsak megjelenésekor vitte el a pálmát s nemcsak a magyar írók kézikönyvévé és kincsesbányájává lett, hanem maradandó hatást is gyakorolt magára a történetírásra.

Azt már láttuk, hogy önálló forráskutatást nem végzett írónk. Ezt magyarázni és menteni lehet azzal, hogy a messze Oroszországban nem igen nyílt erre alkalma. Békefi Remig szép szavaival élve: „Agyonzaklatott élete nem engedte ugyan meg, hogy a magyar történelem forrásanyagát új kútfőkkel gazdagítsa; de a már ismert források és feldolgozott tudományos munkák alapján olyan művet írt, amelyre ma is büszkeséggel tekinthetünk. A történetírói feladatok magas színvonalú felfogása, az ügyes csoportosító tehetség, a művelődéstörténeti anyag értékének felismerése és méltatása, az ész munkája mellett a képzelemnek a megengedett mértékig észlelhető érvényesülése, a feldolgozásban nyilvánuló otthonosság, természetesség és könnyedtség, az élénk és folyamatos elbeszélés s az egész művet átlengő tudományos szellem Fesslert a legelsőrangú történetírók sorába emelik."[5] Ezt az ítéletet minden behatóbb kutatás is igazolja, sőt bővítőleg ki lehet emelni, hogy írónk nemcsak Pray meg Katona óriási anyaghalmazát értékesítette (művének csaknem minden harmadik-negyedik lapján hivatkozik is majd egyikre, majd másikra, de igyekszik kritikát is gyakorolni velük szemben), használta Kovachich adatait, akivel

---

[1] Péczely József: A magyarok története Ázsiából kijövetelüktől fogva a mai időig. I—II. Debreczen, 1837.

[2] Békefi Remig: Horváth Mihály és a magyar történetírás. Századok, 1909. 713—730. l. L. továbbá: Márki Sándor: H. M. Századok, 1918. 113. és 231. l.

[3] Öt kötetben. Leipzig, 1867—83.

[4] Pannonia vagy Pannoniának Augustus római császártól fogva egészen Geyza magyar herceg haláláig, azaz Krisztus urunk születése előtt a 35. évtől kezdve Krisztus urunk születése után a 997. évig előadott történetbeli viszonyai. Szabadon magyarázta Zeykfalvi Zeyk Lajos. Kolozsvár, 1841.

[5] Századok, 1909. 720. l. Művelődéstörténeti jelentőségére nézve lásd továbbá Buday Károly cikkét a Békefi-Emlékkönyvben. Budapest, 1912.

állandó érintkezésben állt és kinek külön köszönetet is mondott értékes támogatásáért, szorgalmasan forgatta az elérhető tudományos folyóiratokat és éber figyelemmel kísérte az újonnan megjelent munkákat, hogy állandóan kora színvonalán maradhasson. Első kötetében még panaszkodott, hogy Engel kevéssel azelőtt kijött utolsó művét a nagy távolság és rossz postaszolgálat miatt nem kapta még kézhez, de nem nyugodott, míg az ilyen munkákat meg nem szerezte. Kérte ismerőseit, jóakaróit, szaktársait és az érdeklődőket, hogy mindent küldjenek el neki, ami értékkel bír s amit hozzájuttatni módjukban áll. Nagy könyvgyüjteménye, sok jegyzete volt nemcsak a tulajdonképeni magyar kútfőkből, krónikákból, memoireokból, hanem a szomszédos országokra vonatkozó művekből s világtörténelmi tárgyú munkákból is. Éppen ebben, a már kinyomtatottnak nagymérvű összehordásában és ügyes egybeszövésében volt egyik nagy érdeme, ami miatt még mindig nem mond eleget, ha számba vesszük, hogy Pray, Katona, Cornides, Kollár, Koller, Kovachich, Schönwisner, Engel és mások vállain állt. Rengeteg olvasottsága az európai érdekű irodalomban, az egyháztörténet, a filozófia, sőt a szépirodalom terén is nagy segítségére volt.[1] Példaként érdemes rámutatni arra az egy körülményre, hogy művelődéstörténeti érdeklődése, érzéke az ilyen kérdések fontossága iránt közvetlenül összefügg tárgyalt regényírói működésével, amely szoros kapcsolatban volt a klasszika-filológia vonatkozó ágaival, a görög-római régiségtannal stb.

Mindebből azt is láthatjuk, hogy Fessler legszebb bizonyítéka annak, hogy aki a szellemi tudományoknak egymás közti meg a művészettel, költészettel való összefüggését látja, érzi, ismeri, az a saját külön tudományszakában is a legszebbet bírja létrehozni. Éppen itt rejlik írónk legmodernebb megítélésének a lehetősége. Ő egyike a legalkalmasabb személyiségeknek ahhoz, hogy a különböző szellemi tudományok és a művészetek érintkezését, egy kornak messze szétágazó szellemi áramlatainak legkülönbözőbb ágait megfigyelhessük rajta, pályáján, nézetein, művein. Kevés ember mutatja olyan feltünő gazdagságban egy mozgalmas, sokeseményű, színes, érdekes kornak ismertető jegyeit mint éppen ő. Amint egész pályája, művész- és tudóséletének fejlődésmenete végtelen sok komponens erőnek egy rezultánsba való összefutását mutatja, úgy utolsó, nagy műve is. Ezért

[1] Történetírói működésére vonatkozólag l. továbbá e könyv „Függelék"-ében a 14., 17., 18., 19., 20. számú levelét s a következő fejezetben részben idézett más leveleit. (L. a bécsi cenzurára vonatkozókat.)

olyan színes, gazdag, sokoldalú, érdekes ez is. Ezért kellett szükségképen erősen hatnia az írókra, az irodalomra. Meg kellett benne érezniök a lelki rokonságot. De hatnia kellett saját tudományszakára is, hiszen nagy látókörével, egyéniségének sokoldalúságával újat hozhatott és hozott ennek is. Éppen ezzel az összetettséggel erősen közeledik ő a mi korunkhoz is és mai ember, aki könyvét kezébe veszi, meglepetve láthatja, hogy sok tekintetben mennyire modern. Szinte kívánatos lenne egy a tudomány mai állásának megfelelően átdolgozott új, esetleg rövidített kiadás azaz inkább fordítás nagy történelméből.

Nem csoda, hogy a maga korában szivesen fogadták, sőt a szerzőre magára, aki változatos életpályájával is érdeklődést keltett és magas korával tiszteletet parancsolt, bizonyos áhitattal néztek. A „nagytudományú 's érdemű Földink"-ről a magyar folyóiratok is szeretettel írtak. Ha bajba került a messze Oroszországban, „Nemzetünk' becsületét" is érdekelve látták támogatásának kérdésében.[1] Regisztrálták a nagy mű egyes köteteinek megjelenését s az utolsónál külön ráterelték a figyelmet arra, hogy „A' 70 esztendős Fesslernek önmagától öszve szedett életírása most nyomattatik Boroszlóban."[2] A hazával írónk különben is állandóan igyekezett megtartani az érintkezést, mint ezt alább még alkalmunk lesz látni. Érdemei elismeréseül pedig a M. Tud. Akadémia is fölvette tagjai sorába.

[1] Tud. Gyüjtemény. 1818. V. 113—120.
[2] Tud. Gyüjtemény. 1826. I. 95., 96. l.

XIV.

(Utolsó évek. — Írónk viszonya a hazához.)

Fesslert az időközben trónrakerült új cár, I. Miklós (1825—1855) 1827-ben Szentpétervárra rendelte, ahol azután haláláig működött. Ez az új uralkodó, aki a legitimitás elvét képviselte egész Közép-Európa számára s aki írónknak 1839-ben bekövetkezett halála után tíz évvel éppen az ő szeretett hazája, Magyarország ellen is küldte hadait, melyek a világosi fegyverletételt kényszerítették ki, igen markáns és érdekes egyéniség volt. Tehetségét és rátermettségét nem lehet kétségbevonni. Azt hamarosan észrevette trónralépése után, hogy elődjének, I. Sándornak az uralma az enyhén kezelt hatalom és az ingadozások, irányváltoztatások miatt egy bizonyos belső bomláshoz vezetett. Ezért keményebb kézzel fogta meg a gyeplőket és főként arra törekedett, hogy minden tekintetben lojális, szolgálatkész, hű hivatalnokseregét és erős katonaságot biztosítson magának. A nyugattal szemben a szabadelvű eszmék terjesztése miatt bizalmatlan volt és birodalmát mesterségesen elzárta errefelé. Magában az országban erőteljes oroszosító politikát folytatott, főleg a harmincas évektől kezdve. Ez az eloroszosító törekvés érvényesült a vallásügyek terén is, mert ő lehetőleg az ő cári egyházába kényszerítette mind a protestánsokat, mind a katholikusokat. Még a görög katholikusokat is visszacsatolta az orosz államegyházhoz, bármennyire tiltakozott is ez ellen a pápa. A balti tartományokban a parasztokat még hamis hírekkel és áltatásokkal is arra bírták emberei, hogy a keleti egyházba lépjenek be és az evangélikus hitre való visszatérést szigorúan megtorolták. Lehet, hogy ezekkel a törekvésekkel függött össze Fessler eltávolítása a volgai vidékekről is, hogy a maga német alapossságával és rajongó buzgóságával láb alatt ne legyen ott azokban a német kolóniákban, amelyeknek a végleges beolvasztását bizonyára szintén elhatározta a cár, aki sok török-, perzsa-háborúja mellett ráért a belső ügyek közül mindazokkal foglalkozni, amelyek közvetve is erősítették és növelték népét, hatalmát.

Egy másik lehetőség az, hogy mivel Fesslernek egy

régi jó embere, aki időlegesen volt csak kegyvesztett, de éppen most megint jelentős szerephez jutott, Speransky, újra a fővárosban volt (mert a cári ukázok egy hatalmas, történettudományi alapon készült gyűjteményét kellett összeállítania), ő gondolt írónkra s tétette meg az összes oroszországi evangélikusok szuperintendensévé. Feltehető, hogy ez sokat fordult azután meg házánál, mert nemcsak Speransky történeti munkája érdekelhette őt, hanem leányának, Bagrejewnének a tudósokból, művészekből, államférfiakból álló köre is, ahol mintegy viszontláthatta az egykori berlini társaságaihoz hasonló, neki oly kedves gyülekezetet. Nem valószínűtlen, hogy éppen Speranskyval kapcsolatban maradt fenn egy és más nyom Oroszországban írónkról. Ez azonban sajnos, nyolc év óta teljesen el van zárva előlünk. Talán Speransky történészi tevékenységét is befolyásolta.[1] Mindenesetre nem volt kellemetlensége a most érvényesülő irány vezető embereivel, sem a cárral, hiszen az ő romantikus-misztikus világnézete sok tekintetben nagyszerűen beleillett az uralkodó nacionalista programmjába, egész életfölfogásába. Hiszen éppen ezt a cárt Poroszországban is nagyon tisztelte, sőt atyjának nevezte a reakcionárius pietista párt. Írónk 1833-ban még az egyházi tanácsos címet kapta tőle. Megérte továbbá 1836, augusztus 5-én ötvenéves doktorjubileumának az örömét is. Életének keserítésére csak az szolgált, hogy valamennyi gyermekét elragadta mellőle a halál. Annál nagyobb örömöt szerezhettek neki szellemi gyermekei, művei, mert ezeket kedves hazájában megbecsülték s az 1831-ben működését megkezdő M. Tud. Akadémia értük elsősorban választotta őt külső tagjai sorába.

Különben világnézetének is akadtak itthon hívei. Érdekesen írt erről a fölvilágosodás híve, Kazinczy Döbrentei Gábornak egy Széphalomból 1815 február 21-éről keltezett levélben[2]: „Generális Splényinél eggy Kapitányt találtam.

---

[1] Speransky Mihály gróf (1772—1839) nemcsak a fentemlített törvény- és ukázgyüjteményt szerkesztette, hanem írt egy jó művet is: „Précis de notions historiques sur la reformation du corps de lois russes". (Pétervár, 1833.)

[2] Kazinczy Levelezése. 12. k. 400. l. Kazinczyt ebben a gondolkodásban nem sokan követték, sőt nagyon számos jóakarója volt írónknak itthon a hazában, akik szükség esetén tettekkel is bebizonyították a hozzá való ragaszkodásukat. Elég például Waldstein Terézia grófnőnek Dessewffy Józsefhez intézett Fesslerre vonatkozó francia nyelvű levelére hivatkozni (közzétette Aigner Lajos a Literar. Berichte aus Ungarn III. Bd. 2. H. 399—400 lapján), hol ilyen kitétel is előfordul: „justice au talent, et au mérite que cet individu s'est acquit envers une ingrate patrie." Balogh Péter, Teleki László gróf, Kovachich, Verhovácz püspök, Waldstein grófnő, Dessewffy gróf, Illésházy gróf és mások rövidesen jelentékeny összeget adtak össze, amint arról értesültek, hogy Fessler Oroszországban nyomorog (1817.). Írónk önélet-

Neve Sisak . . . Ez a' Sisak jó fej. De melly rendes: Fessler az embere a' maga Mysticizmusával, s' azt állítja, hogy az merő Spinozizmus. Én megvallom azt nem értem; de talán azért mert épen nem foghatom meg az ő Mysticismusát, nem olvashatván Fesslert. Az ember olly sok jót olvashat ha akar, hogy az olly Írók olvasására mint ő és a' boldogtalan Kotzebüe, Lafontaine etc. soha nem ér reá." Fessler saját levelei viszont mutatják, hogy szétkapkodták itthon a könyveit, noha a cenzura és bécsi tilalom rendesen beleavatkozott a dolgába. Ezzel szemben egy Böttigerhez intézett levelének vonatkozó helye szerint magyar mágnások és tudósok arról biztosították őt hozzá intézett soraikban, hogy a mindenféle tilalom csak javára lesz, mert — és milyen jó jellemzése ez a derék magyar ellenzékeskedésnek — „sie nicht einmal eine Geschichte haben möchten, welche die Wiener Hofcensur ihres Verbothes unwürdig fände!"

Szentpétervári tartózkodásának s egyben életének ezen utolsó éveiből maradt reánk egy másik érdekes embernek is rávonatkozó följegyzése. Az olyan különös és szomorú hírességre szert tett Stieglitz, a „Jungdeutschland" egyik kisebb tehetségű költője találkozott vele az orosz fővárosban, ahová rokona fölkeresésére és tépett idegzete gyógyítására ment 1833-ban.[1] Erről a találkozásról be is számolt a nagyközönségnek, ami mutatja, hogy Fessler neve még akkor is eléggé ismeretes volt Németországban.

Írónk különben bámulatos testi és lelki erőben érte el tiszteletreméltó magas életkorát. Ő maga dicsekedve írta hetvenéves korában befejezett önéletrajzi jegyzetei végére, hogy még ekkor is húszévesnek érezte magát, ami a lelki meg testi frissességet illeti. Szeretetreméltó közvetlenséggel vallotta itt be, hogy temperamentuma is elelragadja néha, de azért lelke mélyén béke honol.

Az egyházi ügyek sikeres intézése mellett legnagyobb

---

rajzi munkájának befejező soraiban főleg sok főrangú hölgyet említett meg névszerint pártfogóiként, akik mind misztikus regényeit olvasták az azokban rajzolt ideális női jellemek kedvéért. Kazinczy elfogult Fesslerrel szemben. Ezt mutatják Kiss Jánoshoz meg Guzmics Izidorhoz intézett sorai (1825) is, melyekben az Oroszországból importált pletykákat adja tovább, noha azok sem mondanak ki valami nagy dolgokat Fesslerről. Könnyen megcáfolható túlzások. (Pl. hogy írónk 70 éves korában egy fiatal leányt vett volna el. Harmadik neje özvegy asszony volt s már idősebb hölgy.)

[1] L. erre vonatkozólag Dr. H. H. Houben: Jungdeutscher Sturm und Drang. Leipzig, 1911. 405. l. július 17 és 18-i levél, („Magazin für die Lit. des Auslandes" Nr. 96 vom 12. August) Wassersturz vom Imatra. Fest in Peterhof, Begegnung mit I. A. Fessler in Petersburg. H. Stieglitz (1803—1849) inkább nejének önfeláldozó öngyilkossága révén, semmint saját alkotásai révén híresedett el.

örömére az szolgált, hogy nagy művét befejezhette és hogy a bécsi cenzura, amelynek bemutatta a Magyarországnak szánt példányokat, csak keveset törlött bennük.[1] Hazáját akarta vele szolgálni, amelyre az öregedő férfi szinte gyermekes ragaszkodással gondolt. Magyarországi jóakaróihoz intézett leveleiben leírja, hogyan csődíti össze háznépét, ha otthonról levél jön s hogyan szeretné az ilyen alkalmakat jó magyar bor mellett megünnepelni. Fájdalom ez nincsen, pedig újra megfiatalodnék tőle.[2] Készült is, hogy szabadságot kér s öreg kora s a nagy út ellenére is hazalátogat.

Ez nála azonban nemcsak az öreg ember vágyódása volt a szülőföld után. Egész életében szeretett volna újra hazakerülni. Még mielőtt Oroszországba került, terveket kovácsolt arra nézve, hogy a monarchiába, de legszívesebben Magyarországra mikép jöhetne vissza. Az 1808. év elején három lehetőséget is látott.[3] Az első az volt, hogy ha valamelyik otthoni milliomos könyvtárnokként alkalmazná. A második, ha öt-hat magyar mágnás a nádorral az élükön Magyarországra hívná őt, a Széchenyi-könyvtárra való tekintettel Pesten jelölné ki a tartózkodási helyét és évjáradékot biztosítana neki azon kötelezettséggel, hogy egy nagy magyar történelmet dolgozzék ki. A harmadik terv csak arra az esetre szólt volna, ha az amnesztiát nem adták volna meg neki. Ez esetben azt szerette volna, hogy vagyonosabb főurak járadékot biztosítsanak neki külföldön, amiért Drezdában írt volna azután egy történeti munkát. „Vielleicht" — folytatta ezt a levelét Fessler — „ist Ihnen ausser dem menschenfreundlichen Werke, eine Familie aus ihren Bedrängnissen zu retten, auch noch das schöne Verdienst, Hungarn einen Hungar mit Leib und Seele, mit Kindern und künftigen Kindes Kindern zurückzugeben, vorbehalten." Böttigertől ugyanis azt kérte, hogy, ha magyarokkal levelezésben lenne, támogassa terveit. Ő maga is akart írni Görögnek, a trónörökös nevelőjének, a nádornak, a váci püspöknek, Eszterházy hercegnek, Széchenyi grófnak, Engelnek. A levélben kifejezésre juttatott magyaros érzése egészen őszinte, mert semmi oka sem volt bizalmas barátja előtt valódi érzelmeit titkolni, sőt, ha érdek vezette volna, inkább németségét hangsúlyozta volna.

---

[1] Fessler levelei Richter K. Fr. E. kiadóhoz: Wolsk, 1811 márc. 24. (ápr. 5.) és Saratow 1824 aug. 15/24. Kéziratban. M. N. Múzeum könyvtára: irodalmi levelezés.

[2] Fessler levele Mednyánszky Alajos báróhoz: Sz.-Pétervár, 1828 dec. 5/14. keltezéssel. Továbbá: Sz.-Pétervár 1829 szept. 18/30. U. o.

[3] Böttigerhez intézett levél, 1808 január 2-áról. (Drezda.)

Nemcsak terveket kovácsolt különben, hanem tényleg mindent megmozgatott, hogy azok valóra váljanak. Hogy hazánkban foglalkoztak is plánumaival, azt Kazinczy levelezéséből láthatjuk. Az előfizetők gyüjtéséről olvashatunk itt még azokban az években, mikor Fessler Berlinben volt és a nagy munka készen sem állott.[1] „A Budai Német Ujság 69 darabjába praenumeratio hirdettetik." A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1808. évf. (aug. 28-i) 69. számában csakugyan olvasható a szóbanforgó előfizetési hirdetés Fessler munkájára, egyszersmind a munka köteteinek a rövid tartalma is közölve van, utána pedig e sorok: „Ha ennek az erőteljes nemzetnek a története, mely kilencszáz esztendőt meghaladó időtartamban van itt nyujtva, nemcsak Magyarország szülötteit, hanem más nemzeteket is érdekelhet, úgy Fesslernek ez a vállalkozása annál inkább megérdemli a történelem barátainak a támogatását, mert mindmáig minden szorgalmasan gyüjtött és kritikai éleslátással átnézett anyaghalmaz mellett is, nincs még magyar történelem, amely a történetművészet követelményeinek és az ízléssel bíró olvasók kívánalmainak valamennyire megfelelne."

1808 szept. 6-i levélben Cserey Farkas[2] nemcsak erről számolt be, hanem egyúttal azt is közölte Kazinczyval, hogy ő előfizetett a munkára, de barátjának a nevét is fölvétette az előfizetők névsorába. Fessler különben Csereyhez magához is fordult egy rövid levélben,[3] amelyben támogatását kérte. Hivatkozott arra, hogy nemzeti érzéséről a lapokból is tudomást szerzett s így bátorságot vett magának, hogy a mellékelt könyvet küldje neki („die neueste bruth meiner Vaterlandsliebe"), sőt arra is kérje, hogy pragmatikus magyar története kiadását segítsen előmozdítani. E célra egypár előfizetési fölhívást küldött. Fessler már 1809 július 6-ról keltezett levélben írhatta Böttigernek,[4] hogy az előfizetők száma 186, az aláírások száma pedig 750. Ebben az időben egyelőre eltekintett a munka kinyomatásától, mert aggódva figyelte „azt a történelmet, melyet a magyarok csináltak" (t. i. a napoleoni harcokban).

Cserey Farkas azután 1818 június 10-én közölte Kazinczyval,[5] hogy Fessler Wesselényi Miklósnak levelet írt Saratow-ból és segélyt kért a magyar története négy részé-

[1] Kazinczy Levelezése. VI. 548.
[2] Kazinczy Levelezése. VI. 77.
[3] U. o. VI. 313. A levél eredetije a Magyar Tud. Akadémia könyvtárában. M. Irod. Lev. 4-r. 195. sz.
[4] Drezdai Landesbibliothek. Böttiger-hagyaték, 48.
[5] Kazinczy Levelezése. XVI. 75.

nek a kiadásához. 1800 arany kellett volna ehhez. Cserey úgy vélte, hogy legjobb lenne, ha néhányan összeállnának, fölvennék ezt a pénzt, kinyomatnák a négy kötetet külföldön, igyekeznének jó nyereségre szert tenni vele, ebből azután egy tőkét összehozni, melynek kamatait Fessler, halála után pedig neje kaphatná penzióul. Ahhoz képest, amit Fessler a magyarokért tett, jegyezte még meg Cserey, illőnek tartja ezt. Ugyanazon év augusztus 18-án Cserey Miklós írt erről Kazinczynak, annyi különbséggel, hogy ő 1500 aranyról tudott.

Ezzel kapcsolatban érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy miképen is gondolkozott ő maga erről a művéről, hogyan írt róla magánleveleiben. Egy Böttigerhez intézett írásában a következőket olvashatjuk[1]: „Gebhardi[2] egy száraz, gyakran téves történetét adta a magyar *birodalomnak*, van továbbá több latin, polemizáló történeti művünk a magyar *királyokról*, de nincs még történelmünk a magyar *népről*; (*nemzetté* még lennie kell, hogy miért nem az még és hogy mikép kell azzá lennie: éppen az az én munkám tárgya, amely így egyszersmind tükre lesz más népeknek, amelyek még nem nemzetek a szó magasabb értelmében). Az az időpont, amelyben a magyar nép egész Európának a figyelmét foglalkoztatni fogja, már nincs messze és nagy erővel fog el a sejtés, hogy művemet vagy az osztrák dinasztia sirfeliratával, vagy a magyar erő és vitézség diadalmi énekével kell befejeznem. Ez rendkívül vonzóvá és kellemessé teszi fáradozásomat. Ezenkívül valóban a legszerencsésebb helyzetben vagyok ahhoz, hogy ezt a hazafit és külföldit egyaránt érdeklő művet megírjam. Úgy írhatok, amint akár magyar, akár külföldi az osztrák monarchiában még soká nem fog írhatni. Semmiféle cenzuranyomás sem kényszerít engem arra, hogy az igazat szépítsem, vagy elvegyek belőle, a semmiféle szerénytelenségtől vagy animozitástól meg nem szentségtelenített igazságot Bécsben legalább egy transeat-tal el fogják látni. Vallási kérdésekben egy párthoz sem tartozom, egy szektához sem, tehát minden egyháznak, aszerint, amint mindegyik többé vagy kevésbbé hatott a nemzeti műveltségre, jogát teljes higgadtsággal és közömbösséggel érvényre juttatom, egyiket sem fogom kímélni ott, ahol jogtalanságot követett el és *vallás* maga akart lenni. Ma már meglehetősen általános érvényességű az a szempont, hogy a történésznek, aki művével egy majdnem ezer esztendőre terjedő időközt akar átfogni, azonfelül majd minden északi

---

[1] Ugyanott. Bukow, 1808 nov. 20-áról keltezve. (Németül.)

[2] L. A. Gebhardi: Geschichte des Reiches Ungarn a Heyne-féle Allgemeine Weltgeschichte-ben. Leipzig, 1765—1808.

és délkeleti népet Európában, liberális, filozófikus, sokoldalú nézetekkel kell bírnia a régi időkről, a feltámadó tudományos szellem korai középkoráról, a scholastikusok későbbi korszakáról, a reformáció szükségességéről és ennek következményeiről, a vallásról, az egyházról stb. Hogy milyenek és milyen terjedelműek az én nézeteim e dolgokról, az az én eddig megjelent munkáimból, melyeket Ön igen helyesen történelmemhez való előtanulmányoknak nevezett, ismeretes. Mindezen előnyök élvezetében azzal hízelgek magamnak, hogy e munkámban mind a magyar hazafiaknak, mind a történelem külföldi barátainak megfelelőt fogok nyujtani."

Érdekes kiegészítésül szolgál e sorokhoz az a Medgyánszky Alajos báróhoz intézett levél Szent-Pétervárról, 1828 december 5/14-i kelettel,[1] melyből már említettem azt a kedves, meghatódást eláruló pár sort, mely hazai levél érkezésére vonatkozik. Ugyanebben súlyosabb kérdéseket is érintett éppen nagy művével kapcsolatban. „Sokan", írta „azt kívánják, hogy latinul írtam volna s nem németül." Ő azonban művelt, németül tudó magyaroknak meg a németeknek akart írni, kiket a magyarság sorsa érdekel! Művét minden idők és minden népekre való örökké változatlan tekintettel írta. „Ez az egy eszme: *van egy örökké uralkodó isteni jog a világkormányzásban*, uralkodik az egész művön át; ez a lélek, a nagy események csak a test, csak a tények által jelölt életprocesszusa a magyar népeknek. Vázolása ez az örök harcnak uralkodók és alattvalók közt, mindkettejük küzdelmének az örök, világkormányzó, isteni jog ellen, valamint a mindig biztos, végső győzelemnek, melyet semmi hatalom, semmi erőszak el nem ragadhat a mindenségben a jogtól. Ezáltal az egész antik-tragikus színezésben jelenik meg, de semmi sem nélkülözheti kevésbbé ezt az antik-tragikus alapszínt, mint egy népnek a története a maga fejlődésében, emelkedésében, hanyatlásában, bukásában és újraföltámadásában. Miképen az antik tragédiában, úgy egy nép történetében is a szabadság küzdelme az örökkön szabad szükségszerűséggel kell hogy megjelenítve legyen és ez utóbbi győzelme által, anélkül, hogy az előbbi elmerülne, a nemzeti élet új megnyilvánulásaiban kell kiegyenlítve látszania." „Akaratom nem irányult egy szigorúan kritikai *történetkutató* mű megírására, hanem csak egy szabad, történelmi *műalkotás* teremtésére, aminél azonban sem a történeti, sem lélektani kritika sohasem távozott oldalam mellől." Ebben a levelében is kiemelte, hogy már a magyar történettel való foglalkozásának leg-

[1] M. Nemzeti Múzeum könyvtára: Irodalmi levelezés. (Németül.)

első idejében nem tetszett neki az, hogy mind az addigi művekben csak a királyok álltak előtérben, a nemzet mélyen a háttérben! Ezen akart ő mindenekelőtt változtatni. Ez is mutatja jó magyar, hazafias érzését, amellyel az idegen származású Habsburg uralkodóktól inkább a szent korona országainak a népeihez fordult.

Nem csodálhatjuk mindezek alapján, hogy olyan kedvelt olvasmánnyá vált nagy történelmi munkája Magyarországon. Azt már alkalmunk volt látni Mátyásról szóló regényével kapcsolatban, hogy mennyire kedvelték íróink az ő poétikus műveit mint forrásokat. Itt most kiegészíthetjük megfigyelésünket tudományos munkájának a hatása irányában is. Alig van írónk a XIX. század első felében, sőt második felének első évtizedeiben is, ki ne forgatta volna a Geschichte der Ungern köteteit. Hogy mindjárt a legkimagaslóbb szellemi vezérekkel kezdjük a sort, éppúgy innen merített Arany János[1] mint ahogy könyvtára polcain tartotta ezt a történelmet Madách.[2] Vörösmarty nemcsak a *Mathias Corvinust*, hanem a magyar történelmet is használta. (Salamon király. Bujdosók stb.) A Bánk bán írója[3] sem vetette meg Fessler elbeszéléseit, sőt nemcsak a magyar Katona, hanem az osztrák Grillparzer[4] is hozzáfordult. Más osztrák írónál is találkozunk Fessler olvasásának a nyomaival; Schreyvogel,[5] aki a spanyol drámák kedvéért nyúlt írónk spanyol történelméhez, még úgy is találta, hogy ennek olvasása nagyon is szükséges neki. A magyar irodalomban nemcsak a nagyokat, hanem a kisebbeket is sorra vehetjük a 48 előtti

---

[1] Zlinszky Aladár: Arany balladaforrásai. Irodalomtört. Közlem. 1900. (133., 134., 135., 138. l.) Petrován O. Arany J. kisebb epikai töredékei. Szakolca, 1916. Tolnai Vilmos: Adalékok Arany János forrásaihoz. Irodt. Közl. XII. (1902) 267., 269., 271. l. L. mindezekre nézve Pintér J.: A magy. irodalomtört. kézikönyve c. munkáját is. (Budapest, 1921., 2 kötet.)

[2] Irodalomtörténet, III. (1914) 295. l. Madách írói hagyatéka.

[3] Vértesy Jenő: A magyar romantikus dráma. Bp. 1913. 89. l. (L. továbbá itt a 44—45., 88., 113., 137., 157., 185., 216. lapot.) V. ö. továbbá Irodt. Közl. XXVIII. 1.

[4] Gragger R.: Philol. dolg. a magyar-német érintkezésekről. Budapest, 1912. 179. l. (Ugyanitt Katona: Ziska.) — Irodalomtörténet, 1912. 402. l. Grillparzer és Magyarország. — Trostler József: A Bánk bán német tárgytörténetéhez. E. Philol. Közl. 1917. 605. l. — Grillparzer Jahrbuch. 25. Jahrg. (1915) 280. l. — Sauer und Glossy: Grillparzers Tagebücher XI. 216—7. l.

[5] Jos. Schreyvogels Tagebücher 1810—23. (Schriften d. Ges. f. Theatergesch. Bd. 3. Hg. v. K. Glossy) II. r., 1903. 234. l., 235. l. „21. Jänner (1817) Nachts. — Ich lese Fesslers Geschichte der spanischen Nation, was sehr nötig ist, selbst für meine dramatischen Bearbeitungen."

meg utáni időkből. Czuczor[1] pl. épp annyira szerette Fesslerből venni a történelmi tárgyat, mint Szigligeti.[2] Czakó és Kuthy hozzáfordultak.[3] Láthattunk drámaírókat, lírikusokat, regényírókat egyformán vele foglalkozni. A regényirással kapcsolatban nem szabad megfeledkeznnünk a magyar Walter Scott-ról, Jósikáról[4] sem, aki szintén erősen használta Fesslert. Mégis feltűnő, hogy túlnyomólag a drámaírók kedvelték őt s nagy költőnk, Arany János is elsősorban balladái számára aknázta ki a Fessler-féle történelmet. Ez újra meg újra arra emlékeztet, hogy minden hazafiság mellett egy bizonyos, írónknál erősen kidomborodó nézet a sorsról kellett, hogy azt a vonzóerőt képezze, amely annyi évtizeden át vitte hozzá a művészlelkű honfiakat.[5]

Valamí ilyen különös erő látszik azonban működni az ő saját életében is. Ha ennek határpontjához elérkezve immár most végigtekintünk rajta, az az érzés fog el, hogy a messze orosz földön nyolcvanhárom éves korban szemeit lehúnyó (Pétervár, 1839 dec. 15.[6]) agg egyházfő, tudós, író, lelkes hazafi nemcsak a kifejtett nézetei, neves német költőktől, gondolkodóktól átvett művészi hitvallása által tartozik legszorosabban bele a romantikába, hanem éppen ezzel az életpályájával. A romantikus regényhősök gondtalanul nekivágtak a kéklő messzeségnek, nem volt nyugtuk, maradásuk sehol. Ugyanez a nyughatatlanság jellemzett igen sok romantikus íróéletet is. Elég egy másik, egy híresebb magyarországi származású íróra, költőre utalni:

---

[1] Irodt. Közl. 1900. 31., 165., 437. l. (Viszota Gy.) Több helyen.

[2] Szigligeti Ede: Gritti. Kiadta és bevezette Morvay Gy. Bp. 1913. (Olcsó kvt.)

[3] Vértesy, i. m. 185., 216. l. Továbbá Bayer József: A magyar drámairod. tört. Bp. 1897. I. 465. (L. még ugyanitt I. 282., 301., 477. l.) Lányi Ernő: Czakó. (Doctori dissert. 1913.)

[4] L. Bayer és Vértesy, i. m. Továbbá Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós (Tört. Életrajzok. XXXII. Budapest, 1916) 222. 357. l. Irodt. Közl. 1911. 67. l., E. Philol. Közl. 1910. 430. l., 1912. 185. l. Jósika M. regényeinek a jegyzetei is Fesslerre utalnak (l. pl. A csehek Magyarországban, II. Rákóczi F. stb.) V. ö. még Szinnyei F.: Novellairodalmunk Jósikáig. Irodtört. Közl. XXI. (1911) 30. l.

Még mai nap is előfordul, hogy egy-egy író hozzáfordul (l. Lakatos László: A császár Lembergben. „Mult és Jövő" 1915. 10. — Fessler és II. József!)

[5] Aki a forráskutatás alkalmával Fessler nagy történelme egyes köteteinek megjelenési éveit nem nélkülözheti, az Tolnai Vilmos egy cikkében kap fölvilágosítást: Magyar Könyvszemle 1916. 3—4. L. itt a Brockhaus-cégtől való szerződéseket stb. L. továbbá itt a „Függelék" 20. levelét Brockhaushoz.

[6] Neuer Nekrolog der Deutschen. 17. évf. (1839.) II. r. Weimar. 1841. 974. l.

Lenaura. Ennek a tipusnak egy képviselője Fessler is. Mint amazt két világrész számos országán, városán, falván át hajtotta az örök romantikus vágyódás, a „Sehnsucht", úgy a mi hősünket is négy országon, ezer kalandon, megpróbáltatáson át ragadta nyughatatlan szelleme. S talán ugyanaz a gátat ismerni nem akaró belső tűz, amely a tér végtelenségébe hajszolta, űzte őt az idő végtelenségébe is, ez vitte ellenállhatatlan erővel a történelem felé, a mult felé, amellyel annyit birkóztak a romantikusok, amelybe bele akartak merülni, amelyet meg akartak hódítani, amelynek végtelen folyamában keresték az önön végtelenségüket.

UTÓSZÓ.

Jelen dolgozat, mint alcíme is mutatja, nemcsak egy érdemes honi származású író életrajzát akarta nyujtani, hanem egyben szellemtörténeti képét egy kornak, melyről magyar nyelven nem sokat írtak még, noha nagy hatással volt a mi szellemi életünk fejlődésmenetére. A dolog természeténél fogva filológiai lelkiismeretességnek, irodalomtörténeti szaktudásnak párosulnia kellett sokoldalú érdeklődéssel, hogy a különböző szálak összefoghatók legyenek. Ha itt-ott egyik vagy másik igény nem elégült ki teljesen, ez ezen összefogó munka nehézségén mult. A figyelmet azonnal magára kényszerítő, a mondanivaló elé tolakodó előszó helyett legyen szabad e szerény utószóban, bevégzett munka után hálás köszönetet mondanom azoknak, akik e könyv keletkezését és megjelenését lehetővé tették, elősegítették, akik szeretettel és jóakarattal álltak mellettem az utolsó pillanatig, pedig ők voltak azok is, kik már évekkel ezelőtt tanítással és tanáccsal láttak el, mint kezdőt s mégsem fáradtak el a mai súlyos időkben mindmáig sem. Nemkülönben hálás szeretettel gondolok azokra is, kik egy-egy részletkérdésben voltak önzetlen idealizmussal segítségemre: H. Laban kisasszonyra, a Preuss. Staatsbibliothek tisztviselőjére és Walter Orlt barátomra (Berlin).

Budapest, 1923 nyarán.

A szerző.

FÜGGELÉK.

FESSLER VÁLOGATOTT LEVELEI.

(E helyen csak a Németországban őrzött, számunkra nehezebben hozzáférhető levelek fontosabbjai vannak egybegyüjtve, elsősorban a Böttigerhez intézettek, mert ezek adják a legösszefüggőbb és legteljesebb képet írónkról. A levelek lelőhelyei esetről esetre jegyzetben vannak megadva; itt csak felsorolom őket: Berlin (Preuss. Staatsbibliothek, azelőtt Königl. Bibliothek), Dresden (Landesbibliothek, volt Königl. Bibliothek), Nürnberg (Germanisches Nationalmuseum), Schaffhausen (Stadtbibliothek). Utalások az ezen kívül fölhasznált levelezésre mind a szövegben, mind e függelék végén lelhetők.)

1. *Hochwolgeborner Herr Etats-Minister! Gnädiger Herr!*[1]

Von Ew. Excellenz gnädigem Wohlwollen gegen mich innigst überzeugt, wage ich es, Hochdieselben um die Erlaubniss, Bücher aus der hiesigen Königlichen Bibliothek in meinem Hause zu benutzen, unterthänig zu bitten. Die Gewährung dieser Gnade ist mir besonders jetzt von grösster Wichtigkeit, da ich mit einer kritischen Geschichte Alexanders des Grossen und des Achäischen Bundes beschäftigt bin, welche weitläuftige und mühsame Untersuchungen nothwendig macht. Und da dergleichen litterarische Arbeiten vor der Hand das Einzige sind, wodurch ich mich der Gesellschaft nützlich machen kann, so rechne ich mit grösster Zuversicht auf Ew. Excellenz gnädige Unterstützung, der ich mit tiefstem Respecte verharre

Ew. Excellenz

Berlin, den 19ten März 1797

unterthäniger Diener

Fessler

Der Theolog. Dr. und Profess. in der Taubenstrasse zwischen der Charlotten- und Friedrichstrasse in Friots Hause.

---

[1] Wöllnerhez intézve. Berlin. Preuss. Staatsbibliothek.

2. *C. A. Böttigerhez intézett levél.*[1]

Theuerster Freund! Vielleicht glückt es mir, dass Sie bey der Menge schreibseliger Hände das Beste von mir zuerst erfahren. Nachdem wir dem Könige für die Darlegung seiner landesväterlichen Gesinnungen gedankt, und ihn nur in Ansehung unserer Tochterlogen und unsers Hauses um eine nähere Bestimmung seiner Willensmeinung gebethen hatten, erhielten wir den 6ᵗ d. M. folgende für uns höchstwichtige Kabinets Erklärung.[2]

Ich finde kein Bedenken der Loge Royale York auf ihr Gesuch vom 1ᵗᵉⁿ Januar, und mit Bezug auf die derselben untern 29ᵗ Decbr a. J. ertheilte Resolution hiermit zu erkennen zu geben, dass *ihr* sowohl, als *ihren Tochterlogen,* der Genuss *aller derer Rechte zustehen soll, welche den übrigen hiesigen Mutterlogen, durch die ihnen vormahls ertheilte Protectoria bewilliget worden sind;* und dass es ihr daher freystehet, besonders in Absicht ihres Hauses, die *Befugnisse einer moralischen Person jederzeit auszuüben.*

Berlin den 4ᵗ Januar 1798. *Frederic Guillaume.*

An die Loge Royale York de l'Amitié.

---

[1] Dresden, Landesbibliothek. Böttigers Nachlass, 48. köt. 00060. szám.

[2] Ennek a levélnek a teljes megértéséhez szükséges annak a tudása, hogy a Royal York ebben az időben rendkívül kényes helyzetben volt. Fessler maga e levél második részében érinti még ezeket a kérdéseket. A dolog azonban úgy állott, hogy a páholy bezáratása fenyegetett, mert az időközben trónrakerült új uralkodó veszélyt látott az ilyen egyesülésekben. Ráadásul éppen Fessler ellen hevesen dolgoztak s páholyreformja miatt szabadkőműves heresis-sel is vádolták. A Landesloge féltékenységből nagyon szeretett volna véget vetni ezeknek az „üzelmek"-nek. Maguk az aufklärista szabadkőművesek erősen ellene voltak Fesslernek Berlinben, de a saját páholyában is. (L. erre vonatkozólag *Xavier Léon: Fessler, Fichte et la loge Royale York à Berlin.* Revue de Métaphysique et de Morale. Seizième année. 1908. 813—843. l.) Ebben az időben a levegőben voltak olyan vádak is, hogy a szabadkőművesek jakobinusok, sőt Barruel abbé híres könyve 1798-as hamburgi kiadásának V. k.-ben (241. l.) külön a Royal Yorkot is megnevezte ilyen tűzfészekként (Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme), Fessler azzal vágta ki magát, amit persze itt csak részben említ, hogy minden írást, a tagok névsorát és jelenléti listáját is a király elé terjesztette, tehát túltette magát a szabadkőművesi titoktartáson. Az uralkodó csakhamar tilalommal is sújtotta mind a többi páholyrendszereket a külön engedélyezetteken kívül, melyek közé ily módon bekerült a Royal York. Fessler helyzetét még nehezebbé tette az Evergetenbunddal való kellemetlen élménye. Ennek egyik fogságból kikerült tagja, v. Held Berlinbe jőve panaszkodott illetékes helyen, hogy őt lecsukták, pedig egykori társa, Fessler itt a porosz fővárosban egy nagy páholyban ugyanazt teszi, ami miatt őt elitélték! Írónknak egy v. Heldhez intézett levele alább következik.

Kraft dieser Erklärung, sind wir nun den beyden übrigen hiesigen Logen an Rechten ganz gleichgesetzt; das heisst, wir sind von Seiten des Königs befugt, in seinen Staaten Tochterlogen unsers Systems zu constituiren und zu dirigiren, und die Landesloge muss in Ansehung dieses Punctes ihre bisherigen Chikanen, wenigstens die öffentlichen, einstellen. Über diess haben wir noch einen Vorzug vor der sogenannten grossen Landesloge; wir sind befugt, so wie unsere Tochterlogen in Ansehung des Locals und der Besitzungen die Befugnisse einer moralischen Person auszuüben, das heisst, Besitzungen zu aquiriren und zu veräussern, welches der Landesloge durch ihr Protectorium nicht zugestanden worden ist. Unsere Freude darüber ist ausserordentlich und wir werden dieselbe den 21ᵗ Januar in einem prächtigen Dankfeste auf das feyerlichste darlegen. Ich lade Sie dazu ein, und ihre Gegenwart würde für mich und einige andere Br Br[1] des Innersten[2] die Krone des Festes seyn; denn Sie würden sich nicht nur mit uns in unserm Tempel freuen, sondern gewiss auch für die Erweiterung und Verherrlichung desselben mit uns Arbeiten. Jetzt wäre der eigentliche Zeitpunct da wo wir miteinander der guten Sache neuen und dauernden Schwung geben könnten. Alle Herzen sind warm, der Einwirkung empfänglich; während ihres Hierseyns könnte an alle die Logen geschrieben werden, bey welchen Sie Freunde oder Bekannte haben; könnte eine Menge Massregeln in Ansehung der Hamburger, Nürnberger, Jenaer und anderer Logen verabredet und sogleich ausgeführt werden. Das Dankfest selbst dürfte in Aestetischer Hinsicht für Sie nicht ganz ohne Reitz bleiben. Die Loge beginnt mit einer Cantate von Hurka[3] in vollstimmige Musik gesetzt. Dann trage ich eine Rede vor, in der ich die Gründe darlege, welche einen weisen und gerechten Fürsten bestimmen können, die Maurerey in seinen Staaten zu dulden und zu schützen. Darauf werden beyde Cabinets Erklärungen mit grosser Feyerlichkeit vorgelesen, dann ein Dankgesang an den König von Herklots gedichtet, und von Himmel componirt, abgesungen. Gleich darauf sprächen Sie an die zahlreiche, und gewiss zweyhundert Mann starke Versammlung; nach Ihnen spräche der Meister von Stuhl als Grossredner Br. Schlicht, und endlich der Redner der Sct. Johannis Loge. Nach dem Allem

---

[1] Olvasd: Brüder.

[2] Der innerste Orient értendő.

[3] Hurka (Friedr. Franz) 1761-ben Merklinben (Prága mellett) született, 1805-ben Berlinben halt meg mint kir. kamaraénekes. Ez a Cantate-je meg is jelent (Berlin, 1798).

wird ein Schlusslied nach der Musik von Himmel vorgetragen, und die □[1] geschlossen. Cantate, Dankgesang, Schlusslied und Reden, so wie die beyden Cabinets Erklärungen werden gedruckt und unter die Br Br ausgeteilt. Ich bilde es mir sehr stark ein, dass Sie kommen werden. Es konnten Ihnen Schwierigkeiten im Wege seyn, aber diese wissen Sie zu überwinden. Es könnte Sie Opfer kosten, aber Sie bringen dieselben einer guten Sache: also eingeguckt!

In betreff der Erweiterung unsers Systems ist seit Ihrer Abreise noch nichts geschehen. Seit dem Septb. standen wir in Ansehung eines Protectoriums in Unterhandlungen mit Gral[2] Bischofswerder. Der König überschickte unsere Constitution an Minister Wöllner[3] um einen gutachtlichen Bericht darüber abzustatten, Dieser fiel gegen unsere Erwartung auf das vortheilhafteste für unsere Sache aus, nur war der Vorschlag hinten angehängt, wir sollten uns unter billigen Bedingungen mit der National Mutterloge zu den drey Weltkugeln vereinigen. Das Vereinigungsgeschäft wurde eingeleitet, während aber alles noch im ungewissen schwebte, starb der König und nun mussten wir neue Wege zu unserm Ziele einschlagen. Wir legten den 7, Dezb. dem jetzt regierenden König unsere Constitution und einen Auszug aus dem Rituale vor, das Resultat davon waren die Ihnen jetzt bekannten beyden Cabinetserklärungen, die unsere Wünsche und unsere Sache entschieden. Vor dieser völligen Entscheidung wollten wir unsere Geschäfte mit auswärtigen Logen nicht erweitern, ich habe daher auch weder an Schröder in Hamburg, noch an Fichte in Jena; und was das abscheulichste ist, auch nicht einmahl an Sie geschrieben; aber meine Entschuldigung liegt in der Beschaffenheit der Sache, ich wollte nicht ehe schreiben, als bis ich etwas entschiedenes schreiben konnte; von nun an werde ich wenigstens in Ansehung Ihrer fleissiger seyn. Das Diplom für Sie als bevollmächtigter Sachwalter unserer Loge ist in der Expedition, auch die Abschriften der Constitution und anderer Acten für Sie sind in der Arbeit. Es würde alles schneller gehen, wenn Sie selbst so unerwartet unter uns erschienen. Nach Edinburg schicken wir diese Woche den Entwurf zu einem Diplom, wie wir es bedürfen, und wie wir wünschen, dass es uns

---

[1] Loge.

[2] General.

[3] Wöllner (Joh. Christian von) porosz államminiszter és a kultuszminiszteriumi osztály főnöke. L. rávonatkozólag a tárgyalásban bővebbet.

von dort her ausgefertigt werde, und es wäre ganz Zweckmässig, wenn auch Sie mit nächster Post hinschrieben, um unsere Sache zu unterstützen. Meine Arbeiten über das Bodische Manuscript konnte ich noch nicht anfangen, ieh habe es aber durchgelesen und freue mich der herrlichen Ernte. Mit Zuversicht auf Ihre Güte und Ihre Liebe für die Sache behalte ich es noch so lange bey mir, bis ich den wichtigen Gebrauch davon gemacht habe, zu dem es bestimmt ist. Bis jetzt wusste ich oft nicht vor Arbeit, wo mir der Kopf steht.

Mein Alexander[1] ist in der Welt; ich bitte, bewahren Sie Ihn so viel Sie können vor Lauge und Galle, und helfen Sie ihm zu einer nachsichtigen Recension. — Hier haben wir die Kunde, das Jean Paul[2] nächstens nach Berlin kommen wird, man lauert schon auf ihn in allen sogenannten fein und vornehmgeistigen Cirkeln, vor welchen mir eckelt. Ich fürchte man wird sich seiner daselbst so bemächtigen, dass gerade und schlichte Menschen, worunter ich gehöre, gar nichts von ihm werden abkriegen können. Ich wende mich daher an Sie mit der Bitte, ihm entweder schriftlich oder mündlich die Weisung zu geben, dass sobald er merkt, dass man mit ihm nur prahlen, und ihn daher mit veralteten Weihrauch ersticken will, er mein einfaches Dach aufsuchen wolle, wo ich ihm für offne Herzen, einen ungeschminkten Geist und gesunde Luft stehe. Er interessirt mich als Mensch; ich werde ihn bey jedem schlichten Menschen aufsuchen; sollte ich ihn aber nicht finden, und ich ihn vielleicht eben nur als Mensch interessiren, muss er mich bey mir selbst aufsuchen: denn lieber will ich in dieser Welt seine Bekanntschaft nicht machen, als mich in den fein — und vornehmgeistigen Cirkeln zu ihn hinaufdrängen. So sehr ich Masken auf Carnevalsfesten liebe, so sehr verabscheue ich sie dort, wo man den Schild der Humanität aushänget, seine Geselligkeit und Geistesnahrung auf den Beschlage Zettel setzt, und wenn man hineingeht, nichts als geistige Juden und Ziegeuner hinter die Larve eines Socrates oder einer Aspasia versteckt, oder kleine Kinder in der Rüstung des Herkules sich brüstend, gewahr wird. Ich würde Ihnen daher auch manche hübsche Zeichnung mitgetheilt haben, wenn Sie *mich* zum Depositair Ihrer Schilderungen von den Berliner Geistern wovon ich aber keine einzige gesehen oder gelesen habe, gewählt hätten. Darbes, Schlicht, Schadow,

---

[1] Fessler egyik regénye.

[2] Jean Paulra panaszkodik csakhamar.

Siebmann, Natorp und mein Weib grüssen Sie herzlich, ich aber sehne mich nach Ihnen theuerer Bruder mit ganzer Seele

Ihr *Fessler.*

Berlin den 8ᵗ Januar 1798.

3. *Böttigernek címzett levél.*[1]

Berlin den 22. Januar 1799.

Endlich einmahl ein paar Zeilen von diesem bösen Menschen; werden Sie wahrscheinlich bey dem Anblicke dieses Blattes sagen. Aber hören Sie mich, ehe Sie mich verdammen. Der Vorsatz, an Sie zu schreiben stand immer lebhaft in meiner Seele, aber immer waren es Begebenheiten die noch nicht ganz entschieden waren, und von denen ich Ihnen doch auch Nachricht geben wollte, und indem ich so wartete bis eine Begebenheit entschieden war, eräugnete sich schon vorher eine neue, deren Ausgang ich wieder abwarten wollte, und auf diese Weise ging es immer fort, bis ich mich jetzt mit Gewalt aus dieser Kette loswinde, und an Sie schreibe.

Was ich seit unserer Verbindung gethan und durchgesetzt habe, werden Sie am vollständigsten aus der Beykommenden Constitution, dem Tableau, dem Jahrbuche der Loge R. J. und aus dem höchst wichtigen Anfang zu dem Jahrbuche, der die Geschichte und Original-Documente des Bruches der Landesloge mit unserer Loge enthält, ersehen.

Das Edict vom 20. Octb., welches das, dem Könige zu gelinde Erkenntniss der Magdeburger Regierung in der Zerbonischen Sache[2] veranlasst hat, gibt der Maurerey in den Preuss. Staaten gewissermassen eine bürgerliche Sanction. Es wurde darauf angetragen alle höhere Grade abzuschaffen und der Hamburger Zeitungsschreiber hat diese Abschaffung als wirklich geschehen in die Welt hinausberichtet, aber in dem Edicte steht kein Wort davon, und der vom Innern der Maurerey ziemlich genau informirte König, verwarf den Vorschlag der Aufhebung. Noch vor der Erscheinung des Edictes fing ich eine Negotiation mit der Hamburger Provincialloge an, durch deren Vermittelung wir ein Grossmeister-Patent von der Grossen Loge in London zu erhalten hofften. Allein nach dem Edicte darf sich keine Loge mehr in Preuss. Staaten von London aus constituiren lassen noch viel weniger irgend ein Patent von derselben annehmen oder

[1] Dresden. (Mint a 2. számú.)
[2] L. az Evergetenbund dolgait a szövegben.

publiciren; ich musste also die angefangenen Negotiationen sogleich abbrechen.

Den 20t Decemb. ist der sechste Sohn des Königs von England Prinz August bey unserer Loge feyerlich und Ritualmässig zum Freymaurer-Lehrling aufgenommen worden. Er besucht die Loge fleissig ist den 19t Januar zum Gesellen befördert worden und wird künftige Woche den Meistergrad erhalten. Allem Anschein nach wird er ein eifriger Freymaurer, und vielleicht dürfte er es versuchen die Freymaurerey in England zu reformiren. So lange er sich in Berlin aufhält, welches ziemlich weit hinausberechnet ist muss sich jeder durchreisende Engländer bey uns aufnehmen lassen.

Mit dem 9tn Grad, das ist mit der Vollendung oder den letzten historischen Aufschlüssen, bin ich noch nicht fertig theils weil es mir an hinlänglicher Musse fehlt, theils weil ich auf so manche Lücke gestossen bin, die ich nicht weiss woher auszufüllen. Ich bitte Sie daher dringendts mir nicht nur das Manuscript noch auf einige Zeit zu lassen, sondern auch wenn Sie noch irgend etwas der Art in Ihren Scrinien aufbewahrt haben dasselbe gefälligst mitzutheilen. Sie würden dadurch die Vollendung des Werkes sehr befördern und mich um so eher in Stand setzen ihnen das ganze schöne Gebäude vollendet vorzulegen.

Bey allem Flor unserer Loge ist doch Streit im Innern beständig auf der Tagesordnung, allein dies muss so seyn, und wird oft von mir mit Vorsatz so eingeleitet. Der Streit ist ein Beweiss dass alles an der Sache Interesse nimmt. Ich fürchte für jede Gesellschaft diejenige Ruhe durch welche das Ganze einer stillstehenden Pfütze ähnlich wird und die scheint mir am besten organisiert die einem Bergstrom gleicht der sich Trotz aller im Wege stehenden Felsentrümmern über, unter, und neben denselben fortwälzt. Die Geister müssen sich aneinander reiben und durch diese gegenseitige Reibung höher emporspringen. Ich habe in dieser Hinsicht viel zu kämpfen und zu halten alle Augenblick will dieser oder jener ausreissen, weil er sagt er sey des ewigen Streites überdrüssig oder weil er sich nicht ärgern will und doch nicht kalt bleiben kann. Der Deutsche hängt doch gar zu sehr an der Bequemlichkeit.

Ich habe unter dieser Zeit auch mancherley gelitten. Durch die Ukase des Kaisers, sind mir 3. Eleven entgangen und nur ein einziger geblieben. Jetzt habe ich wieder zwey. Ausser dem bin ich bey dem Neu Ostpreuss. Finanz Departement auf Diäten 1 Rth alle Tage angesetzt und endlich habe ich auch Sanders Stelle bey

der Vossischen Buchhandlung übernommen. Und ich freue mich dass ich in dieser letzten Qualität öfters an Sie werde schreiben müssen. Durch alle diese kleinen Zuflüsse fängt es um vieles an mir besser zu gehen. Und wenn Sie mich noch lieben, mir wohlwollen und auch in meiner Maurerischen Thätigkeit mich unterstützen so fehlt mir nichts mehr.

Ihrem treuergebenen
Fessler.

Ich bitte Sie dringendst, so schnell als möglich in der Jenaer Litteratur-Zeitung eine Anzeige von dem Jahrbuche der Loge R. Y. zu besorgen. Bey dieser Gelegenheit könnte auch mancherley von dem Anfange, obgleich dieser nie in den Buchladen kommt, und von der Fundamentalconstitution der Loge gesagt werden. Wohl der Loge R. Y. wenn Sie Freund die Recension selbst machen wollten.

4. *An Herrn HRth Böttiger in Weimar.*[1]

Berlin den 2[t] Februar 1799.

Höchst wahrscheinlich ist nun meine letzte Sendung schon in Ihren Händen, und ich ersuche Sie dieses Schreiben als einen Nachtrag dazu anzusehen. Von P. Blumenthal haben wir noch keine Erklärung, die wir jedoch mit Sehnsucht erwarten, weil wir, im Falle, Herr Prof. Blumenthal die Arbeit der Bemerkungen zu unserm Magazin nicht übernehmen wollte, hier in Berlin selbst das Geschäft sehr vortheilhaft einleiten, und die kostspielige Correspondenz und hin und Hersendung des Manuscriptes entbehren könnten. Prediger Herbst,[2] ein bekannter Naturkundiger hat sich vorläufig erklärt, sowohl die Übersetzungen als auch die Anmerkungen zu unserm Magazine zu übernehmen, und wir erwarten nur die Erklärung des H. Prof. Blumenthal, ehe wir völlig entscheiden.

Sie sind mein Freund und Freund der Handlung, die mir ihr Zutrauen geschenkt hat, und in dieser Hinsicht ersuche ich Sie alle erdenkliche Mittel anzuwenden, wodurch Sie uns das in Cairo herauskommende Journal La Decade Egyptienne, Journal litteraire d'Economie politique und alles übrige, was aus Egypten zu haben ist,

---

[1] Dresden. (L. 2 számút). HRth (Hofrath).

[2] Herbst (Joh. Friedr. Wilh.) Berlinben a Marienkirche prédikátora és a Royal York tagja volt. Mint természettudós főként a rovartan terén volt jártas.

verschaffen können. Die Handlung sowohl als ich werden Ihnen, diesen uns höchst *wichtigen* Freundschaftsdienst, nach unseren Kräften verdanken. Ich bitte aber, dabey zugleich zu bemerken, dass nur in der Eile Heil ist.

Mit aufrichtiger Hochachtung und Liebe

Ihr treuergebener Freund
Fessler.

5. *Böttigerhez intézett levél.*[1]

Hannover den 8. August 1799.

Ihr werthes Schreiben, mein geliebter Bruder, ist mir nach Hannover nachgeschickt worden, denn ich bin schon seit dem 12[t] Julius auf Reisen. Den 10. reise ich von hier nach Göttingen, bleibe den 11. 12. 13. 14. dort, ziehe dann nach Cassel, von wo ich den 19[tn] Abends in Gotha einzutreffen gedenke. Zwischen den 20[tn] und 25[tn] sehe ich Sie gewiss in Weimar und da werde ich Ihnen zu beweisen bemühet seyn dass die Loge R. Y. weder der Hamburger Provincialloge, noch irgend einer Loge zu gefallen ihre Mittel auf ihre Brüder moralisch zu wirken und sie in beständiger Energie und Theilnahme zu erhalten vermindern darf. Es ist wohl sehr sonderbar wenn sich eine Stadt das Recht anmasst über die Localbedürfnisse einer entferntern Stadt zu urtheilen, und nicht leiden will, dass die Einwohner derselben Kartoffel bauen sollen weil sich ihre eigenen Bürger den Magen damit verdorben haben. Die höhern Grade sind recht gut auf die Moralität der Brüder zu wirken, wenn sie auf keine Täuschung, auf keine Lüge von unbekannten oder höhern Obern gegründet, lediglich den Zweck des Ordens und die erhabne Bestimmung des Menschen im Bilde darstellen, und jenen sowohl als diese dem Gefühle näher bringen. Sie sind recht gut, wenn ihr Inhalt sowohl als Ihre Tendenz so beschaffen ist, dass der aufgeklärteste Verstand nichts darin findet was ihn beleidigen und der gemeinste Verstand alles darin findet was ihn erbauen, unterrichten, und befriedigen kann. Es können sich aber in der Folge Betrügereyen einschleichen. — Dagegen schützt uns die Verfassung und Organisation unserer Loge, durch welche jeder Einfluss irgend eines Betrügers schlechterdings unmöglich gemacht wird. Doch das mehrere mündlich.[2]

Auf die Ausfälle des berüchtigten Kosmanns in den Brandenburger Denkwürdigkeiten wird in Berlin niemand

[1] Dresden, idézett helyen.

[2] Ez a hamburgi Schröder reformátori törekvéseivel függ össze. V. ö. a szövegben Böttiger vádját Fessler ellen erre vonatkozólag.

antworten. Wir haben schon genug öffentlich gesagt, um dem rechtlichen Manne den Gesichtspunct anzugeben aus welchem er unser Gebäude zu beurtheilen hat. Wer sich dagegen von Kosmann einnehmen lässt, dessen Existenz ignoriren wir durch unser eigene innere Kraft gesichert. Aber sehr lieb würde es uns seyn, wenn Sie etwas, irgendwo darüber sagten.

Furcht in Gefahren hat Menschen und Staaten von jeher zu Fehlern verleitet Werden die Jesuiten wieder hergestellt, so nimmt der ausgetriebene Lojolitische Teufel sieben andere Teufel zu sich, und die letzten Dinge der Jesuiten werden zehn Mahl ärger seyn, als es ihre ersten waren. Zum Motive der Herrschsucht wird sich noch das Motiv der Rache gesellen, und Sie werden die Fürsten allmählig in den Zustand zu versetzen wissen in welchen die Lojoliten nichts mehr von diesen und diese alles von Ihnen zu befürchten haben: Wir beyde, geliebter Bruder, werden den ruhigen Gang unserer Überzeugung immer ungestört fortgehen können. Sind die Fürsten durch die Französische Revolution nicht weiser geworden, und will sie daher die Vorsehung durch das von ihnen selbst wieder eingeführte Gift der Jesuiten weise machen, so sey es; wir werden schon in der Heymath seyn, wenn die Regenten mit gefesselten Händen zu den Füssen der Gesellschaft Jesu liegend, seufzen und sagen werden: wer hätte das geglaubt?

Das Bodische Manuscript und die gewünschten Rituale sollen bald nach meiner Rückkehr nach Berlin in ihren Händen seyn.

Bruder Kuss und Umarmung

Ihr *F.*

6. *Böttigernek címzett levél.*[1]

Berlin den 29 Octb 1799.

Es ist eine wunderbare Angelegenheit, geliebter Freund, und Bruder, in der ich mich an Sie wende; aber ich kann Ihnen nicht helfen, was ich von Ihnen verlange ist Ihnen ein leichtes, und der respect. Impetrant wird Ihnen seine Dankbarkeit wenigstens mit einem Stück schlesischer Leinwand zu bezeigen bemüht seyn. Mein geliebtester Freund Fischer, ehemaliger Conrector in Hirschberg, Verfasser der Pfleglinge der heil. Catharina von Senis und Piedro und Giannette, übrigens ein Grundgelehrter Mann, besonders im Griechischen und lateinischen, Gemahl der Gräfin Reichenbach, des interressantesten Weibes, das

[1] Dresden. (Mint fentebb 2).

ich je gekannt habe, unser guter liebenswürdiger Herzensmann Herder kannte sie auch; und jetzt nach ihrem Tode, Vater eines Sohnes und Besitzer von 50.000 Rth. will nach Berlin ziehen, keine weitere Carriere suchen, sondern bey mir wohnen, und lediglich den Musen, der Freundschaft und sich selbst leben. Da er zugleich für den Orden thätig seyn will, mithin nicht vermeiden kann auch gesellschaftliche Verhältnisse zu entriren, die Menschen aber nie mit dem Nahmen des Mannes zufrieden sind, sondern immer gleich fragen, was ist er? und wenn sie hören: Nichts! die Nase rümpfen, so hat er mich bevollmächtigt einen Titel für Ihn zu suchen. Und nun bevollmächtige ich auch Sie, geliebter Freund, alles erforderliche zu thun, zu unterschreiben oder schreiben zu lassen, was Meinen Freund

> den Ehmaligen Conrector, den Gelehrten Herrn Carl August Fischer in Ansehung seiner gründlichen gelehrten Kenntnisse, entweder zum Herzogl. sachsen-weimarschen Hofrath, oder zum Schwarzburg Rudolstädtischen Legationsrath machen, und ihm hierüber das Herzogl. oder fürstliche Patent verschaffen kann.

Sollten sich auch die Kosten die es machen durfte, auf 60. bis 80. Rth. belaufen, so ist Fischer erböthig dazu, und Sie dürfen sie mir bestimmen, so lasse ich Ihnen dieselben sogleich durch die Voss. Buchhandlung anweisen. Wäre eine Bittschrift dazu nöthig so bitte ich dieselbe aufzusetzen, und von wem immer in Weimar mundiren und Carl August Fischer unterschreiben zu lassen, damit das Geschäft nicht verzögert werde. Nehmen Sie bey dem Herzog oder bey dem Fürsten zu Rudolstadt alles zu Hülfe, was helfen kann. Fischer wird dem Titel so wenig, als dem Herrn der ihn ihm gegeben hat, jemahls Schande machen. Fischer zieht den 20. Novb. bey mir in Berlin ein, welche Freude für mich, wenn ich ihm schon da das Herzogl. oder Fürstliche Patent, entgegen bringen könnte! Nehmen Sie unsern lieben Herder zu Hülfe. Es geht gewiss, wenn Sie wollen, denn was vermöchten Sie durch Ihre Connexionen nicht durchzusetzen. Also Fischer wird Hof- oder Legationsrath.

Schlicht[1] ist todt. Der Innere Or. hat mit ihm eine Grosse Last, die gesetzliche Ordnung einen mächtigen Feind verloren.

---

[1] A R. Y. páholyban nagy szerepet játszott. Fessler később egy állitólag tőle származó levelet tett közzé a R. Y.-beli állapotokra vonatkozólag. L. a szöveget.

Garlieb Merkel-re vonatkozólag l. a szöveget és a 9. levél 2. jegyzetét.

Merkel beträgt sich hier gut und geisselt das Schlegelsche Publicum mit tief verwundenden Hieben.

Fichte lebt wenig in Gesellschaften, lebt ruhig, und man hält Ihn für einen durchaus redlichen biedern Mann. Sein persönliches Betragen hat schon manchen Feind seines philosophischen Systemes zum Freund des Menschen in ihm umgeschaffen.

Ich breche ab, damit Sie Zeit gewinnen, die Ihnen von mir übertragene Creationen ex nihilo einzuleiten. Ihr treuergebener F.

7. *Ugyanahhoz.*[1]

Das Mspt (Manuscript) von Bode[2] erhalten Sie ehestens zurück durch die Voss. Buchhandlung. Ich bitte Sie dringendst um alles was Sie etwa noch vorrathig haben. Ich werde nichts mehr so lange behalten. Aber ich wünschte bis zum 31. Decb. 1800 bey der Schlussfeyer des Achtzehnter Jahrhunderts, wobey Sie schlechterdings erscheinen müssen und mit Fromman Partie machen können, das ganze Innerste vollständig ausgestellt zu haben.

8. *Ugyanahhoz.*[3]

Berlin den 5 Februar 1800.

Geliebter Freund und Bruder!

Ich hoffe, dass Sie nun wieder mit der Vossischen Buchhandlung zufriedener seyn werden, und dann sind sie es gewiss auch mit mir. Was Nun den Hofrathstitel für Fischer anbelangt, so habe ich darum in der Sache bis jetzt nichts weiter gethan, weil er mich mit den weitern Vorschritten einhalten liess. Es thut mir übrigens sehr Wehe, dass ich so selten von Ihnen etwas zu lesen bekomme, ob ich gleich weiss, dass Sie öfters an Menschen in Berlin schreiben, die ich an ächten Gesinnungen der Freundschaft und Achtung gegen Sie, weit zu übertreffen mir schmeichle. Ich habe hier mit so manchem Grossen Herrn zu thun, dem Auszuge aus Ihren Kentniss und Sachreichen

---

[1] Dresden. (Mint a 2. levél.) Keltezés nélkül. Valószínűleg 1799 vége felé írva.

[2] Bode (Joh. Joach. Christoph) igen érdekes alakja volt a XVIII. századi német szellemi életnek és a szabadkőművességnek. Pásztorból küzdötte föl magát a titkos tanácsosságig. Könyvkereskedőként Hamburgban Lessinggel is érintkezett. (A „Gelehrten-Buchhandlung" terve!) 1778-tól fogva Weimarban élt s fordítóként vált híressé. 1761 óta volt szabadkőműves s nagy szervező munkát fejtett ki 1793-ban bekövetkezett haláláig.

[3] Dresden.

Briefen, mit Nennung Ihres Nahmens, oder ohne diese Nennung, sehr angenehm seyn würden, und da ich noch immer den angenehmen Traum nähre, Sie einst noch in Berlin domicilirend, und vorteilhaft postirt zu sehen, so würden Sie mir dadurch Gelegenheit geben, auch Ihnen manchen wichtigen Freund vorzubereiten.

Unsere Logen Angelegenheiten gehen noch immer mit Kraft und Ordnung fort. Das Jahr 1800 ist für uns sehr wichtig. Die Constitution wird in diesem Jahre Revidirt und ich hoffe die neue revidirte Constitution, wird in der ganzen Maurerwelt grosses Aufsehen erwecken. Überdiess stiften wir den 1ᵗ April einen Rettungsausschuss an dem alle Brüder unseres Logenbündnisses Antheil nehmen sollen. Von dem aber auch nur Brüder unsers Logenbundes Hülfe erhalten können. Nach dem von mir entworfenen Plan, bey dem ich durchaus das Minimum annahm, muss im Jahre 1816 der Fond 10.470 und im Jahre 1821 schon 13.220 Rth stark seyn. Ich lasse so eben den Plan auch für Sie mundiren und Wewitzer wird Ihnen künftige Ostermesse ein hübsches Paquet Maurerischer Miscellaneen mitbringen.

Nun nur noch eine dringende Bitte. Es kommt in Paris eine Zeitung unter dem Titel Le Bien-Informé, Imprimerie-Libraire du Cercle Social, rue du Theatre Français Nr 4 heraus. Die Redacteurs sind Thomas Payne und Bodeville. Mir liegt ausserordentlich viel daran, zu erfahren, wer der oder die Berliner Correspondenten seyen. Dies Herauszubringen wird Ihnen ein leichtes seyn, wenn Sie Ihr ganzes Scavoir faire anwenden. Ich erbiethe mich Ihnen freudig und thätig zu ähnlichen Diensten. In Erwartung bald recht viel von Ihnen zu lesen Umarme ich Sie herzlich. Ihr

treuergebener Br. und Freund
Fessler.

9. *Ugyanahhoz.*

Berlin den 10. März 1800.

Um den Berliner Correspondenten des Bien Informé in Paris herauszukriegen habe ich den Auftrag Ihnen zu melden, dass Sie zwanzig Stück Frdos biethen können, welche Ihnen nach Eingang der zuverlässigen Nachricht über den Correspondenten sogleich assignirt werden sollen.

Auf Mounier's Lettre à un Anglois[1] freue ich mich

[1] Mounier (Jean Joseph) államtanácsos (1758—1806) egy elhíresedett munkában, melyet franciából németre, angolra s hollandra is lefordítottak, védelmébe vette a szabadkőműveseket azon vád ellen, hogy ők idézték volna elő a francia forradalmat. E munkáját a weimari

sehr, die Vossische Buchhandlung wird das Werk sehr gern in Verlag nehmen, und ich bitte nur rasch dahindter her zu seyn.

Merkel[1] hat mir nichts leids gethan, ich lebe vielmehr in Bestem Vernehmen mit Ihm; aber ich redigire das Archiv der Zeit, wie die grossen Herrn bisweilen regieren. Weder Sie noch ich wissen am öftesten was in ihren Nahmen geschieht. Der Verfasser des Ausfalles ist der Subconrector Bernardi: ein Priester der Schlegelschen Gottheiten, enragirt wie Sie, aus verfaulter Galle und dicken Blutte zusammengesetzt, gut beleibt, aber doch nur ein Fragment der Gelehrsamkeit und Humanität wie die Gottheiten, denen er Weihrauch streut. Wenn Maurer seinen Vortheil versteht, so wird er künftiges Jahr entweder mich oder Rambach abdanken, dann kann aus dem Archiv etwas mehr als schwarz bedrucktes Papier werden. Fichtes Bestimmung des Menschen geht gut. Er hat noch ein sehr grosses Publicum, Seine Existenz wird in Berlin sehr angenehm seyn. Zwey Minister schätzen Ihn sehr hoch und Minister Struensee selbst, hat seine hiesige Ansiedelung durch einen Freypass auf alle seine Effecten begünstigt. Leben Sie wohl und angedenk Ihres treuen

Br. Fessler.

Küssen Sie Herder in meinem Geiste.

Warum antwortet Herr Geh. Legationsrath Bertuch[2] nicht auf meinen Antrag wegen Rhodes vortreffl Werke?

Warum ruft man mich nicht zum Mitarbeiter der Jenaer Litteraturzeitung und zum Recensenten.

Belvedere-ben való tartózkodása idején adta ki. Itt angol ifjak számára állított volt föl egy nevelőintézetet (1795). Szerepet játszott a francia forradalomban, de királypárti volt s e miatt hamarosan el is hagyta Franciaországot, hová 1801-ben tért vissza. Bonaparte előbb Ille et Vilaine prefektusává tette, majd az államtanácsba nevezte ki. Az említett vádat Barruel és Robinson terjesztették. Barruel (Augustin, abbé et chanoine honoraire de l'église métropolitaine à Paris) vonatkozó munkája: Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme (4 kötet, London, 1797 s köv. évek) Robinson (John) ugyancsak 1797-ben adta ki következő munkáját: „Proofs of a conspiracy against all the Religions and Governments of Europe."

[1] Garlieb Merkel (1769—1850) író, 1799 óta Berlinben élt, hol az Ernst und Scherz c. hetilapot, majd (1803—1806) Kotzebue-val a Freimütiger-t szerkesztette. Goethe és a romantikusok elkeseredett ellensége volt. L. az ő és Bernhardi viszonyát Fesslerhez a szövegben. Rambach Fessler mellett az Archiv der Zeit társszerkesztője volt.

[2] Bertuch (Friedr. Justin) 1785 óta „Legationsrat" Weimarban. Sokat foglalkozott a spanyol irodalommal és kiadóvállalatokkal. Wielanddal meg Schütz-cel együtt ő dolgozta ki a Jenaische allg. Litteraturzeitung tervét is (1784). Rhode szabadkőműves páholytársa volt Fesslernek és egy ideig társszerkesztő az Eunomi .-nál.

1° aller Catholisch Theologischen Bücher
2° aller Kirchenrechtlichen Schriften
3° aller ästhetischen Theorien
4° aller historischen Romane.?

Ich habe mich darüber an Herrn Hufland und Bertuch bereitwillig erklärt.

10. *Böttigernek írott levél.*[1]

Berlin den 3. May 1800.

Sie erhalten hierbey das Kostbare Mspt mit wärmsten Dank zurück. Die Art und Weise, wie die darin enthaltenen Ideen verarbeitet worden sind, wird Ihnen Grosse Freude machen Wenn ich so glücklich seyn sollte Sie jemahls wieder, etwa bey der Feyer und Schluss des 18ⁱ Jahrhunderts in Berlin zu umarmen. Ich lege auch Ein Exemplar von den Gesängen und der Cantate bey, welche bey unserer jährlichen Trauerloge gesungen werden. Das dabey übliche Ritual können Sie so ziemlich aus den vorangesetzten Merkwürdigen Gebräuchen der Alten etc. errathen. Alles was mit ausgezeichneter Schrift gedruckt ist kommt in dem Ritus wirklich vor.

Nun bitte ich Sie noch dringendst um gefällige Mittheilung alles dessen, was Sie von Bode noch vorräthig haben Zur Michaelis-Messe soll Ihnen Wewitzer alles wieder zurückbringen. Durch jede kleine oder Grosse Mittheilung vermehren Sie die Genüsse die Ihnen in Berlin vorbereitet werden.

Herr Geh. Legationsrath Bertuch hat in Ansehung der Rhodischen Kunstlehre noch nichts geantwortet. Rhode ist mit einer Grossen Stimmen Mehrheit zum Reviseur und Redacteur der Constitution gewählt worden, und er hat seine Arbeit zur allgemeinen Zufriedenheit beendiget. Die Constitution ist in Ansehung der Kürze, der Bestimmtheit etc. ein Meisterstück. Wir werden Sie für Brüder und Logen sammt dem Gesetzbuche drucken lassen, und zu Michaelis haben Sie gewiss ein Exemplar davon.

Fichte ist von unserer Tochterloge Pythagoras zum flammendem Stern mit einhälligen Stimmen affilirt worden. Einen Sonntag um den andern hält er für Brüder von 12. bis 1. Uhr Mittags eine Maurerische Vorlesung, Sein Auditorium ist zahlreich. Seine Vorlesungen wirklich interessant, und nach der Vorlesung wird gespeist.

Das die Loge R. Y. der Cirkel Correspondenz bey-

[1] Dresden. Landesbibliothek.

getreten ist, wissen Sie schon, und wir haben gestern das erste Paquet abgeschickt. Bald nach Johannis kommt Schröder nach Berlin, da wird viel gemauert werden. Wären Sie doch zu der Zeit schon hier. Sie würden gründlich überzeugt werden, dass die höhern Grade mit grossen Vortheil beybehalten werden können, und dass die Gr. Loge R. Y. die Mittel gefunden hat, sie ganz unschädlich zu machen, ohne das Kind mit dem Bade auszugiessen.

Lassen Sie Wewitzer nicht leer nach Berlin reisen. Er soll Ihnen dafür zu Michaelis recht viel mitbringen von Ihrem

treuergebenen
OBr.[1] *Fessler.*

11. *Böttigernek címezve.*[2]

Berlin den 7. Junius 1800.

Aus der Privat Druckerey des Seligen Bode habe ich nichts als das Heft N^ro^ 3., Heft C. N^ro^ 4. Heft D. N^ro^ 5. Heft E. N^ro^ 6. Alles übrige fehlt mir. Ich bitte Sie daher dringendst, gerade bey der gegenwärtigen Palingenesie des Ganzen sich ein wenig anzustrengen Ihre Kisten und Kästen zu durchsuchen, und mir alles was Sie können theils in Usum perpetuum, theils sub lege Restitutionis welches ich gewissenhaft beobachten werde, so eilig als möglich unter der Adresse der Vossischen Buchhandlung zuzusenden. Ihrer Verhältnisse wegen soll ihr Nahme im diessjährigen Tableau wegbleiben. Über die Fortschritte unserer Grossen Loge sollen Sie gegen den 3^t^ August eine ausführliche Erzählung erhalten welche Sie dann für die Allgemeine Zeitung verarbeiten können. Halten Sie mir unsern lieben Schröder nicht zu lange in Weimar auf, ich habe ihn hier nöthiger als sie in Weimar. Jean Paul[3] wird hier zerissen, mich hat er ganz vergessen. Es thut mir Weh, dass der reine Mensch, ohne den Nimbus der Gelehrsamkeit und des Genies, um den ich mich nie bestrebt habe, so wenig Werth bey ihm hat. Was macht Mounier[4] und wie steht es mit seinem Werke? Küssen Sie Herdern, in meiner Seele *Er* wird mich doch nicht ignoriren wenn er nach Berlin kommen sollte. Mit aufrichtiger Liebe und Achtung Ihr

treuergebenster
Fessler.

---

[1] Ordensbruder.
[2] Mint fent.
[3] L. a 2. számú levelet.
[4] L. a 9. számú levelet.

12. *Von Held-nek írott levél.*[1]

Berlin, den 10. Septb. 801.

Vorläufig melde ich dir dass, wenn es mir gelingt, die nöthigen Personen, nehmlich die bey den Grossvorsteher, worunter Hey ist, den Gross Secretair und Treblin zu bewegen, dass sie mich begleiten, wir heute Abend nach 5. Uhr bey dir erscheinen werden. Für jetzt nur noch ein par ernste und aufrichtige Worte als Mann an den Mann.

Du nennest das, worüber ich mir Erörterungen und Angaben von dir erbitten musste, einen bösen Gegenstand, das mag und soll er von Rechts wegen für den seyn, der bös und unredlich gehandelt hat.

Du willst in deiner Antwort nicht blos von Treblin, sondern Hauptsächlich von mir, und *meiner* Führung *meiner* Loge handeln. Das magst Du thun; aber zur Führung unseres Prozesses gegen den boshaften Verläumder, der dich belogen und inducirt hat, seine Verläumdung als Wahrheiten in deine Defension aufzunehmen; ist es nicht nothwendig; ob es gleich mir, als ein Beytrag an den Menschenurtheilen über einen Gegenstand, den sie zu kennen sich nicht bemühet haben, immer schätzbar bleiben wird, was du auch immer über den Grundvertrag und die Gesetze der Loge Royale York, so wie über meine Art und Weise Grundvertrag und Gesetze zu executiren sagen magst. Liegt dir daran, wahr zu seyn, so wisse dass Grundvertrag und Gesetze vor den Augen der Welt da liegen, diese mögen nun dir und hundert andern gefallen oder nicht; ich muss der Executor derselben seyn, oder austreten: so wisse, dass ich selbst an der Execution nur einen *Theil* habe, und dass Klein, Clavin, Hey, meine Mitexecutoren lesen, das gelesene verstehen können, und keine feile Jaherrn sind, mithin mich nur thun lassen und mitthun, was dem Grundvertrage und Gesetzen gemäss geschehen soll, nicht was ich will. *Du* musst dich nicht zu der Classe meiner elenden Lobredner herabwürdigen, die mich für den gewandtesten, grössten Kopf bey der Loge R. Y. erklären, indem sie behaupten alles, was ich wollte, musste dort geschehen und Männer wie Klein, Clavin, Hey, Amelang, Herbst etc. liessen sich eben so blind, wie der übrige Haufe von 200. Brüdern und vierzehn Logen von mir gängeln.

Ich habe dich während deines Arestes nicht besucht, 1° weil ich bis zum 16^{tn} May mit der Herausgabe meiner

---

[1] Berlin. Preussiche Staatsbibliothek, Held-re vonatkozólag l. Evergetenbund és a 2. levél jegyzetét.

Maurerischen Schriften unablässig beschäftiget war, vom 16. May bis zum 5. Junius, meine weitläufige, liegen gebliebene Correspondenz nachholen musste, den 6. Junius eine Geschäftsreise vornahm, von der ich krank nach Hause kam, und bis zum 22ten Junius die Stube hüthen musste. Den ganzen Julius und Augustus fesselte mich die Arbeit an einer Angelegenheit, die dem Betrug und der Täuschung in der Maurerey einen tödtlichen Streich versetzt, und die in ihrem glücklichen Erfolge künftigen Sonntag publicirt werden soll. Den 13ten August hörte ich was du in deiner Defension von mir und der Loge Roy. York geschrieben hast, und da konnte ich überall keine Lust mehr haben den Mann zu besuchen, der seine gerechte Sache durch Frivolität (dem Hörensagen nachschreiben, entscheiden ohne untersucht zu haben) selbst herabwürdiget.

2° Weil ich nicht einsehen konnte, was dir mein Besuch sollte, dich trösten? das bedurftest du nicht. Dir meine Theilname versichern? Was konnte dir daran liegen? Dir meine Dienste anbiethen? kanntest du mich, so warst du dir deines Rechts, zu fordern, bewusst; kanntest du mich nicht, so waren meine Anerbiethungen überflüssig.

3° Weil ich nicht hingehe wo ich nicht offen und freymüthig sprechen kann, und dort nicht offen und freymüthig sprechen darf, wo ich Gefahr laufe, dass das, was ich von Herz zu Herz spreche, Gelegentlich die ganze profane, von mir längst vergessene Welt erfährt.

Treuergeben unterschrieb ich mich, weil es wahr ist, weil ich das was Bitterkeit, was Temperament, was Drang der Umstände, was Leichtgläubigkeit und die daraus folgende Leichtbetrüglichkeit, was Menschen die du als Idole verehrst, und deiner doch unwürdig sind in dich hineingetragen haben, von dir wegzudenken weiss. Annihilire, wenn du willst in deiner Welt meine ganze moralische Existenz; du kannst auch dann noch immer glauben, dass ich zu stolz bin, um dich mit einer Unterschrift zu belügen. Als dein Treuergebener warne ich dich, nicht nachzuschreiben von der Loge R. Y. was dir mit dem Scheine der Rechtlichkeit angethane Fressbruder, oder Menschen, die aus der Loge Royale York einen Tummelplatz ihrer kindischen Eitelkeit oder kleinlichen Ruhmsucht machen wollten, und nicht von mir, sondern von der Totalität mit verdienter Verachtung zurückgewiesen worden sind, von der Loge R. Y. a priori vorconstruiren, denn du würdest Ungerechtigkeiten begehen und als consequenter Mann musst du dich vor Ungerechtigkeit hüten. Ich bin kein Freund von Herrnhuthern, weil ich viel wider sie gehört habe, eben aber weil ich nur gehört, nicht selbst gesehen, selbst geforscht habe, werde ich nie etwas

gegen die Herrnhuther schreiben. Gott selbst kann keine begangene Ungerechtigkeit ausgleichen.

Der Unterschied zwischen mir und dir ist nicht der, dass dein Herz blutet und mein Charakter porös ist, sondern der, dass mein Herz schon ausgeblutet hatte, ehe das deinige noch anfing zu bluten!

Beherrsche deine Eigenliebe und fordere nicht, dass dein Ideal das Ideal aller Menschen werden soll. Liebe dein Ideal, bilde es aus, erhöhe es, aber habe Achtung gegen die Ideale anderer Menschen, und verachte nur den, dessen Seele alle Kraft Ideale zu schaffen verkauft oder verschwelgt hat.

Dein

Fessler.

13. *Böttigerhez intézve.*[1]

Verehrter Freund!

Ohne Zweifel wird Ihnen der Buchhändler Korn meiner Anweisung gemäss meine Theresia, die Tochter meines vorigen Sommers bereits zugeschickt haben, hiermit übersende ich Ihnen Bonaventura den Sohn meines letzten Winters, unter Kriegesangst, unter feindlichen Durchzügen, und unter den trübesten Aussichten für meine Zukunft, von mir erzeuget. Es würde mir in vieler Hinsicht lieb seyn, liesse es Ihre Musse zu, die drey Werke, die ich nun mit Vergnügen unter Ihrem Kennerblicke weiss, einer baldigen und ganz besondern Aufmerksamkeit zu würdigen, einige ernste, nicht zu zünftige Worte darüber im Deutschen Mercur, und wo noch sonst Ihre Stimme mir Gerechtigkeit und Liebe sprechen kann, würden vielleicht selbst für mein künftiges Schicksal nicht unwirksam bleiben. Die öffentlichen Angelegenheiten könnten leicht eine solche Wendung nehmen, dass ich meine bürgerliche Existenz, und damit auch meinen Gehalt verlöre. Mein geringster Kummer, stände ich allein; aber mit einer Frau und drey unmündigen Kindern müsste ich wieder meinen Wanderstab in die Hand nehmen, und mir anderswo eine bürgerliche Subsistenz suchen. Wie glücklich wäre ich, wenn ich ohne zu suchen, früher noch irgendwohin, am liebsten für mich, nach Heidelberg, Augsburg oder München, gerufen würde! Den 29[t] März hatte ich die erwünschte Gelegenheit mein Gut Kleinwall ohne Schaden zu verkaufen, wodurch zugleich ein starkes Hinderniss, jedem Rufe prompt zu folgen, aus dem Wege geräumt ist. Zwar habe ich mir wieder in *Nieder Schönhausen*,

[1] Dresden. (Mint 2.)

1. Stunde von Berlin ein schönes solides Haus und Garten angekauft, die Besitzung ist aber so situirt und beschaffen, dass sich nöthigen Falles, täglich ein angenehmer Käufer dazu findet. Jedes Wort der Bitte an Sie, sich meine Lage zu Herzen zu nehmen, und überall, wo Sie es vermögen, meiner wirksam zu gedenken, wäre Beleidigung Ihrer Freundschaft und Ihres humanen Mitgefühls.

Mit Achtung und Liebe
Ihr
ganz ergebenster
Fessler.

Nieder Schönhausen bey Berlin
den 16. Majus 1807.

14. *Böttigerhez intézett levél,*[1]

Sie haben mir Gutes gethan geliebter, verehrter Freund, dadurch, dass Sie meine bedrängte Lage dem Bruder Mossdorf[2] eröffnet haben; er hat sie wieder an Menschenfreunde erzählt, die mir einige Hülfe zusandten, in dem Augenblick, als ich ohne einen Heller im Hause in die Thränen meines Weibes und meiner Kinder nur die meinigen fliessen lassen, und die erstere auf einen gerechten Gott, auf das Grab oder auf den Bettelstab vertrösten konnte. Wir danken Ihnen mit gerührtem Herzen dafür, und wir haben am neuen Jahres Abend Sie unter unsern seltenen Freunden in der Noth gesegnet.

Meine Gegenwart ist niederdrückend, meine Zukunft finster. Einige Umrisse der erstern mögen Sie in meinem Schreiben an Br. Mossdorf besehen. Zur Aufhellung der letztern hat es noch nicht den geringsten Anschein. Von Heidelberg, München und Stuttgart habe ich bis zu dieser Stunde noch keine Antwort erhalten, und sollte in Berlin auch wirklich eine Universität errichtet werden, woran ich noch sehr zweifle, so wird man um recht wohlfeil davon zu kommen, an der Hand grösstentheils nur die Gymnasiallehrer, Akademiker und Prediger mit einer geringen Zulage, und die emigrirten Hallenser Professorn dabey anstellen. Dazu kommt noch, dass mich für die Berliner Vettern, Schwäger, und Patronen eine dreyfache Schuld drückt. 1° war ich nie im Stande zu fêtiren, und an Resourcen, Kränzchen und dergl. Antheil zu nehmen, meiner Armuth wegen; 2° hatte ich diesen Mangel nie durch Kriechen, Häucheln, Schmiegen und Schmeucheln ersetzen wollen, es fehlt mir also an allen mächtigen Verbindungen und ich bin den wenigsten

[1] Dresden. (Mint fent.)
[2] Neves szabadkőműves. Ő gondozta Fessler szabadkőműves iratainak kiadását is.

Menschen persönlich bekannt, den wortführenden Gelehrten ein schweigendes Räthsel. 3° Sind die Mitglieder der Berliner drey Logen keine gutmüthigen Sachsen, keine gemütlichen Oesterreicher, sondern Berliner Nordländer, wie ich sie in Bonaventura S. 186. gezeichnet habe. Diese Brüder, diese Nordländer habe ich beleidigt, und sie haben das Verzeihen nie gelernet. — Es ist mir aber ein anderer Weg zu einem bessern Schicksal angedeutet worden, und ich bitte Sie, zur Eröffnung und Bahnung desselben Ihre thätige, freundschaftliche Hand zu biethen.

Nach der Versicherung meiner Verleger soll ich in Wien, in Oesterreich, in Böhmen und vorzüglich in Hungarn sehr viele Freunde und Leser meiner Schriften haben. Sander[1] hat von meinen Ansichten nach Hungarn allein über 100 Exemplare abgesetzt. Werner[1] hat aus Wien an Mdm Sander geschrieben, man habe sowohl in Wien als in Prag häufig und mit vieler Achtung an mich gedacht. Mein neues, bis auf die in Wien bestellten Kupfer fertiges Buch, *die Grossen drey Könige der Hungarn aus dem Árpádischen Stamme* (Stephanus der Heilige, Ladislaus der Heilige und Colomanus der Gelehrte) wird den Hungarn ungemein gefallen, und sich im Lande grossen Beyfall erwerben. Es dürfte sogar Einige auf den patriotischen Wunsch bringen, eine vollständige Geschichte der Hungarn von mir zu erlangen, den ich auch unter günstigern Umständen mit Freuden erfüllen würde, und mit einigem Talent erfüllen könnte. Diess vorausgeschickt könnte mir auf dreyerley Weise Heil aus jenem Lande kommen:

1° Wenn mich irgend Einer der grossen Millionärs in Böhmen Oesterreich oder Hungarn *unter Versicherung der Amnestie für meinen Uebertritt,* bey sich als Bibliothekar anstellte.

2° Wenn unter eben dieser Verbürgung der Amnestie fünf oder sechs Hungarische Magnaten, mit dem Palatinus an der Spitze mich nach Ungarn beriefen, meinen Wohnplatz, wegen der Széczénischen Bibliothek, mir in Pest anwiesen, und mir eine jährliche Pension auswürfen, unter der Bedingung eine ausführliche Geschichte der Hungarn zu verfassen.

3° Wenn einige Grossen und vermögende Edelleute sich zusammen thäten, und mir eine Pension im Auslande bestimmten, die ich sodann in Dresden am liebstan verzehren, und dafür eine Hungarische Geschichte dort ausarbeiten würde.

---

[1] Könyvkereskedő. L. rávonatkozólag a szöveget.
[2] Zacharias Werner, a romantikus drámaíró.

Ich kenne den Patriotischen Sinn der Hungarn gut genug, um glauben zu können, dass sie zu Gunsten ihres expatriirten, nicht unrühmlich bekannten Landsmannes auf das 2[t] oder 3[t] sich einlassen würden, wenn es ihnen dort von einem thätigen, patriotisch-wissenschaftlichen Manne vorgetragen werden könnte; allein ich kenne jetzt daselbst keinen Menschen, an den ich mich persönlich wenden sollte. Vielleicht ist Ihnen ausser dem menschenfreundlichen Werke, eine Familie aus ihren Bedrängnissen zu retten, auch noch das schöne Verdienst, Hungarn einen Hungar mit Leib und Seele, mit Kindern und künftigen Kindes Kindern zurückzugeben, vorbehalten; vielleicht stehen Sie dort, nicht nur mit Einem, sondern mit mehrern würdigen und vermögenden Männern in Correspondenz; nun denn, so bitte ich Sie inständigst, den vorgezeichneten Plan einzuleiten und vorläufig zu handeln, ich werde Sie demnach, sobald meine 3. Könige fertig sind, dadurch unterstützen, dass ich an den Kronprinzen und seinen Erzieher Hrn von Görög,

den Erzherzog Palatinus,
den Erzherzog Bischof von Watzen,
den Fürsten Eszterhazi,
den Erlauer Bischof Fuchs,
den Erzbischof von Gran und
den Herrn von Urmény, Präses der Pester Universität,
den Grafen Szechéni und Consistorialrath Engel[1] ein

Exemplar mit einer kurzen Darlegung meines Schicksals und meiner Wünsche sende. Gut wäre es, wenn von dem Buche und von mir, noch vor der Erscheinung, in Hungarischen Blättern gesprochen, wenn Einige dieser Herrn von Ihren Correspondenten auf das Buch und auf meine Wünsche vorschlagsweise, auf Attila und Mathias Corvinus etc. vor der Hand sich berufend, vorbereitet würden; Wenn Ihre Correspondenten noch vorher an Sie berichteten, wie die Sache am füglichsten einzufädeln wäre, und an wen ich etwa noch, ausser den genannten, Exemplare schicken sollte.[2]

Und hiermit, geliebter Freund, hätten Sie einige Grundstriche zu einem echt antiken Werke, dessen weitere Ausführung ich Ihnen überlasse, und an dessen Gelingung ich um so weniger zweifle, jemehr ich, dasselbe überdenkend, es mit Ihrem Kunstgenie vergleiche. Mit aufrichtiger Achtung und Liebe Ihr treuergebenster

N. Schönhausen den 2[t] Januar 1808. *Fessler.*

[1] Fessler ezt meg is tette. L. Engelhez intézett két levelét ez évből Aigner (Abafi) Lajostól közölve: Literar. Berichte aus Ungarn, III. k. 2. (1879.) 383.—389. l. Engel válaszolt is.

[2] L. ezzel kapcsolatban Kazinczy levelezését. (VI. 548.)

15. *Johannes von Müllerhez intézett levél.*[1]

Ewr Excellenz.

Es ist die reine, aufrichtige Achtung Ihres Verdienstes und das feste Vertrauen in Ihrer Humanität, womit ich mich in der bedrängtesten Lage an Ewr Excellenz wende, ich habe die Ehre und das Glück aus den attischen Abenden in dem Hause S. E. des Herrn Ministers von Schrötter Ihnen persönlich bekannt zu seyn; damahls war noch alles gut und freundlich um mich her, meine bürgerliche Existenz als Rechtsconsulent in katholisch-geistlichen und Schulsachen für Neuost- und Südpreussen war fixiert, und ich hatte wichtige, doch nicht häufige Arbeiten, dafür zog ich 560 Rt, meine beyden Chefs, Mr. von Schrötter und Minister von Voss waren mit mir zufrieden, ein Belobungsdecret nach dem andern wurde mir zugesandt, und ich hatte die günstigsten Aussichten für die Zukunft.

Diess alles hat nun der gegenwärtige Krieg zerstördt; der König hat Neuost- und Südpreussen verloren und meine bürgerliche Existenz ist aufgehoben. Da sitze ich nun, früher ausgeplündert, jetzt durch Einquartierungen ganz zu Grunde gerichtet, mit Frau und drey unmündigen Kindern, das vierte soll stündlich geboren werden, ohne Vermögen, ohne Gehalt, ohne Einnahme und ohne Freund, bloss auf meinen schriftstellerischen Erwerb reduciert, von dem ich bey dem gegenwärtigen Zustande des Buchhandels und bey meiner Unfähigkeit, vertraute Briefe, Feuerbrände, Gallerien und dergleichen zu schreiben, mir und den meinigen kaum das Leben fristen kann.

Ich wäre durch meine bisherigen Verhältnisse bey dem Neuost- und Südpreussischen Departement routinirt genug, um bey jedem Dikasterio in dem geistlichen und Schulfache zu arbeiten. Gelernet habe ich, und lehren könnte ich, Theologie in ihrem ganzen Umfange, Kirchenrecht und Kirchengeschichte mit vorzüglicher Liebe, Universalgeschichte und Philosophie, soweit die erstere gelehret werden darf, und die letztere gelehret werden kann. Mein Attila bey Korn in Breslau, zweite Auflage, mein Alexander der Eroberer, bey Lagarde, meine Ansichten von Religion und Kirchenthum bey Sander, und meines Bonaventura mystische Nächte bey Maurer, dürften meine Bekanntschaft in den genannten Gebiethen gelehrter Kentnisse bewähren.

Ewr Excellenz werden sodann dem bedrängten Familienvater die inständigste Bitte verzeihen, dass Sie

[1] Schaffhausen. Városi könyvtár.

meiner gedenken mögen überall, wo Sie glauben mögen, dass ein friedlicher, thätiger, kraftvoller, heiterer Mann auf seinem Platze wäre. Ich erbiethe mich Alles anzunehmen, was Sie mir gütigst zuerkennen, und überall hinzugehen, wohin Sie mich senden wollen. Und das ist alles, was ich zur Erlangung Ihrer Theilnahme an meinem Schicksale, zu meiner Empfehlung mit Wahrheit sagen kann und darf, in tiefer Verehrung beharrend

Ewr Excellenz ganz ergebenster

Fessler

der Theol. Dr. und Professor.

Berlin den 16. Februar 1808.

16. *Des Königl. Säch. Hofrathes Herrn Böttiger Wohlgeboren in Dresden. Nebst einem Buche.*[1]

Nebst meinem herzlichsten Dank für Ihre thätige und wirksame Theilmahme an meinem Schicksale übersende ich Ihnen verehrter Freund meine drey Könige, nebst einer Assignation auf die andern zwey Schriften die zu dieser Messe von mir erscheinen.

Was etwa in den 3 Königen einiger Aufmerksamkeit werth sein möchte sind die Gedanken über Stephanus Stiftungen S. 70 bis 86. über Rom S. 108. bis 117. Gerards Weissagungen 201—204. Ueber Wunder, Glauben und Gregor VII. 272—309. Ueber den heiligen Krieg 406—418. Ueber die Nothwendige Entstehung der Kreuzzüge 441—456. Mehr anziehende Puncte durfte der Alonso oder der Wanderer nach Montserrat haben. Was ich aus dem Hofnarren[2] machen soll weiss ich selbst nicht es ist aber mein Trost dass es mir wohl andere bald grob bald fein sagen werden, meinetwegen wie sie wollen ich bin zu allem abgehärtet.

Sollte es mir glücken diesen Sommer nach Dresden zu kommen und wie es zur Erhohlung meiner Gesundheit und Fristung eines kümmerlichen Lebens nöthig wäre so hoffe ich werden Sie mir freyen Eintritt in die Bildergallerie bewirken können denn bezahlen kann ich nichts.

Mit aufrichtiger Hochachtung

Niederschönhausen, den 13. April 1808.

Ihr

ganz ergebenster

Fessler.

---

[1] Germanisches Nationalmuseum. Nürnberg.

[2] Lotario oder der Hofnarr c. regény.

Die Assignationen wird Ihnen wohl ein Dresdner Buchhändler in Leipzig realisieren, wenn sie nicht selbst hinreisen.

17. *Böttigernek írott levél.*[1]

Herzlich danke ich Ihnen, verehrter Freund, für die im Morgenblatt und im Merkur von Ihnen angefertigten Bekundigungen meiner Geschichte der Hungarn. Sie waren um so nöthiger, als ein Wiener Buchhändler Doll die Wiener Hofcensur auf meinen Aufruf an die Hungarn aufmerksam gemacht, und eben dadurch bey der Königlichen Statthalterey einen Verboth des Pränumerantensammelns in der ganzen Monarchie veranlasset hat. Einige privatbriefe von Ungrischen Gelehrten und Magnaten versichern mich zwar, dass sie diess Verboth nicht hindern werde, auf mein Werk zu pränumeriren oder es zu kaufen, weil sie die edelste Freymüthigkeit von mir erwarten und sie nicht einmahl eine Geschichte haben möchten, welche die Wiener Hofcensur ihres Verbothes unwürdig fände; nicht destoweniger möchte es frommen, wenn noch öfters in öffentlichen Blättern von meiner Geschichte die Rede wäre. Ich kann nichts weiter thun, als dem Werke den mir möglich höchsten Grad der Vollendung zu geben. Wir haben durch Gebhardi eine trockene häufig unrichtige Geschichte des Ungarischen *Reiches*, wir haben mehrere lateinische polemisirende Geschichten der Ungarischen *Könige* wir haben aber noch keine Geschichte des Ungarischen *Volkes; (Nation*, soll es erst werden, warum es dieses noch nicht ist, und wie es sie werden müsse: das ist eben das Thema meines Buches, dienend zugleich zum Spiegel andern Völkern, die noch nicht Nation, im höhern Sinne des Wortes sind.) Der Zeitpunct, wo das Ungarische Volk die Aufmerksamkeit ganz Europas beschäftigen wird, ist nicht mehr fern, und mächtig ahndet es mir, dass ich mein Werk entweder mit einer Grabschrift auf die Oesterreichische Dynastie, oder mit einem Siegesgesange der Ungarischen Kraft und Tapferkeit werde beschliessen müssen. Diess macht mir die Arbeit ungemein anziehend und angenehm. Auch befinde ich mich wirklich in der günstigsten Lage, diese, den Eingeborenen wie den Ausländer interessirende Geschichte zu schreiben. Ich kann und darf schreiben, wie ein Ungar oder Ausländer in der Oesterreichischen Monarchie noch lange nicht wird schreiben dürfen. Kein Censurdruck zwinget mich, die Wahrheit zu verschönigen oder zu beschneiden, der,

[1] Dresden. (Mint 2.)

durch keine Unbescheidenheit oder Animosität entehrten wird man in Wien wenigstens das Transeat oder die Schedam nicht verweigern. In religiöser Hinsicht gehöre ich zu keiner Partey, zu keiner Secte, ich kann also und werde allen kirchlichen Secten, je nachdem jede mehr oder weniger entscheidend auf die Nationalbildung eingewirkt hat, ihr Recht mit aller Ruhe und Gleichgültigkeit, keine, wo sie Unfug übte, und Religion selbst seyn wollte, schonend, wiederfahren lassen. Man weiss heute ziemlich allgemein, dass dem Geschichtschreiber, der mit seinem Werke einen Zeitraum von beynahe 1000. Jahren, und fast alle nördliche, und südöstliche Völker Europa's umfassen will, liberale, philosophische, vielseitige Ansichten von der alten Zeit, von dem frühern Mittelalter des erwachenden wissenschaftlichen Geistes, von dem spätern Zeitalter der Scholastiker, von der Nothwendigkeit der Reformation und ihren Folgen, von der Religion und von dem Kirchenwesen ff durchaus nicht erlassen werden können: von welchem Gehalte oder Umfange meine Ansichten von diesen Dingen seyen, ist aus meinen bisher erschienenen Schriften, die Sie sehr richtig Vorstudien zu meiner Geschichte genannt haben, bekannt. Mit allen diesen Vortheilen schmeichle ich mir in dem Werke sowohl den Hungarischen Patrioten als den auswärtigen Freunden der historischen Kunst Genüge zu leisten. Sollte dessen ungeachtet das Verboth der K. Statthalterey zur Ursache werden, dass aus allen Ländern, wo deutsch gelesen wird, nicht wenigstens 440. Pränumeranten, die nöthige Anzahl zur Deckung der Papier und Druckkosten, zusammenkommen, so muss ich freylich den Vortheil des Selbstverlages fahren lassen und dulden, dass meine Familie um ein par tausend Rthr ärmer bleibe, aber der Sache selbst kann es nicht schaden, ich verkaufe das MS. unter annehmbaren Bedingungen an einen Buchhändler;[1] die Geschichte wird gedruckt und von den Hungarn, sey es per Fas, oder wie die

[1] Z. B. Der Buchhändler zieht alle vorhandenen Praenumarationsgelder ein, ich versichere ihm dass kein Band unter 45. noch über 50. Bogen stark werden soll. Er bezahlet mir für das Ganze 6000. Rthr. — ich mache mich anheischig, das Capital zu 5 pr. Cent auf eine Reihe von Jahren bey ihm stehen zu lassen. etc. etc. Wüssten Sie einen Buchändler, dem das Buch und die Bedingungen Convenable wären, so wünschte ich, dass Sie das Geschäft des Vermittlers nicht unter Ihrer Würde hielten. Für diesen Fall wollte ich die vollzähligwerdung der 440 Pränumeranten gar nicht erst abwarten, sondern das Geschäft sogleich abschliessen; meinetwegen möchten sich hernach auch 2000 Pränumeranten melden. Desto besser für den Deutschen Mann, der Muth hatte, für eine gründliche Sache etwas zu wagen.

ganz vergriffene erste Auflage meiner verbothenen Attila und Mathias Corvinus zeiget, per Nefas, gekauft. Die königl. Statthaltung hat mich durch ihr Verboth nur noch von einer gewissen Ängstlichkeit befreyet, welche wohl hier und da meine Freymüthigkeit beschränkt haben würde. Der Gehalt und der Geist des Werkes kann dadurch nur gewinnen. Täglich arbeite ich sechs Stunden daran, die übrige Zeit ist Kleinigkeiten gewidmet, welche uns die Mittel zur Befriedigung unserer täglichen Bedürfnisse herbeyschaffen sollen. Von diesen Kleinigkeiten wird Maurer, den verrückten Nachwächter Benedict. Ein band.

(der Körper ist satyrisch der Geist idealisch.)

Korn, Pelayo und Zelida, oder die Liebe in Indien. Ein Band. (innigste Gemüthlichkeit, tiefe Empfindsamkeit, hohe Schwärmerey der Liebe.) Weidmann, Die Sängerinn Celestina Donati. Ein Band (Ein Weib, das mein Ideal von schöner und reitzender Weiblichkeit erschöpfen soll.)

zu Markte bringen. Sie sehen hieraus, dass ich einen lebendigen, nicht ganz schlechten Commentar zu dem perfer et obdura liefere. Ich fühle dabey kein Leiden tiefer, als dass ich nicht uneingeschränkt meinem Hange zu streng wissenschaftlichen, und tiefere Gelehrsamkeit zeigenden Werken folgen kann, weil die Buchhändler dergleichen schlechter bezahlen wollen, als die Spiele der Laune, welche die solide Literatur der Deutschen immer tiefer herunterbringen müssen. Gewähret mir das Schicksal je wieder eine Bürgerliche Existenz, sey es in Moskau, Charkov oder Casan, so sollen Satyre, Idealität, Empfindsamkeit, Schwärmerey und schöne Weiblichkeit, in so weit sie nur zu Spielereyen dienen müssen, von mir unangefochten bleiben. Vielleicht wäre ich nirgends mehr auf meinem Platze als in Charkow oder Casan, diesen ältesten Weideplätze der Hungarn. Welch einen Ocean eroffnen jene Gegenden dem Völker- und Menschenforscher! Allein wer mag dort von mir etwas wissen, oder auch errathen dass ich zu haben sey! Ich muss abbrechen, denn Fischer will uns mit der Vorlesung des höchst mittelmässigen Attila's von Werner unterhalten; nur die Bitte noch, die Beylage, wenn es thunlich ist in dem vielgelesenen Merkur, etwa unter dem Artikel: Ungarische Literatur abdrucken zu lassen.

Mit aufrichtiger Achtung und Ergebenheit

ganz der Ihrige

Fessler.

Bukow bei Beeskow d. 20. Novb. 1808.

18. *Ugyanahhoz.*

Bukow 6. Decb. 1808.

Es thut mir wohl, Ihnen verehrtester Freund und Bruder, immer nur danken zu müssen für Ihre thätige Theilnahme an meinem Schicksale und an meinen Angelegenheiten. Wenn Sie Ihre Anzeige an die Redaktion des Morgenblattes noch nicht haben abgehen lassen, so bitte ich Sie, über dieselbe anders zu disponiren, denn vor Kurzem hat schon Hofrath Fischer eine Anzeige für das Morgenblatt, nach einiger Durchsicht meiner Arbeit, abgesandt. Ich habe Gründe zu glauben, dass die Vorschritte der Wiener Censur und der Statthalterei in Ofen, lediglich gegen die Verbreitung meines Aufrufs an die Hungarn, in welchem meiner verbothenen Schriften Meldung geschieht, und gerade darum nur, nicht auch gegen das Pränumeriren auf meine Geschichte gerichtet seyen. Unterdessen habe ich die Kunde von meiner Unternehmung auch in Russland zu verbreiten gesucht. Ich bescheide mich selbst dass jetzt in Deutschland schwerlich ein Buchhändler Muth, und Lust, und Fonds genug haben dürfte um ein gelehrtes Werk von starken 6. Bden in Verlag zu nehmen. Am wenigsten dürfte Herr Göschen dazu aufgelegt seyn. Ehe noch Weidmann. Auch wünsche ich nicht, dass meines Nachtwächters, meines Pelayo und Zelida ff vor ihrer Erscheinung irgendwo Meldung geschehe; die Menschen kennen meinen Zeitwucher, mein Wachen, mein völliges Versinken und Untergehen in der Arbeit, nicht; möchten auch schwerlich bedenken, dass ich von 1796. bis 1805. nichts nahmhaftes habe drucken lassen, aber durch diese 9. Jahre nicht müssig sondern Tag und Nacht thätig war, und was ich jetzt erscheinen lasse, mir die Erndte früherer Saaten sey. Wem diese Kunde fehlt, den möchte es freylich befremden, wie es möglich sey neben der Geschichte der Hungarn auch noch dergleichen zu treiben. Ich habe vor einigen Tagen ganz bestimmte Versuche gemacht, um meine Versetzung nach Charkow oder Casan zu bewirken, gelingen sie, so ziehe ich mit Freuden dahin, wo ich glaube dass sich vieles vereinige, die Studien des tiefern Völker und Menschenforschers mit einer reichlichen Ernte zu belohnen. Den 28. Novb. ging mein Schreiben an den Curator der Casaner Universität Herrn Staatsrath Jakovichs Rumowsky nach Petersburg ab. Am liebsten zöge ich nach Charkow, Theils weil es südlicher liegt, theils weil ich dort schon zwei Bekannte habe, den Professor Umlauf, meinen ehemaligen Kollegen in Lemberg und den Professor Huth aus Frankfurth. An diese zwey habe ich

auch den 1. Decb. geschrieben. Wer der Curator dieser Universität ist, weiss ich nicht. Können Sie etwa bey der Russischen Gesandtschaft in Dresden etwas zur Erfüllung meines Wunsches beytragen, so bitte ich, es zu thun. Gottes Welt ist überall und das Reich Gottes ist in uns. Bis Ende Junius hoffe ich mit der Revision meiner Geschichte fertig zu seyn, dann könnte ich reisen. Die Lehrfächer zu welchen ich mich angebothen habe, sind: Theologie, Philosophie, Universalgeschichte, Kirchengeschichte, Theorie der schönen Künste, oder Natur-, Völker- und Staatsrecht. Gottes Wille geschehe.

Mit aufrichtiger Achtung bin und ..... überall seyn

Ihr treuergebenster

Fessler.

Dem Königl. Sächs. Hofrath und Professor Herrn Böttiger Wohlgeboren in Dresden.

19. *Ugyanahhoz.*[1]

Verehrter Freund und Bruder!

Mit Freuden melde ich Ihnen, dass ich von Sr Maj. dem Kaiser aller Reussen am 2ten Junius zum Hofrath und Professor bey der neuerrichteten geistlichen, Alexander-Newskischen Akademie zu St. Petersburg mit einem Gehalt von 2500. Rubel in Bko-Assign. ernannt worden sey. Wahrscheinlich reise ich den 7. spätestens den 12. August dahin ab. Man kann der Empfehlungen nicht genug nach Russland bringen, und da ich gewiss bin, dass Sie auch in Petersburg eine grosse Anzahl gelehrter Freunde und Verehrer zählen, so bitte ich Sie, mich wenigstens an die einflussreichsten, z. b. Akademiker, Gallerie und Antiken Inspector Köhler ff mit Empfehlungen gefälligst zu versehen. Die nähern Details dieser Wendung meines Schicksals wird Ihnen wohl Bruder Mossdorf mittheilen.

Dass Sie meinen Nachtwächter[2] erhalten haben, weiss ich von Buchh. Maurer, er wird Ihnen auch meiner Anweisung gemäss zur Michaelis Messe mein historisches Werk, die alten und neuen Spanier überreichen. Der Nachtwächter hat mir schon einen gewaltigen Feind zugezogen, nehmlich den Prof. Buchholz, der in dem Politiker Engthal sich geschildert glaubt. Gott bewahre uns Alle vor der Eitelkeit, welche den Menschen so sehr verblendet, dass er am Ende sogar in der Narrheit der

[1] Dresden. (Mint 2.)

[2] A „Nachtwächter Benedict" című regény.

einzige seyn, und überall wo ein Narr geschildert wird, nichts anders als sein grosses Ich angegriffen sehen will! Wahrscheinlich wird B. im Morgenblatte seine Galle über mich ausgiessen; ich bitte Sie darauf Acht zu haben und wenn er es thut, mir das Blatt eiligst nach Petersburg zu senden damit ich ihn dafür mit einem sehr ernsthaften erschütternden Büchlein bedienen könne. Der Mann verdient die strengste Behandlung; denn Männer wie Johann Müller, Voss, Wolff, Fichte ff sind in seinen Augen und in seinen Unterredungen nichts als erbärmliche Wichte. Ich habe in meinem Leben viele unerträgliche Menschen gesehen aber an Frechheit und Anmassung ist und bleibt mir B. gewiss der Erste und Einzige.[1]

Der Druck meiner Geschichte der Ungern muss aufgeschoben werden, bis die grosse Geschichte, welche die Ungarn jetzt pragmatisch aufführen, für sie und für Europa glücklich oder tragisch beendiget ist. Die Zahl der Pränumeranten ist gegenwärtig: 186; der Subscribenten: 750. Die Veränderung meiner Lage nöthiget mich die ganze Unternehmung mit allen Pränumeranten und Subscribenten an einen Buchhändler zu verhandeln. Bey diesem vorläufig schon gesicherten Absatze und da ich das Capital von 6000 Rtl für 270 bis 300 Bogen (als Nachlass für meine Frau und Kinder nach meinem Tode) nie kündigen werde, dürfte jeder solide Buchhändler kein übles Geschäft machen. Können Sie mir mit einigen Ratschlägen oder durch Ihre Thätigkeit dazu verhülflich seyn, so werden Sie ein gutes Werk thun, und die Verbindlichkeiten vermehren, für welche ich Ihnen so gern verpflichtet bleibe. Achtungsvoll

Ihr

Buckow, 6. Julius 1809. treuergebenster

Fessler.

20. *Brockhaushoz intézett levél.*[2]

Wolsk 14/26. Junius, 1812.

Erst gestern erhielt ich durch Herrn von Neuendahl die tröstende Nachricht de dato 18/30. May, dass der Ballen Bücher von der S. Peterb. Censur endlich frey gegeben worden sey. Hätte mein Freund ein Verzeichniss derselben mit *vollständigen Titeln* zur Hand gehabt, so hätte er es nur dem Polizey-Minister vorlegen dürfen

---

[1] L. rávonatkozólag a „Rückblicke" több helyét.
[2] Berlin. Preuss. Staatsbibliothek.

und die Bücher wären ohne weitere Umstände verabfolget worden. Noch liegen sie in St. Peterburg. Vorläufig hat mir H. v. N. einen Chatalog zusammen geschrieben, darin finde ich aber weder

Schwandtner Scriptores Rerum Hungaricarum
III. Voll. in *folio* Viennae Kraus 1746.

noch
Katona Historia critica Regum { stirpis mixtae Tomi XII.. / stirpis Austriacae Tomi XVI. — Tomi 28.

ohne welche ich den dritten Band meines Werkes und die folgenden nicht absenden kann. Ich sehne mich um so mehr darnach, da ich mit Anfang August, aus Mangel dieser Hülfsmittel bis zur Ankunft derselben, die Arbeit werde liegen lassen müssen. Wenn sie also nicht etwa schon unter Weges sind, so bitte ich Sie inständigst, dieselben aufzutreiben und die lange Reise antreten zu lassen. Mit welcher Gelegenheit Sie aber auch die Sendung machen, sey es nach Peterburg an Herrn von Neuendahl, welche immer die sicherste ist, oder durch die Herrnhuther Brudergemeinde nach Moskau, an ihr Handelshaus daselbst, *Sörenzen und Comp.*; immer bitte ich Sie, an den Einen, oder an das Andere, einige Posttage vorher ein Aviso mit dem Verzeichnisse der *vollständigen Titel*, welches der Censur vorgelegt werden könne, vorausgehen zu lassen, und weil Briefe häufig verloren gehen, Sicherheit halber, ein gleiches auch an mich geradezu nach Wolsk unter meiner Französisch geschriebenen Adresse auf dünnen Papier mit der Post zu senden.

Erhaltener Nachricht zu Folge, hat Herr Hartmann das Mspt. des I. Bandes vollständig mit 3. von mir gezeichneten Landkarten richtig empfangen, und 21. April (1. May) mit der Post an Sie nach Leipzig befördert. Ich zweifle also nicht, dass es bereits in Ihren Händen sey. Ich habe Ihnen darüber am 22. März (3. April) und am 26. April (8. May) mit der Post geschrieben. Lassen Sie mich wissen ob beyde Briefe richtig bey Ihnen eingegangen seyen. Hierbey übersende ich eine nothwendige *Berichtigung*, welche Sie in das Mspt einzutragen belieben werden. Leider liegt nun auch der zweyte Band bis auf einige Blätter fertig und zur Absendung bereit! Ich will es wagen, ihn abgehen zu lassen; Sollte jedoch der Postenlauf durch die Zeitumstände unterbrochen werden, so wünsche ich, dass Sie den ersten Band nicht ausgeben bevor nicht auch der Zweyte gedruckt ist. Dieser geht bis auf das Jahr 1305 und macht mit dem ersten ein Ganzes, die ersten vier Jahrhunderte des Ungrischen

Reiches und Volkes darstellend, aus. Dass ich des Werkes Titel — *Pragmatische Geschichte* etc. in *Die Geschichten* verändert habe, darf Ihnen nicht auffallen. Das pragmatische versteht sich schon von selbst, da Alles was nicht pragmatisch in dergleichen Werken ist, nichts taugt. Geschichte, in der einfachen Zahl, ist bey Werken dieser Art, weder grammatikalisch noch philosophisch richtig, der alltägliche Gebrauch ist unverständiger Missbrauch, eine einzelne Begebenheit, oder die historische Kunst im Allgemeinen, kann Geschichte heissen; Völker und Reiche machen und haben Geschichten. Darum schrieben auch Griechen und Römer nie Historiam, sondern Historias ihres Volkes. Sie werden also den Titel wohl so lassen, wie ich ihn gegeben habe. Noch ein Mahl: Setzen Sie den Himmel und alle Reiche des Dante in Bewegung, um mir Schwandtner und Katona zu schaffen, denn ich arbeite mit Lust, fast mit Wuth.

Ihr ganz ergebenster
Fessler.

An Wilgenroth und die Seinigen meinen herzlichen Gruss. Am 20. May (1. Juni) habe ich die Hülle meiner 9 jährigen Tochter der Erde in tiefer Wehmuth zurückgegeben.

21. *Auszug eines Briefes von Fessler an Gerlachen zu Freyberg.*

Sarepta, im Saratowschen Gouvern.
27 April (9 May) 1817.

Die Nachricht im Hamb. Corresp. N° 48., und aus diesem in andern Zeitungen „das ich gegenwärtig unter den Herrnhuthern zu Sarepta in Asien, u. zwar in der grössten Dürftigkeit lebe seit dem mir meine Pension, die ich aus *Frankreich* erhalten hätte, entzogen worden sey," hätte mich unter dem Kaiser Paul ohne weitere Frage u. Untersuchung nach Sibirien gebracht; so unbesonnen u. gewissenlos sind unsere Zeitungsredakteurs. Ich habe von Frankreich nie eine Pension genossen; nicht von Napoleon, wider den ich mich in meinen Schriften, besonders in meinem *Alonso* (Leipzig 1808) S. 36, 187. f., S. 228 in meinem *Versuche einer Gesch. der span. Nation* (Berlin 1809) B. 1. S. 25. in Hannibal S. 331. in Jussuf Tasfins Charakteristik öffentlich u. freymüthig erklärt hatte; nicht von der wiederhergestellten Regierung der Bourbons, weil ich bereits 5 Jahre vor ihrer Wiederherstellung im Innern des Russischen Reichs lebte, weil ich derselben völlig

unbekannt bin u. nie Gelegenheit hatte oder suchte, durch irgend ein Verdienst mich ihr bekannt zu machen. Das Wahre an der Sache ist dass 1809., ohne mein Ansuchen oder Zuthun, nach Russland *berufen* u. zum korrespondier. Mitglied der Russisch-kaiserl. Gesetzkommission ernannt u. besoldet im Anfange des J. 1816. mit mehreren bey dieser Komm. angestellten Männern, durch Einziehung ihres bis dahin genossenen Gehaltes, gleiches Schicksal erdulden musste; wodurch mir freilich die *einzige* Grundlage meines Hausstands entrückt worden ist. Sie würden mir eine Wohlthat erzeigen, wenn Sie von dieser Berichtigung, im Namen eines dritten Gebrauch machen wollten; nur dürften die letzten, mit " „ bezeichneten, Teilen nicht verändert werden.

Für die *Allgemeine Zeitung* u. das *Morgenblatt.*

22. *Böttigerhez intézve.*[1]

Saratow an der untern Wolga am 30. Novbr. (12. Debr.) 1825.

Verehrter Mann!

Alter geliebter Freund!

„Fessler mag uns", — so schrieben Sie i. J. 1807. (Morgenblatt N° 152) sein Schicksal und seine Schriften, sein Wirken in Wien und Berlin, seine Freuden und Leiden, als Mystagog und philosophierender Freymaurer, selbst einmal, wenn auch er sein Clugny gefunden hat wie sein Abälard, in *Confessionen* erzählen, die so streng, wie die des heiligen Augustinus, so glühend beredt, wie die des Bürgers von Genf sind!" — Sie haben diess in Prophetischem Geiste geschrieben, als es bey mir noch fest beschlossen war, Ihre Vorhersagung nie zu erfüllen. Jetzt habe ich gethan, was ich meinen Zeitgenossen die mich achten und lieben schuldig war, weil sie nicht länger leiden wollten, dass der Mann, der ihnen so oft zur Erbauung, mitunter wohl auch zur Belehrung gedienet hatte, von Limmer — von Lindner, und noch unlängst von Rö . . . in seiner kritischen Bibliothek der Prediger, und Gott weiss von wem in der 6ᵗ Auflage . . . Conversations Lexikons so arg ohne alle Replique gemisshandelt werde. Auf Repliquen . . , mich nun weiter, meines Amtes wegen, und nach den Verfügungen des Kaisers nicht mehr . . . und wem, beykommendes Buch, und überdiess noch mehr als 45. von mir gedruck . . . nicht genügen, um Lindneriaden, Limmeriaden, Röhriaden und Conver-

[1] Dresden.

sations . . . zu verachten, dem ist ohnehin in seiner Gift- und Gallenlust nicht mehr zu helfen . . . ben Sie mein verehrter Freund meine Confessionen. Sie sind so *streng wahr*, wie die des heiligen Augustinus; aber nicht so glühend beredt wie die des Bürgers von Genf; denn leider habe ich in meinem 71ᵗ Jahre mein Clugny noch nicht gefunden, vielmehr ist jetzt erst die Parole des Kaisers Pertinax, Laboriemus; meine tägliche oft auch nächtliche Loosung. Da wird wieder des Vater Rabeners Sprichwort, oder Ironie: *wem Gott ein Amt giebt, dem giebt er auch den Verstand*, das ist, Alles was zum Amte nöthig ist — auch an mir wahr; denn ich fühle mich nach den beschwerlichsten Reisen von 4000 bis 6000 Werst, und bey aller Anstrengung zur Arbeit, zu Hause, in jeder Rücksicht um nichts schwächer, als da ich 31. Jahr alt war. — Ob Ihnen nun diese meine *Rückblicke* einiges Vergnügen gemacht haben wünschte ich wohl zu erfahren, denn das was Sie darüber etwa öffentlich um dem Menschen Fessler Gerechtigkeit zu erzeigen, und dem Verleger Korn einen angenehmen Dienst zu leisten, sagen dürften, wird mir schwerlich hier, an Europas äusserste Grenze zu Gesichte kommen, wenn Sie nicht villeicht einen Canal finden es meinem wackern Freund, dem wirkl Etatsrath Loder in Mosqwa, der auch Ihr Freund ist, mitzutheilen.

Es thut mir wirklich herzlich leid dass die 6ᵗ Auflage des Conversations Lexikons in verschiedenen Artikeln merklich verschlechtert worden ist. Hier haben Sie 12. Lügen und 9. Unrichtigkeiten welche bloss in den Artikel Fessler hineingepfuscht worden sind. Das wahre und das Richtige werden Sie in den Rückblicken leicht finden.

Lügen: I. Verbindung mit den Herrnhutern. — II. und früher mit den Jesuiten. — III. Ich soll mein Amt bey der Alexander Newskischen Akademie verloren haben — IV. soll mich in grosse Bedrängniss gerathend nach Wolsk gewandt haben. V. soll mich in Sarepta mit den Herrnhutern auf das innigste verbunden; VI. den Plan gefasst haben die Tendenzen des Jesuitismus und der Römischen Hierarchie durch das Medium des Herrnhutianismus überzupflanzen; VII. fast allein von der Gnade der Bürgergemeinde lebend. VIII. Es soll mir gelungen seyn durch die in Petersburg erworbenen, IX. und meinen mystisch religiösen Ansichten zugethanen Einflussreichen Gönnern Superintendent zu werden X. Da soll ich nun mit ziemlicher Despotie und Anmassung meine mystisch-frömmelnden und hierarchischen Ansichten geltend machen; XI. und so die dortige protestantische Kirche dem Römischen Catholicismus zuzuziehen suchen. — XII. meine

mystische Schwärmereyen sollen die Grundlage meiner Schriften bilden.

Unrichtigkeiten 1. in den . . . Russ Gouvernements an der Wolga (in 10. alten Gouvern. des südöstlichen Russlandes) — 2. im Juli 1756. (im May. den 18[1]) 3. frömmelnde Frau. (sie war sehr religiös und dabey klug) — 4. zu Mödling (zu Mohr in Ungarn. Mödling liegt in Oesterreich 2 (?) Meilen von Wien) 5. Er trat zur Lutherischen *Religion* über (Aus Religion zur Lutherischen *Kirche*) 6. den Auftrag *mit* Fichte Statuten und Rituale zu reformiren. (*ohne* Fichte, der 1798 noch nicht in Berlin war) 7. blieb in Sarepta bis 1818. (bis 1819) 8. Der Nachtwächter Bendix (Benedikt) 9. Von seiner Ungr. Gesch. sind bis jetzt nur 4. Bände erschienen (i. J. 1823 war schon der 7[1] Band versandt).

Es thut mir wirklich in der Seele wehe, wissen zu müssen, dass der Redacteur dieser 6[1] Auflage der würdige Hasse sey, dessen Geist ich aus seiner Biographie Kügelchens für höchst achtungswürdig erkannt habe. Er hätte doch, wenn nicht aus meinen Schriften, doch durch Ihr wohlwollen für mich, durch Mossdorf und durch Krause besser mit mir bekannt werden können. Zur Verbreitung grober, dem ganzen Wesen des Angegriffenen wiederstreitenden Verleumdungen sollte sich ein rechtschaffener Mann auch als Redacteur nicht gebrauchen lassen.

Mit aufrichtiger Liebe und unwandelbarer Achtung

Ihr ganz ergebener
Fessler.

Fesslertől írt vagy hozzáintézett levelek — mint a jegyzetekben is meg van említve — ezenkívül a M. N. Múzeum kézirattárában, a M. Tud. Akadémiában, a bécsi (volt) udvari könyvtárban lelhetők. L. továbbá: Abafi (Aigner) L. közléseit (Századok, 1878. Lit. Berichte aus Ungarn. III. 1879.), Kant's Briefwechsel (Bd. III. Berlin, 1902. 28. l.), R. Gragger (Euphorion, 1911. 765. És: Ung. Rundschau. I. 1912.), Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft (V. 1918. 172. l.).

BIBLIOGRÁFIA.

A) Fessler fölhasznált és a szövegben idézett munkái:

Was ist der Kaiser? Verfasst von einem Kapuziner-Mönch. Herausgegeben von Fessler. Két rész, Wien, 1782.

Anthologia Hebraica e Sacris Hebraeorum Libris depromta adjecta versione latina et adnotationibus. Leopoli, 1787.

Institutiones Linguarum orientalium, hebraicae, chaldaicae, syriacae et arabicae, cum Chrestomathia Arabica Y. G. Eichornii. I. Vratislaviae, 1787. II. Institutiones linguae Chaldaicae et Arab. complectens. Vratislaviae, 1789.

Sydney. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen. So auf dem Lemberger Theater in Galicien mit Censur am 9-ten Febr. 1788 von der Toscanischen Gesellschaft aufgeführt, nach der Aufführung aber gleich unterdrückt worden — und dann wichtige Folgen für den Verfasser gehabt. Cölln, 1788. (Tulajdonképen Breslauban jelent meg Korn-nál.)

Marc-Aurel. Breslau, 1790—91 három kötet, 1792: IV. 1793[2], 1799[3], 1801[4] mind u. o. Carlsruhe, 1810. Wien, 1816. Négy kötet. Regény.

Aristides und Themistocles. Berlin, 1792. Breslau, 1806[2] Carlsruhe, 1809[3]. Berlin, 1819.[4] 2 kötet. Regény. Magyar fordítása Vizer Jánostól: Pest, 1845—46.

Mathias Corvinus, König der Ungarn und Grossherzog von Schlesien. Breslau, 1793—94. (U. o. 1796.) U. o. 1806. Carlsruhe, 1809. Két kötet. Regény. Megjelent a „Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn. Breslau, 1808" III. és IV. kötetként is. (Ugyanígy Carlsruheban, 1809.) Magyarra fordította Mihálkovics József: Pest, 1813, (CorvinusMátyás magyar király.)

Attila, König der Hunnen. Breslau, 1794. Augsburg, 1803[2]. Breslau, 1806[3]. Carlsruhe, 1809. Megjelent a „Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn" I. kötetként is: Breslau, 1808. Magyar fordítása: Attila, vagyis a régi magyarok első vezérének dicsőséges viselt dolgai. Fordította egy hazáját szerető magyar. Pest, 1811. (Jankovich M. szerint ez Okolitsáni János.)

Fortsetzung der in Anacharsis Reise enthaltenen Geschichte von Alt-Griechenland. (E főcím nélkül is.) Alexander der Eroberer. Berlin, 1797. Der Achäische Bund, 1798. Második kiadás: 1800. Regény. Két kötet.

Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmackes, szerkesztői 1798 végétől kezdve Friedr. Rambach és Fessler, (1799—1800.)

Eunomia. Eine Zeitschrift des neunzehnten Jahrhunderts. Von einer Gesellschaft von Gelehrten. Hg. von Fessler und Rhode. Berlin, 1801. 1802—1803-ban a társszerkesztő Joh. Christ. Fischer. 1804—1805-ben Fessler egyedül adja ki.

Actenmässige Aufschlüsse über den Bund der Evergeten in Schlesien. Freyberg, 1804. Hg. von Friedr. Mossdorf.

Fessler's sämmtliche Schriften über Freymaurerey: Fessler's Rückblicke auf die letzten sechs Jahre seiner Logenthätigkeit. Zwey Abtheilungen Hg. von Friedr. Mossdorf. Dresden, 1804. (II. Bd.) — Maurer- und Logenrecht. Abhandlungen. Reden. Briefe. (I. Bd. 1801 und 1805[2] Freyberg.) Az I. kötet második kiadásához jött III. kötetként 1807-ben egy Anhang (Br. Fessler's Freymaurerische Briefe aus Kleinwall. Freyberg, 1807.)

D. Fessler's Ansichten von Religion und Kirchenthum. Berlin, 1805. Három kötet. (Alcím: Briefe aus Kleinwall an F. P. M. und an alle Menschen, die guten Willens sind.)

Abälard undHeloisa. Berlin, 1806. Carlsruhe, 1810. 2 kötet. Regény.

Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe. Breslau, 1807. Carlsruhe, 1810. Két kötet. Regény.

Bonaventura's mystische Nächte. Berlin, 1807. Regény.

Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn. Breslau, 1808. 4 kötet: Attila; Die drey grossen Könige der Hungarn; Mathias Corvinus.

Alonso. Leipzig, 1808. Újabb kiadása Alonso oder der Wanderer nach Montserrat címmel: Carlsruhe, 1810. Két kötet. Regény.

Der Gross- Hof und Staats-Epopt Lotario oder der Hofnarr. Berlin. 1808. Regény.

Die drey grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme. Breslau, 1808. (A Gemälde etc. II. köteteként is.) Carlsruhe, 1809. Magyarul A három magyar nagy királyok viselt dolgainak rajzolatja címen: Pest, 1815. Regény.

Der Nachtwächter Benedict. Berlin, 1809, Carlsruhe, 1810. Regény.

Versuch einer Geschichte der spanischen Nation. Die alten und die neuen Spanier. Ein Völkerspiegel. Berlin, 1810. Carlsruhe, 1814. (a belső oldalon 1813.)

Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. Leipzig, 1815—1825. 10 kötet. Új címkiadás u. o. 1847—1850. Újabb kutatások alapján 2. kiadásban Klein Erneszt: Leipzig, 1867—1883, (5 kötet). Horváth Mihály előbeszédével. Első részéből a vezérek kora megjelent magyarul: Pannonia vagy Pannoniának Augusztus római császártól fogva egészen a Geyza magyar herceg haláláig, azaz Krisztus urunk születése előtt a 35. évtől kezdve Krisztus urunk születése után a 997. évig előadott történetbeli viszonyai. Szabadon magyarázta Zeykfalvi Zeyk Lajos. Kolozsvár, 1841. (Az első kiadás első két kötete 1815 őszén jelent meg, a III—IV. k. 1816-ban. az V. 1822-ben, a VI. 1823-ban, a VII—VIII. 1824-ben, a IX.—X. 1825-ben.)

Die Gesinnung Jesu Christi. St. Petersburg, 1816.

Predigt über Matthäi VI. 33. Ugyanott, 1816.

Christliche Reden. 2 rész. Riga, 1822.

Liturgische Versuche. Riga, 1823.

Geschichte der Entlassung des gewesenen Pastors in Saratow K. Limmer. Riga, 1823.

Fessler's Rücklicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Breslau, 1824, Leipzig, 1851[2] (Hg. von Friedr. Bülau.) Magyarul Vizer Jánostól: Bölcske 1854 (Kézirat a M. Nemzeti Múzeumban) és Holeczy Mihálytól (Kézirat, ugyanott.) Hollandra is lefordították; Willem van Volkom, Breda 1828.

Dr. Fessler's Resultate seines Denkens und Erfahrens, als Anhang zu seinen Rückblicken. Breslau, 1826.

Fessler's sämmtliche Werke. Wien 1809—16. 22 kötet. Hibás és jogtalan utánnyomat.

Fessler továbbá kiadta J. C. Chr. Fischerrel együtt 3 kötetben Seneca műveit (Vratislaviae, 1795.) A műveiről írt bírálatok, ismertetések minden munkájánál fel vannak sorolva. Legteljesebb jegyzékük K. H. Jördensnél (Lexikon deutscher Dichter und Prosaisten. Leipzig, 1806. II. Bd. 514 s köv. ll. L. továbbá: I. 509—517, VI. Supplem. 89—93.) valamint Meuselnél (Das gelehrte Teutschland. Lemgo, 1786. 5. Ausg. II. 312., IX. 335., XI. 218., XIII. 371., XVII. 562., XXII. 2 Abth. 124.)

Mind a német, mind a magyar bibliográfiai munkák hiányokat s hibákat mutatnak Fesslerről szóló részeikben. A németek általában nem elég kimerítőek, a magyarok egy-két hibás adatot tartalmaznak, de bővebbek. Petrik s az ő nyomán Szinnyei is (Petrik I. 787. l., Szinnyei III. 435. 22. sz.) még egy regényt tulajdonítanak Fesslernek: „Meine Flucht aus Deutschland oder Frauenmacht und Liebe. Vom Verfasser des Bonaventura. Hamburg, 1812." Két kötet. Ennek szerzője azonban Müller Henrik Ágost, aki 1811-ben ugyancsak Hamburgban kiadott egy Bonaventuri, der Geweihte der Nacht című regényt. Külön ki kell továbbá emelni, hogy az „Abälard" és a „Theresia" megjelenési évei helytelenek a magyar bibliográfiai munkákban. A németek közül Goedeke is csak elnagyoltan adja a művek jegyzékét, a kisebb bibliográfiák — az újabbak nagyobb mértékben, mint a régiek — durva sajtóhibák miatt nem eléggé megbízhatók.

B) A Fesslerrel foglalkozó művek jegyzéke: J. G. Meusel: Das Gelehrte Teutschland. Lemgo, 1786. 5. kiadás, II. 312., IX. 335., XI. 218., XIII. 371., XVII. 562., XXII. 2. r. 124. K. H. Jördens: Lexikon deutscher Dichter und Prosaisten. Leipzig, 1806. I. 509—517., VI. Supplem. 89—93., II. 514. l.

Morgenblatt. (Stuttgart, Cotta). 1807. évf. 152—153. 1808: 201. 1809: 187. (K. A. Böttigertől).

Annalen der Lit. und Kunst in dem österr. Kaiserthum. Wien 1809. Intelligenzblatt. Nov. 210. hasáb.

Allgemeine Geographische Ephemeriden. 1811. Okt. 258.

L. G. Michaud: Biographie des hommes vivants. Paris, 1816. III. 80.

Allg. Literaturzeitung. 1817: 31. 1818: 15. sz. Fesslers Lage in Russland.

Tud. Gyüjtemény. 1818. V.

Unterhaltungsblatt. Pressburg, 1818., 238. l.

Zwickauer Erinnerungsblätter. 1820., 49., 65., 81., 129., 145. l.

Sydow: Asträa. Taschenbuch für Freimaurer auf das Jahr 1824., 149. l.

Der Gesellschafter, Hg. v. Gubitz. Berlin, 1826., 387. l. (Fessler ein Wundertäter als Knabe.)

Lupin auf Illerfeld: Biographie jetzt lebender oder im Laufe des gegenwärtigen Jahrhunderts verstorbener Menschen. Stuttgart, 1826., 232. l.

Jean Paul: Kritiken. Sämtl. Werke. Berlin, 1827., 44. k. 157.

S. Ratzeberger: Literarischer Almanach für 1828., 110. l.

Mitteilungen aus dem Leben des französischen Oberstlieutenants Schenk. Celle, 1829., 120. l.

Oesterreichische National-Encyklopädie (Gräffer und Czikann. Wien. 1835., II. 129.)

Gemeinnützige Blätter. 1836. 70. sz.

Hazai és külföldi tudósítások. 1836. II. 19. sz.

Jelenkor, 1836., 72. sz.

A Magy. Tud. Társaság Évkönyve. V. 1838—40.

A Magyar Tud. Társaság Névkönyve. 1840., 210.

Figyelmező. 1840., 47. l.

Neuer Nekrolog der Deutschen. 1839., II. r. (Weimar, 1841., 332. sz. 974. l.)

J. Bergmann, Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des österr. Kaiserstaates vom XVI. bis XIX. Jahrh. Wien, 1844.. II. k. 200. l.

F. C. Schlosser: Geschichte des 18. Jh.-s und des 19. bis zum Sturze des franz. Kaiserreichs. Heidelberg, 1844., IV^{3} 436.

Ersch und Gruber: Allgemeine Encyklopädie. I. oszt. 43. r. 266. l. (Fessler életrajza Döring Henriktől.) Leipzig, 1846.

Josephinische Curiosa. Wien, 1848—1850., I. k. 5. és 10; IV. k. 60. fejezet (Franz Gräffer.)

Europa. 1850. évf. 780. l.: Fessler als Kapuziner und als Mensch.

C. von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, IV. 201. Wien 1858.

Danielik József: Magyar írók. Pest, 1858. II. k. 80. l.

W. Keller: Geschichte der Freimaurerei in Deutschland. Giessen, 1859., 106. l.

I. H. Fichte: J. G. Fichtes Leben u. lit. Briefwechsel. Leipzig, 1862^{2}, 2 kötet.

Allg. Handbuch der Freimaurerei. Zweite völlig umgearbeitete Auflage von Lenning's Encyklopädie der Freimaurerei. 3 köt. Leipzig 1863—1867.

Vasárnapi Ujság. 1864., 46. sz.

Erlebnisse von F. W. Gubitz. Nach Erinnerungen und Aufzeichnungen I. Berlin 1868., 104. l.

Aug. Koberstein: Geschichte der deutschen Nationalliteratur. Leipzig, 1873^{5} V. 117. l.

G. G. Gervinus: Geschichte der deutschen Dichtung. Leipzig, 1874.^{5} 395. l.

Allgemeine Deutsche Biographie. 1877., VI. 723. (Palm).

Figyelő. I. 95. (1876.).

Flegler S.: A magy. történetírás történelme. Bp. 1877., (O. K.) 181. l.

Abafi Lajos: Fessler Ignác Aurél. „Századok" 1878. évf. 618. l. (Különnyomatban is).

Literarische Berichte aus Ungarn. III. 1879., 382—393. (Kiadatlan levelek).

Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Budapest, 1881. I. k. 310. l.

Petrik Géza: Magyarország Bibliographiája 1712—1860. I. Bp. 1888., 787. l.

Kazinczy levelezése. Budapest, 1890—1911., 21 köt.

K. Friedrich Singer: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrathes Heinrich Gottfried v. Bretschneider Wien u. Leipzig 1892., 275., 308., 315. l.

Angyal Dávid: Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái. 1892[4] IV. k. 496. l.

Goedeke: Grundriss z. Geschichte der deutschen Dichtung. V. 1893.[2]. 493. l.

Szinnyei J.: Magy. írók élete és munkái. Budapest, 1894. III. k. 429—437.

Ludwig Geiger: Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preussischen Hauptstadt. Berlin, 1895. II.

Jugenderinnerungen von Henriette Herz. Mittheilungen aus dem Litteratur-Archive in Berlin. 1896., 183. l.

E. Sartorius: Ignaz Aur. Fessler, Kapuziner u. Generalsuperintendent. „Die christliche Welt." 1897. évf. 103. l.

Geschichte der Grossen Loge von Preussen, genannt Royal York zur Freundschaft im Orient von Berlin. Nach den Akten zusammengestellt von A. Flohr. Berlin, év nélkül. (I. Bis 1798. II. 1798—1898.)

L. Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn V. k. Bp., 1899. 315. l.

Dr. Viszota Gyula: Fessler hatása Kisfaludy Károlyra. Irodalomtörténeti Közlemények 1900., 31., 165., 437. l.

Dr. Rudolf Fürst: August Gottlieb Meissner. Berlin, 1900[2].

Zlinszky Aladár: Arany balladaforrásai. Irodalomtört. Közlemények. 1900., 39. l.

Die deutschen Säculardichtungen. (Aug. Sauer.) Deutsche Litteraturdenkmale 91—104. Berlin, 1901.

Tolnai V.: Adalékok Arany J. forrásaihoz. (Irodtört. Közl. XII. 1902.)

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Magyar Remekírók 7. köt. Bp. 1903. 287—288. l.

Vossische Zeitung. Sonntagsbeilage 1904. 26—27. sz.

Marczali H.: A magy. tört. irodalom a XVIII. sz.-ban. U. az: A magy. történetírás fejlődése a XIX. sz.-ban. (Képes magy. irodalomtört. Budapest, 1907. I. k. 42. fej. és II. k. 97. fej.)

Xavier Lèon: Fessler, Fichte et la loge Royale York à Berlin. (Revue de Métaphysique et de Morale. Seizième année. 1908. 813—843. l.)

Békefi Remig: Horváth Mihály és a magy. történetírás. „Századok" 1909., 720. l., 729. l.

Dr. L. Fensch: Fessler. Maurer. Klassiker V, Berlin, év nélkül. (1909.)

Philos. Bibliothek 127. Fichte, Werke I. Einleitung v. Fritz Medicus. CXL és köv. l. Leipzig, 1911.

Tolnai A.: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911.

H. H. Houben: Jungdeutscher Sturm u. Drang. Leipzig, 1911., 405.

Buday Károly: Fessler I. Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi emlékkönyv. Bp. 1912., 379.

Gragger R.: Philolog. dolg. a magy.-német érintkezésekről. Bp. 1912., 179.

Irodalomtört. 1912. Grillparzer és Magyarország.

Pintér J.: A magy. irod. tört. Bessenyei fellépésétől Kazinczy haláláig. Bp. 1913. I.

R. Diekmann: Zacharias Werners Dramen. Münster, 1913. III. fejezet.

Vértesy J.: A magy. romant. dráma. Bp. 1913.

Nagl u. Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. II. Wien und Leipzig, 1914.

Caroline Pichler: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. München, 1914. II. 65.

Dr. Oswald Floeck: Briefe des Dichters Friedrich Ludwig Zach. Werner. München 1914.

Wolfgang Liepe: Das Religionsproblem im neueren Drama von Lessing bis zur Romantik. Halle, 1914.

Grillparzer Jahrbuch. 25. évf. (1915) 280. És: Sauer-Glossy: Grillparzers Tagebücher, XI. 216—17.

Szabó L.: Magy. festőművészet. Bp. 1916., 152 l.

Zolnai Béla: Fehér László balladája, „Irodalomtörténet." 1917. évf. 405—411. l.

Tolnai V.: Magyar Könyvszemle. 1916., 222.

Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft V. Weimar 1918. 172. l.

Paul Hankamer: Z. Werner. Ein Beitrag zur Darstellung des Problems der Persönlichkeit in der Romantik. Bonn, 1920.

R. Haym: Die romantische Schule. Berlin 1920[4].

Mielke—Homann: Der deutsche Roman des 19. und 20. Jahrhunderts. Dresden 1920[7]., 62. l.

Nadler: Die Berliner Romantik. 1800—1814. Berlin 1921., 100 l.

Pintér J.: A magy. irodalomtört. kézikönyve. Budapest, 1921., 284., 289—90., 436., 493., II. 35., 78., 79., 137., 239., 263—64., 320.

L. végül a Varnhagen v. Ense-féle feljegyzéseket Fesslerről. (Kézirat. Berlin, Preuss. Staatsbibliothek. A szövegben közölve.) Továbbá: K. A. Böttiger kéziratos jegyzeteit. (Dresden, [Königl.] Landesbibliothek.)

C) Egyéb, gyakrabban igénybevett irodalom:

David Hume: The History of Great-Britain. London, 1754—1757.

Annales veteres etc. opera et studio Georgii Pray. Vindobonae, 1761. Annales regum Hungariae. U. o. 1764—70. 5 kötet.

Historia critica regum Hungariae etc. A Stephano Katona. Pestini 1779 — Budae 1817., 42 kötet.

A. G. Meissner: Alcibiades. Négy rész. Leipzig, 1781—88.
Jean-Jaques Barthélemy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du 4e siècle avant l'ère vulgaire. 7 kötet. Paris, 1789.
Gottlieb v. Hippel: Kreuz- und Querzüge des Ritters A. bis Z. Berlin, 1793—94. 2 kötet.
Über den historischen Roman. Deutsche Monatsschrift. 1794. 1. k. 66—87.
Lange: Dissertatio de Fabulis Romanensibus ut vocantur historicis. Halae 1795.
Joh. Christ. v. Engel: Gesch. d. ungrischen Reichs u. seiner Nebenländer. Halle, 1797—1804. I—IV. 1, 2.
Joh. Christ. v. Engel: Gesch. d. ungrischen Reichs. Wien, 1813—14., 5 kötet.
L. Tieck: Schriften. Berlin, 1828—46. És Cotta-féle Bibliothek der Weltlit.
Joh. Graf. Mailáth: Gesch. d. Magyaren. Wien, 1828—31. 5 kötet.
Thomas Babington Macaulay: The History of England from the Accession of James the second. Leipzig, Tauchnitz, 1849. s köv. év.
L. v. Ranke's sämtliche Werke. Leipzig, 1868. s köv. évek.
Horváth Mihály: Magyarország történelme. Pest, 1871—73.[2] 8 kötet.
Alex. Charles Ewald: The life and times of the Hon. Algernon Sidney. London, 1873. 2 kötet.
H. M. Richter: Geistesströmungen, Berlin, 1875.
Herders Sämmtliche Werke. (B. Suphan) Berlin, 1877. s köv. évek.
Schillers Sämtl. Werke. Cottasche Bibliothek der Weltlit. 1882—85. És Säkularausgabe: Stuttg. 1904—5.
R. Haym: Herder. Berlin, 1880—85. 2 kötet.
Dr. Franz J. v. Wegele: Geschichte der deutschen Historiographie, seit dem Auftreten des Humanismus. München u. Leipzig, 1885.
Wielands Werke. Deutsche Nat.-Litt. Bd. 51—56. Továbbá: W.—s sämmtliche Werke. Leipzig, Göschen, 1853. s köv. é.
Horváth Cyrill: A régi magy. irod. története. Budapest, 1899.
L. Lublinski: Litteratur und Gesellschaft im XIX. Jahrh. Berlin, 1899. 2 kötet.
G. Brandes: Die romantische Schule in Deutschland. Leipzig, 1900.
Friedrich Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie. Berlin, 1902. és Berlin, 1903—1907. (I—IV. Dr. M. Heinze).
Dr. K. Wenger: Histor. Romane deutscher Romantiker. Bern, 1905.
E. Kircher: Philos. d. Romantik. Jena, 1906.
J. Minor: Friedrich Schlegel 1794—1802. Seine prosaischen Jugendschriften. Wien, 1906.[2]
Windelband: Gesch. d. neueren Philos. Leipzig, 1907.[4]
J. Minor: Novalis' Schriften. Jena, 1907. 4 kötet.
Schellings Werke. Leipzig, 1907. (Philos. Bibliothek 133—135.)

R. Huch: Blütezeit d. Romantik. Leipzig, 1908.[3]

K. Berger: Schiller. München, 1905—1909. 2 kötet.

Dr. Ferd. Josef Schneider: Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Prag, 1909.

Wackenroder: Phantasien über die Kunst. Hg. von V. der Leyen. Jena, 1910.

E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1911.

R. Unger: Hamann und die Aufklärung, Jena, 1911.

E. Troeltsch: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. Historische Bibliothek. Band 24. München u. Berlin, 1911.

Fr. D. E. Schleiermacher: Werke. Leipzig, 1910—1911. (Philosophische Bibliothek 136—139).

Lessings Werke. Hg. v. G. Witkowski. Leipzig. (Meyers Klass.) Továbbá Deutsche National Litt. Bd. 58—71.

Márki S.: Az újkor története. Budapest, 1912.

Caroline, Briefe aus der Frühromantik. Insel Verlag, 1913.

Nachtwachen von Bonaventura. Nach Rahel v. Varnhagens Exemplar hg. v. Dr. R. Steinert. Weimar, 1917.

Julius Zeitler: Goethe-Handbuch. Stuttgart, 1917. s köv. év.

O. Walzel: Deutsche Romantik. Leipzig, 1918.[4]

Dr. Paul Deussen: Die Philosophie des Mittelalters. Leipzig, 1919.[2]

E. Troeltsch: Gesammelte Schriften. I. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1919.[2] II. Zur religiösen Lage, Religionsphilosophie und Ethik. Tübingen, 1913.

W. Oehlke: Lessing. München, 1919. 2 kötet.

K. Vorländer: Gesch. d. Philosophie. Leipzig, 1919.[5] 2 kötet.

Hóman B.: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Budapest, 1920.

D. Schäfer: Weltgeschichte der Neuzeit. Berlin, 1920.[9]

Dr. S. Aschner: Gesch. d. deutschen Lit. I. Vom IX. Jahrhundert bis zu den Staufern. Berlin, 1920.

Kurt K. Eberlein: Deutsche Maler der Romantik. Jena, 1920.

G. J. Wolf: Deutsche Malerpoeten. München, 1920.

R. Eucken: Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Berlin, 1921.

W. Weisbach: Der Barock als Kunst der Gegenreformation. Berlin, 1921.

E. Ermatinger: Das dichterische Kunstwerk. Leipzig, 1921.

M. Sommerfeld: F. Nicolai und der Sturm und Drang. Halle, 1921.

Eckhardt S.: Magyar rózsakeresztesek. (Minerva, 1922. 4—7. sz.)

P. Kluckhohn: Die Auffassung der Liebe in der Literatur des XVIII. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik. Halle, 1922.

R. Unger: Zur Entwicklung des Problems der historischen Objektivität bis Hegel. Eine prinzipiengeschichtliche Skizze. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1923. 1. Jahrg. Heft 1.

V. Klemperer: Die Arten der historischen Dichtung. Deutsche Vierteljahrsschrift stb. 1. Jahrg. H. 3.

A görög és római írók (Herodotos, Thukydides, Scriptores Historiae Augustae stb.) a Teubner-féle kiadásban és a Langenscheidt-féle német fordításokban szolgáltak az összehasonlítás alapjául.

IGNAZ AUREL FESSLER, DER ROMAN-SCHRIFSTELLER UND HISTORIKER.

Von der Aufklärung zur Romantik.

INHALT.

Ignaz Aurel Fessler, der uns Ungarn besonders als Verfasser einer schön geschriebenen und viel gelesenen „Geschichte der Ungarn" bekannt ist, dürfte in Deutschland eher von einer anderen Seite seiner vielgestaltigen Wirksamkeit einer eingehenderen Betrachtung wert gefunden werden. Immerhin darf man auch schon deswegen nicht von der historischen Tätigkeitsrichtung Fesslers absehen, weil dieses Interesse bei ihm so sehr im Mittelpunkt steht, dass man ihn auch von rein literaturgeschichtlicher Seite nicht richtig einschätzen kann, ohne seine historische Arbeit genügend zu würdigen. Hier liegt auch der Ausgangspunkt seines ganzen geistigen Wirkens, da er schon in frühester Jugend im ungarischen Vaterlande für die Geschichte gewonnen wurde. Die spätere Beschäftigung mit Dramen und Romanen war eigentlich nur ein Abirren von dem schon im zartesten Alter gesteckten Ziele: der Historiograph seines Vaterlandes zu werden. Dies darf man keinesfalls aus den Augen verlieren, wenn man ihm ganz gerecht werden will.

Der Deutschungar Fessler, der in Zurendorf (Zurány) in Westungarn am 18. Mai 1756 zur Welt kam, erhielt eigentlich den Namen Ignaz in der Taufe. Den zweiten Vornamen Aurel wählte er selbst, als er nach vielen Jahren in Deutschland, in seiner zweiten Heimat, zur lutherischen Kirche übertrat (10. Juli 1791). Beide Namen hatten etwas symbolisch Bedeutungsvolles: Ignaz wurde Fessler zu Ehren des Hl. Ignaz v. Loyola getauft, Aurel aber nannte er sich später zu Ehren des Hl. Augustinus (Aurelius Augustinus!). Die erste Namensgebung verdankte er seiner Mutter, einer geborenen Wienerin, die streng katholisch gesinnt war und sogar der Mystik zuneigte. Den zweiten Namen nahm er ganz bewusst als Zeichen

einer späteren jansenistischen Gesinnung an. So stand denn auch sein Leben in den ersten Jahrzehnten ganz im Zeichen einer katholisch rechtgläubigen Frömmigkeit, ja Schwärmerei, während er sich später von dieser Kirche, aus der er auch formell ausschied, immer mehr entfernte und sein Leben, hochbetagt, als evangelischer Generalsuperintendent beendete. Tief im Herzen blieb er aber eigentlich immer Katholik. Seine Jugend hatte auch in späteren Lebensjahren eine solche Zauberkraft über sein Gemüt, dass seine zeitweilige Stellungnahme für die Sache der Aufklärung, vor allem des Josefinismus, ebenso, wie seine Schriftstellerei, nur ein vorübergehendes Abschwenken vom eigentlichen Lebenswege war. Diese Jugendzeit war ganz vergoldet von dem österreichisch-süddeutsch-romanischen Barock, der unter Maria Theresia noch in voller Kraft herrschte, und nicht nur in den eigentlichen Erblanden, sondern auch in Ungarn, besonders in dem Wien naheliegenden, deutschen Westen ein idyllisches, mittelalterlich religiöses Leben ermöglichte. Fessler, der als kleiner Knabe in die Jesuitentracht gekleidet ging, von katholischen Ordensgeistlichen geleitete Schulen besuchte, seiner Mutter aus Rosweids und Ribadeneiras Büchern vorlas, wünschte nichts sehnlicher, als selbst Heiliger werden zu können. Sein Lebensweg lag scheinbar eben in selbstverständlicher Geradlinigkeit vor ihm. Die fromme Mutter bestärkte ihn in seinem so natürlich erscheinenden Entschluss Priester zu werden. Er suchte bei den Jesuiten um Aufnahme nach, die wurde ihm aber verweigert. So kam er dann in das Kapuzinerkloster.

Die ersten Klosterjahre verbrachte er noch in Ungarn, wo er den Grund zu zwei, auf sein weiteres Leben von ungeheurem Einfluss werdenden Neuorientierungen legte. Ein freidenkender ungarischer Edelmann brachte ihm Fleurys und Muratoris Schriften, deutsche Dichter und anderes mehr. Hiedurch wurde er aus seinem einseitig katholisch-mystisch-religiösem Geistesleben zu Zweifel und innerem Kampfe erweckt, wobei ihm als erwünschte Hilfe nur der von einem Ordensbruder empfohlene heidnische Weise, Seneca zur Seite stand. Das zweite wichtige Ereignis dieser Jünglingsjahre war, dass er von Anton Gánóczy, einem ungarischen Domherren auf die Geschichtsforschung gewiesen wurde. Gánóczy, selbst auch als Historiker tätig, gab dem jungen Kapuziner die Werke der berühmten ungarischen Forscher Palma und Pray in die Hand. In Ungarn blühte damals besonders dieser Zweig der Wissenschaften, den hauptsächlich die Ordensgeistlichen pflegten. Die antihumanistische Richtung der

Geschichtschreibung, die im Westen schon im vorigen Jahrhundert sich durchsetzte und Männer wie Mabillon, Tillemont, Muratori aufzuweisen hatte, die gelehrten Benediktiner und Jesuiten mit ihrer strengeren wissenschaftlichen Auffassung taten ihre Wirkung in Ungarn — über Österreich — im XVIII. Jahrhundert, das mit Recht den Namen aureum scientiarum saeculum erhielt. Auch der reichsdeutsche Einfluss fehlte nicht. Da kommen besonders ungarische Protestanten in Betracht, die an deutschen Hochschulen lernten und von hier eine neue Anschauung mit nach Hause brachten. Man könnte da besonders Bél nennen, der in Halle studierte, aber er und seine Schule wirkten auf Fessler nicht. Seine Vorbilder und Meister wuchsen in der Schule der Jesuiten-Historiker auf und legten die imposanten Materialien-Sammlungen an, die er selbst in späteren Jahren auszubeuten verstand. Damit hängt eben seine Bedeutung und Beliebtheit in Ungarn zusammen: er gab, obschon er deutsch schrieb, als erster eine gut lesbare, interessant geschriebene, nach geschichtsphilosophischen Gesichtspunkten wohlgeordnete, umfassende ungarische Geschichte, die allgemein als ein Bedürfnis empfunden wurde. Fast alle romantischen Schriftsteller, Dichter Ungarns, und selbst der grosse Klassiker, Johannes Arany lasen Fesslers Werk und holten sich aus diesem ihr geschichtliches Wissen, ja selbst die Gesichtspunkte, aus denen sie diesen oder jenen Vorfall betrachteten.

Fessler selbst musste aber eine harte Lebens- und Geistesschule durchmachen, sich in so manchem versuchen, bevor er ein Werk, wie diese Geschichte der Ungarn, die er ja erst in seinem Alter verfasste, schreiben konnte. Dieser Weg, den er bis dorthin zurückzulegen hatte, fiel denn grösstenteils in die deutsche Geistesbewegung des Jahrhunderts und ist ausserordentlich lehrreich für die Literatur- und Geistesgeschichte. Fessler war eine ausserordentlich rezeptive Natur. Er nahm schnell entschlossen an jeglicher Bewegung des ausgehenden XVIII. und anbrechenden XIX. Jahrhunderts teil. Man kann die verschiedensten Strömungen des österreichischen und alsbald des deutschen — denn er floh nach Deutschland — Geisteslebens an ihm und seiner Wirksamkeit wie in einem Spiegelbild verfolgen. Fast keine Wendung der Dinge entging seiner Aufmerksamkeit und alle beeinflussten ihn. Ebendeshalb ist es grundfalsch, ihn — wie das heute auch noch vielfach geschieht — als einen Erzaufklärer hinzustellen. Das war er in einem so einseitigen Sinne garnicht. Selbst als er noch auf Seiten der Aufklärung stand, zeigten sich im Keime schon andere Richtungen in seiner Auffassung, was ihm ermöglichte, ziem-

lich schnell auch zur Romantik überzugehen, ganz besonders aber fast alle philosophischen Ideenkreise dieser Jahrzehnte zwischen 1780 und 1810 durchzuarbeiten, sich anzueignen und daraus eklektisch eine eigene Weltanschauung zurecht zu machen.

Wir sahen wie bedeutungsvoll seine erste Jugend in Ungarn war. Er brachte von hier die süsse Erinnerung einer mystisch-katholischen Religiosität, ja Schwärmerei mit, die aber Seelenruhe gewährte, weiterhin den inneren Kampf, der alsbald die erste Welt in ihm zerstörte, und das Interesse für Geschichtschreibung, besonders für vaterländische Historiographie. So kam er nun in österreichische Ordenshäuser, alsbald auch nach Wien. Es waren schicksalsschwere Jahre für Österreich, die eben anbrachen. Josef führte schon das Ruder während der letzten Lebensjahre seiner Mutter und eben zur Zeit der Lebenskrisen Fesslers bestieg er auch endgültig den Thron. Wie in der Seele des jungen Kapuziners, so waren auch im Lande zwei Welten im Kampfe und der anmutige österreichische Barock mit allen den Traditionen war zu Tode verurteilt. Maria Theresia, die lange durch strenge Absonderung der Erblande von dem protestantischen Deutschland für das ruhige, selbständige Entwickeln einer ganz eigenen Kultur sorgte, aber doch auch langsam, allmählich zu modernisieren trachtete, war dahin. Josef, der kein Verständnis für eine organische geschichtliche Entwicklung hatte, trachtete nicht die Schäden, die die Absperrung nach dem damals in so hohem Aufschwung begriffenen deutschen Geistesleben hin mit sich bringen musste, behutsam gut zu machen, sondern schüttete auf das so gut wie garnicht vorbereitete Land alle die zweifelhaften Segnungen einer ganz anders gearteten westlichen Kultur aus. Dabei zeigte er oft eine Taktlosigkeit und Unüberlegtheit, die sowohl das Alte zerstören, wie auch das Neue von vornherein unmöglich oder schadenbringend machen musste.

Fessler selbst beurteilte Josefs Regierung aus solchen Gesichtspunkten in späteren Jahren (sowohl in seinen Romanen, wie auch in seinem grossen Geschichtswerke), jetzt war er aber noch ein eifriger Parteigänger des Josefinismus, von dem er auch die Befreiung aus den ihn drückenden Klosterbanden zu erhoffen hatte. Es war ihm möglich, schon in den ersten Zeiten seines Aufenthaltes in Österreich mit berühmten Vertretern des neuen Geistes bekannt zu werden: mit Eybel, Rautenstrauch, dem Staatssekretär Molinari, van Swieten, von Hägelin, Abbé Spendou, Blarer usw. Die meisten, wie auch Molinari, in dessen Hause er verkehrte, waren gemässigte Jansenisten. Für

Fesslers weitere geistige Entwicklung war dies von grosser Bedeutung. Dieser sein Umgang verführte ihn jedenfalls auch dazu, an Vermehrung der Broschürenflut, die besonders zur Zeit des päpstlichen Besuches in Wien ungeheuer anschwoll, mit seiner Schrift „Was ist der Kaiser?" tätig Anteil zu nehmen. Inzwischen arbeitete er sich aber auch in Hume, Helvetius, Rousseau ein, was seinen inneren Kampf nur noch mehr belebte. Klugerweise ergriff er das einzig mögliche Rettungsmittel, das ihm erfolgreich dazu dienen konnte, sich aus seinen ihm innerlich fremdgewordenen Verhältnissen zu befreien. Er studierte eifrig an der Universität und bestand auch eine Prüfung, nach der er von Josef zuerst zum Lektor, dann zum Professor an der Lemberger Hochschule ernannt wurde.

In Lemberg veröffentlichte er zwei wissenschaftliche Arbeiten: Anthologia hebraica (1787) und Institutiones Linguarum Orientalium (1787—1789). Dennoch wurde er als ungelehrt verschrieen und von einigen Kollegen verfolgt. Hier trat er auch in die Freimaurerbrüderschaft ein (Mai 1785). An diesem Datum ist festzuhalten trotz der in der Dresdener Landesbibliothek aufbewahrten handschriftlichen Aufzeichnung seines Freundes Carl August Böttiger und seiner eigenen irrtümlichen Angabe in den Sämmtlichen Schriften über Freymaurerey. Wichtig für ihn wurde hier noch eine Ferienreise, die er mit seinem Kollegen Martinovics, der später als ungarischer Verschwörer und Jakobiner enthauptet wurde, nach der ungarischen Heimat hin antrat. Auf dieser Reise begegnete er dem ungarischen Schriftsteller und Sprachreformer Kazinczy, dem wir auch eine Beschreibung Fesslers verdanken, welche mit seinem in der Ung. Akademie der Wissenschaften aufbewahrten und von Rombauer in Russland gemalten Bildnisse übereinstimmt. Der Aufenthalt in Ungarn trug viel dazu bei, dass Fessler einsah, wie sehr Josef mit seinen übereilten Reformen der guten Sache selbst schadete. Ausserdem brachte ihn diese Reise wieder mit vielen gelehrten Historikern der Ungarn zusammen, die ihn ermunterten, seine Pläne von einst wiederaufzunehmen und zu verwirklichen. (Über die in Ungarn und Oesterreich verlebten Jahre eingehend S. 3—44 des ung. Textes.)

Nach Lemberg zurückgekehrt wandte er sich nunmehr tatsächlich der Geschichte zu, aber in einer etwas überraschenden Form. Er behauptete später, dass er dies nur als Vorübung versucht habe, da er nicht gewohnt gewesen sei, anders als lateinisch zu schreiben. Er beendete hier ein Drama „Sydney", das zur Zeit Jakobs II. in England spielt und begann sich auch mit Marc-Aurel zu beschäftigen. Das Drama wurde für ihn verhängnisvoll, weil

man boshafte Anspielungen und Anklagen gegen Josef II. darin sah und ihn deswegen anzeigte. Vor dem Prozess floh er (2. Februar 1788) nach Deutschland. Das Stück, das ihm die Verfolgung einbrachte, wurde — nachdem es im selben Jahre in Buchform erschien — auch von der deutschen Kritik hart mitgenommen. Man war besonders aufgebracht über die Sprache und die Grausamkeiten der Handlung. Was nun aber diese anbelangt, kann man nachweisen, dass sie treulich nach der „Geschichte Englands nach Hume" geschildert sind. Der Verfasser hat sie also nicht etwa aus der freien Phantasie genommen. Nur mit der Person des Hauptheldens sprang er zu frei um: dieser Jüngling, der da eine sehr empfindsam-tragische Liebhaberrolle spielte, sollte der bekannte Politiker und Schriftsteller Algernon Sidney (1622—1683) sein, der allenfalls als Verschwörer hingerichtet wurde, aber nicht zu der Zeit, wie das Drama es haben möchte und in einem viel reiferen Alter als es hier angenommen war. Fessler wählte ihn offensichtlich wegen seiner philosophischen und religiösen Anschauungen, die er denn auch von der Bühne herab verkünden musste. (Besonders betonte der Verfasser den Unterschied zwischen Religion und Sekte, was wohl gleichbedeutend sein sollte mit Kirche. Er griff also schon jetzt den Gedanken auf, den er viel später in seinen „Ansichten von Religion und Kirchenthum" breiter ausführte.) Als 24-jähriger Jüngling aber musste dieser Denker darum auf der Bühne sterben, damit Fessler ihn in eine tragische Liebesgeschichte verwickeln konnte, die ein sehr altes Motiv, das vielerorts auftauchte, darstellte: Kirke (geschichtliche Persönlichkeit, die aber schon Macaulay von diesem einen Verbrechen freisprach), der als Oberst und Richter des Helden Schicksal in Händen hatte, versprach seine Freilassung der Geliebten Sydneys für ihre Jungfrauenehre, nahm ihr diese aber ebenso wie des Geliebten Leben. Alle die bei Hume zu findenden Abscheulichkeiten Kirkes und Jeffreys sind in das Drama hineinverflochten. Die Sprache aber ist die charakteristische „Sturm und Drang"-Sprache. Anleihen bei bekannten Dichtern wurden vom Verfasser auch nicht verschmäht.

Schon dieses Theaterstück scheint auf August Gottlieb Meissner zu verweisen, der Fesslers Vorbild für seinen „Marc-Aurel" wurde. Auch dieser gab eine Bearbeitung der Hume-schen Geschichte heraus und alle die Bemerkungen Fesslers das Werkchen betreffend erinnern an Meissners Verwahrungen in den Vorworten seiner dramatisiert-dialogisierten Geschichten, dass diese ja nicht den „stolzen Gedanken" erregen wollen, Dramen zu sein. Als

ein solches Meissnersches „Buchdrama" konnte Fesslers „Sydney" ursprünglich gedacht worden sein und die Erzählung in seinen „Rückblicken" mag wohl stimmen, dass er sich nur von Freunden zu einem Versuch der Bühnenaufführung verleiten lassen habe. Auch den „Sturm und Drang"-Charakter teilten Meissners Werke mit Fesslers Drama. Da er schon zu dieser Zeit am „Marc-Aurel" arbeitete und dieser unleugbar zur Wieland-Meissnerschen Richtung gehört, ist es mehr als wahrscheinlich, dass auch dieses Drama schon nach Meissner geschrieben wurde. Es ist möglich, dass er durch Rautenstrauch auf die Prager und auf Meissner aufmerksam gemacht wurde.

Festzustellen ist noch, dass der Verfasser schon in diesem Erstlingswerk sich sehr eng an die Geschichte angeschlossen hat, und dennoch sehen wir ihn hier dichterisch noch am freiesten walten. Hier war ihm jedenfalls noch ein Erlebnisproblem das wichtigste, zu dem er einen Stoff in der Geschichte fand: ebendiese oben angedeuteten philosophisch-theologischen Ideen mit ihrem Kampfe gegen die verderbte Wirklichkeit im Leben, im Staate. Diese Umwelt, dieser Staat erinnert tatsächlich vielfach an die Länder Josefs II. Handhaben zur Begründung einer Anklage lieferte das Stück jedenfalls. Das oben berührte Kirke-Motiv sollte vielleicht nur irreleiten und war garnicht das Zentrum des Dramas, es wurde auch nur sehr bekannten Beispielen nachgebildet (Emilia Galotti). Es war übrigens ein sehr beliebtes Wandermotiv, das sogar in einer ungarischen Volksballade verwertet wurde (Fehér László). Freilich trug es hier im „Sydney" stark zum Eindruck des Grässlichen bei und war ein Grund mehr, den Verfasser zu verdächtigen. Dieser floh denn auch und sammelte sich erst in Preussisch-Schlesien so weit, dass er einsah, wie voreilig er handelte, worauf er Verhandlungen über eine etwaige Rückkehr einleitete; die Lust dazu verging ihm aber, weil sich Josefs Regierung immer jäher dem Ende zuneigte und ein Umschwung zu erwarten war. (Über „Sidney" S. 45—57.)

Durch seinen Breslauer Verleger Korn mit manchen Kreisen bekannt gemacht, kam Fessler zur fürstlichen Familie Schönaich-Carolath, bei welcher er denn auch für eine Reihe von Jahren Unterkunft und Musse zu geistiger Beschäftigung fand. Sein unruhiger Geist verfolgte ihn zwar auch in der ländlichen Stille: er beschwor alsbald wieder ein drohendes Gewitter mit seinem Tun herauf: durch Teilnahme an dem Evergetenbund wäre er beinahe wieder vor Gericht gekommen. Sein Leben und Wirken war überhaupt eng verbunden mit der Geheimbundmystik und ist eben auch von dieser Seite her

sehr lehrreich. Dieser Evergetenbund erinnerte sehr an den Illuminatenorden, der ein so schreckhaftes Ende für seine Teilnehmer genommen hatte und der schon wegen der steigenden Unruhe, die durch die französischen Ereignisse verursacht war, in ein immer böseres Licht gerückt wurde. Einige Mitglieder des Evergetenbundes mussten ebenfalls mit Festungshaft büssen. Fessler entpuppte sich als ungefährlicher Geheimbundschwärmer und man liess ihn unbehelligt. Die bittere Erfahrung hielt ihn garnicht zurück, nach einigen Jahren in Berlin wieder als Freimaurerreformator eine Rolle zu spielen. Sein „Marc-Aurel", zufällig dem preussischen Herrscher vorgelesen, soll diesen veranlasst haben, den Verfasser von der Untersuchungsliste zu streichen. Dieser Roman enthielt tatsächlich einige Stellen, wo gegen die Gaukeleien der Logen der damaligen Zeit ein kräftiges Wort geredet wurde. Das sind die Szenen, in welchen einige Schwindeleien der sich als Anhänger des Pythagoräer-Bundes (nach der Auffassung des XVIII. Jahrhunderts die Freimaurer des Altertums) ausgebenden Abenteurer enthüllt sind. Dies wollte aber garnicht sagen, dass Fessler das Freimaurertreiben selbst verurteilt habe. Im Gegenteil. Er hielt es sehr hoch und wollte es eben darum von allen solchen Auswüchsen säubern. Eben von diesem Pythagoräer-Bunde schrieb er in einem zweiten Romane („Aristides und Themistocles") mit wahrer Begeisterung. Diese Freude an dem Treiben der Geheimbünde hing bei ihm ebenso wie bei allen Idealisten in dieser Aufklärungszeit mit der „Erziehung des Menschengeschlechts" zusammen.

Nicht nur mit den freimaurerischen Bestrebungen hatte er in diesen Jahren viel zu tun, sondern auch mit der herrnhuter Brüdergemeinde, wohin ihn der Fürst von Schönaich-Carolath führte. Dass diese Gemeinde einen grossen Eindruck auf ihn machte, das ist klar ersichtlich aus seinen späteren theologischen Schriften, besonders aus den „Ansichten von Religion und Kirchenthum". Vielleicht trugen diese Besuche bei den Herrnhutern dazu bei, dass er beschloss, die katholische Kirche zu verlassen und sich in die lutherische Kirche aufnehmen zu lassen. In Beuthen am 10. Juli 1791 wurde er von dem dortigen Prediger Kunovsky aufgenommen. Für Fessler sehr charakteristisch ist die besondere Betonung dessen, dass er dabei den katholischen Glauben nicht abzuschwören gehabt habe! Bei dieser Gelegenheit nahm er nun den Namen Aurelius mit der Hinweisung auf Augustin an. Dass er daneben auch den alten Beinamen Ignaz beibehielt, könnte auch fast symbolisch genommen werden.

Er war und blieb eben ein Mann der Synthese und betrachtete seine ganze Erdenlaufbahn als eine Schule des Geistes, wobei er immer allen früheren Seinsformen Dank zu zollen wusste. Ein gewisser Zusammenhang konnte nicht fehlen zwischen diesem seinem Übertritt und seiner Heirat im Jahre 1792. Als katholischem Geistlichen wäre ihm diese unmöglich gewesen. Seine Heirat war im übrigen eine peinliche und fast mysteriöse Angelegenheit: er lebte mit seiner jungen Frau schon vom ersten Tage an kein eheliches Leben, wobei die beiden Gatten doch zehn Jahre lang beisammen blieben, bis sie dann 1802 gesetzmässig getrennt wurden. Dies ist umso unerklärlicher, weil Fessler bald darauf zum zweitenmal (später in Russland sogar noch zum drittenmale) heiratete und mit der zweiten Frau mehrere Kinder zeugte. (Über den Evergetenbund und die schlesischen Jahre S. 58—65.)

Hier in Schlesien schrieb er seine ersten Romane, die seinen Namen in Deutschland alsbald bekannt machten. Wie schon erwähnt, war Meissner mit seinem „Alcibiades" sein Vorbild, also die Schule Wielands. Er hatte auch die Unart der Meissnerschen Richtung angenommen: er verfasste seine ersten Werke in der berüchtigten dialogisierten Form, von welcher er später nur allmählich abwich. Alle die übrigen Kennzeichen der Meissnerschen Art, wie sie bei R. Fürst aufgezählt sind, sind in Fesslers ersten Romanen wiederzufinden. Auch er liess seine Helden im zartesten Kindesalter auftreten, auch er führte sie von der Wiege bis zum Grabe usw., aber in einer Hinsicht wich er doch rühmlich von seinem Vorbilde ab: er vermied alle Lüsternheit und allzusinnliche Schilderungen. Wenn man über Meissners Werk mit Recht Klage erheben konnte, sogar den Ausdruck „galante Schweinerei" brauchen durfte, so musste man Fesslers edleren Geschmack rückhaltlos anerkennen. Unser Schriftsteller konnte mit gutem Recht später behaupten, er hätte nie eine Frau in seinen Romanen tief sinken lassen, was ja mit seinem romantisch-ritterlichen Damendienst der bald folgenden zweiten Schriftstellerperiode sehr schön zusammenstimmte.

Anderseits muss man es Fessler auch hoch anrechnen, dass er mit Bedacht seinen Helden gewählt hat und dass schon darin eine Idee und ein Erlebnis zu spüren ist. Nehme man nur gleich den ersten: Marcus Aurelius, den Kaiser-Philosophen. Das war doch jedenfalls etwas ganz anderes als Meissners Alkibiades. Fessler hatte Interesse für die stoische Philosophie; er beschäftigte sich ja viel mit Seneca. Marcus Aurelius gehörte übrigens „zu den ständigen Requisiten der Josefinisten." Man verglich

gerne die aufgeklärten Selbstherrscher des XVIII. Jahrhunderts mit ihm. Montesquieu lobte ihn über alle Maßen, Friedrich der Grosse, schrieb über ihn in seinem „Anti-Machiavelli." Voltaire führte ihn im Munde. Fessler fand sogar noch einen besonderen Zug, der ihm lieb sein musste: die Stoiker wurden geradezu als Priester einer Humanitäts-Religion betrachtet. Selbst heute findet noch L. Ziegler (Gestaltwandel der Götter, I. 151.) begeisterte Worte diesbezüglich, die einen bestärken könnten in der Ansicht, dass die Aufklärungszeit und Fessler nicht so unrecht hatten, diese Philosophie zu bevorzugen. Jedenfalls ist auch eine grosse Ähnlichkeit zwischen diesen zwei Epochen der Menschheitsgeschichte zu merken. Fessler, der immer an etwas glauben musste und eben erst seinen Kirchenglauben zertrümmert hatte, klammerte sich nun umsomehr an diese Menschheitsreligion. Neben den Stoikern war ihm in diesen Jahren lange Zeit Spinoza, dann aber Kant besonders teuer, bis dann gegen 1800 mit Hilfe Herders wieder Spinoza siegte und Schleiermacher-Novalis und die romantische Mystik bei ihm ihren Einzug hielten.

Was nun diesen „Marc-Aurel"-Roman betrifft, der in drei, bald aber in vier Bänden erschien und viele Auflagen erlebte (1790/91 erste, 1801 vierte Auflage, Breslau; 1810 Carlsruhe, 1816 Wien), so schilderte er an der Hand sehr vieler Quellenwerke und späterer Schriftsteller (z. B. Julius Capitolinus, Dio Cassius, Aelius Spartianus, ja Lukianos, natürlich Marcus Aurelius selbst, dann Tillemont, Joh. Lorenz Mosheim usw.), aber die Fingerzeige mit Dichterwillkür verwertend, obschon Fessler den Dichter-Namen nicht recht verdiente, den Erdengang des gekrönten Philosophen, wie wir diesen aus der Geschichte kennen lernten. Eine nennenswerte Abweichung ist z. B. der Tod des Helden, der von Fessler nicht als durch die Pest verursacht erklärt wird, sondern als von seinem Sohne Commodus durch Gift herbeigeführt. Fessler trachtete dies durch seine „psychologische Methode", wegen welcher er seine Romane auch historisch-psychologische Gemälde benannt wissen wollte, zu beweisen. Dieselbe Methode musste auch herhalten, wenn er einen Satz wie „Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit" (nämlich Marcus Aurelius) zu Grunde legend, eine romantische Räuberrepublik darstellte, die höchstens auf die Kenntnis von Schillers Räubern schliessen liess, aber nicht auf historische Kritik des Verfassers. Was sollte man erst dazu sagen, dass der Quadenkönig Ariogeses — abgesehen davon, dass seine Gedanken stellenweise lebhaft an Spinoza erinnern — auch im Stande war, die Grabrede des Josefinismus (natürlich auf versteckte Weise) zu halten. Da schimmerte

unverkennbar Wielands Art durch und es war nur eine auch von Meissner und Genossen ausgeübte Gewohnheit, dass Fessler dennoch beteuerte, er wäre streng wissenschaftlich verfahren und hätte Geschichte, keinen Roman geschrieben! Was freilich die von Ariogeses verkündeten Wahrheiten anbelangt, so sind diese ausserordentlich interessant als Äusserungen eines gewesenen Josefinisten, Fesslers, der in eigener Person eine nicht ganz unbedeutende Rolle in dieser Epoche spielte. (Über den „Marc-Aurel", Meissner usw. S. 66—89.)

Wichtig ist noch zu erinnern, dass diese Meissner-Fesslerschen Romane einerseits mit den Romanen des verflossenen XVIII. Jahrhunderts eine gewisse Verbindung hatten, dass sie anderseits mit dem „Sturm und Drang" verwandt waren, ja sie sogar direkt von den Räuber- und Ritterdramen beeinflusst wurden. Ausserdem strebten aber ihre Verfasser tatsächlich danach, sich der wissenschaftlichen Geschichte zu nähern und sowohl Meissner wie Fessler endeten damit, dass sie zur ernsteren Geschichtschreibung übergingen. Besonders Fessler zeigte sich immer von dem Problem des Verhältnisses zwischen Geschichtswissenschaft und geschichtlicher Dichtung beunruhigt. Er behandelte diese Frage nicht nur in den Vorworten und Fussnoten seiner Romane, sondern auch in eigenen Zeitschriftenaufsätzen, worauf wir noch zu sprechen kommen werden. Sowohl Meissner wie Fessler wurden ständig von der zeitgenössischen Kritik dazu gedrängt, anstatt romanhafter Werke wissenschaftliche Arbeiten zu liefern. Dabei ist nicht zu vergessen, dass das XVIII. Jahrhundert ein Neuerwachen ohnegleichen der antikklassischen Interessen aufzeigt, was teilweise mit den Ausgrabungen in Pompei und Herculanum (1711 und 1755), mit den Veröffentlichungen der neapolitanischen Akademie (Antiquità di Ercolano 1755—1792) zusammenhängt, so dass Lanson z. B. für die französische Literaturgeschichte eine wahre griechisch-römische Modezeit festgesetzt, ja einen neuen Stil hier gesehen hat: „au rococo commence à succéder le pompéien." Der Franzose Jean Jaques Barthélemy (Voyage du Jeune Anacharsis en Gréce. Paris 1788—89), der übrigens auch Wielands Einfluss zeigte, wurde hier als einer der Lieblingschriftsteller gefeiert. Dessen Werk versuchte aber Fessler in den Jahren 1797 und 1798 in den Romanen „Alexander der Eroberer" und „Der Achäische Bund" fortzusetzen. Wenn man hinzunimmt, dass in Deutschland bis zu Niebuhrs *Römischer Geschichte* ein grosszügiges Werk, das dem Bedürfnis des Publikums entgegengekommen wäre, fehlte, so ist es entschieden ein Verdienst dieser Schriftsteller, sich der Arbeit unterzogen zu haben.

Eben die Neubelebung des Interesses für das Altertum („neuhumanistische Strömung", „innere Überwindung des bisher geltenden Klassizismus" und „tiefere Würdigung der Antike" bei R. Unger, „Hamann" I. 111) und die machtvoll emporstrebende Historiographie, die von England aus auch nach Deutschland hinüberwirkte, mussten aber die Kritik gegen Werke, wie diejenigen Meissners und Fesslers herausfordern. Ausserdem war ja die Aufklärung ohnehin schon von vornherein nicht sehr eingenommen für eine geschichtliche Dichtung. Voltaire wollte ja in der Geschichtschreibung von Psychologie nichts wissen, er wollte jedwelche Konstruierung hier vermeiden. Kein Wunder, dass die Kritik diesen Schriftstellern immerzu abriet, in der alten Richtung fortzufahren. Das Problem der geschichtlichen Erkenntnis, der Geschichtswahrheit, mit dem Fessler rang, war übrigens weder von der Aufklärung, noch später annähernd gelöst. Vollends erst wenn man die Frage nach der geschichtlichen Dichtung hin erweitert, so sieht man, dass noch das XIX. Jahrhundert ganz ähnliche Kämpfe ausfechten musste, wie hier Fessler (Vergl. z. B. Geschichtliche Dichtung des XIX. Jahrhunderts bei Ermatinger, „Das dichterische Kunstwerk", 154 f.). Unser Schriftsteller strebte jedenfalls immer mehr von der Dichtung sich zu entfernen und seinen Werken mindestens ein wissenschaftlicheres Äusseres zu geben. Dies bezweckte er mit den Fussnoten, mit den einleitenden polemischen Auseinandersetzungen mit anderen Autoren (wie im „Attila") und mit der Abkehr von der dialogisierten Form, welche aber noch im „Aristides und Themistocles" wie im „Mathias Corvinus" herrschte. Beide Werke waren kein Fortschritt dem „Marc-Aurel" gegenüber. „Mathias Corvinus", dessen Stoff aus der ungarischen Geschichte des XV. Jahrhunderts, ja aus der Glanzzeit der ungarischen Renaissance genommen ist, zeigt besonders in der ersten Hälfte den überwiegenden Einfluss der Ritterdramen; die Gefahr, diesem Einfluss zu unterliegen, war ja hier auch grösser, als in den griechisch-römischen „Gemälden". Die Sprache, die Johann Hunyadi, der Türkenbezwinger und seine Helden führen, ist geradezu lächerlich und zeigt „Sturm und Drang"-Blüten, die den Ungarn ganz und gar fremd sind. Dennoch wurde eben dieser Roman sehr viel in unserm Lande gelesen, ja er wurde übersetzt (von Josef Mihálkovics, Pest, 1813), was übrigens auch anderen Fesslerschen Werken begegnete („Aristides und Themistocles" übersetzte J. Vizer, „Attila" ein Ungenannter, Pest 1811; sogar die autobiographischen „Rückblicke" wurden übertragen). Allein der gut ungarisch-

patriotische Ton, der Fesslers Arbeiten auszeichnete, genügte, um diesen seinen Werken eine grosse Popularität zu sichern. Wie wenig der „Mathias" ein Roman war, das zeigte am auffallendsten der Umstand, dass der ungarische Romantiker Alexander Kisfaludy (der ältere und minder begabte der beiden Brüder) ein Drama daraus machte, indem er einfach seitenweis übersetzte! Als Stoffquelle für ungarische Dichter war dieser Fessler-Roman sehr beliebt. Karl Kisfaludy, Karl Hugó, sogar der sehr bedeutende Vörösmarty benützten ihn für verschiedene Dramen aus der Hunyadi-Zeit.

Schon dies verrät, dass Fessler immerhin gewisse Vorzüge gehabt haben muss, sonst wäre es nicht zu verstehen, dass man ihn geradezu ausbeutete. Das Wertvolle scheint schon hier dasselbe zu sein, was in viel grösserem Masse seine „Geschichte der Ungern" auszeichnet: ein einheitlicher und philosophischer Gesichtspunkt in Beurteilung der Ereignisse. Diesen gab er für den „Mathias" selber an: er wollte zeigen, „was ein einziger Mann, der in innigster Einigkeit mit sich selbst, überall nur aus seiner Totalität handelt, über das Verderben seines Zeitalters, über die Macht der Umstände, über die Launen des Glückes, über die Bosheit ganzer Nationen vermag". Auch im „Aristides und Themistocles" fehlte ein solcher Gesichtspunkt nicht. Jedenfalls schadete aber diesem Romane ein gewisses Moralisieren am meisten. Man merkt, dass ein gut mittelmässiger Deutscher der Kant-Periode hier am Werk war. Bestimmt wurde denn auch der Hauptheld Aristides ganz bewusst aus solchem Gesichtspunkt gewählt; Themistocles war eben der Gegenspieler, der aber nicht Recht bekommen durfte. Im Gegenteil musste er sich letzten Endes zu einer besseren Einsicht bekehren. Seine Gestalt hat aber eben deswegen mehr Leben und sein Schicksal, besonders das der letzten Jahre, entbehrt nicht der Grösse, ja der Tragik und rührt uns dadurch. Charakteristisch sowohl für Fessler wie für die Zeit ist es, dass der endgültige Umschwung bei Themistocles durch den Verkehr mit einem Pythagoräer, also einem Freimaurer der alten Welt herbeigeführt wird. („Aristides", S. 90—99, „Mathias", S. 99—106.)

Der „Attila, König der Hunnen" betitelte Roman, der mit der Dialogisierung brach, wurde ebenfalls als ein ungarisch-patriotisches Werk bei uns begrüsst, wie dies schon der sehr bezeichnende Titel der Übersetzung zeigte: „Attila, das heisst die glorreichen Taten des ersten Anführers der alten Ungarn. Übersetzt von einem sein Vaterland liebenden Ungarn." Freilich verstand der Verfasser es auch, seinen stolzen Landsleuten entgegenzukommen:

hier z. B. verteidigte er den grossen Hunnenkönig und sein Volk nicht nur gegen das berüchtigte Teufelsabstammungs-Märchen, sondern erhob diesen Fürsten bis zu den Sternen. Die zeitgenössische Kritik bemerkte mit vollem Recht, dass das ganze Werk eine einzige Lobhymne sei und man darin schon deswegen eine echte wissenschaftliche Behandlung entbehre. Freilich dachte der Verfasser wohl minder daran, den Ungarn, die die Verwandtschaft mit den Hunnen eben zu der Zeit gern anerkannten, einen Gefallen zu tun, obschon (seine Briefe beweisen das) er es richtig einschätzte, wie sehr die Kauflust in der alten Heimat dem Vertrieb seiner Werke zustatten kam; es war vielmehr derselbe Trieb, der ihn bisher und auch nachher dazu führte, immer nur die Heroen des Geistes oder der Tat als Helden zu wählen. Tiecks Scherz im „Zerbino" hierüber war sehr treffend: „Der Fessler" fing tatsächlich immer die „Welteroberer" und andere bedeutende Männer ein. Recht hatte freilich der Spott auch darin, dass Fessler hierbei ziemlich gewalttätig verfuhr. Übrigens hatte ja seine Begeisterung für Attila auch eine gewisse Berechtigung und er fand sowohl in älteren Aufzeichnungen wie auch bei Schriftstellern der Aufklärungszeit so manches, was ihn in seiner Auffassung bestärken konnte (Montesquieu nannte Attila z. B. einen der grössten Herrscher der Weltgeschichte!). Auch hatte er wieder eine nicht unbedeutende Konzeption vor Augen gehalten: er fasste des Hunnenkönigs Erscheinen auf dem Schauplatze des Weltgeschehens geradezu als eine Sendung auf: er sei von der Natur dazu bestellt gewesen, die verkommenen Römer wegzufegen und gewissermassen eine feste Grundlage zu schaffen, auf der, nach völligem Absterben der ausgelebten römischen Kultur, die jungen Völker eine neue schaffen könnten. Also der Gegensatz „Natur und Kultur" im Sinne von Gut und Böse ganz nach Rousseau.

Sehr wunderlich war nur die Durchführung des Grundgedankens: aus zu Rate gezogenen guten Geschichtswerken wusste der Verfasser, dass die Hunnen ein Volk von bedeutender Vergangenheit waren und also schon eine sehr hohe Stufe einer, wenn auch andersartigen, Kulturentwicklung erklommen hatten. So musste er zuerst eine kurze Schilderung geben, wie sie wieder zum Naturzustand zurückgekehrt waren! Der Leser konnte sich freilich fragen, wenn dies den Hunnen glückte, warum sollte es nicht auch den Römern möglich gewesen sein, warum mussten diese weggefegt werden? In dem, was Fessler dann über den schrittweisen Aufschwung dieses edlen und naturkräftigen Hunnenvolkes schreibt, kann

man gewissermassen eine Antwort finden: er hatte es nötig, seine Philosophie, die er in diesen Jahren fast ausschliesslich von Kant lernte, praktisch zu betätigen. Ganz nach dem grossen Weisen Königsbergs zeigte er, wie diese Hunnen vorerst nur durch den Instinkt geleitet worden seien. Allmählich sei die Vernunft erwacht und habe sie zur freien Auswahl der Lebensweise, zu überlegter Erwartung und Berechnung des Künftigen usw. geführt. „Die menge neuer erfahrungen musste ihre begriffe und gefühle vermehren und berichtigen; das erweiterte vermögen, die verbindung und das verhältniss der dinge auch nach ihren folgen für die zukunft zu erkennen, musste sich in ihrer handlungsweise deutlicher offenbaren, musste seltner der macht ihrer sinnlichkeit unterliegen" hiess es bei Fessler. Und so ging es von Seite zu Seite weiter. Als wenn der Verfasser ein theoretisches und nicht ein geschichtliches Werk hätte schreiben wollen. Genau so behandelte er die „psyhologische" Entwicklungsgeschichte Attilas. Da die historischen Belege fehlten, konnte er ganz frei eine wundervolle, ganz moderne Theorie in der Erklärung der Charakterentstehung seines Helden durchführen. Hierzu muss man nur nehmen, was Fessler in seinem „Alexander" verraten hat, wo es heisst: „Auf die Frage, wo diese Nachrichten geschrieben stehen, dient zur Antwort überall, nur mehr oder weniger auffallend, wo man die Verhältnisse zwischen Eltern, Kindern und Hausgenossen zu beobachten Lust hat. Die Menschen sind sich in ihren Thorheiten zu allen Zeiten gleich, folglich ging es in der Kinderstube des Königs von Macedonien gewiss eben so unklug und armselig zu, als heute in der Kinderstube eines hochgebornen oder auch nur wohlhabenden Deutschen". („Alexander". 1797. S. 53.) Er gestand es also offen, dass er moderne Verhältnisse, ja neuere wissenschaftliche Ansichten einfach in die ältesten Zeiten übertrug und dennoch wollte er dies als geschichtliche Wahrheit betrachtet wissen. Ohne Wielands Romane im Hintergrunde ist es freilich schwer zu verstehen, wie er auch Lesern von damals so etwas zumuten konnte.

Das Werk zerfällt in folgende Hauptteile: Schilderung der zerrütteten Verhältnisse des römischen Reiches, von Marc-Aurels Tode ab; Einführung der Hunnen, dieser „alten, von ihrer cultur und ihrem wohlstande herabgesunkenen nation"; die völkische Entwicklungsgeschichte der Hunnen; die Erziehung Attilas, bei der Aëtius mit seinen Schilderungen der Verderbtheit der Römer eine grosse Rolle spielt und damit auch verursacht, dass Attila sich zur Gottesgeissel heranbildet; Attila auf dem Schauplatze, Demütigung des Ost- und Weströmerreiches; Aus-

beutung der Priscus-schen Aufzeichnungen und des (damals eben herausgegebenen und vielbehandelten) Waltharius (Hildegunde = Ildico, die Ildiko der ungarischen Sage, tötet Attila); Odoacer als Vollender der Sendung Attilas („Ihm wäre vielleicht der nahme und der ruf des vollenders zu theile geworden, wäre er mehr Barbar, als sich selbst beherrschender Mensch gewesen; hätte er in entscheidenden augenblicken mehr nach seinen grundsätzen, als nach seinen gefühlen gehandelt").

In den letzten Jahren wurde die Frage wiederholt behandelt, was Zacharias Werner aus diesem Fesslerschen Romane in sein Attila-Drama hinübernahm. (Am eingehendsten wohl in R. Diekmanns Dissertation: Zacharias Werners Dramen. Münster 1913.) Hier wurde auch überall darauf hingewiesen, dass Fessler, der sich mit Werner bald entzweite, in seinem 1809 erschienenen „Nachtwächter Benedict" seinen gewesenen Freund als den „herzlos schwärmenden und tändelnden frommen Hofpoeten Scheinfels" (der Name selbst sagt viel) einführte und sein Attila-Drama in dem ebenda besprochenen „Alarich, König der Goten" zerzauste. In seinen „Resultaten" hat Fessler noch viel später nochmals zu allen Wernerschen Dramen Stellung genommen und sie durchgehends für unromantisch erklärt. Ausser Calderon hätte nur Schiller eine romantische Tragödie, „Die Jungfrau von Orleans" geschrieben! („Resultate", Breslau 1826, 266—267.). Schon dies zeigt, dass er nicht gegen das Romantische, auch nicht gegen das Mystische in Werners Werken gestimmt war, denn er selbst leistete in dem ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts ziemlich Ähnliches, sondern einen Groll gegen Werners Person hatte und mit seiner scholastischen Spitzfindigkeit der Sache eine solche Wendung gab, als ob es eine echte und unechte Mystik, Romantik usw. für ihn gegeben hätte, wobei die seinige natürlich die einzig mögliche und gute gewesen sei. Mehrere Stellen des „Nachtwächter Benedict" bestärken einen in der Überzeugung, dass es ein ganz persönlicher Widerwille gegen Werner war, der Fessler leitete, und es musste wohl dieses Romantikers süssliche Art, ja seine überhitzte Erotik gewesen sein, was unserem Schriftsteller gegen den Strich ging. Vielleicht handelte es sich um einen ganz bestimmten Fall, den Fessler nicht vergessen konnte. (Über „Attila" usw. S. 106—127.)

Auf den Attila-Roman zurückkommend ist noch zu betonen, dass in diesem sich immer klarer die Auffassung Fesslers gezeigt hat, die Geschichte habe nur teleologisch betrachtet Sinn und Wert. Da kamen zwar noch die Ausdrücke „Natur", „Plan der Natur", dann auch „Schicksal", ja sogar „Vorsehung" vor, die die Ereignisse leiteten, aber

die Möglichkeit war schon hierin gegeben, dass daraus der „Weltgeist" werde, dem diese Aufgabe auch in Fesslers Werken alsbald zufiel. Es ist nicht zu vergessen, dass auch Kant, dem der Verfasser so auffallend folgte, eben in seinen Schriften die Geschichte betreffend eine gewisse Verquickung teleologischer und rationalistischer Ansichten zeigte. Auch er verriet Rousseaus Einfluss. Es war aber noch jemand, auf den sich Fessler berief, als er in den Rezensionen angegriffen wurde: Schiller, der als Historiker ebenfalls zu der Richtung Rousseaus gehörte. In den „Bemerkungen über die Rezension von Attila" (Allg. Literatur-Zeitung, 1795, III. Intelligenzblatt, 81) wies er besonders auf Schillers „Geschichte des dreissigjährigen Krieges" hin und warf die Frage auf, ob denn hier dieser Schwedenkönig „auch den angezeigten Maximen und Triebfedern seiner Handlungen nach so ganz genau der wirkliche Gustav Adolph" wäre. Was unseren Schriftsteller noch besonders anzog, war, dass das Schicksal und die Psychologie der Hauptheldeu, der Individuen die Aufmerksamkeit des Dichters immer ausschliesslicher beanspruchte. Auch er hat in diesem Sinne gearbeitet und in allen seinen Romanen kam es ihm ganz auffallend darauf an, den Charakter seines Helden zu erklären, den Schlüssel zu seiner Lebenstat zu finden. Im „Alexander" suchte er z. B. die Unrast des Weltenbezwingers aus dem Umstand abzuleiten, dass der junge mazedonische Held die Ermordung seines Vaters auf dem Gewissen hatte und deswegen von Kampf zu Kampf — Vergessen, aufregende Zerstreuung suchend — stürmte! Dazu kam, dass er durch eine unkluge Erziehung in die unersättlichste Ruhmsucht getrieben wurde. Es ist also nicht ganz richtig, wenn man Fesslers Romane einfach so auffasst, als ob er in ihnen „den Despotismus in der didaktischen Form des XVIII. Jahrhunderts zu verherrlichen" gesucht hätte (Mielke-Homann, Der deutsche Roman, 1920[7], S. 62). Er verherrlichte ja den Despotismus eigentlich garnicht, ja schon sein „Marc-Aurel" verurteilte den Josefinismus und kam zu der Erkenntnis, dass ein Volk, das einen wirklichen Vater auf dem Throne hatte, ebenso glücklich oder unglücklich war, als ein beliebiges anderes. Den Massen das Glück zu sichern, sei einfach unmöglich. Das ganze Werk lief diesbezüglich darauf hinaus, dass der wohlwollendste Herrscher sehr behutsam verfahren und die rechte Resignation erlernen müsse. Man kann nur sagen, Fessler habe einzelne grosse Männer der Vergangenheit verherrlicht, aber ganz und gar nur als Individuen. Er sah keinenfalls wie Voltaire „die Panazee für politische Übelstände im aufgeklärten Despotismus". Voltaire war ihm übrigens geradezu verhasst, und

er konnte noch im Jahre 1805 behaupten, er hätte sich bis dahin nicht entschliessen können, irgend eine seiner Schriften zu lesen („Ansichten", I. 30). Im Laufe der Zeit kam er dann noch mehr ab von den Selbstherrschern, ja von den bedeutenden Individuen und schrieb dann in seiner grossen Geschichte der Ungarn, er habe nicht die Könige, sondern das Volk vor Augen gehabt. (Über „Alexander" S. 168—170.)

Im Jahre 1796 musste der Fürst von Schönaich-Carolath seine Hofhaltung einschränken und Fessler entlassen. Er kam nach Berlin, wo er gleich in der ersten Zeit Fühlung mit freimaurerischen Kreisen nahm und alsbald in die Loge Royal York eintrat. Aber auch sonst hatte er Sinn für Sozietät und gründete nacheinander die Mittwochsgesellschaft (1796) und die Gesellschaft der Freunde der Humanität (1797), welche auch Henriette Herz in ihren Aufzeichnungen erwähnte. Solche Gesellschaften waren damals in Berlin sehr beliebt und es gab deren ziemlich viele. In einigen spielten die Aufklärer eine Hauptrolle und Nicolai selbst hatte Sorge getragen, die Leitung in der Hand zu behalten. Böttiger wollte wissen, dass Fessler eigens darum nach Berlin gekommen sei, um hier mit Hilfe der Freimauerlogen sich eine Existenz zu sichern. Auch des Polizeipräsidenten Gruner Geheimmeldung aus dem Jahre 1809 über Fessler hob hervor, dass er es durch ein mysteryöses Wesen und Umtriebe in der Freimaurerei verstanden hätte, bedeutende Leute für sich einzunehmen. Mag dem sein, wie es will, Fessler hat ja immer Freude und Geschmack gefunden an Vereinigungen, was gut in diese Zeit hineinpasste. Wenn er es nun auch versucht hätte sich mit Hilfe solcher Vereinigungen, Gesellschaften eine Existenz zu sichern, so wäre ihm das nicht zu verdenken. Jedenfalls meinte er es dabei ehrlich. Seine nicht einmal sehr lange Tätigkeit in der Royal York-Loge (er schied schon 1802 aus) war geradezu epochemachend in der Geschichte der Berliner Freimaurerei.

Fesslers Verbindung mit Fichte in dieser Loge ist vor allem geeignet, eine grössere Aufmerksamkeit zu beanspruchen. Der grosse Philosoph scheint tatsächlich daran gedacht zu haben, seine philosophischen Ideen einer geplanten Reform zugrunde zu legen. Der von Kant ausgehende und auch Fichte würdigende Fessler war dem nicht ganz abgeneigt und äussere Umstände, der Widerstand der Aufklärer-Elemente im Logenwesen haben den Bruch der beiden Reformatoren mitverursacht, wie Xavier Léon dies in seinen glänzenden Ausführungen in der Revue de Métaphysique et de Morale (1908. S. 813—843)

nachweist. Dies erklärt gewisse Widersprüche und Unebenheiten, die sich da zeigen. Ausserdem blieben Fessler und Fichte weiterhin befreundet, was wohl nicht der Fall gewesen wäre, wenn ihr Kampf nicht bis zu einem gewissen Grade Scheingefecht sein sollte. Jedenfalls musste sich Fichte von Fessler nicht feindlich verdrängt gefühlt haben. Was für eine Synthese unser Schriftsteller zwischen seinen eigenen und Fichtes Anschauungen zustande gebracht hätte — denn er war ein Mann der Synthese — das kann man nicht ahnen. Dass dies aber nötig gewesen wäre, das zeigte schon die Auseinandersetzung mit Fichte über die sogenannte Gnosis. Da bewährte sich dieser allzusehr als Philosoph und strenger Logiker, Fessler hingegen als Historiker und Mystiker. Letzten Endes hätte doch wahrscheinlich kein Zusammengehen der beiden grossen Freimaurer stattfinden können. (Über Verhältnisse im damaligen Berlin, über Freimaurerei und Fichte eingehend S. 128—155).

Für Fessler als Geschichtschreiber, der sich ausserdem in all diesen Jahren mit dem Problem der Möglichkeit einer geschichtlichen Dichtung als einer auch wissenschaftlich ernsten Gattung abquälte, war es ausserordentlich charakteristisch, was er hier in diesem Gnosis-Streit aussagte. Er war der Meinung, dass es sich um Gradunterschiede in der Festigkeit des Glaubens an historische Tatsachen handeln könne! („Ich glaube fester an Themistokles' Schlacht bei Salamis als an Numa's Gesetzgebung, und fester an Sokrates' Rechtschaffenheit als an Themistokles' salamisische Schlacht . . . und unerschütterlich fest an Friedrich Wilhelm's II. Tod" !) Fichte bemerkte dagegen, und dies mit vollem Rechte, es könnte auf solchem Wege keine historische Wahrheit gefunden werden, ja Fessler wüsste eigentlich garnicht, was historische Wahrheit bedeute. („Spuken da nicht die leider nicht ungewöhnlichen Begriffe von Wahrscheinlichkeit, von höhern und niedern Graden der Wahrscheinlichkeit, von einem Glauben, der ein rechter ganzer Glaube ist, und von einem andern Glauben, der freilich kein ganzer ist, aber darum doch — ein stattlicher Glaube? — als ob irgendwo die Wahrheit aus Flicken von Gründen zusammengesetzt und nun mit der Elle gemessen würde.") Schon diese Andeutungen zeigen, wie tief Fessler in der rationalistischen Geschichtsphilosophie steckte. Diese kam als Erbe vom Humanismus, ja von noch älteren Zeiten her auf die Aufklärung, wo sie nicht nur ein Voltaire festhielt, sondern in Deutschland auch ein Lessing — um andere Namen zu übergehen. Es war eben die Geringschätzung der Geschichte als Wissenschaft, wie sie am

kürzesten in Wolffs Satz zum Ausdruck kam: „Historica cognitio communis infimus humanae cognitionis gradus est." Fessler war bei weitem nicht der einzige, der von Wahrscheinlichkeit sprach, wenn von Geschichte die Rede war, und ebendeshalb folgerichtig — wie dies andere Denker dieser Zeit taten — eigentlich nur eine vollwertige Geschichte der Gegenwart hätte anerkennen können. Dies war aber ein weitverbreitetes Übel und selbst Kant hatte sich dem nicht ganz entziehen können. Rudolf Unger wies darauf hin, dass eben Fichte es war, der hier vielverheissend eingriff. Nimmt man aber nun alldas mit in den Kauf, so ist es eigentlich garnicht zu verwundern, dass diese ganze Epoche solche Meissner-Fesslersche Geschichtsromane gezeitigt hat. Anderseits liegt hier aber auch die Erklärung dafür, warum Fessler zur Romantik überging, was eben in den ersten Jahren des XIX. Jahrhunderts geschah. Erst die Geschichtsauffassung der „neuen Schule" gab ihm wieder eine grössere Zuversicht und liess ihn glauben, dass eigentlich er Recht hatte, als er ein Zusammenschweissen von Kunst und Geschichte versuchte, denn der Historiker als Künstler stand ja für die Romantik am höchsten.

Allerdings hätte dies allein wohl nicht genügt, um bei Fessler den Umschwung herbeizuführen. Wir sahen aber, dass noch Elemente genug vorhanden waren, die dies ermöglichten und beschleunigten. Der „Sturm und Drang"-Einfluss in seinem Schaffen, die Enttäuschung, die ihm der Josefinismus brachte, seine schwärmerisch-religiöse Jugend konnten schon darauf vorbereiten, dass in ihm viele irrationale Kräfte schlummerten. Eine andere Macht, die ihn in derselben Richtung vorwärts trieb, war aber eben die Freimaurerei. Er gab zwar immer an, er hätte gegen das Phantasievolle in dem Logenwesen und um eine strengere Zucht, um Vorherrschaft des Verstandes gekämpft, aber dies geschah nur bis zu einem gewissen Grade. War er es doch selbst, der in der Loge Royal York die „höheren Grade" nicht ganz abschaffen wollte, der die Schröderschen Reformen nicht durchsetzte, obschon er mit Schröder viel verhandelte und in so manchem ihm Recht gab (was ihm ausserdem noch die Unzufriedenheit seines Freundes Böttiger einbrachte, der für Schröder war). Wenn man dann der Sache erst nähertritt und nicht nur Fesslers Reformen untersucht, sondern auch seine „letzten Aufschlüsse", seine Geschichte der Freimaurerei, da wird man überzeugt, dass die irrationalen Elemente dieser Bewegung, deren Einfluss auf die Romantik von Ferdinand Josef Schneider so schön nachgewiesen worden ist, garnicht verfehlt haben, auch sein

„Gemüt" — welchen romantischen Ausdruck er bald ständig im Munde führen wird — seinen inneren Menschen ganz gefangen zu nehmen. Er gab ja in dieser Freimaurer-Geschichte beinah das Evangelium einer Ketzerreligion. Wenn auch Böttigers schon oben erwähnte Aufzeichnungen nicht in allem zuverlässig sind, so kann man zur Charakterisierung von Fesslers Vorgehen und Geist diesen seinen Satz dennoch als ganz richtig verwenden: „Ihm schien es weit gerathener, auf die drei Johannisgrade noch eine ganze Reihe Initiationen unter dem Nahmen Instructionsstufen zu setzen, wobei Mysticismus mit Deismus auf eine sonderbare Weise gegattet und amalgamirt wurde." Ja das war es eben bei Fessler, er versuchte immer Vernunft und Verstand, Gemüt und Logik zusammenzuzwingen. Das gab eben das Schillernde, was manches Missverstehen veranlasste. Von den ersten Jahren des neuen Jahrhunderts ab überwiegen aber bei ihm ausgesprochen die irrationalen Elemente.

Es soll hier noch kurz angedeutet werden, dass er bei alledem in seinen freimaurerischen Schriften eine grosse Beeinflussung durch Lessing (besonders „Ernst und Falk") und durch Kant (das Ethische und das „Reich Gottes") zeigt. Er handhabt aber natürlich alle übernommenen Ideen ganz willkürlich und bettet sie in den Strom seiner eigenen ein. Kant schien ihm übrigens auch in anderen Werken dazu zu dienen, um auf seine kritische Klarheit gestützt umso leichter ein Phantasiegebäude errichten zu können.

Was unserem Schriftsteller neben seinen „Despotenromanen" noch besonders den Ruf eines „Erzaufklärers" verschafft zu haben scheint, ist seine Redaktionstätigkeit bei dem Berlinischen Archiv der Zeit und bei der Eunomia. Ende 1798 übernahm er neben Rambach die Leitung des Archivs der Zeit. Hier verfeindete er sich alsbald mit Bernhardi, dem vorgeschobenen Vorposten der Romantiker. Das führte zu seinem Ausscheiden und zur Gründung der Eunomia. Die genauere Forschung zeigt, dass hier mehr persönliche Beziehungen eine Rolle spielten als Fesslers etwaige aufkläristische Bestrebungen. Er ärgerte sich über die Angriffe auf Rhode, der in der Loge eine für ihn wichtige Hilfe war, dann darüber, dass er als Redakteur beim Archiv dennoch wenig zu sagen hatte, wo ihn doch Böttiger, Herder und Merkel dazu anfeuerten. Die (im Anhang dieses Buches abgedruckten) Briefe an Böttiger zeigen klar, dass er durch diesen und den ihm aufgedrungenen Merkel (vergl. seine sehr abfällige Beurteilung Garlieb Merkels in den „Rückblicken": 1851[2] 198.) dazu verführt wurde, eine solche

Stellung einzunehmen, was ihm sonst wohl eben in diesen Jahren nicht eingefallen wäre, da er doch selbst auf dem besten Wege gewesen war romantisch zu fühlen. Eigenst hervorzuheben ist hierbei, dass er eben zu der Zeit mit Herder persönlich bekannt geworden war und diesen sehr lieb gewonnen hatte. Herders geistiger Einfluss ist von da ab bei ihm im Steigen begriffen. Herder und Böttiger (nach Goethes Urteil der gründlichste Schuft, den Gott erschuf) waren aber ebenfalls aus persönlichen Gründen gegen die von Goethe bevorzugten Romantiker. Da braucht man garnicht zu staunen, dass Fessler Artikel gegen die Romantiker bringt, die er schon in kürzester Zeit widerruft. Köstlich ist diesbezüglich die Verteidigung in den „Ansichten von Religion und Kirchenthum" (Sechster Brief. Die wahre Tendenz einiger frühern satyrischen Aeusserungen des Verfassers wird aufgedeckt, I. 137—141.). Mit seiner wahren Gesinnung hatte also die Fehde nicht viel zu tun. Verständlich war es anderseits, dass Tieck ihn nicht nur im „Zerbino" verspottete, sondern auch in dem „Jüngsten Gericht", wo er ihm zwischen den verunglückten Seelen Böttigers, Herders, Wielands und Klingers eben in der Mitte seinen Platz anwies. (Über Fesslers Tätigkeit als Redakteur, sein Verhältnis zu Merkel usw. S. 155—165.)

Fessler verehrte übrigens auch später nur eine gewisse Gruppe der Romantiker, vor allem Novalis, Schleiermacher und den grossen Philosophen Schelling. Er konnte aber natürlich nicht umhin, den Widerspruch zu erkennen, der sich dadurch ergab, dass er diese vergötterte und dennoch Ideen entgegengetreten war, die mit diesem Gedankenkreis aufs engste verbunden waren. Wie es persönliche Motive waren, die ihn im Kampfe gegen Bernhardi bestimmten, so waren es ebenso persönliche, die ihn zu einer so auffallend gründlichen Umwandlung führten. Er heiratete — nachdem seine erste, unglückliche Ehe getrennt wurde — im Jahre 1802 zum zweitenmale und seine bedeutend jüngere Gattin Karoline Maria (geb. Wegeli), die viel Gemüt und eine religiöse Natur haben musste, veranlasste ihn zur ständigen Beschäftigung mit Schleiermacher, Novalis usw. Er musste ihr täglich aus ihren Werken vorlesen. Diese seine zweite Gattin, die sich übrigens auch im Kampf ums Dasein bewährte, eine treue Gefährtin bis an ihr Lebensende war und ihrem Gatten in schweren Lebenslagen heldenmütig zur Seite stand, hat sein Frauenideal sehr beeinflusst, was für seine alsbald erstehenden Romane von Belang ist.

Er lebte in diesen Jahren von einem kleinen Gehalt,

das er als Staatsbeamter bezog, und von Nebenverdiensten, die er sich bald hier bald dort zu sichern wusste. Jetzt kaufte er mit Hilfe der kleinen Mitgift seiner Frau ein bescheidenes Gut in der Nähe von Berlin. Da er aber kein gelernter Landwirt war und auch noch die böse Franzosenplage hinzukam, verlor er bald alles und fand sich in einer zuweilen geradezu verzweifelten Lage, die umso schlimmer war, weil ihn seine Gattin auch mit Kindern beschenkte, die er nun hungern sehen musste. Es folgten Jahre der Zurückgezogenheit, der äusseren Ruhe, bald solche der Not und des härtesten Kampfes. Beides war geignet sein inneres Leben in der schon angedeuteten neuen Richtung hin zu beeinflussen. Da erfolgt der gänzliche Durchbruch zum Irrationalen: zur Romantik, zur Mystik. Es erscheinen nacheinander die Werke, die ihn schon ganz im Banne der Ideen der „neuen Schule" zeigen. Sein dreibändiges theologisches Werk, die „Ansichten von Religion und Kirchenthum", bildet hier gewissermassen den Mittelpunkt, um den herum sich die mystisch-religiösen Romane dieser Jahre gruppieren. Dieses Werk aber hängt einerseits mit der erwähnten Freimaurer-Geschichte eng zusammen, andererseits weist es auch nach vorne und gibt die Grundlage zur richtigen Auffassung und Beurteilung seiner „Geschichte der Ungern".

Die „Ansichten" trugen als Motto die Worte Lessings: Die Religion Christi und die christliche Religion sind zwei ganz verschiedene Dinge. Dies deutete schon in eine ganz bestimmte Richtung und war wesensverwandt mit Schillers Zeilen: „Welche Religion ich bekenne? Keine von allen, die du mir nennst. — Und warum keine? Aus Religion." Es war auch in Herders Sinne gehalten, wie er es etwa in seiner Schrift „Von Religion, Lehrmeinungen und Gebräuchen" verkündete, was er von Kirche, Sekte und wahrem Glauben gedacht hat. Es ist aber auch heute kein veralteter Standpunkt. Ernst Troeltsch trennte in vielen von seinen Abhandlungen ebenso Kirche von Religion, wie dies Fessler in seinem Werke tat. Dieser suchte hier nachzuweisen, dass Jesus garnicht bestrebt war, eine Kirche zu gründen, ja dass er nur die „Vernunft-Idee eines religiös-ethischen Staates in ewigem Kampfe gegen eine irreligiöse Welt, unter dem Symbol eines göttlichen Reiches in der Menschheit in ewigem Frieden durch Religion" offenbarte. Nur später wurde die Gemeinde Gottes eine Sekte, eine synagogenartige, dogmatisierende Kirche. Fessler wollte ebendeshalb den religiösen Sinn reinlich geschieden wissen von kirchlicher Rechtgläubigkeit. Er verurteilte darum keineswegs

die Kirchen, er hielt sie im Gegenteil für notwendig, damit sie die schwachen Menschen leiteten und es ihnen ermöglichten ihren Sinn für Religion zu entwickeln. Aufgabe alles Kirchentums wäre nach seiner Auffassung die Erweckung des inneren Protestantismus! In jeder Kirche könne dies geschehen, jedenfalls zeige die eine oder die andere mehr Glück darin, ihre Kinder dahinzuführen. Deshalb nahm er denn auch alle christlichen Kirchen der Reihe nach vor, um sie auf ihre Würdigkeit und Geeignetheit hin zu prüfen. Die katholische Kirche sei durch die grosse Konsequenz ausgezeichnet, die evangelische durch die Lehrfreiheit und die reformierte durch die Strenge. Den Vorzug gab er der mährischen Brüdergemeinde (Herrnhuter). Hier wäre es, seiner Überzeugung nach, am leichtesten das hehre Ziel zu erreichen. In zweiter Reihe käme die katholische Kirche in Betracht. Er wollte aber damit garnichts darüber aussagen, dass man diese oder jene Kirche wählen müsste, man könnte im Gegenteil in jeder von ihnen selig werden. „Der religiöse Mann soll alles Kirchenthum achten, verehren und theilnehmend unterstützen; weil es ihm selbst frommt, seinen religionslosen Kirchengenossen noch noth thut, und weil es das einzige Mittel ist, das Kirchenthum selbst zur wahren Kirche Gottes allmählich zu bilden." Das klang schon ganz anders als seine früheren Äusserungen in seinen Romanen (besonders im „Attila"), wo er ziemlich gegen das Christentum Stellung nahm. Nun ehrte und schätzte er es, nur war er nicht gewillt, ausschliesslich dem Katholizismus den Vorrang zu geben, obschon er sichtbar sich zu diesem hingezogen fühlte und eine Einheit für wünschenswert hielt, diese sich aber auch so denken konnte, dass um „die Sonne der Religion" herum alle die christlichen Kirchen in friedlicher Eintracht als verschiedene Verwirklichungen einer Idee fortbestehen könnten („wie ein Welt-System, dessen Planeten auf einander gravitiren, ohne sich gegenseitig zu zerstören oder in ihren verschiedenen Laufbahnen aufzuhalten: im Centro die Sonne der Religion, von der sie, nach dem Verhältniss ihrer Nähe oder Ferne, ihr Licht empfangen").

Die Einteilung der Herrnhuter, der Brüdergemeinde scheint ihm als Vorbild vorgeschwebt zu haben (mit den „Chören" und „Tropen"), denn da fand er ein friedliches Nebeneinander der verschiedenen protestantischen Christen, was er denn auch ganz besonders in seinem Buche herausstrich. Lessing, Kant, Herder und Schleiermacher sorgten für das Übrige; die Beeinflussung durch diese Grossen ist leicht zu verfolgen. Schon die zeitgenössische Kritik wies ganz besonders auf Kant hin, aber

es sind vielfach Elemente in den „Ansichten", die einerseits zu diesen anderen Denkern, anderseits aber geradewegs zur Romantik und Mystik führen. Ja der Verfasser versprach sogar ein Werk, das die Leser mit dieser seiner Mystik bekannter machen sollte: seinen Roman „Theresia". Er arbeitete also schon zu dieser Zeit an diesem erst später erschienenen Buche. Übrigens ist in diesen Jahren sein zentrales Erlebnis eben die Religion gewesen (noch dazu sehr stark romantisch-mystisch gefärbt) und alle seine Romane, die um 1805 herum entstanden sind, können als Variationen desselben Themas betrachtet werden. (Eingehender S. 181—198 des ung. Textes über Fesslers „Ansichten" und Stellung zur Religion.)

Der erste dieser Romane war „Abälard und Heloisa", die Geschichte des berühmten Liebespaares. Nicht die Liebe an und für sich war es aber, die ihn in der Lebensgeschichte des bedeutenden Denkers interessierte. Petrus Abaelardus war für ihn auch als Meister der Theologie und Philosophie wichtig. Er zog ihn schon dadurch besonders an, dass er ebenso eine schwere Stellung zwischen Rationalismus und Irrationalismus, zwischen Verstand und Gemüt einnahm, wie dies Fessler in diesen Jahren seines entscheidenden Seelenkampfes tat. Der ganze Roman wurde denn auch vom Verfasser auf dieses Hauptproblem eingestellt: wie und auf welchen Pfaden kann der selbstsichere Vernunftmensch zur wahren Religiosität durchdringen? Der kalte Verstand muss allmählich ins Wanken gebracht werden, Vernunft und Gemüt müssen zur Herrschaft gelangen. Dies ist aber ein schweres Stück Arbeit und die göttliche Heimsuchung, die Demütigung jedwelchen weltlichen Stolzes muss dazu ebenso beitragen, wie die Liebe im höheren, ja mystischen Sinne. Die Frau als das besonders gottbegnadete Gemütswesen spielt hier eine bedeutende Rolle. Sie ist es in vielen Formen, und nicht nur in der Person der geliebten Heloisa, die dem mit Gott ringenden Helden zu Hilfe kommt. Sie steht allem Göttlichen näher und hat ebendeshalb Religion, wogegen der Mann sich diese erst allmählich erkämpfen, erringen muss. In allen folgenden Romanen ist die Lage dieselbe. Fessler liess in diesen Jahren eigentlich immer das männliche Prinzip durch das ewig weibliche zum Himmel emporheben: das ewig Weibliche wirkte eben überall im vollsten Sinne des Wortes als emporziehend, läuternd, zur Religion, zu Gott führend. Es ist sehr leicht an der Hand der verschiedenen Motive und auch der gelegentlichen Äusserungen Fesslers nachzuweisen dass hier die Romantik den Sieg endgültig davongetrage'n hat. („Abälard" und die Auffassung der Liebe S. 173—181.)

Unser Verfasser schwor von dieser Zeit an besonders auf Novalis, Schleiermacher und Schelling. Dies ist aber nur eine Seite seiner neuen Begeisterung. Er fühlte sich in kürzester Zeit in allen romantischen Gefühls- und Gedankenkreisen heimisch. Er schwärmte mit Wackenroder für die Musik und insbesondere für die Kirchenmusik (s. in erster Reihe „Theresia"), er schwärmte für den göttlichen Rafael und überhaupt nur für Gemälde religiösen Inhalts. Er liess seine Helden nach Italien pilgern, er liess die Handlung hier und in Spanien spielen, er wandte sich ganz wonnetrunken dem romanischen Süden zu. Hand in Hand ging in alledem damit bei ihm die Mystik. Hier verriet er dann auch eine Sach- und Fachkenntnis, die ihm wohl noch aus der schwärmerischen Jugendzeit und aus dem Kloster her zu Gebote stand, die er aber jedenfalls nicht unansehnlich ergänzte, verstärkte. Eine umfangreiche Belesenheit unterstützte ihn hierin ebenso wie in seinen anderweitigen schriftstellerischen Unternehmungen. Er konnte nicht nur Abälard und den heiligen Bernardus von Clairvaux, sondern auch Fénelon auftreten lassen („Theresia"), er entwickelte mit Leichtigkeit die Gedankengänge Malebranches (ebenda), er gab aber auch die ins Mystische hinübergebogene Ideen Spinozas, er ging zu Platon und Plotin in die Schule, er machte vor Jakob Böhme nicht halt.

Die Romane „Theresia", „Bonaventura", „Alonso" vervollständigen alle das Bild, das man in seinen Grundzügen schon aus den „Ansichten" und aus „Abälard" gewinnen kann. Die vollständigen Titel zeigen zur Genüge, wes Geistes Kinder diese Werke sind: Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe; Bonaventuras mystische Nächte; Alonso oder der Wanderer nach Montserrat. Die Mystik spielt überall die Hauptrolle und ein männlicher Hauptheld — selbst dort wo der Titel einen Frauennamen führt; man beachte übrigens die Anklänge an den Barock der Gegenreformation auch schon in dieser Namenswahl: die heilige Theresia war die beliebteste Mystikerin des Barockzeitalters — ein zeitweilig in den Netzen des Verstandes verstrickter Mensch wird mit Hilfe eines engelgleichen Frauengemüts für Vernunft, Religion, ja Mystik gewonnen. Dies wiederholt sich in diesen Romanen und ein Unterschied ist nur darin zu finden, dass bald mehr die engelsreine Frau im Mittelpunkte steht und dadurch alles zarter, gemütsdurchtränkter, mystischer abgestimmt erscheint, bald alles greller ins Visionenhafte, ins Schwärmerische und Symbolistische, bald aber mehr ins lebendig Wildbewegte, ins sündhaft Irdische, Bunte, Ereignisreiche übergeht, wo der Mann mehr im

Vordergrunde ist. Alles führt aber letzten Endes zur Bekehrung, zur Religion, zu Gott, zum Universum, zum All-Einen.

Da besonders diese Romane Fesslers Bekanntheit, ja Beliebtheit bei den Frauenlesern begründet haben, sei noch kurz ihr Inhalt angedeutet (ausführlicher behandelt und in Bezug auf ihr Verhältnis zur Romantik untersucht sind sie auf Seite 205—230 des ung. Textes). „Bonaventura" spielt im romantisch-mystisch gesehenen Italien. Der Held, der sein Vaterland Korsika in einen langwierigen Kampf gegen Genua und Frankreich verstrickt sieht, in dem sein Vater angeblich gefallen ist, besucht alle berühmten Stätten Italiens. Er hat an allen Orten Gesichte, symbolische, bedeutungsvolle Träume, schwelgt in religiösen Gefühlen und findet endlich seinen totgeglaubten Vater als Einsiedler wieder. Er kehrt in sein Vaterland zurück und geht unter die Freiheitskämpfer, sieht aber bald ein, dass der ganze Krieg vergeblich sei. Er zieht sich deshalb mit den prophetischen Worten zurück, dass eben dieser Fleck Erden einen mächtigen Mann erzeugen werde (Napoleon). „Theresia" handelt von der überaus zarten Liebe der schönen Mystikerin, der Tochter des Marquis Fontenay, zu dem religiösen Schwärmer Millinton, oder eigentlich Howard. Ihr Vater war Anhänger der Genfer Kirche, der ihr in einem hinterlassenen Schreiben verboten hat, einen Nicht-Protestanten zu heiraten. Millinton, ein vertriebener Engländer, ist aber Katholik und so streng religiös, dass er z. B. seine grosse Kunst in der Musik nur in der Kirche, vor Gott zu zeigen gewillt ist, weswegen er auch in Frankreich lieber Verfolgungen erduldet, als dass er die heilige Kunst vor dem Hofe entweiht. Dieser Engländer wird nun allmählich zum inneren Protestantismus erzogen, Theresia hingegen nähert sich dem Katholizismus. Millinton muss freilich viele Stufen der religiösen Entwicklung emporklimmen, zwischendurch wird er sogar Karthausermönch, und den entscheidenden Stoss gibt erst das Bekanntwerden mit Spinoza. Als er nun seelisch beim Protestantismus angelangt ist, veranlasst ihn ein Aufruhr, der Theresia bedroht, das Kloster gegen sein Gelübde zu verlassen, weswegen ihn das Ordenshaupt Spiridion aus dem Orden stösst. Er wird auch vor den „erhabenen Meister" gerufen. Dies ist aber ebenfalls Spiridion, der sich ihm als sein Vater bekannt gibt und seinen Sohn unter die Ritter des heiligen Mauritius aufnimmt, weil diese aus solchen Männern bestehen, die sich bis zu der höchsten Ansicht von Religion emporgerungen haben. (Bezeichnend auch hier wieder die Geheimbundmystik!) Nun kann er auch Theresia heiraten, da er ja

nicht mehr der Katholik ist, gegen den das väterliche Verbot gerichtet gewesen ist.

„Alonso" spielt in Spanien, Italien, Wien und Paris. Hier haben wir es mit einem Jüngling zu tun, der aus dem Kloster ins Leben zurückkehrt, weil das Ordensleben nur auserwählten Naturen frommt, alle andere müssen im Leben, in der Welt sich ihre Religion erkämpfen. In diesem Kampfe wird ihm eine engelgleiche Frauenseele, Angelica beigestellt, die er aber nicht versteht, die ihm jedoch auch nach ihrem frühen Tode zur Seite steht und mit ihrer Liebe und Reinheit noch aus dem Jenseits herüberwirkt. Er muss noch weiter im Leben und Treiben sich läutern: er ist eine Zeit lang im josefinischen Wien (neuere Stellungnahme des Verfassers zum Josefinismus), dann im revolutionären Paris, wo er auch eingekerkert wird. Wieder ist es Spinoza, dessen Lektüre zum Durchbruch des religiösen Sinnes führt! Eine Menge feinsinniger Gespräche über Kunst sind in dies Werk verflochten und der Verfasser hat sich nicht gescheut, solche Männer wie Winckelmann in Person auftreten zu lassen.

Fessler schrieb diese seine romantisch-mystischen Romane teilweise unter dem schwersten Druck der Armut, des Unglücks, der alles aussaugenden französischen „Gäste", die sich bei ihm nach der Schlacht bei Jena einnisteten und es bald so weit brachten, dass er mit Frau und Kindern das eigene Haus fluchtartig verliess. Kein Wunder, dass er nicht gut zu sprechen war auf die „grande Nation", auf diese gewalttätige, großsprecherische Rasse und auf ihren Herrn, Napoleon, der in seinen Augen nur ein Werkzeug der Vorsehung war, der aber dies nicht erkennend, selbst die Vorsehung sein wollte. Auch die auf uns gebliebene Geheimmeldung des Polizeipräsidenten Gruner zeigt, dass unser Verfasser sehr franzosenfeindlich gesinnt war. (Diese Meldung ist übrigens eine interessante Charakteristik Fesslers; es heisst darin: Er hat das Ansehen eines echten Capuziners, hat einen herumwankenden, um sich greifenden Verstand, ist bis zur Falschheit verstochen und verschwiegen, verspricht viel und geschwinde, setzt aber alle seine Wörter mit Überlegung.)

Er ergriff denn auch die Feder und schrieb in der angedeuteten „verstochenen Falschheit" behutsam, aber damaligen deutschen Lesern wohlverständlich gegen Napoleon. Der Roman „Der Gross-, Hof-, und Staats-Epopt Lotario oder der Hofnarr" war auf den grossen Korsen gemünzt. Aufmerksamkeit erheischt schon der Titel, insbesondere der fremde Ausdruck Epopt. Dieses Wort weist einerseits auf die Freimaurerei hin, wo es eine gewisse Rolle gespielt hat, andererseits aber eben auf den Um-

stand, dass der Verfasser mit seinem Werke einen symbolischen Sinn verknüpft hat und verschleiert darauf anspielt. Epoptes, Schauender hiess in den Eleusinischen Mysterien der zu dem dritten und höchsten Grade der Weihungen, dem „Anschauen der Geheimnisse" Gelangte. Hier ist Lotario gewissermassen der Schauende, der zu den Geheimnissen gewisser Weltgeschichtenereignisse gekommen ist und diese mit einer mehr als romantischen Ironie beobachtet. Die Anspielungen auf die damaligen Verhältnisse waren sorgsam hinter der Maske des geschichtlichen Romans verborgen, wenn man anders ein Werk, das angeblich im Jahre 1577 und in Italien spielt, schon deshalb eine Geschichtsdichtung nennen kann. Gleich die ersten Seiten brachten tolle Angriffe gegen den Korsen, wie, dass der Herzog Fernando, der hier der dem Grössenwahn verfallene Despot ist, sich die zu vollbringenden Grosstaten auf Kalenderdaten vorgezeichnet auferlegt. Er will allen Völkern der Erde die italienische (französische) Sprache aufzwingen, er bildet eine Legion der Unbesiegbaren, er tut sich als Gesetzgeber der Menschheit hervor, er erstrebt sogar ausser der weltlichen Macht die höchste kirchliche: er will in einer Person Herrscher und Papst sein. Schon sein Vater, Achille ist auf eine Weise charakterisiert, die unverkennbar auf Napoleon hinweist: „(er) sah jedes Völklein, das ihn noch nicht für seinen Herrn erkannte, als entwürdiget und zur Barbarey herabgesunken an; für edel, frey und glücklich hielt er nur die Auserwählten, die unter dem Drucke seiner lähmenden und aussaugenden Herrschaft sich nicht mehr bewegen, kaum mehr athmen konnten". Welche Ironie des Schicksals: der einstige Aufklärer muss in Napoleon, in dieser Verkörperung der französischen Revolution gleichzeitig auch den zum Sieg durchgedrungenen Geist der Aufklärung verhöhnen!

Dies geschieht aber auf eine noch tollere Weise an den Stellen, wo erzählt wird, wie der Hofnarr die beiden Narrenschulen oder Weisheitsanstalten, was ja auf eins hinausgeht, gründet. Da bekommen wir einen Wahnsinnigen zu hören, der als Alexander der Grosse tobend auf die Gelehrten flucht, weil sie noch immer nicht den in den Mond führenden Weg gefunden hätten, den er auch erobern möchte. Er sieht in ihnen verkappte Feinde und schickt sie auf das Schafott. Ein anderer Rasender ist der Überzeugung, er habe ein neues Gesetzbuch ausgearbeitet, dem gehorchend selbst die Planeten von allen Massen- und Laufbahnunterschieden befreit ganz und ausschliesslich nach seinem Willen, gleichmässig abgezirkelt dahinrollen werden. Es soll nur noch auf Fesslers Theorie von der „Natur-, Welt-, Grossthatenseele"

hingewiesen werden, die er in diesem Roman entwickelt. Diese Weltseele gereicht nur in solchen Persönlichkeiten der Menschheit zum Segen, die in ihr leben, nicht nur sie in ihnen. Wo das letztere der Fall ist, da ist es schlimm um den Mann und die Welt bestellt. „Machtlose, bey welchen diess der Fall ist, werden gewöhnlich tolle Schwärmer, Gewaltige hingegen rasende Wütheriche." Da haben wir also die mystisch-psychologisch-geschichtsphilosophische Erklärung für die Erscheinung „Napoleon": eine Grosstatenseele, die nicht in der Idee lebt oder ein Mann, in dem die Idee lebt, nicht aber er in der Idee.

Die eigentliche Fabel des Romans, die Liebesgeschichte Lotarios und Melanias ist belanglos. Sicher war es nicht diese, um derentwillen Jean Paul, der damals schon gefeierte Schriftsteller das Werk rezensierte, über das er viel treffendes zu schreiben wusste. Vollkommen recht hatte er mit seinem Urteil, dass bei Fessler „mehr gelehrter Spar-, als poetischer Brautschatz" zu finden sei. Er mag aber sicherlich die wahre Tendenz des Romans ebenso herausgelesen haben, wie die meisten Deutschen im Jahre 1808. Sowohl die Dichtkunst wie die bildenden Künste in Deutschland haben ja zu der Zeit eine eigene Blumensprache entwickelt, mit deren Hilfe sie unangefochten gegen Napoleon anfeuern konnten, der sonst sehr energisch vorging, wie dies der traurige Fall Yelin bewies. Fessler hat übrigens nicht nur hier den Korsen aufs Korn genommen, sondern auch in seiner „Geschichte der Spanischen Nation", wo Hannibal und der Emir Jusef Tasfin gewissermassen den Vorwand dazu hergeben mussten. (I. Band, S. 25—26, S. 331. Deutsch zitiert in dieser Arbeit auf S. 261. Über „Lotario", Napoleon und den geistigen Kampf gegen ihn S. 199—205 und 231—237).

Eine grössere Bedeutung für uns kann noch Fesslers „Nachtwächter Benedict" haben. Mit diesem Romane und mit dem „Bonaventura" in Zusammenhange tauchte auch einmal die Vermutung auf, dass diese etwas zu tun hätten mit den „Nachtwachen von Bonaventura". Dies ist nicht der Fall, es sei aber darauf hingewiesen, dass der Name Bonaventura ebenso wie der Theresias nicht zufällig von unserem Verfasser gebraucht wurde. Der heilige Bonaventura war für ihn wieder eine wichtige Persönlichkeit, dieser doctor seraphicus der katholischen Kirche hatte ja auch ein innigeres Verhältnis zur Mystik. (Anderseits dürfte freilich auch bei den „Nachtwachen" der Name Bonaventura zielbewusst gewählt sein, um die Zahl der Blasphemien zu mehren — der Titel selbst kann von einer romantisch-mystischen Einstellung her als zweideutig empfunden werden.)

Die Bedeutung des „Nachtwächters" liegt nicht hierin, sondern in zwei anderen Umständen. Dieser Roman ist eine Auseinandersetzung mit den Auswüchsen der Romantik und gleichzeitig ein Hofmachen in der Richtung Weimars hin. Fessler, der in den letzten Berliner-Jahren um all sein Hab und Gut gekommen war, der aber eben jetzt eine sich ständig vermehrende Familie zu versorgen hatte, suchte krampfhaft nach einem Unterkommen. Goethe hatte seinen einstigen Freund Z. Werner unterstützt, den Fessler als nicht vollwertig neben oder auch unter sich stellte, dann hatte Fessler auch einen wertvollen Freund in der Nähe des weimarer Riesen, den Buchhändler Frommann, der augenscheinlich manchmal über Fessler sprach. (S. die von Sauer zitierten Stellen und Fesslers Brief an Goethe im Jahrbuch der Goethegesellschaft V. 1918. S. 172. Abgedruckt in dieser Arbeit auf Seite 253—254.)

In dieses Werk hat Fessler mithin mehr als einen persönlichen Wunsch, aber auch mehr als eine persönliche Anspielung hineinverflochten. Es wimmelt nur so von den persönlichsten Beziehungen, Angriffen usw. Abgesehen davon, dass Z. Werner in dem scheinheiligen Hofpoeten Scheinfels arg mitgenommen wird, konnten auch viele andere Bekannten Fesslers in verschiedenen Gestalten des Buches sich wiedererkennen. Dies geschah denn auch tatsächlich. Aus den Briefen an Böttiger ist ersichtlich, dass ein gewisser Prof. Buchholz sich in dem Politiker Engthal abkonterfeit glaubte, was so ziemlich stimmte, da der Verfasser über ihn an Böttiger schrieb: „an Frechheit und Anmassung ist und bleibt mir Buchholz gewiss der Erste und Einzige". Und warum das harte Urteil? Dies ist für uns sehr wichtig zu erfahren, weil hier sich sogleich die Frage stellen wird, ob er denn in diesem Romane nicht die Romantik verhöhnt hat? Man findet in demselben Briefe an Böttiger die Begründung für den Unwillen gegen Buchholz darin, dass dieser Männer wie Joh. Müller, Voss, Wolff, Fichte usw. in seinen Reden als erbärmliche Wichte behandelt hat. Es ist eine sehr interessante und für Fessler ausserordentlich charakteristische Mittelstellung, die er in diesem Buche eingenommen hat. Griff er doch seinen Freund Werner wegen seiner Mystik an, wo er doch selbst auch ein Anhänger dieser war, wie es seine „Theresia" usw. klar bewiesen hatten. Er ging aber weiter: er verhöhnte hier das Leben und Treiben der verschiedenen „Cirkeln" (der ‚thés spirituels') und ganz besonders die Übertreibungen dieser in der Richtung der „neuen Schule" hin. So unrecht hatte er damit freilich nicht, dass er in dem

künstlerisch-poetischem Mystizismus, der in diesen Kreisen zu Hause war, die schlecht verschleierte Erotik sah, die an allen Ecken und Enden durchbrach. Geradezu giftige Zeilen finden sich diesbezüglich in der Schilderung der Familienverhältnisse und -geschichte des Freiherrn v. Lichtenthal, dessen Urgrossvater die Prosa des Bedientenlebens satt bekommend und sich für seine verlorenen Jahre vom Golde seines Herrn entschädigend nach Wien floh, wo er sich bis zur Poesie des Tanzmeistertums emporschwang. Seinen Sohn weihte er in den Mystizismus der Karten ein. Dieser heiratete die Tochter eines zugrundegegangenen Generals. Ihr Sohn kam durch die mystischen Beziehungen seiner Mutter zu einem Herzoge dazu, dem Heere liefern zu können usw. Wie dies alles gemeint ist, ist ja klar, aber einzelne Sätze und Wendungen beleuchten es noch ganz besonders grell. Der Urgrossvater hatte z. B. ebenfalls mystische Beziehungen zu einem Stubenmädchen: „sie lehrte ihn Religion, und des Kammerherrn Grossvater, Wilhelm, ward".

Solche Beispiele genügen, um zu verstehen, wie Z. Werners Verhöhnung in das Ganze hineinpasst. Fessler packte ihn ja, wie schon erwähnt, eben von dieser süsslich mystisch, sinnlich tändelnden Seite her, wobei er garnicht so fehlging. Gewiss wurden ja auch im allgemeinen die mystisch-romantischen Liebesideen von vielen arg missbraucht. Eine Satyre hierauf war noch keine Absage an die Romantik. Er klagte denn auch hier, dass Novalis, Schleiermacher, Schelling nicht genügend gewürdigt wären, dass eine Afterromantik die wahre verdrängt hätte. Er nannte deshalb ganz folgerichtig die Klagen einer altmodischen Zeitschrift „über die Verklärung aller Dinge durch Poesie und Religion" „klägliches Eulengeschrey". Er war also der Romantik garnicht untreu geworden, sondern er erhob seine Stimme nur gegen die Auswüchse der neuen Richtung, er goss seine „satyrische Lauge" nur über die Missbräuche. Das entsprach ganz genau seiner Stellungnahme in Sachen der Freimaurerei: auch dort verurteilte er einerseits die Geheimniskrämerei der Hochgrade, schaffte sie aber andererseits garnicht ab, sondern trachtete sie mit religiös-mystischem Inhalte zu füllen. Die Ähnlichkeit mit seinen Freimaurerkämpfen zeigt sich noch auffallender darin, dass er in diesem Romane ebenfalls einen Schwindler entlarvt, der einen leichtgläubigen edlen Mann mit Hilfe gestohlener Logenweisheit und Jakob Böhmescher Ideen dazu verleitet hat, nur bei Nacht zu leben, da dies übernatürliche Kräfte gäbe. (Hiermit hängt dann auch der Titel des Romans zusammen.) Fessler selbst aber war ebenfalls ein Bewunderer Böhmes, nur wollte

er ihn — ganz richtig — ausschliesslich symbolisch gedeutet gelten lassen. Wie auf S. 238—255 dieser Arbeit eingehender gezeigt wird, ist also dieser Roman einerseits ein interessantes Zeitbild — zugleich eine Satyre auf das Treiben ganz besonders gekennzeichneter Männer — anderseits eine Nachahmung der Wielandschen „Abderiten" und von Goethes „Wilhelm Meisters Lehrjahren".

Dass Fessler keinen Augenblick daran dachte, sich von den eben erst gewonnenen romantischen Überzeugungen wieder loszusagen, das bewiesen schon seine fast gleichzeitig entstandenen Werke: „Die drey grossen Könige der Hungarn" und „Die alten und die neuen Spanier. Ein Völkerspiegel" („Versuch einer Geschichte der Spanischen Nation"). Beide zeigen ihn im Banne der Religion im romantischen Sinne. Ja eine gewisse Gefahr, die seine Tätigkeit als Historiker bedrohte, machte sich hier auffallend bemerkbar. Er räumte den mystisch-religiösen Ideen allzuviel Recht ein, wodurch sowohl die Objektivität des Geschichtsforschers, wie auch die Unverfälschtheit der Schilderung des Mittelalters gänzlich verloren ging. Wenn er gewillt war, in diesem Geiste seine grosse ungarische Geschichte zu schreiben, für die er schon in diesen Jahren Pränumeranten sammelte, so wäre es ein Verhängnis gewesen, wenn er tatsächlich damals schon ans Werk hätte gehen können. Dies war zum Glück nicht der Fall, denn seine Anstellung in Russland und seine Reise dorthin schob das grosse Unternehmen noch bedeutend hinaus. Er selbst liess dann später alle die gewagten Partien der „Drey grossen Könige" weg, als er ein Gutteil dieses Werkes in den entsprechenden Band der „Geschichten der Ungern" hinüberrettete. Sein religiöses Erlebnis, dem von den „Ansichten" ab fast alle seine Werke dieser Jahre ihr Entstehen verdankten, war auf dem besten Wege, ihm endgültig seine Laufbahn als Historiker zu verderben. Dem wurde glücklicherweise dadurch abgeholfen, dass er nach Russland kam, dort wieder eine regere Tätigkeit als Freimaurer, Lehrer, Mitglied der Gesetzkommission, dann als evangelischer Superintendent entfalten konnte. Er war eben eine soziale Natur und musste im Leben, unter Menschen wirken können, um wieder zur Erde zurückzufinden. Die Weltfremdheit in seiner Kleinwaller und Niederschönhausener Abgeschlossenheit trieb ihn zu sehr in die Arme der Mystik.

Es sei noch kurz angedeutet, dass unser Verfasser mit seiner spanischen Geschichte auch von einer anderen Seite her der Romantik angehört. Seine grosse Vorliebe für dieses Land (auch einer seiner Romane spielte dort) stand ganz im Einklange mit der Spanien-Begeisterung der neuen Schule.

Unser Schriftsteller behauptete zwar das Gegenteil, es war aber dennoch höchstwahrscheinlich so, dass er nicht ganz zufällig nach Russland kam. Vieles weist darauf hin, wie dies S. 263—272 im ung. Texte ausführlicher besprochen ist, dass er durch freimaurerische Verbindungen seine bessere Lage erreicht hat. Auch hinter den späteren Ernennungen zum Mitgliede der Gesetzkommission und zum deutschevangelischen Superintendenten steckte Fesslers auch in Russland bald voll entfaltete, mystisch gefärbte Freimaurertätigkeit, die erst die Aufmerksamkeit hochstehender Kreise auf ihn lenkte.

Jedenfalls sind seine Schicksale und seine schöne seelsorgerische Betätigung in seinem hohen Alter ausserordentlich anziehend und es ist garnicht zu staunen, dass man von seiner damals geschriebenen Autobiographie noch viel später behaupten konnte, sie wäre eins der interessantesten Bücher dieser Art. Erstaunlicher ist es, dass er inmitten aller Arbeit, alles Unglückes, das ihn heimsuchte, doch auch noch Musse und Mut fand, sein grösstes und reifstes Werk, wofür er sich seit vielen Jahrzenten vorbereitete, zu beenden. Die „Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen" (Leipzig 1815—1825) sind zwar in erster Reihe für Ungarn wertvoll und bedeutungsvoll, man kann aber nicht umhin, darauf hinzuweisen, dass dieses Werk gewissermassen die Lebensarbeit Fesslers krönt und dass hier alle die Geistesströme zusammenlaufen, die wir bisher beobachtet haben. Er tat sich ja auch garnicht dadurch als Historiker hervor, dass er neue Quellen der vaterländischen Geschichte eröffnete, sondern er beutete das Riesenmaterial der schon erwähnten fleissigen Samler, Pray und Katona aus. Er benützte aber, von ihnen abgesehen, auch alle anderen damals bekannten Werke, Schriftsteller der ungarischen, wie der ausserungarischen Historiographie und verstand es glänzend, seine ausserordentlich grosse Belesenheit für die Geschichtschreibung fruchtbar zu machen. Dies hatte er denn auch eben vor allen anderen damaligen ungarischen Historikern voraus: einen weiten Blick, eine auf der Höhe seiner Zeit stehende westliche Bildung, eine grosse Parteilosigkeit in konfessionellen Fragen, eine oft tiefschürfende, philosophische Denkweise, welche seinen Kompatrioten besonders mangelte. Noch in den sechziger Jahren des neunzehnten Jahrhunderts zollte ihm der erste grosse ung. Geschichtsforscher modernen Stils, Michael Horváth das Lob, dass er der einzige sei, der Sinn und Verständnis für die kulturgeschichtlichen Fragen gehabt habe.

Joh. Christian von Engel, der Schüler Schlözers und

Gatterers, dieser einseitige Rationalist, der seine Werke über Ungarn ebenfalls in deutscher Sprache schrieb, der ungarische Virág, dem besonders der weltgeschichtliche Überblick und eine moderne europäische Auffassung der Probleme fehlte, konnten es mit Fessler nicht aufnehmen. Andere, wie Joh. Graf von Mailáth, der gleich nach den „Geschichten der Ungern" seine eigene deutsch geschriebene „Geschichte der Magyaren" herausbrachte, stützten sich sogar schon grösstenteils auf Fessler. Zufällig waren eben in den ersten Jahrzenten des XIX. Jahrhunderts in Ungarn keine besonders hervorragenden Männer in der Geschichtschreibung aufgetreten; das XVIII. Jahrhundert hat auf diesem Gebiete bei uns so grosse Gelehrte und solche Werke gezeitigt, dass ein gewisser Rückfall nicht zu vermeiden war. Alldas will aber nicht etwa sagen, dass Fessler nur deshalb der Lieblingsschriftsteller der sich der Geschichte zuwendenden Ungarn geworden ist, weil kein sonstiger bedeutender Historiker da war. Er hatte Vorzüge, die ihn geradezu dazu prädestinierten, der meistgelesene Geschichtschreiber der Ungarn zu werden. Sein Werk erschien in den Jahren, wo die ungarische Romantik und mit ihr eine ganz besondere Begeisterung für die Geschichte des Vaterlandes, für die ruhmreiche Vergangenheit hochkamen. Er war dazu ein Anhänger Joh. v. Müllers, dessen Schweizergeschichte ihm als Muster vorschwebte, dessen Fehler er zwar nicht oder nicht in dem Massstabe begangen hat, dem er aber in allem nacheiferte, was geeignet war, auf das Gemüt seiner leicht zu entflammenden Leser zu wirken. Er hat überhaupt ausser gewissen Nachwirkungen seiner aufkläristischen Periode die Anschauungen der Rousseauschüler (Schiller, Joh. v. Müller usw.) gezeigt, hat aber weitergehend auch die Geschichtsphilosophie der Romantik, besonders die Schellingschen Ideen auf sich wirken lassen, wie dies eingehender auf S. 290—300 behandelt ist.

Eben eine romantische Geschichtsphilosophie war aber das denkbar erwünschteste in Ungarn, wo man in solchen Ideen neue Kraft suchte und fand, um den grossen Kampf für eine nationale Selbständigkeit umso erfolgreicher zu führen. Kein Wunder, dass nicht nur die beiden Kisfaludys, der grosse Romantiker Vörösmarty, ja selbst der grösste ungarische Dramatiker des XIX. Jahrhunderts, Katona zu Fessler in die Schule gingen, sondern dass auch später Madách und der Stolz aller Ungarn, Johann Arany sowohl Stoff wie Gesichtspunkte aus seinem grossen Geschichtswerke sich holten. Denn auch das Jahr 1848 und die darauffolgende trostlose Zeit waren sehr dazu geeignet, den Wert eines Historikers in der

Ungarn Augen zu erhöhen, der die schöne Vergangenheit, das herrliche Mittelalter glänzend zu schildern verstand, der aber auch überall das Walten höherer Kräfte in den Geschicken seines Vaterlandes sah und überzeugt war, dass diesem die volle Entwicklung zur Nation noch bevorstand. Die hohe philosophische Warte, von der aus er die Ereignisse betrachtete, prüfte, sicherte dem Werke übrigens nicht nur den Beifall der ungarischen Patrioten. Auch in Österreich lasen eben wieder Schriftsteller Fessler mit Vorliebe (z. B. Grillparzer, Schreyvogel). (S. hierüber S. 314—315. des ung. Textes und die dort angeführte Literatur.)

Der Verfasser, der sein Vaterland schon so lange nicht gesehen hatte, liebte es aufrichtig und zeigte sich überall als guter Ungar in den umfangreichen Bänden seiner Geschichte. Dies bedeutete aber garnicht, dass er etwa aufgehört hätte ein guter Deutscher zu sein: er kannte eben noch keinen Nationalitätenstreit. Ja er sah die Entwicklung in der Richtung einer Entfaltung des echt brüderlichen Einvernehmens aller Volksstämme Ungarns. Nation im vollsten Sinne des Wortes wird Ungarn für ihn, wenn alle „an Gemeingeiste nur Ein Ungarisches Volk ausmachen" werden. Den Sinn für Vaterlandsliebe hielt er aber hoch und machte die Leser aufmerksam, sie „mögen bedenken, dass sie die Geschichten eines Volkes lesen, welches bis auf den heutigen Tag noch nicht durch Leichtsinn und Gottlosigkeit in einen kalten, egoistischen Kosmopolitismus versunken ist; das sein Vaterland kindlich liebt!" (Lesenswert ist in diesem Zusammenhang sein in dem Anhang abgedruckter Brief an Böttiger vom 20. Nov. 1808. S. 342—344.) Er trat denn auch überall ritterlich als Verteidiger seiner Landsleute auf, wo ihnen unrecht von den westlichen Nachbarn angetan worden war, d. h. wo Chronisten, Geschichtsforscher usw. sich gegen sie eingenommen zeigten. Er empörte sich über die Behauptung, Ungarn hätte es den eigenen Sünden zuzuschreiben gehabt, dass es unter das türkische Joch geriet, und es wäre nur durch fremdes Blut und Geld wieder frei geworden. Er betonte dagegen, der ganze Westen hätte nur dank der Tapferkeit der Ungarn die Türkengefahr vermeiden können. Er zeigte sich aber auch nicht blind gegen die Fehler seiner Landsleute und sagte auch diesen bittere Wahrheiten, wo es nottat.

Des öfteren betonte der Verfasser, dass er nicht die Geschichten der Könige, sondern diejenigen des Volkes schreiben wollte. Die Taten der Herrscher waren auch immer diejenigen ihrer Völker und den Ungarn erging es immer schlecht, wenn diese zwei Kräfte sich gegeneinander gekehrt hatten, woran seiner Ansicht nach meist

die Magnaten und die schlechten Ratgeber schuld waren. Das Zeitalter der Könige aus dem Hause Árpád gab dem ungarischen Volke im politischen Sinne das Leben und die erste Erziehung; die Jahre der Herrschaft der Könige aus „verschiedenen Häusern" haben die Lebenskräfte des Volkes entfaltet und unter den Habsburgern reifte dieses allmählich zur Nation heran. Der Verfasser wollte zeigen, wie er dies in einem Briefe an den Baron A. v. Medgyánszky besonders hervorhob (S. Petersburg, d. 5/14. Dez. 1828. Ung. National Museum. Handschrift), wie in der Weltregierung ein ewig herrschendes göttliches Recht walte. Diese Idee ist die Seele, „die grossen Begebenheiten sind nur ihr Körper, nur der durch die Thatsachen angedeutete Lebensprozess der ungrischen Völker; Darstellung des unablässigen Kampfes zwischen den Herrschern und den Beherrschten, und Beyder wider das ewige, weltregierende, göttliche Recht; so wie des immer gewissen endlichen Sieges, den keine Macht und Gewalt im Universo dem Rechte entwinden kann. Dadurch erscheint das Ganze in einem antik-tragischen Colorit, und nichts kann des antik-tragischen Grundtones weniger entbehren, als die Geschichten eines Volkes in seinem Werden, Steigen, Sinken, Fallen und Wiederauferstehen. Wie in der antiken Tragödie, so muss in der Historie eines Volkes der Kampf der Freyheit mit der ewig freyen Nothwendigkeit dargestellt, und durch den Sieg der letzteren ohne dass die erstere untergehet, in neuen Regungen des National-Lebens ausgeglichen erscheinen". Fessler setzte noch hinzu: „Mein Wille beabsichtigte kein streng kritisches Werk der Geschichtsforschung, sondern nur ein freyes historisches Kunstwerk; wobey jedoch sowohl die historische als die psychologische Kritik nie von meiner Seite gewichen sind".

Schon dies allein genügt um einsehen zu können, dass er nicht als Erzaufklärer sein grösstes Werk geschrieben hat, sondern sehr stark von der Romantik beeinflusst war. Noch mehr zeigen dasselbe alle die Stellen, die über das Papsttum, die Mönchsorden usw. in den den älteren Jahrhunderten gewidmeten Bänden handeln. Diese Partien seines grossen Werkes wären beinah unverständlich ohne seine „Ansichten" und mystisch-religiösen Romane, ohne Kenntnis seiner Begeisterung für Herder, Novalis, Schleiermacher usw.

Fessler wurde durch sein Werk geradezu der Vermittler der damals modernsten westeuropäischen und besonders deutschen Ideen für Ungarn. Dies sichert ihm einen Ehrenplatz in der ungarischen Geistesgeschichte, wobei nicht zu vergessen ist, dass er hiedurch auch in

der Beurteilung von deutscher Seite her gewinnen muss, weil er eben bedeutend dazu beigetragen hat, dem deutschen Geiste eine Nation zu gewinnen, vielmehr wiederzugewinnen, die nach Osten hin ein wichtiger Vorposten deutscher Kultur ist und bleibt. (Über die „Geschichten der Ungern", über ihren Platz in der Entwicklungsgeschichte der deutschen und der ungarischen Historiographie handelt das XIII. Kapitel, S. 279—306.)

Der greise Verfasser des grossen Werkes wurde im ungarischen Vaterlande sehr geschätzt und auch unter den ersten als Mitglied der ung. Akademie der Wissenschaften aufgenommen. Man trachtete ihm auch immer zu Hilfe zu eilen, so oft er in der weiten Ferne in eine missliche Lage geriet (vergl. hierüber das letzte Kapitel der Arbeit); er blieb natürlich in ständiger Fühlung mit ungarischen Gelehrten, Magnaten, Damen der aristokratischen Gesellschaft, Schriftstellern usw. Der alternde Mann hatte sogar oft Heimweh und hätte gern noch einmal das Vaterland gesehen. Dies war aber unmöglich und der Tod ereilte ihn im fernen Russland, in St. Petersburg (am 15. Dez. 1839), wo er es bis zum Generalsuperintendenten aller evangelischen Deutschen des Reiches und zum Kirchenrat gebracht hatte. In dieser seiner Tätigkeit war er so mancher Anfeindung und Beschuldigung ausgesetzt wegen seiner mystischen Religiosität und seiner angeblichen katholisierenden Bestrebungen. Das letztere stimmte zwar nicht ganz, es war aber etwas Wahres daran, dass er, vielleicht ganz unbewusst, aber doch offenkundig genug, katholische Züge in seinem Fühlen und Denken bewahrt hat. Auch dies passte aber in den Kreis seiner von 1800 an immer auffälliger gezeigten romantischen Überzeugungen.

Im Anhang sind Briefe Fesslers an Böttiger (Nr. 2—11.. 13., 14., 16—19., 22.), an v. Held (12), an Joh. v. Müller (15), an seinen Verleger Brockhaus (20) usw. mitgeteilt, die einen tieferen Einblick in seinen Charakter, in seine Lebensumstände, in sein freimaurerisches Treiben, in seine Auffassungen über seine Werke, besonders über die Geschichten der Ungern gewähren. Es werden in ihnen Jean Paul, Herder, Fichte, G. Merkel, Bernhardi usw. erwähnt, weswegen das Register auch auf diesen Anhang ausgedehnt ist. Zu bemerken ist noch, dass Briefe Fesslers ausserdem noch in der Bibliothek des ung. Nationalmuseums und der Akademie der Wissenschaften in Budapest und in der (gewesenen) Hofbibliothek in Wien zu finden sind, die in dieser Arbeit ebenfalls verwertet worden sind. Ein Verzeichnis veröffentlichter Briefe befindet sich S. 352 dieses Buches.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

I. *Bevezetés. — Gyermek- és ifjúévek. — Vallásos rajongás. — A monarchiabeli szellem. — Írónk mint szerzetes. — Fleury és Muratori hatása. — Az első nagy világnézeti változás. — XVIII. századi történetírásunk és kapcsolata a nyugati államokéval. — Írónk érdeklődése a történelem iránt* 3

II. *Bécsben. — Mária Terézia és József politikája; organikus fejlődésre átmenet nélküli újítás következik. — Mind nagyobb elidegenülés a szerzetességtől. — A janzenisták. — A zárdabörtön. — Harc az egyház ellen. — Röpiratok. — Egyetemi tanulmányok. — A lembergi lektorátus* 20

III. *Lembergben. — A szabadkőművesség. — Magyarországi út. — Kazinczy; a honi történetírók. — Végleges kilépés a rendből. — Első szépirodalmi kísérlet. — Ennek kapcsolata a történelmi érdeklődéssel* 32

IV. *A Sydney című dráma. — Ennek taglalása. — Összefüggése a történelemmel. — Egy híres motivumvándorlás. — A darab kellemetlen következményei az íróra nézve. — Ennek szökése* 45

V. *Németországban; a Schönaich-Carolath-hercegeknél. — A herrnhutiak. — Az Evergetenbund. — Ennek hasonlósága az illuminátusok rendjéhez. — Fölöszlatása és a tagok bebörtönzése. — Fessler megmenekülése. — Áttérése. — Házassága* 58

VI. *A német regény a XVIII. század utolsó évtizedeiben. — Wieland iránya. — Meissner. — Fessler Marc-Aurel-ja. — A szerző viszonya a fölvilágosodáshoz* 66

VII. *Az Aristides und Themistocles c. regény. — Ennek viszonya a történeti forrásokhoz. — A szerző lelki kettőssége. — Magyar tárgyú történeti regények; viszonyuk a lovagdrámához. — Szerző szakít a párbeszédes formával. — Az Attila c. regény és Z. Werner drámája* 90

VIII. *Fessler Berlinben. — Közállapotok és szellemi áramlatok. — A szabadkőművesek. — A Royal York-páholy. — Fichte. — Harca Fesslerrel; a filozófia és a történelem a páholyszervezésben. — A történelmi megismerés kérdése Fichte megvilágításában. — A történelmi tárgyilagosság történetéhez szolgáló adatok. — Fessler szabadkőműves újításai. — Kibuktatása a páholyból. — Hirlapírói működése. — Kapcsolata G. Merkellel, Goethe és a romantika ellenségével. — Böttiger. — Bernhardi. — Fessler második házassága* 128

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Oldal

IX. *Fessler regényírói tevékenysége az első berlini években. — Barthélemy. — Vita a történeti regényről. — Átpártolás a romantikához és ennek első szépirodalmi gyümölcse, az Abälard c. regény. — A vallási kérdések a XVIII. századi Németországban. — Fessler Ansichten von Religion und Kirchentum c. műve. — Modern vélemények erről a problémáról. — E. Troeltsch* ... 168

X. *A jénai csata és következményei. — A megszállók viselkedése. — A nyomor és a titkos ellenállás. — A kémrendszer. — Kémjelentés Fesslerről. — A Bonaventura c. regény és a képzőművészetek. — Ezeknek közeledése a vallásho z. — A Theresia c. regény és a miszticizmus teljes rendszere. — Alonso. — Lotario. — Ennek vonatkozásai Napoleonra* 199

XI. *A Nachtwächter Benedikt c. regény. — Ennek kultúrtörténeti és irodalmi érdekességei. — Z. Werner mint Scheinfels udvari költő e műben. — Közeledési kísérlet Goethéhez. Frommann a közvetítő. — Fessler részben ismét a romantika ellen fordul, a túlzások ellen — mint mondja. — Ennek részben üdvös hatása, amennyiben kivergődik az utolsó évek vallásos-misztikus irányának mindent lenyűgöző kizárólagosságából. — Utolsó magyar történelmi tárgyú regénye még innen származó erős nyomokat mutat* ... 238

XII. *Fessler Oroszországban. — Az ide szóló meghívás magyarázata. — Szerepe az itteni páholy-életben. — I. Sándor cár és a miszticizmus. — Fessler összeköttetése Speransky gróffal. — A volgai telepeseknél. — Szuperintendensi kinevezése. — Limmer támadása* ... 263

XIII. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. — Fessler történetfölfogása és helye a német történetírás történetében* ... 279

XIV. *Utolsó évek. — Írónk viszonya a hazához* ... 307

Függelék. (Fessler levelei Böttigerhez, v. Heldhez, Joh. v. Müllerhez, Brockhaushoz) ... 318

Bibliográfia ... 353

Német nyelvű tartalomkivonat ... 362

Név- és tárgymutató ... 402

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(A zárójelbe tett számok a függelék leveleire, a vastagabban szedettek a német tartalomra vonatkoznak.)

Abafi (Aigner) 36, 51, (339), (352).
Abaelardus, P. 173, **386**.
»Abälard« 13, 170, 173, 175, 181, 254, (350) **386**.
Abbt 60.
Afterromantik 248, 250.
Aigner Lajos (l. Abafi) 308.
M. Tud. Akadémia 306, 308.
»Alcibiades« 69, 71, 72, 75, 76, 77, 87, 97, 105.
»Alexander« 127, 168, 169, 299, (318) (322), (340), **372**, **376**, **378**.
»Alonso« 222—230, (341), (349), **389**.
Amelang (334).
»Ansichten« 124, 154, 165, 185, 186, 187, 254. 258, 260, 272, 288, (338), (340), **384**.
Szt. Antal 241.
Anthologia 32.
Arany J. 202, 203, 297, 298, 314, 315, **364**, **396**.
Archiv der Zeit 158, **386**.
»Aristides und Themistocles« 90—99, **374**.
Aristophanes 236.
Arndt 201.
S. Ascher 65.
»Attila« 106—125, 203, 235, 243, 249. 256, 282, (340), (344), **374**.
August, Prinz v. England (324).
Augustinus, St. **362**, **369**.
Ágoston, (Szent A.) 9, 64, 224, 227, 228, 274, (350), (351).
Baader 179.
Balassa Gábor gróf 11.
Barruel abbé (319), (331).
Barthélemy 127, 169, **372**.
Bayer József 315.
Bayle 173.
»Benedikt« (l. Nachtwächter alatt is) 66.
Beöthy Zsolt 3.
J. Berington 173.
Berliner Universität (337).
Berlinisches Archiv 155.
Szt. Bernát 174, 175, 180, 181.
Bernhardi A. F. 155, 156—159, 164, (331), **383**.
Bertuch (331), (332).
Bessenyei 121.
Bécs 3, 5, 12.
Békefi Remig 304.
Bél Mátyás 15, 17, **364**.
Bischoffswerder 63, 130, 133, (321).
Blackwell 89.
Blainville 242.
Blumenthal, Prof. (325).
Bode 148, (322), (327), (329), (332), (333).
Boisserée 209, 210.
»Bonaventura« 205—208, 211, 239, 241, 254, (336), (338), (340), **388**.
Bonfini 101, 103, 106, 116.
Born Ignác 33.
J. Böhme 85, 123, 188, 197, 211. 239, 250, **393**.
Böttiger 33, 34, 35, 132, 133, 148, 149, 157, 161, 163, 167, 205, 244, 254, 255, 257, 261, 263, 264, 309, 310, 311, 312. (318), (319), (323), (325), (326), (327), (329), (330), (332), (333), (336). (337), (341), (342), (345), (346), (350), **366**, **379**, **381**, **383**, **388**, **392**.
Bretschneider 55, 56.
Brockhaus (347).
Buat 106, 107.
Buchholz 243, (346),
Buckow 230.
Budai Német Ujság 311.
Buday K. 40, 258, 304.
Calderon 118, 224.
Capitolinus, Julius 83, **371**.
carbonari 267.
Carstens J. A. 209—210.
Castillon Frigyes 269.
cenzura 309, 310, (342)-(345), (348).
Clavin (334).
Clemens 35, 36.
Chladenius Y. M. 143.
Consentius R. O. 121.
Contessa 61.
Corneille 121.
Cornelius Nepos 90.
Cornides 305.

Crusius B. Chr. A. 143.
Cserey Farkas 311.
Cserey Miklós 312.
Cygnäus dr. 275.
Czakó 315.
Czuczor 315.
Dahn 121.
Darbès 65, 131, 132, (322).
Deguignes 106, 116.
deizmus 13, 24, 149, 291.
Descartes 212, 229.
Dessewffy József 308.
Dr. P. Deussen 174.
Dézsi Lajos 315.
R. Diekmann 117—120, 122, **377.**
Dilthey 154, 183—185, 192, 221, 286.
Dio Cassius 83, **371.**
Doll (342).
Celestina Donati 241.
Döbrentei Gábor 308.
Eckhardt S. 36, 37.
egyház 6, 28, 53, 181, 183, 184, 186, 187. 188, 189, 190, 285, 286, 307, 312, 313, (343).
Eichhorn 170.
Engel J. K. 230, 258, 301, 302, 305, 310, (339). **395.**
Ermatinger 222, **373.**
Ernst und Falk 153.
esseus 141, 150, 190.
Eszterházy herceg 310, (339)
Eucken R. 174, 183.
Eunomia 156, 158, 159, 160, 162, 165, 242, 248, 252, **382.**
Eusebius 166.
Evergetenbund 58—63, 131, 145, (319), (323), **368.**
Eybel B. 23, 24. 27, **365.**
éjtisztelet 209, 223, 240.
»Fehér László« 51, **368.**
Fensch 146.
festészet 209, 210, 211.
Fichte 103, 122, 123, 134—142 144, 145, 146, 159, 165, 179, 188, 205, 206, 215, 223, 229, (319), (321), (329), (331), (332), (347), (352), **379, 380, 381, 392.**
Filmer 53.
finnizmus 280, 281, 301.
Fischer, F. C. I. 106. 116. 158.
Fischer, K. A. 170, (327), (328), (329), (344), (345).
Flegler 15, 258, 282, 283, 286.
Fleury 11, 13, 17. 24, 173, 363.
Flohr 135, 146, 147.
fölvilágosodás 99, 109, 125, 131, 142—144, 153, 165, 175, 223, 228, 283, 287, 290, 291, 298, 300.
Freimaurer (l. szabadkőműves alatt is) **366, 369, 374. 379, 380, 381, 382, 389, 393, 395.**
Friedrich II. (l. Nagy Frigyes alatt is) **371.**
Friedrich, K. David 202, 211.
II. Frigyes Vilmos 128, 129, 130.
III. Frigyes Vilmos 63, 129, 134. (319).
Frommann 62, 254.
Fuchs püspök (339).
Fueter, E. 15, 125, 293.
Fürst, R. 68, 87, 88. **370.**
Gallitzin hercegnő 269.
Ganganelli 171.
Gatterer 106, **396.**
Gaun 8.
Gánóczy A. 14. **363.**
Gebhardi 106, 107, 312, (342).
Geheimbund (l. Freimaurer és szabadkőműves alatt is) **369, 374, 388.**
Gerlach (349).
Gervaise, A. F. 173.
Geschichtsphilosophie **380, 396, 398.**
Geschichten der Ungern 273, 278, 279—306, 311, 314, (338), (342). (345), (346), (347), **395—397.**
Gibbon, 18, 106, 107.
Gleim 167.
gnosztikus 141, 150, 151, 190.
Goethe 4, 34, 44, 66, 67, 68, 70, 71, 78, 85, 155, 162, 164, 167, 176, 179, 182, 183, 186, 196, 209, 223, 245, 248, 249, 253, 254, 255, 257, **383, 392.**
Gottsched 87.
Görög 310 (339).
Göschen (345).
Gragger R. 127, 314, (352).
Gray 89.
Gresset 52.
Grillparzer 314, **397.**
Gruner 202, **379, 389.**
Gubitz 122.
Guthrie 89.
Gutzkow 154.
Gyarmati 280.
Habsburg 288.
Haller 78.
Hamann 88, 89.
Hankamer, P. 122, 123, 244.
Hardenberg 199.
Hartmann (348).
Hase, F. 75.
Hasse (352).
Haugwitz 199.
Haym 155, 156, 157, 158, 196.

Hägelin, von 24, **365**.
Hebbel 121.
Hegel 142, 153, 216, 259, 292, 296, 298.
Held, von 62, 145, (319), (334).
Helvetius 25, 29, **366**.
Herbst, Prediger (325), (334).
Herder 34, 72, 85, 107, 111, 112, 127, 156, 157, 164, 167, 175, 176, 183, 194—195, 196, 208, 223, 286, 288, 292, 296, 298, (328), (331), (333), **371**, **382**, **383**, **384**, **385**.
Herodotos 94—96.
herrnhuti 58, 192, 193, 196, 197, 276, (336), (348), (349), (351), **369**, **385**.
Herz, Henriette 133, 159, 178. **379**.
Herz, M. 65, 132.
Hey (334).
Himmel (320), (321).
Hippel 86.
Hobbes 84, 220.
Hoffmannswaldau 11.
Holbach 29.
Holéczy M. 5.
Hóman B. 15, 17.
Horányi E. 40.
Horváth C. 14.
Horváth Mihály 301, 302, 303, 304. **395**.
Houben, H. H. 309.
Hoym, von 62.
Hugó K. 105, 298, **374**.
Humanitätsgesellschaft 132, 160, **379**.
Humboldt 65, 265.
Hume 29, 43, 49, 51, 89, 143, **366**, **367**.
Hund K. G. 36.
Hurka F. F. (320).
Huth, Prof. 264. (345).
Iffland 132, 249.
»Institutiones« 32.
Szt. István 256, 258.
II. Jakab 43, 45, 47, 49, 54, 151, **366**.
Jakosics J. 40.
Jansenius 24.
janzenizmus 24, 25, 28, 29, 42, 213, **365**.
Jean Paul 167, 236, 238, (322), (333), **391**.
Jeffreys 45, 48, 49.
Jenaer Litt.-Zeitung (325), (331).
jezsuitarend 5, 8, 10, 25, 32, 37, 57, 59, 162, 163, 197, 225, 234, 276, (327), (351), **364**.
Jézus 150, 190.
Johnson 236.
Jordanes 106, 117.
Jósika M. báró 315.
jozefinizmus 12, 21, 23, 24, 27, 28, 41, 42, 78, 112, **363**, **371**, **378**, **389**.
II. József 8, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 34, 35, 40, 42, 54, 55, 78, 79, 80, 84, 112, 171, 228, 287, 298, 300, 302, **365**, **366**, **367**, **368**.
Kant 109, 110, 112, 127, 144, 150, 154, 165, 167, 171, 193, 194, 197, 230, 259, 286, 293, (352), **371**, **374**, **376**, **378**, **381**, **382**, **385**.
kapucinusrend 10.
Katona István 15, 16, 17, 18, 40, 302, 305, (348), (349), **395**.
Katona József 314, **396**.
Kazinczy 39, 105, 308, 309, 311, 339, **366**.
II. Károly 45, 47, 48.
kedély (Gemüt) 153, 179, 215, 218, 247.
XIV. Kelemen 32.
Szt. Kelemen 150.
Kertbeny M. K. 51.
Keyserling 197.
Kirke 45, 46—52, **367**.
Kisfaludy K. 105, 298, **374**, **396**.
Kisfaludy S. 105, 298, **374**, **396**.
Klein E. 304.
Klein (334).
Kleinwall 166.
Klinger 75, 164.
Klopstock 167, 179, 208, 209, 210.
Kluckhohn, P. 179.
Kneidinger A. M. 5.
Kneidinger György 10.
Knigge 60.
Kollár 305.
Koller 305.
Korsiczky 35, 36, 37.
Kortum 33, 34, 35.
Kosmann (326).
Kosmopolitismus 289, 298, 300, **397**.
Kotzebue 267, 309.
Kovachich M. Gy. 40, 302, 305, 308.
Köhler (346).
»Die drey grossen Könige« 255, (338), **394**.
Könyves Kálmán 256, 258.
Középkor 313.
Kronos 158.
Krüdener, Jul. v. 266, 272,
Kunovsky Á. Gy. 64.
Kurz, H. 222.

Kuthy 315.
Kynosarges 159.
Laharpe 266.
Lakatos L. 315.
Lanson, G. 168, **372.**
Lányi E. 315.
Szt. László 256.
Leipziger, von 61, 62.
Lenau 19, 316.
Léon, 146, 150, (319), **379.**
Lessing 22, 23, 34, 55, 72, 85, 87, 121. 128, 129, 132, 144, 153, 183, 184, 185, 190, 192, 193, 197, 286, 291, **380, 382, 384, 385.**
Liepe, W. 121. 123.
Limmer, K. 276, 277, (350).
Lindner, Fr. W. 276.
Loder (351).
Lodi Péter 255, 264, 265.
»Lotario« 202. 231—237, (341), **389.**
Loyolai Ignác 64, **362.**
Luden 292.
Luise királynő 266.
Lukianos 83, 107, **371.**
Luther 25, 275.
Mabillon 14, 15, 16, 173, **364.**
Macaulay 49, 50, 51.
Mac Benac 276.
Madách 314, **396.**
Mailáth János 303, **396.**
Malebranche 85, 219, 220, 228, 229.
Mann, Thomas 124.
»Marc-Aurel« 43, 56, 58, 59, 61, 63, 66, 76, 78, 79, 80, 81—86, 90, 98, 102, 105, 107, 109, 117, 124, 133, 227, 250, 256, 259, 299, **370, 371, 378.**
Marczali Henrik 6, 280, 302.
Martinovics 38, 39, 62, **366.**
»Mathias Corvinus« 99—106, (341), **373.**
Mauvillon 276.
Mazarin 143.
mágia 37.
Mária Terézia 6, 7, 8, 20, 22, 23, 225, **363, 365.**
Márki S. 7.
Mátyás király (l. Mathias alatt is) 28.
Mednyánszky A. báró 310, 313. **398.**
Meissner Á. G. 43, 44, 68, 69, 71. 72, 74, 75, 76, 77, 81, 87, 88, 89, 95, 97, 125, 126, 144, 169, **367, 368, 370, 372, 373.**
Merkel, G. 156, 157, 158, 160, 161, 164, 198, 244, 253, 254, (329), (331), **382.**
Merkur (342), (344).
Migazzi 34.
Mihálkovics J. **373.**
I. Miklós 307.
miszticizmus 5, 10, 58, 84, 124, 149, 151, 180, 197, 207, 208, 213—221, 242, 246, 250, 251, 256, 257, 267, 272, 277, 290, 296, 309, (351).
Mittwochsgesellschaft 132, 178. **379.**
Molinari 24, 31, **365.**
Monmouth herceg 45, 46, 47, 49, 50.
Monsperger 32.
Montagsklub 132,
Montesquieu 78, 80, 107, 116, 117, 291, 292, 293, **371, 375.**
Morgenblatt (342), (345), (347),
Mosheim 83, **371.**
Mossdorf 137, 149, (337), (341), (352),
Mounier 60, (330).
Muratori 11, 13, 15, 16, 17, **363, 364.**
Müller, J. v. 203, 261, 292, 299, (340), (347), **392, 396.**
Mystik (l. miszticizmus alatt is) **362, 384, 386, 387, 391, 393, 394.**

»Nachtwachen« 205, 207, 238, 239, (344).
»Nachtwächter Benedict« 117. 123, 238, (345), (346), **391, 392.**
Nadler, J. 290, 291.
Nagy Frigyes (l. Friedrich II. alatt is) 3, 7, 8, 20, 21, 78, 112, 124, 130, 134, 171, 298.
Nagy Sándor 235 (l. Alexander alatt is).
Napoleon 121, 122, 156, 171, 200, 201, 202, 203, 208, 224, 231, 232—236, 261, 274, 298, 300, 311, (349), **388, 389, 390, 391.**
»nazarénusok« 210, 211.
nemzetiségek 281, 289.
Neuendahl, v. (347).
Nicolai 55, 56, 71, 72, 132, 162, 169, 252, **379.**
Niebuhr 169, **372.**
Nieder-Schönhausen 204, 231, 255.
Nitzsch, Dr. 277.
Novalis 163, 197, 207, 208, 211, 240, 247, **371, 383, 393.**
nőtisztelet 13, 180, 218, (344).
Oláh 106.

Origines 150.
Palgen, R. 188.
Palm 255.
Palma 14, 18, 103, **363.**
Pascal 25.
Pázmány P. 288.
Pelayo u. Zelida 241.
Péczely József 304.
Pichler, Caroline 8, 74.
Pintér J. 297, 314.
VI. Pius 27, 32.
Plato 188, 219, 228, 234, 235, 265.
Plotinus 195, 196, 220.
Plutarchos 87, 90, 94.
Podmaniczky báró 11.
Pray 14, 15, 16, 17, 18, 103, 106, 107, 302, 305, **363, 395.**
Priscus 106, 114, 119.
Pröhle, H. 169.
Pyrker 19.
Pythagoras 60, 61, 86, 98, 150.
racionalizmus 21, 290,
Rafael 209, 210, 211, **387.**
Rahel 238.
Raleigh W. 172.
Rambach 132, 155, 157, **382.**
Ranke 48.
Rasumowszky 267, 268.
Rautenstrauch apát 23, 24, 26, 27, 77, **365, 368.**
reformáció 191.
Reibnitz, v. 61.
Reichenbach, Gräfin (327).
Reimer 201.
Reimers, v. 276.
Reinhold, K. L. 8, 23, 34, 56.
Religion (l. vallás alatt is) **384.**
»Resultate« 179.
Rhode 134, 156, 158, (331), (332), **382.**
Ribadeneira 6, **363.**
Richter, K. Fr. E. 310.
Riesenkampff 268.
Robinson, John 331.
romantika 109, 121, 162, 171, 188, 208, 209—224, 238, 240, 241, 246, 247, 251, 260, 267, 290, 297, 298, 299, 316, **386, 393, 394, 396.**
Rombauer 39, **366.**
Rosweid 6, **363.**
Rousseau 25, 29, 53, 72, 109, 123, 124, 180, 183, 188, 252, 286, 291, 292, 293, 299, **366, 374, 378.**
Royal-York 33, 129, 130, 131, 134—138, 142, 146—155, 269, (319—327), **379. 381.**
rózsakeresztes 23, 37.
röpiratok 27—28.
Rumowsky, Jakovichs (345).
Runge, F. O. 202, 209, 211.
Saint-Réal 125.
Sajnovics 280.
Sander 132, 158, 244, 245, (324), (338).
Sartorius, E. 14, 198, 277.
Sauer 254, 314.
»Saul« 9.
I. Sándor cár 39, 263, 264, 265, 272, 307.
Schadow (322).
Scheffel 222.
Schelling 53, 163, 167, 178, 216, 228, 229, 239, 247, 259, 294, 295, 296, 298, **383, 393.**
Schiller 30, 44, 55, 69, 70, 83, 117, 118, 123, 125—127, 162, 179, 183, 223, 249, 292, 293, 294, **377, 378, 384. 396.**
Schlegel-fivérek 70, 88, 152, 155, 157, 159, 161, 163, 167, 178, 179, 210, 224, 239, 244, 247, 254, 292, (331).
Schleiermacher 41, 85, 123, 133, 158, 159, 163, 175, 176, 179, 188, 196—197, 213, 228, 247, 286, 294, 296, **371, 383, 385, 393.**
Schlicht (320), (322), (328).
Schlözer 282, 301. 302, 395.
Schlüter 129.
Schneider. Jos. Ferd. 38, 212, 291, **381.**
scholasztikusok 13, 198.
Schönaich-Carolath herceg 34, 58—59, 64, **368.**
Schönvisner J. 40, 305.
Schreyvogel 314, **397.**
Schröder 148, 149, (321), (326), (333), **381.**
Schrötter, v. (340).
Schubert, G. H. v. 240.
Schwandtner 103, (348), (349).
Scott, W. 73, 74.
Semler 192.
Seneca 9, 10, 13, 25, 127, 205, **363, 370.**
Schakespeare 51, 52, 55, 236, 248, 249.
Sidney 43, 44, 45—49, 51, 52—55, 77, 96, 100, 151, **366.**
Sokrates 72, 86.
Sonnenfels 22, 27, 44.
Söltl, J. M. 121.
Spanier, Die alten und die neuen 255, 260, (346), (349). **391 394.**
Spanyolország 224, 226, 260.

Spartianus, Aelius 83, **371**.
Spendou abbé, 24, **365**.
Spengler 80.
Speransky M. gróf 268, 269, 308.
Spinoza 41, 42, 84, 85, 167, 175, 176, 196, 197, 212, 220, 228, 309, **371**, **389**.
Staël, Madame de 183, 293.
Stein báró 266, 268.
Stieglitz 309.
Stoll 24.
Stollberg gróf 212.
Struensee (331).
Sturm und Drang 71, 72, 75, 100, 108, 208, 209, 223, 252, **372**, **381**.
Swedenborg 37, 84.
van Swieten 24, **365**.
Swift 236.
szabadkőműves, 23, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 58–63, 99, 124, 134, 145–155, 160, 162, 163, 188, 231, 263, 264, 267, 268–272, 276, (319–327).
Szekfű Gy. 280.
Szent Szövetség 266, 267.
szerzetesség 10, 11.
Széchenyi (339).
Széchenyi-könyvtár 310.
Szigligeti 315.
sztoikus 78, 79, 80, **370**.
Teleki László gróf 308.
Teréz, Szent 213.
Theophrastus 95.
Theophylaktus 265.
»Theresia« 5, 195, 212–222, 227, 229, 254, 256, (336), **386**, **387**, **388**.
Thienemann T. 269.
Thomasius 173.
Thukydides 87, 94.
Tieck 73, 111, 152, 155, 159, 161, 163, 164, 167, 197, 211, 212, 217, 224, 240, 259, **375**, **383**.
Tillemont 15, 16, 17, 83, 364, 371.
Tolnai A. 105.
Tolnai V. 279, 314, 315.
Tompa M. 202.
Török gróf 39.
történetírás 3, 14–17, 40, 124–127, 137–145, 171, 214–216, 222, 230, 257, 258, 260, 294–306, 310, 313, 314, (338), (342–343), (349).
Treblin (334).
Troeltsch 30, 181, 185, 186, 190, 290, **384**.
Trostler J. 314.
Turóczi 106.
türelem, (vallási) 5, 6.
Ueberweg, 296.
Umlauf, 264, (345).
Unger, R. 88, 89, 142, 143, 144, 216, **373**, **381**.
Ürményi (339).
vallás 6, 186, 187, 189, 219, 260, (343).
Varnhagen von Ense 63, 136, 244.
Verhovácz püspök 308.
Vértesy J. 314.
Virág B. 303, **396**.
Viszota Gy. 105, 315.
Vizer J. **373**.
Voltaire 78, 88, 108, 124, 125, 143, 144, 183, 185, 291, 292, 301, **378**, **380**.
Voss, von (340).
Vörösmarty 105, 298, 314, **374**, **396**.
Wackenroder 123, 210, 211, 217, 218.
Waldstein T. grófnő 308.
Waltharius 116, 118, **377**.
O. Walzel 180, 244.
Watson 126.
Wegele 293.
Wegeli K. Mária 165, **383**.
Weidmann (345).
Weisbach, W. 213.
Weishaupt Á. 59, 60.
Werner, Z. 109, 116, 117–124, 188, 243, 244, 245, 249, 251, 253, 254, (338), (344), **377**, **392**, **393**.
Wesselényi M. 311.
Wieland 23, 34, 67, 68, 71, 73, 75, 76, 84, 87, 88, 89, 95, 125, 126, 144, 164, 167, 168, 169, 188, 226, 248, **368**, **372**, **376**.
Wilgenroth (349).
Winckelmann 209, 226, 230, **389**.
Wolff 143, 291, (347), **381**.
Wöllner 130, 133, (318), (321).
Wundt 128.
Xenophon 87.
Yelin 202, **391**.
Zedlitz 130.
zene 209, 210, 217, 218.
Zerbino 163.
Zerboni 59, 62, (323).
Zeyk Lajos 304.
Ziegler L. 79, 249.
Zinzendorf gróf, 161, 197.
Zlinszky A. 297, 314.
Zolnai B. 51.

138.o.
440.

JAVÍTANDÓK:

9.	lapon	felülről	17.	sorban	paedagogus	helyett	olv.	pedagógus
12.	»	»	3.	»	sentimentális	»	»	szentimentális
16.	»	»	2.	»	theologus	»	»	teológus
17.	»	alulról	2.	»	synthesis	»	»	szintézis
18.	»	felülről	2.	»	theológus	»	»	teológus
24.	»	»	18.	»	theológiai	»	»	teológiai
26.	»	alulról	13.	»	pápáfól	»	»	pápától
29.	»	»	3.	»	mathematikus	»	»	matematikus
36.	»	»	8.	»	theozofiával	»	»	teozófiával
38.	»	második jegyzet az alulról számított 13. sorba került.						
41.	»	alulról	15.	sorban	atheisták	helyett	olv.	ateisták
43.	»	felülről	14.	»	theológiába	»	»	teológiába
112.	»	»	21.	»	egyház=	»	»	egyház
121.	»	alulról	6.	»	Dickmann	»	»	Diekmann
123.	»	felülről	1.	»	hogy ez	»	»	hogy Werner
135.	»	»	23.	»	atheistának	»	»	ateistának
176.	»	»	22.	»	pantheizmusát	»	»	panteizmusát
203.	»	»	8.	»	kellett maradnia után pont teendő.			
211.	»	alulról	19.	»	meynnei	helyett	olv.	mennyei
220.	»	»	28.	»	theisták atheistának	»	»	teisták ateistának
228.	»	»	23.	»	pantheizmusa	»	»	panteizmusa
238.	»	»	22.	»	magyaráza,	»	»	magyarázat
248.	»	felülről	6.	»	címűt	»	»	címűjét
262.	»	»	15.	»	szazad=eleji	»	»	század eleji
281.	»	alulról	15.	»	nationalista	»	»	nacionalista
287.	»	»	6.	»	érdelődése	»	»	érdeklődése
334.	»	felülről	4.	»	bey den	»	»	beyden
363.	»	alulról	12.	»	religiösem	»	»	religiösen
376.	»	felülről	18.	»	psyhologische	»	»	psychologische
379.	»	alulról	23.	»	mysteryöses	»	»	mysteriöses

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST